

कालिदासवराचत

रघुवंश

१९६३

म. ग्र. सं. ठाणे

विषय

काव्य

सं. क्र.

१०२

REFBK-0013511

REFBK-0013511

वर्णशास्त्री लेले अंबकर

3 3 3 3 3
10101
3 2 1 0 1 6 7
2 4 0 1 7
9 0 9 2

3 3 3 3 2
9 0 9 2

0 1 0 1 0 1 0 1 0
3 2 1 0 1 6 7

रघुवंश

36442
2472

पुस्तक संख्या
2910142

कालिदास

विरचित

रघुवंश

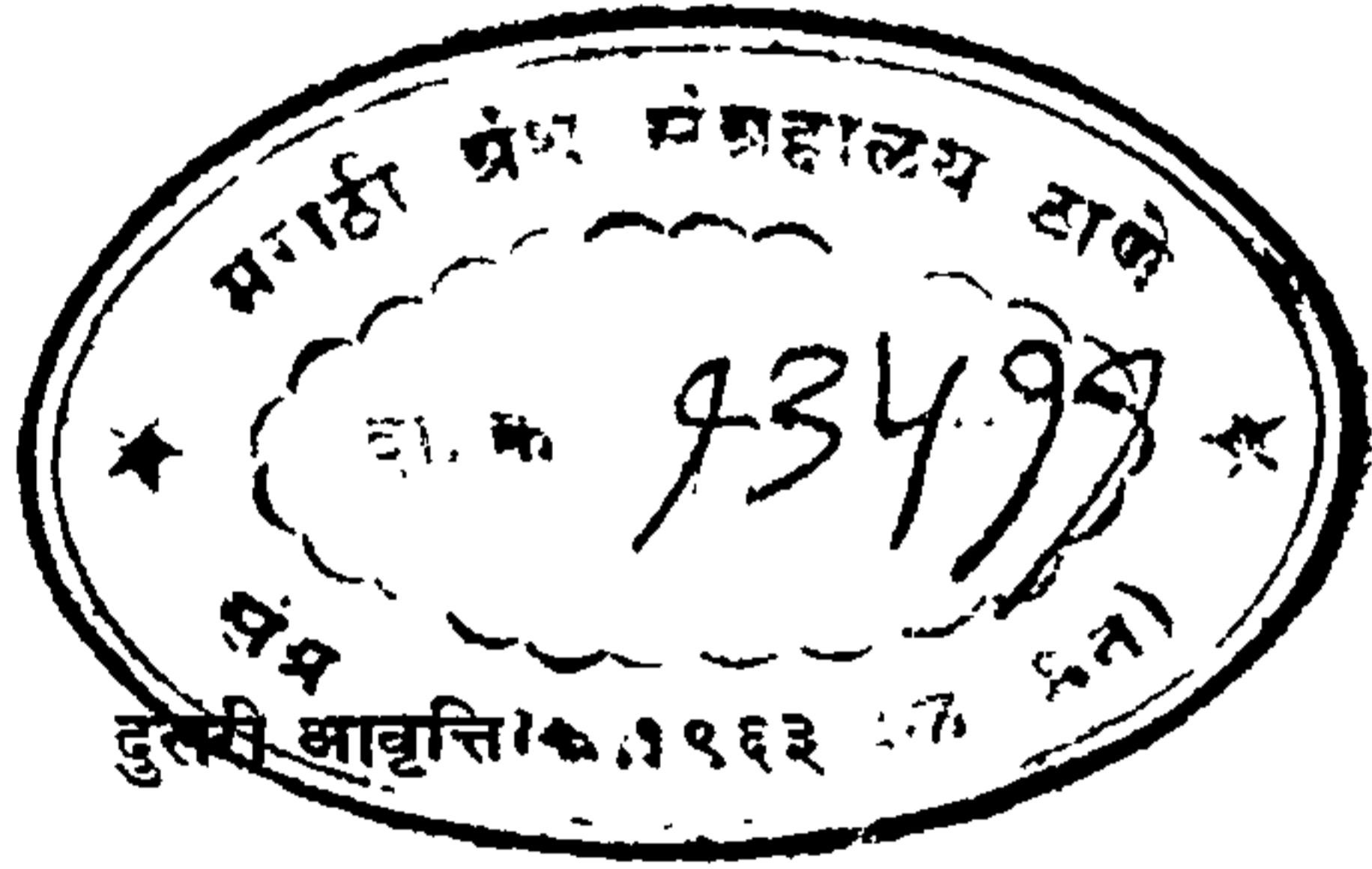
का श्रेय मन्ना म्य, ठाणे. स्थळप्रव.

अनुक्रम ३६६५२ वि: ... का. ...

१५५५ २६९२ को वि: २५५५५५

पद्यमय भाषांतरकार

गणेशशास्त्री लेले त्र्यंबककर

REFBK-0013511

महाराष्ट्र साहित्य परिषद, सोलापूर

आणि

पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई

यांचे संयुक्त प्रकाशन

पहिली आवृत्ति : १८८३

दुसरी आवृत्ति : १९६३

मुद्रक : वि. पु. भागवत

मौज प्रिन्टिंग व्यूरो

खटाववाडी, मुंबई ४

प्रकाशक : ग. रा. भटकळ

पॉप्युलर प्रकाशन

३५ सी, ताडदेव रोड, मुंबई ३४

आणि

महाराष्ट्र साहित्य परिषद

सोलापूर

श्रीगणेशायनमः श्रीसरस्वत्ये नमः श्रीसर्वभिक्षांशुभोगे नमः

अत्र प्रारब्धमंथस्य अर्थः श्रीमद्भाष्यारिपुसन्ध्यासिपद्येन

शुभेतिव्याख्याद्वारात्

कृतः प्राप्तिद्वयम् । अत्र तु एकान्वयत्वारिंशदध्याये विहितानाम्
कर्मणाम् मध्ये कतिपयानां विशेषतो धनसाध्यत्वात् तद्वज्रम् -

व्याथोपायेनार्जनीयमिति निषेधकस्य शिष्टापरतयापि व्याख्या

तुं शक्य इति मनस्युपास्थितत्वात् तथैव व्याख्यातोऽस्ति

प्रकृतिकृतस्य अर्थः

द्वितीयमन्त्रश्च ज्ञानानाभिकारिपुरुषैः पूर्वोक्तकर्मानुष्ठान -

परत्वेन व्याख्यातः श्रीमद्भाष्याभिप्रायोऽप्युभयवदुच्यते ।

महाराष्ट्र साहित्य परिषद, सोलापूर शाखा यांच्या सहकार्याने कै. गणेशशास्त्री लेले यांनी केलेल्या कालिदासाच्या 'रघुवंशाचे' मराठी पद्यमय भाषांतर पुनर्मुद्रित करण्यास आम्हाला अभिमान वाटतो आहे. ह्या प्रकाशनासंबंधीचे निवेदन दुसऱ्या आवृत्तीची प्रस्तावना (पृ. नऊ व दहा) म्हणून देण्यांत आले आहे. त्यानंतर अनुवादकाचे चरित्र आणि ग्रंथपरिचय देण्यांत आला आहे. (पृ. अकरा ते सहा) ह्या ग्रंथाचे रसग्रहण डॉ. शं. गो. तुळपुळे यांनी मुद्दाम लिहून दिले आहे. (पृ. एकोणिस ते सवीस) त्यानंतर पहिल्या आवृत्तीच्या मूळ टायटलच्या पानांचे ठसे दिले आहेत. ह्या पानापासून पुढे ग्रंथ छापतांना शक्यतो पहिल्या आवृत्तीवरहुकूम छापण्यांत आला आहे. त्यामुळे ८० वर्षांपूर्वी मराठींत जुळणी किती उत्कृष्ट होत असे याचा प्रत्यय येईल.

दुसऱ्या आवृत्तीच्या परिशिष्टांत लेखकाच्या प्रकाशित पुस्तकांची यादी, लेखकाचे एक महत्त्वपूर्ण आणि कांहींसे गंमतीदार पत्र, संदर्भग्रंथांची यादी आणि ह्या ग्रंथावरील कांही विद्वान साहित्यिकांचे अभिप्राय हा मजकूर दिला आहे.

ह्या सर्व कामांत डॉ. शं. गो. तुळपुळे, प्रा. अ. का. प्रियोळकर, श्री. न. वि. ऊर्फ काकासाहेब गाडगीळ, श्री. वा. ना. देशपांडे, श्री. दि. के. वेडेकर, प्रा. ह. द. वेलणकर, प्रा. न. र. फाटक, श्री. ना. बनहट्टी, पंडित सातवळेकर आणि श्री. वि. द. घाटे यांचे साहाय्य झाले त्याबद्दल त्यांचे आम्ही आभारी आहोत. महाराष्ट्र साहित्य परिषद, सोलापूर शाखा, श्री. शं. गो. पटवर्धन आणि डॉ. स. वा. लेले यांचेहि आम्ही ऋणी आहोत.

—प्रकाशक

३६६५२ चे २०१६

२६९२ श्री. वि. २०१६

दुसऱ्या आवृत्तीची प्रस्तावना

(महाराष्ट्र साहित्य परिषद, सोलापूर शाखेतफें निवेदन)

गेल्या शतकांतील एक नामवंत साहित्यिक व कवि कै. गणेशशास्त्री लेले यांनीं कविकुलगुरु कालिदासाच्या “रघुवंशा”चें मराठींत पद्यमय भाषांतर करून त्याची प्रथमावृत्ति सन १८८३ सालीं प्रसिद्ध केली. या दुर्मिळ व उत्कृष्ट ग्रंथाची द्वितीय आवृत्ति—ऐंशी वर्षांनंतर—मराठी वाचकांस सादर करण्यास महाराष्ट्र साहित्य परिषदेच्या सोलापूर शाखेस अतिशय आनंद होत आहे.

या ग्रंथाच्या पुनर्मुद्रणाचें व प्रकाशनाचें कार्य परिषदेच्या सोलापूर शाखेनें कसें स्वीकारलें व तडीस नेलें, हें सांगण्यापूर्वीं ह्या शाखेनें केलेल्या साहित्य व वाङ्मयीन कार्याचा संक्षिप्त आढावा घेतल्यास अप्रस्तुत होणार नाहीं.

महाराष्ट्रांतील एक प्रमुख औद्योगिक शहर म्हणून सोलापूर प्रसिद्ध आहे. ज्या सालीं महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचें रौप्यमहोत्सवी अधिवेशन श्री. वि. स. खांडेकर यांचे अध्यक्षतेखालीं अत्यंत यशस्वी रीतीनें पार पडलें, त्याच वर्षीं म्हणजे १९४१ सालीं महाराष्ट्र साहित्य परिषदेची सोलापूर शाखा स्थापन झाली आणि शहराच्या सांस्कृतिक व वाङ्मयीन कार्याच्या विकासास अधिकृत प्रारंभ झाला. पुढें सन १९४९ ते १९६१ पर्यंतच्या १२ वर्षांत या शाखेनें सोलापूरच्या ११ तालुक्यांतून ११ जिल्हासंमेलनें भरवून मराठी साहित्याविषयीं जनतेंत आवड निर्माण केली. शाखेनें केलेल्या प्रकाशनाच्या कार्यांत डॉ. नरेश कवडी संपादित लोकगीतांचा संग्रह—“भरली चंद्रभागा” — ह्या पुस्तकाचा प्रामुख्याने उल्लेख करणें अवश्य आहे. ह्या पुस्तकास मध्यवर्ती सरकारनें अनुदान देऊन आम्हांला प्रोत्साहन दिलें, त्याबद्दल आम्ही त्यांचें आभारी आहोंत. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर सोलापूर शहराची सांस्कृतिक प्रगति फार झपाट्यानें झाली. एथें तीन महाविद्यालये स्थापन झालीं. त्यांतील बहुसंख्य प्राध्यापक व विद्यार्थीवर्ग परिषदेच्या कारभारांत उत्साहानें व तळमळीनें भाग घेत आला ही समाधानाची गोष्ट आहे. १९५८ सालीं परिषदेचे एक आजीव सभासद डॉ. स. बा. लेले यांनीं आपल्या आजोबांच्या—म्हणजे कै. गणेशशास्त्री लेले—यांच्या पद्यमय “रघुवंशा”चें पुनर्मुद्रण परिषदेतफें करण्याची इच्छा प्रदर्शित केली. पुस्तकाची दुर्मिळता व उत्कृष्ट दर्जा ह्या गोष्टी लक्षांत घेऊन परिषदेच्या पदाधिकार्यांनीं हें कार्य आनंदानें स्वीकारलें. हा ग्रंथ ३०० पानांचा आहे. त्याच्या पुनर्मुद्रणाचें काम आर्थिक दृष्ट्या बरेंच खर्चाचें होतें. तेव्हां महाराष्ट्र सरकारनें स्थापन केलेल्या “साहित्य व संस्कृति मंडळा” कडे व मराठी माध्यम असणाऱ्या विद्यापीठांकडे मदतीकरितां अर्ज करण्यांत आले. महाराष्ट्र सरकारच्या “साहित्य व संस्कृति मंडळा” कडून रु. ५००

व पुणे विद्यापीठाकडून रुपये ५०० अशा दोन देणग्या या प्रकाशनास मिळाल्या. ह्या मदतीबद्दल परिषद दोन्ही संस्थांची अत्यंत ऋणी आहे. जमलेल्या रकमेत छपाईचे काम होण्यासारखे नव्हते. ही अडचण जाणून डॉ. स. बा. लेले यांनी या कार्यास रु. १००१ सटळ मदत केली. पैसा जमवूनहि मुद्रणाचे कामांत बऱ्याच अडचणी आल्या, त्यामुळे प्रकाशनाचे काम लांबणीवर पडले. पण शेवटी पुस्तकाच्या पुनर्मुद्रणाच्या व प्रकाशनाच्या कार्यात साहित्य परिषदेची सहकार्य करण्याची संपूर्ण जबाबदारी मुंबईच्या “पॉप्युलर प्रकाशन” या नामवंत संस्थेचे उत्साही व धाडसी चालक श्री. सदानंद व रामदास भटकळ यांनी स्वीकारली ही फार आनंदाची गोष्ट आहे. पुस्तकाची उत्कृष्ट छपाई त्यांच्या व मुद्रक श्री. वि. पु. भागवत यांच्या कीर्तीत भर घालणारी आहे. कै. गणेशशास्त्री यांचे चरित्र व ग्रंथपरिचय हे विभाग ह्या आवृत्तीत घातले आहेत. ते वाचकांस उपयुक्त वाटतील अशी आशा आहे. पुणे विद्यापीठाचे मराठीचे प्राचार्य डॉ. शं. गो. तुळपुळे यांनी ग्रंथाचे विद्वत्ताप्रचुर व मार्मिक रसग्रहण लिहून दिले याबद्दल आम्ही उपकृत आहोत. सुरुवातीपासून स्थानिक तसेच प्रांतांतील अनेक साहित्यिकांनी, विद्वान नागरिकांनी, मासिके व वृत्तपत्रे यांच्या संपादकांनी आम्हांला आमच्या कार्यात प्रोत्साहन दिले ह्याबद्दल आमचे त्या सर्वांना धन्यवाद. येथील प्रख्यात वकिलद्वय दिवाणबहादुर नीलकंठ चिंतामण लिमये व श्री. पं. मा. कामतकर व महाराष्ट्र साहित्य परिषद सोलापूर शाखेचे भूतपूर्व व सध्याचे कार्याध्यक्ष श्री. शं. गो. पटवर्धन यांनी केलेल्या सक्रिय सहकार्याबद्दल आणि ज्यांच्या लेखामुळे डॉ. लेले यांना हे कार्य करण्याची प्रेरणा झाली ते विदर्भातील प्रसिद्ध साहित्यिक श्री. वा. ना. देशपांडे या सर्वांची परिषद ऋणी आहे. आमच्या विनंतीला मान देऊन आवृत्तीत छापण्यास कांहीं प्रथितयश साहित्यिकांनी शुभसंदेश पाठविले ह्याबद्दल परिषद सर्वांची कृतज्ञता-पूर्वक आभारी आहे.

रघुवंशाचे गद्यमय अनुवाद बरेच आहेत, पण समग्र “रघुवंशा”चा पद्यमय मराठी अनुवाद म्हणून हा ग्रंथ कालानुक्रमाप्रमाणे गुणानुक्रमांतहि अग्रगण्य आहे. प्रथमावृत्तीच्या प्रकाशनानंतर - १८८३ साली - त्या - वेळींच्या सुप्रसिद्ध दक्षिणा प्राईज कमिटीने ह्या ग्रंथास उत्कृष्ट ग्रंथ म्हणून पारितोषक देऊन गौरव केला. दुसऱ्या आवृत्तीलाहि साहाय्य करून महाराष्ट्र सरकार व पुणे विद्यापीठ ह्या संस्थांनी आपली गुणग्राहकता व्यक्त केली ही अभिमानाची गोष्ट आहे. सध्या शिक्षणक्रमांत मराठीला प्राधान्य मिळाले आहे. अशा प्रसंगी कविकुलगुरु कालिदासाच्या एका उत्कृष्ट महाकाव्याचा आस्वाद घेण्यास ह्या ग्रंथाच्या पुनर्मुद्रणाने योग्य संधि मराठी वाचकांस व विद्यार्थ्यांस उपलब्ध होत आहे. तरी रसिक वाचक ह्या ग्रंथाच्या द्वितीयावृत्तीचे योग्य प्रकारे स्वागत करतील असा प्रकाशकांना विश्वास वाटतो. महाराष्ट्र साहित्य परिषदेच्या सोलापूर शाखेला सरकारने व जनतेने असेच प्रोत्साहन देऊन अधिक वाङ्मयसेवा करण्याची संधि द्यावी अशी नम्र विनंती आहे.

गणेशशास्त्री लेले यांचें चरित्र व ग्रंथपरिचय

पेशवाई नष्ट होऊन महाराष्ट्रांत इंग्रजांच्या नव्या राजवटीस नुकतीच सुरुवात झाली होती. जनतेंत निराशेचें वातावरण असून नव्या राज्यकर्त्यांविषयीं भीति व अविश्वास वाटत होता. इंग्रज अधिकारी सावकाशपणें व गोडीगुलात्रीनें लोकांचा विश्वास संपादन करण्याचा प्रयत्न करीत होते. अशा या धामधुमीच्या संधिकालांत त्र्यंबकेश्वरच्या प्रसिद्ध लेले घराण्यांत गणेशशास्त्री यांचा १८२५ सालीं जन्म झाला. त्यांचे वडील सदाशिवशास्त्री हे मोठे व्युत्पन्न पंडित असून ज्योतिषाचा त्यांचा व्यासंग दांडगा होता. प्रवचन करण्याची त्यांना हौस होती. ज्योतिषाच्या कामानिमित्त त्यांना मुंबई-खेरीज परप्रांतांत विशेषतः गुजराथेंतील सुरत, भडोच व वडोदा इत्यादि शहरीं वारंवार दौरा करावा लागे. मुंबईत त्यांचें वास्तव्य शास्त्री हॉलचे माल्क सरदार पटवर्धन यांचे-कडे असे व तेथेंच त्यांचीं प्रवचनें होत. गणेशशास्त्री यांचें प्राथमिक शिक्षण वडिलांचें देखरेखीखालीं झालें. त्या काळीं शास्त्री पंडितांच्या घराण्यांत इंग्रजी शिकविण्याची प्रथा नव्हती. परकीय भाषांविषयीं अप्रीति, राज्यकर्त्यांची भाषा म्हणून त्या भाषे-विषयीं वाटणारा तिरस्कार, शिवाय ख्रिस्ती धर्माबद्दलची धास्ती, अशीं अनेक कारणें त्या काळीं इंग्रजी शिक्षणास प्रवृत्त न होण्याचीं होतीं. तथापि सदाशिवशास्त्री यांनीं पुष्कळ प्रवास केला असल्यामुळें व त्यांचें मुंबईस वरचेवर जाणें-येणें असल्यामुळें त्यांची दृष्टि विशाल व विचारप्रगल्भ झाली होती. म्हणून त्यांनीं आपल्या मुलाला इंग्रजी शिकण्यास उत्तेजन दिलें. लहान वयांतच गणेशशास्त्री यांच्या कुशाग्र बुद्धीची चमक त्र्यंबकेश्वरच्या लोकांना दिसून आली व त्यांची कीर्ति नाशिकला असलेले त्या वेळचे मुख्य शिक्षणाधिकारी मेजर कॅडीसाहेब यांचे कानांवर जाण्यास वेळ लागला नाहीं. कॅडीसाहेब मोठे उमदे अधिकारी असून त्यांना मराठी भाषेविषयीं आस्था होती. ते मराठी चांगले अस्खलित बोलत. गणेशशास्त्र्यांची चलाख बुद्धिमत्ता पाहून त्यांनीं शास्त्रीबुवांना मुंबईस उच्च शिक्षणाकरितां पाठविण्याबद्दल सुचविलें. इतकेंच नव्हे तर त्यांना स्वतःबरोबर मुंबईस नेण्याची तयारी दाखविली. शास्त्रीबुवा त्यावेळीं अवघे १५ वर्षांचे होते. तेव्हां आगगाडीहि नव्हती. त्र्यंबकेश्वर ते मुंबईचा १५ दिवसांचा प्रवास बैलगाडीनें करावा लागे. प्रवासाचा मार्गहि डोंगर-घाटांतून अडचणीचा व दगदगीचा होता. तथापि मुलाच्या कल्याणाकरितां हे सर्व धोके पत्करून सदाशिवशास्त्री यांनीं बाळ गणेशाला मुंबईस घेऊन जाण्यास मेजर कॅडीसाहेबांना संमति दिली. बरोबर वेताचे कपडे व प्रवासांत पाथेय म्हणून आईनें त्यांचेबरोबर लाह्याचें पीठ व गुळाचे खडे दिले होते. पंधरा दिवसांच्या खडतर प्रवासानंतर ते मुंबईस येऊन पोहोंचले. मे. कॅडीसाहेबांनीं त्यांचे शिक्षणाची सोय मुंबईस नुकत्याच स्थापन झालेल्या एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमध्ये केली. मुंबईच्या शिक्षणक्रमाची पहिल्या वर्षाची परीक्षा त्यांनीं दिली

व पहिल्या नंबरचें बक्षीस म्हणून पागोटें मिळविलें. पुढील शिक्षणक्रम व्यवस्थित पार पडला असता तर ते शिक्षणखात्यांतील मोठे अधिकारी झाले असते व त्यांच्या जीवनाला निराळेंच वळण लागलें असतें. पण विधिलिखित निराळें होतें. त्यांच्या मुळांतच अशक्त असलेल्या प्रकृतीस मुंबई मानवेना. मिळालेलें यश पदरांत पाडून नाईलाजानें त्यांना मुंबई सोडावी लागली व पुढील शिक्षणावर पाणी पडलें. मुंबईहून परत आल्यावर कांहीं वर्षें ते त्र्यंबकेश्वरला होते. प्रकृति जात्याच अशक्त असल्यामुळें त्यांनीं नोकरीचा नाद सोडून लेखनव्यवसायावरच निर्वाह चालविण्याचें ठरविलें.

शास्त्रीबुवांचें घराणें प्रतिष्ठित असलें तरी घरची सांपत्तिक स्थिति साधारणच होती. त्र्यंबकेश्वर येथील त्यांच्या रहात्या घराचें रूपांतर सध्यां धर्मशाळेंत झालें आहे. नाशिकला ते गद्रे वकिलांच्या वाड्यांत रहात व शेवटपर्यंत तेथेंच त्यांचें वास्तव्य होतें. गणेशशास्त्री यांची शरीरयष्टि मध्यम उंचीची व सडपातळ अशी होती. तथापि मुद्रेवर बुद्धिमत्तेचें तेज होतें. संभाषणांत चतुरता व भाषा स्पष्ट व लाघवी असल्यामुळें दुसऱ्यावर ते चटकन छाप पाडीत. त्यांचा रोजचा पोषाख—त्या काळच्या रिवाजाप्रमाणें—अगदीं साधा म्हणजे बंडी, पागोटें, धोतर व उपरणें असा असे. सभासमारंभ अशा विशेष प्रसंगीं बंडीऐवजीं लांब बाह्यांचा बंदाचा अंगरखा घालीत. प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळें अंथरुण नेहमीं पडवीत पडलेलें असे. तेथेंच लिखाण चाले. नियमित व संयमशील आचार व सात्विक अल्प आहार ह्यांमुळें तब्येतील सांभाळून असत. मित्रांबरोबर बुद्धिबळें खेळत. वाचन व लिहिणें ह्यांतच बहुतेक वेळ जाई. शास्त्रीबुवांचा पत्रव्यवहार मोडीत असे. बाकी लेखन बालबोधीत करीत. हस्ताक्षर वळणदार व सुंदर होतें. त्या काळच्या मानानें त्यांचा ग्रंथसंग्रह बराच होता. तो सर्व शिसवी पेठ्यांतून व्यवस्थित ठेवलेला असे. त्यांचें मित्रमंडळ मर्यादित असे. तरटेशास्त्री, हरिशास्त्री, गणेश वैद्य, देवधरशास्त्री व कीर्तनकार मोडकशास्त्री यांच्याबरोबर महाभारत, भागवतादि पुराणांतील व वेदांतांतील अनेक गूढ प्रश्नांवर ते वादविवाद करीत. नाशिक शहराच्या विद्वान् तसेच कर्तबगार व प्रतिष्ठित नागरिकांमध्ये त्यांची गणना होत होती. अधिकारीवर्गांतहि त्यांना मानाचें स्थान होतें. नाशिक स्टेशन ते नाशिक शहर ह्या मार्गांत ट्रॅमगाडी सुरू करण्यांत तेथील नागरिकांनीं केलेल्या प्रयत्नांत शास्त्रीबुवांचा भाग मोठा होता. पुढील एकच प्रसंग त्यांच्या प्रभावी वक्तृत्वाची साक्ष देतो. आपल्या विद्वत्तेनें व संस्कृत भाषेवरील प्रभुत्वानें पंडिता रमाबाई या विदुषीनें त्या काळीं सर्व भारताला चकित करून सोडलें होतें. बाईंनीं ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला होता व त्याचा प्रचार त्या संस्कृतमध्ये व्याख्यानें देऊन करीत असत. त्यांचें व्याख्यान नाशिक शहरांत ठरलें. संस्कृतमध्ये भाषण करणारे नाशिक शहरांत गणेशशास्त्र्यांशिवाय दुसरें कोणी नव्हतें. तेव्हां त्यांची अध्यक्षस्थानीं योजना करण्यांत आली. रमाबाईंनीं संस्कृतांत उत्तम भाषण केलें. नंतर शास्त्रीबुवांनीं भाषणाचा अध्यक्षीय समारोप अस्खलित संस्कृतमध्ये करून पंडिता रमाबाईंच्या मतांचें मुद्देसूद खंडन केलें. त्या वेळीं ही सभा फार गाजली. इतकेंच नव्हे तर नाशिकची अब्रू

शास्त्रीबुवांनीं राखली असे धन्योद्धार श्रोत्यांनीं काढले. शास्त्रीबुवाचें सांसारिक जीवनहि समाधानाचें व सुखाचें गेलें. त्यांना चार मुली व दोन मुलगे अशीं अपत्यें होतीं. मुली चांगल्या घराण्यांत पडल्या. मुलांना त्यांनीं उत्तम शिक्षण दिलें.

गणेशशास्त्र्यांच्या दोन्ही चिरंजीवांना कवित्वाची देणगी उपजतच लाभलेली दिसते. थोरले लक्ष्मण व धाकटे बाळकृष्ण ह्या दोघांनीं पुढें कवित्वाचा वारसा चालविला. थोरल्या चिरंजीवानें आपल्या विद्वत्तेनें घराण्याचें शास्त्री उपपद यथार्थतेनें पुढें चालूं ठेवलें. हेच पुढें पुण्यास लक्ष्मणशास्त्री लेले त्या नांवानें प्रसिद्धीस आले. त्यांनीं अनेक संस्कृत काव्य-नाटकांचीं मराठींत भाषांतरें केलीं, टीकालेख लिहिले व मराठी साहित्यांत भर घातली. स्वतःला कॉलेजशिक्षणाचा लाभ मिळाला नसतांनासुद्धां आपल्या कर्तव्यगारीनें त्या वेळेच्या न्यू पूना कॉलेजमध्ये कांहीं काळ त्यांनीं मराठीचे प्राध्यापक म्हणून काम केलें. कांहीं वर्षे ते मुंबई विद्यापीठाचे बी. ए. च्या परीक्षेला मराठी विषयाचे परीक्षक होते.

हल्लीं केसरीच्या अग्रलेखावर असणारा “तवस्मरण संततस्फुरणदायि आम्हां वडो” हा श्लोक लक्ष्मणशास्त्री यांनीं लोकमान्यावर लिहिलेल्या “तिलकांजलि” ह्या विरहकाव्यांतील आहे. धाकटे चिरंजीव बाळकृष्ण यांनाहि त्यांच्या बंधूच्या निधनानंतर कविता करण्याची स्फूर्ति झाली. त्यांच्या सुमारे १५ प्रासंगिक कविता त्या काळच्या “प्रतिभा”, “विविधज्ञानविस्तार” वगैरे प्रमुख मासिकांतून प्रसिद्ध झाल्या होत्या.

ग्रंथपरिचय

त्यांच्या ग्रंथांचा योग्य परामर्श घेतल्याशिवाय गणेशशास्त्री यांचें चरित्र पूर्ण होणार नाहीं. गणेशशास्त्री १८४० सालीं मुंबईस गेले तेव्हां मुंबई विद्यापीठ अस्तित्वांत नव्हतें. मुंबई सरकारचें शिक्षणविषयक धोरण अनिश्चित असून अभ्यासक्रमांत एकसूत्रता नव्हती. जुन्या राजवटींतील अस्थिर व अंदाधुंदीच्या जीवनास लोक कंटाळलेले होते. राजवटीबद्दल लोकांत विश्वास व प्रेम उत्पन्न करणें, विशेषतः पुढारलेल्या वर्गांतील लोकांच्या मनांतील विषादाची भावना काढून टाकून नव्या राजवटीशीं त्यांनीं समरस व्हावें, यासाठीं तत्कालीन इंग्रज अधिकारी प्रयत्नाची शिकस्त करीत होते. सुदैवानें सरकारला त्या वेळीं एल्फिन्स्टन व मेजर कॅडी यांसारखे कर्तव्यगार अधिकारी लाभले. सरकारनें ‘बॉम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी’ची स्थापना केली व तिच्याकडे शालेय पुस्तके व लहानमोठे मराठी ग्रंथ तयार करण्याचें काम सोंपविलें. दक्षिणा प्राईज कमिटी नेमून, तिच्यामार्फत चांगल्या ग्रंथांना बक्षिसे देण्याची प्रथा सुरू केली. ब्राह्मणवर्गास रमण्यांत दक्षिणा देण्याची पेशवाईतील पद्धत बंद करून संस्कृत पाठशाळांना इंग्रजी शिक्षणांचे वर्ग जोडण्यांत आले. पाश्चिमात्य विद्येचें शिक्षण देण्याचें ठरवून इंग्रजीला प्राधान्य दिलें. शिक्षण संस्थांचें स्वरूप बदलून शिक्षणक्रमांत एकसूत्रता आणण्यांत आली. अशा प्रकारें सुमारे ४० वर्षांच्या घडामोडींतून १८५७ सालच्या अखेरीस मुंबई विद्यापीठ अस्तित्वांत आलें. लेलेशास्त्री मुंबईहून परत आले तेव्हां

त्यांचें वय १६ वर्षांचें होतें. नाशिक शहरांत उच्च शिक्षणाची सोय नसल्यानं त्यांनीं मराठी, इंग्रजी व संस्कृत वाङ्मयाचा अभ्यास घरींच वडिलांच्या मार्गदर्शनाखालीं केला. १२ वर्षे या अध्यापनांत घालविलीं. नंतर कॅ. कुकसाहेबांच्या जलपर्यटनाचा वृत्तांत व तेलेमेक्सच्या ग्रीक पुराणकथा हीं इंग्रजींतून भाषांतरित केलेलीं त्यांचीं पुस्तके १८५३ सालीं प्रसिद्ध झालीं. १८८८ पर्यंत म्हणजे सतत ३५ वर्षे ते लेखनकार्य करीत होते. १८९८ पर्यंतच्या दहा वर्षांत प्रकृति-अस्वास्थ्यामुळे त्यांनीं कांहींच लिखाण केले नाहीं. त्यांनीं एकंदर २० पुस्तके लिहिलीं. पैकीं १३ ग्रंथांची नोंद दाते-ग्रंथ-सूचींत सांपडते. ही यादी परिशिष्ट नं. १ मध्ये उद्धृत केली आहे. बाकी ७ पुस्तकांची यादी परिशिष्ट नं. २ मध्ये दिली आहे. ह्या ७ पुस्तकांपैकीं कांहीं प्रकाशित असलेल्यांचा प्रकाशनकाल निश्चित नाहीं. दाते यांचे यादीतील ग्रंथांचें वर्गीकरण खालीलप्रमाणें होईल :

१. मूळ इंग्रजी पुस्तकावरून मराठींत भाषांतर केलेलीं पुस्तके :
 - (अ) कॅ. कुकसाहेबांच्या जलपर्यटनाचा वृत्तांत.
 - (ब) तेलेमेक्सचा वृत्तांत - ग्रीक पुराणकथा.
२. चरित्रपर ग्रंथ (स्वतंत्र)
 - (अ) श्रीशिवाजी महाराजांचें पद्यमय चरित्र.
 - (ब) श्रीयशवंतराव महाराजांचें चरित्र (गद्य).
३. नाटके - मूळ संस्कृतांतून मराठींत भाषांतरित :
 - (अ) जानकी परिणय.
 - (ब) मालविकाग्निमित्र.
 - (क) विद्धशाल-भंजिका.
४. इतर काव्ये - संस्कृतांतून मराठींत भाषांतरित :
 - (अ) रघुवंश.
 - (ब) कर्पूरमंजरी.
 - (क) अमरुशतक.
५. स्वतंत्र ग्रंथ :
 - (अ) साहित्यशास्त्र.
 - (ब) कृष्णाकुमारी.
६. प्रवासवर्णनपर स्वतंत्र ग्रंथ :
 - तीर्थयात्रा प्रबंध.

वरील ग्रंथांत भाषांतरित ग्रंथांची संख्या मोठी आहे. तसेंच गद्यरचनेपेक्षां पद्यरचनेवर अधिक भर दिलेला दिसतो. गद्य लिहिण्यापेक्षां पद्यरचना करणें अधिक

कठीण असूनहि त्यांनीं पद्यरचनेचा उपयोग आपल्या लिखाणांत जास्त प्रमाणांत केला, ह्यावरून त्यांना आपल्या पद्यरचनेविषयीं पूर्ण आत्मविश्वास वाटत होता असें स्पष्ट दिसते. पहिल्या दोन इंग्रजी पुस्तकांच्या भाषांतरानंतर त्यांनीं आपली नजर अभिजात संस्कृत ग्रंथांकडे वळविली. १८६५ सालीं “जानकी परिणय” नाटकाचें प्राकृतामध्ये भाषांतर प्रसिद्ध केलें. एक वर्षानंतर ह्या पुस्तकाची दुसरी आवृत्ति निघाली. ह्यावरून ह्याची लोकप्रियता सिद्ध होते. १८६७ सालीं “मालविकाग्निमित्रा”चें गद्य-पद्य भाषांतर सरकारनें प्रसिद्ध केलें. १८६९त श्रीराजशेखरकृत “विद्धशाल-भंजिका” या संस्कृत नाटकाची मराठी प्रतिकृति निघाली. १८७३ सालीं श्रीछत्रपति शिवाजीमहाराजांचें पद्यमय चरित्र प्रसिद्ध झालें व त्याला दक्षिणा प्राईज कमेटीकडून रु. ४००१- चें बक्षिस मिळालें. यासंबंधींची हकीकत थोडक्यांत देणें उचित वाटल्यावरून पुढें दिली आहे. दक्षिणा प्राईज कमेटीनें शिवाजीमहाराजांच्या पद्यमय चरित्राची स्पर्धा जाहीर केली. स्पष्टत उत्तम ठरणान्या चरित्रास रु० ५००० चें बक्षिस देऊं केलें. त्याप्रमाणें कमेटीकडे गणेशशास्त्री यांच्या पद्यमय शिवाजी चरित्राशिवाय आणखी दोघांकडून चरित्रें स्पर्धेकरितां आलीं. एक कोल्हापूर हायस्कूलचे हेडमास्तर कै. कुंटे यांचें व दुसरें प्रसिद्ध नाटककार कै. आण्णासाहेब किलोस्कर यांचें होतें. कमेटीच्या परीक्षक मंडळांत कै. न्यायमूर्ति रानडे व कै. शंकर पांडुरंग पंडित अशी विद्वान् मंडळी होती. परीक्षणाकरितां आलेल्या तीन पद्यमय चरित्रांतून गणेशशास्त्री लेले यांच्या चरित्राचा पहिला नंबर लागून त्यांना रु. ४०० रुपयांचें बक्षिस देण्यांत आलें, कै. कुंटे यांना रु. १०० देण्यांत आले व कै. किलोस्करांचें चरित्र परत करण्यांत आलें. ह्या स्पर्धेमुळें गणेशशास्त्री यांची प्रतिभा कसोटीस लागली. दादोजी कोंडदेव यांनीं शिवाजीमहाराजांना केलेला उपदेश हा ह्या ग्रंथातील उत्कृष्ट भाग समजला जातो. १८७२ सालीं “साहित्यशास्त्र” हा स्वतंत्र ग्रंथ त्यांनीं प्रकाशित केला. काव्यांतील शब्द, अर्थ, वृत्त, अलंकार यांचें गुणदोषविवेचन करणारा मराठी भाषेंतील हा पहिलाच ग्रंथ आहे. ह्या ग्रंथाची दुसरी आवृत्तीहि १८९४ सालीं निघाली. पुण्याच्या ‘अधिकारी प्रकाशन’ ह्या संस्थेनें “साहित्यशास्त्रा”ची तिसरी आवृत्ति नुकतीच प्रसिद्ध केली आहे. १८७७ सालीं “कर्पूर-मंजरी” – सट्टकाचें मराठी भाषांतर प्रसिद्ध झालें. ह्या ग्रंथाला दक्षिणा प्राईज कमेटीनें बक्षीस देऊन गौरव केला. श्रीमत् शंकराचार्यांच्या “अमरु-शतक” ह्या संस्कृत काव्याचें मराठी पद्यमय भाषांतर १८८१ सालीं छापून निघालें. १८८३ सालीं त्यांनीं कालिदासाच्या समग्र “रघुवंशा”चें पद्यमय भाषांतर केलें व त्यांतील दशरथ-मृगया या नवव्या सर्गाचें भाषांतर समवृत्त करून पुस्तकास जोडलें. या ग्रंथाचाहि दक्षिणा प्राईज कमेटीनें गौरव केला होता. “तीर्थयात्रा प्रबंध” हा त्यांचा प्रवासवर्णनपर ग्रंथ १८८५ सालीं प्रसिद्ध झाला. ह्या ग्रंथांत सरदार रघुनाथराव ऊर्फ अण्णासाहेब विंचूरकर यांच्या देशाटनाचा व यात्रेचा वृत्तांत कथन केला आहे. सरदार विंचूरकरांनीं उत्तर हिंदुस्थानच्या प्रवासास १८४८ सालीं सुरुवात

केली. शास्त्रीबुवांनीं आपल्यावरोवर यावें अशी त्यांची फार इच्छा होती. पण प्रकृतीच्या अशक्तपणामुळें प्रवासास जाणें जमलें नाहीं. तेव्हां विंचूरकरांनीं प्रवासांतील दर मुक्कामाहून कर्ची टिपणें पत्रद्वारें पाठवावीं व त्यावरून शास्त्रीबुवांनीं सविस्तर वर्णन लिहून काढावें असा उभयतांमध्ये संकेत ठरला आणि त्यांतून “तीर्थयात्रा प्रबंध” संपूर्ण निर्माण झाला. ह्या बाबतींत डोळे एकाचे व लेखणी दुसऱ्याची असा जरो प्रकार झाला असला तरी लेखकानें आपल्या प्रतिभेचा चक्षु उघडून सगळें लिखाण व्यवस्थित केलें असल्यामुळें पुस्तक वाचतांना या वैगुण्याची जाणीव कदापि होत नाहीं. पुस्तकांतील कांहीं प्रसंग फार रोमांचकारी असून मनाला चटका लावणारे आहेत. येथें एकच प्रसंग उदाहरण म्हणून देत आहें. इंग्रज सरकारकडून दुसऱ्या बाजीराव पेशव्यांची ब्रह्मावर्ताला रवानगी करण्यांत आली. बाजीराव पेशवे तेथें स्थाईक झाले होते. ग्रंथांत दिलेली त्यांच्या दिनचर्येची माहिती मनोवेधक आहे. सरदार विंचूरकर प्रयागची यात्रा संपवून परत येतांना त्यांचा ब्रह्मावर्ताला पुन्हा मुक्काम पडला. बाजीराव पेशवे निधन पावून त्यांचा बारावा दिवस त्याच दिवशीं होता. नानासाहेब पेशव्यांनीं सर्व श्राद्धविधि यथासांग केले. सर्व प्रकारचीं दानें करून झालीं, पण भूमिदान करण्याच्या वेळीं स्वतःची भूमि नसल्यानें भूमिदानाचा संकल्प सोडतां येईना. नानासाहेबांच्या डोळ्यांतून अश्रु आले. सरदार विंचूरकर जवळच बसले होते. त्यांनीं श्रीमंतांस सांगितलें कीं आम्ही आपले आश्रित. आमची भूमि ती आपलीच भूमि आहे तरी संकल्प सोडावा अशी विनंती केली. नानासाहेबांना ही सूचना पटली नाहीं. त्यांनीं भूमिदानाचा संकल्प वर्षश्राद्धाचे वेळीं पूर्ण करूं असें ठरविलें. ह्या प्रसंगावरून गेलेलें राज्य आपण एक वर्षांतच पुन्हां परत मिळवूं असे विचार नानासाहेबांचे मनांत घोळत असावेत असें अनुमान निघतें. विंचूरकर पुढें लखनौला गेले तेव्हां तेथील नवाबांचें स्वेच्छाचारी व अनीतिमान जीवन तसेंच नवाबांच्या अंदाधुंदी कारभाराला विटलेली जनता यांचें मार्मिक व निर्भीड वर्णन आढळतें. ग्रंथांत नुसतें यात्रेचें वर्णन नसून त्या वेळच्या राजकीय व सामाजिक जीवनाचें यथातथ्य चित्र रंगविलें आहे. कै. चिंतामणराव वैद्यांनीं संपादित केलेल्या गोडसे भटजींच्या तीर्थयात्रेच्या वृत्तांताचें पुस्तक प्रसिद्ध होण्यापूर्वी बरीच वर्षे अगोदर गणेशशास्त्री यांचा “तीर्थयात्रा प्रबंध” प्रसिद्ध झाला आहे. त्यामुळें मराठींतील प्रवासवर्णनपर ग्रंथाच्या मालिकेंत कालानुक्रमानें ह्या ग्रंथास प्रथम स्थान द्यावें लागेल. प्रा. न. र. फाटक यांनीं “मराठी संशोधन मंडळा”तर्फें “मुंबई वर्णन” व “घाशिराम कोतवाल” हीं पुस्तकें नुकतींच प्रसिद्ध केलीं आहेत. “तीर्थयात्रा प्रबंध” हा ग्रंथ त्यांच्या तोडीचा आहे. १८८८ सालांत “कृष्णाकुमारी” हें स्वतंत्र ऐतिहासिक काव्य व श्री यशवंतराव महाराजांचें चरित्र अशीं दोन पुस्तकें प्रकाशित झालीं. नंतरच्या त्यांच्या उर्वरित आयुष्यांत ग्रंथनिर्मिती झाली नाहीं.

गणेशशास्त्री लेले यांची भाषा - क्वचित् प्रसंगीं क्लिष्ट पण प्रौढ, रसाळ, अर्थपूर्ण व ओघवती आहे. काव्यांत प्रसाद गुण ओतप्रोत भरलेला आढळतो. त्यांना

निरनिराळीं वृत्तं वापरण्याची हौस होती. हें रघुवंशाच्या पद्यमय भाषांतरांत त्यांनीं अशा वीस वृत्तांचा उपयोग केला आहे त्यावरून दिसून येतें. गणेशशास्त्री लेले हे गेल्या शतकांतील एक प्रतिभासंपन्न साहित्यिक व कवि होते. त्यांनीं लिहिलेलीं सर्वच पुस्तकें आतां दुर्मिळ आहेत. रघुवंशाची द्वितीय आवृत्ति प्रकाशित होत आहे ही आनंदाची गोष्ट आहे. त्यांचे इतरहि कांहीं ग्रंथ पुनर्मुद्रणास लायक आहेत. शास्त्रीवृत्तांच्या आयुष्यांतील शेवटच्या दिवसांत—सहसा कुणाच्या वांट्यास न येणारी अशी—विस्मयकारक घटना घडली. ती म्हणजे स्वतःबद्दलचा मृत्युलेख जिवंत असतांना त्यांना वाचावयास मिळाला ही होय. त्यांचा प्रत्यक्ष मृत्यु होण्याच्या आधीं कांहीं दिवस अगोदर त्या वेळच्या नाशिकच्या “लोकसेवा” ह्या स्थानिक वृत्तपत्रांत त्यांच्या मृत्यूची बातमी प्रसिद्ध होऊन त्यांच्या गुणांचा यथोचित गौरव करणारा मृत्युलेख छापण्यांत आला. आपल्याविषयीं लोकांचें मत जिवंत असतांना वाचावयास मिळाल्यामुळे त्यांना धन्यता वाटली. ह्यासंबंधीं त्यांनीं आपल्या मित्रास लिहिलेलें एक पत्र उपलब्ध झालें आहे. तें परिशिष्ट नं. ३ मध्ये दिलें आहे.

ह्या घटनेनंतर गणेशशास्त्री फार दिवस जगले नाहींत. १८९७ सालीं नाशिक शहरांत प्लेगनें कहर उडविला होता म्हणून ते लाखलगांचीं आपले जामातांकडे हवापालट करण्यास गेले. तेथेंच ते १८९८ सालीं प्लेगला बळी पडले. अशा प्रकारें साहित्यक्षेत्रांत सुमारें अर्धा शतक चमकणारा हा साहित्यसूर्य अस्तंगत झाला !

.....
 ३६६५२ नि:
 १६१२ नोंद दि:

‘रघुवंश’ चें रसग्रहण

लेखक : शं. गो. तुळपुळे, पुणे विद्यापीठ, पुणे.

१९ व्या शतकाच्या प्रारंभापासून महाराष्ट्राच्या सर्वांगीण जीवनांत इंग्रजी संस्कृतीच्या परिचयामुळें दूरगामी आणि क्रांतिकारक स्वरूपाचे फेरबदल होऊं लागले. इतर अनेक क्षेत्रापेक्षां साहित्यप्रांतांतील नव्या घटनांचें स्वरूप हें विशेष लक्षणीय होतें. अनेक शतकांची समृद्ध परंपरा पाठीशीं असलेल्या इंग्रजी वाङ्मयाचें वाचन महाराष्ट्रांतील नव-शिक्षित वर्गाकडून मोठ्या उत्साहानें होऊं लागलें. या वाङ्मयीन अभ्यासाचे अनेकविध परिणाम घडून आले. त्यांपैकीं एक म्हणजे इंग्रजीप्रमाणेंच मराठी भाषेलाहि संपन्न अवस्था प्राप्त करून द्यावयाची असेल तर तिच्यांत सर्व प्रकारचें वाङ्मय निर्माण होणें अवश्य आहे ही दृष्टि प्राप्त होऊन इंग्रजी वाङ्मयांतील अनेक ग्रंथांचीं भाषांतरे होऊं लागलीं. त्याचबरोबर संस्कृत भाषेंतील श्रेष्ठ कृतींचा अनुवाद करण्यासहि मोठ्या नेटानें प्रारंभ झाला. किंबहुना, साहित्यप्रांतांत एका नवीन प्रबोधनयुगाचीच प्रतिष्ठापना झाली असें म्हणावयास हरकत नाही. कै. गणेश सदाशिव ऊर्फ गणेशशास्त्री लेले या प्रबोधन-युगांतील एक आदरणीय असे मानकरी होत.

कै. गणेशशास्त्री यांचें घराणें व्युत्पन्न शास्त्र्यांचें असल्यामुळें लहानपणापासूनच त्यांनीं संस्कृत भाषेचा अभ्यास मोठ्या आस्थेनें आणि परिश्रमपूर्वक केला. तथापि केवळ प्राचीन विद्येच्या उपासनेच्या ठरीव चाकोरींत भ्रमण करण्यापेक्षां गणेशशास्त्री यांचें ज्ञानार्जन अधिक व्यापक स्वरूपाचें होतें. १९ व्या शतकांत मराठी भाषेचा चिकाटीनें अभ्यास करून त्यांत प्रावीण्य मिळविणाऱ्या मेजर कॅडी या युरोपियन शिक्षणाधिकाऱ्याच्या प्रोत्साहनानें गणेशशास्त्र्यांनीं मुंबईला जाऊन तेथील कॉलेजांतील पहिल्या वर्गाचा अभ्यासक्रम सन्मानपूर्वक पुरा केला. तथापि मुंबईचें हवामान न मानवल्यामुळें ते जन्मभूमीस—नाशकास—परत आले आणि पुढील सर्व आयुष्य त्यांनीं ज्ञानोपासनेंतच व्यतीत केलें.

गणेशशास्त्री यांनीं अनुवादित आणि स्वतंत्र अशा दोन्ही स्वरूपाची ग्रंथरचना केली. तेलमेक्स याच्या वृत्तांताचे दोन खंड आणि कै. कुकच्या सफरी हे ग्रंथ त्यांनीं इंग्रजी ग्रंथांवरून भाषांतरित केले. जानकीपरिणय, कर्पूरमंजिरी, विद्धशालमंजिका, मालविकाग्निमित्र, अमरु-शतक आणि रघुवंश या संस्कृतांतील साहित्यकृति त्यांनीं मराठींत अनुवादित केल्या. त्यांनीं इ. स. १८७२ मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या ‘साहित्यशास्त्र’ या प्रश्नोत्तररूप ग्रंथांत साहित्यविषयक सर्व अंगांचा त्रोटक आणि सूत्ररूप असा विचार

आलेला असून मराठींतील साहित्यशास्त्रविषयक वाङ्मयांत आद्य ग्रंथरचनेचा मान कै. लेलेशास्त्र्यांना या लेखनामुळे मिळालेला आहे. पुढे त्यांनी या ग्रंथाची दुसरी आवृत्ति प्रसिद्ध केली, यावरून या ग्रंथाची लोकप्रियता लक्षांत येण्यासारखी आहे. 'तीर्थयात्रा प्रबंध' हे गणेशशास्त्र्यांनी लिहिलेले प्रवासवर्णन मराठींतील विस्तृत स्वरूपाचे पहिले प्रवासवृत्त होय. याचे वैशिष्ट्य म्हणजे या ग्रंथांत वर्णिलेली तीर्थयात्रा गणेशशास्त्र्यांनी स्वतः केलेली नसून सरदार रघुनाथराव विंचूरकर यांनी वेळोवेळी पाठविलेल्या टिपणांवरून गणेशशास्त्र्यांनी हे प्रवासवर्णन नंतर लिहून काढलेले आहे. सर्व भारतांतील तीर्थक्षेत्रांची माहिती देतांना त्या त्या ठिकाणच्या देव-देवताविषयक पुराणकथा आणि दंतकथा यांचा या ग्रंथांत मोठ्या साक्षेपाने निर्देश करण्यांत आलेला आहे. ब्रह्मावर्त येथे वास्तव्य करणाऱ्या दुसऱ्या बाजीरावाच्या आणि सरदार विंचूरकरांच्या भेटीगांठीचे वृत्त आजही जिज्ञासु इतिहासभक्ताला थोडेफार खाद्य पुरविणारे आहे.

“कृष्णाकुमारी” आणि “शिवाजीचरित्र” ही त्यांची खंडकाव्ये ऐतिहासिक स्वरूपाची आहेत. उदेपूरच्या इतिहासांतील कृष्णाकुमारीची करुणरम्य कथा हा पहिल्या काव्याचा विषय असून दुसऱ्या खंडकाव्यांत सात सर्गांमध्ये श्री छत्रपति शिवाजीमहाराजांचे चरित्र गुंफण्यांत आलेले आहे. 'शिवाजीचरित्रा'चे लेखन दक्षिणा प्राइझ कमिटीने जाहीर केलेल्या पारितोषिक स्पर्धेसाठी झाले. आधुनिक मराठी रंगभूमीचे जनक कै. अण्णासाहेब किलोस्कर यांच्यासारखे रसाळ कवि स्पर्धेसाठी असतांनाहि कै. गणेशशास्त्र्यांचे काव्य पहिल्या क्रमांकाचे ठरून त्याला चारशे रुपयांचे पारितोषिक मिळाले. 'कर्पूरमंजिरी', 'मालविकाग्निमित्र' आणि 'रघुवंश' या संस्कृत ग्रंथांनाहि दक्षिणा प्राइझ कमिटीने पारितोषिके देऊन गौरविले होते.

कै. गणेशशास्त्री लेले यांनी केलेल्या साहित्यसेवेचे स्वरूप अवलोकन केले म्हणजे त्याचा व्याप आणि त्याची गुणवत्ता या दोन्ही गोष्टींविषयी आदरभाव निर्माण झाल्याखेरीज राहत नाही. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात प्रकाशित झालेले हे ग्रंथ आज मराठी वाङ्मयाच्या विद्यार्थ्यांला पहावयास मिळणेहि दुर्घट झाले आहे. यांतील कांही ग्रंथांचे तरी पुनर्मुद्रण होणे अगत्याचे असून त्यांपैकी 'रघुवंशा' पासून या कार्याला प्रारंभ होत आहे या घटनेचे प्रत्येक मराठी वाचक सहर्ष स्वागत करील.

'रघुवंश' हे केवळ कविकुलगुरु कालिदासाच्याच नव्हे तर सर्व संस्कृत काव्य-वाङ्मयांतील श्रेष्ठ असे महाकाव्य आहे. त्याचे अध्ययन आज शेंकडो वर्षे काव्यरसिक करीत आहेत. महाराष्ट्रांतहि अगदी लहानपणापासून संस्कृत वाङ्मयाच्या अभ्यासाचा प्रारंभ 'रघु'च्या सर्गापासून होत असे. तथापि या जगन्मान्य संस्कृत कृतीला मराठी पेहराव चढविण्याची कल्पना फार क्षीण स्वरूपांत साकार झालेली दिसते. एखाद-दुसऱ्या सर्गांच्या भाषांतराचे कांही प्रयत्न सोडल्यास कै. लेलेशास्त्र्यांच्या नंतर संपूर्ण रघुवंशाच्या

अनुवादाचा फक्त एक प्रयत्न गेल्या पाऊणशें वर्षांत झालेला आहे. बोरवणकर—किंबवडेकर यांच्या सहकार्याने चित्रशाळेने प्रसिद्ध केलेला रघुवंशाचा संपूर्ण व सटीप गद्य अनुवाद हा तो प्रयत्न होय. हा एवढा अपवाद वगळतां कै. लेलेशास्त्र्यांचा प्रयत्न 'अद्वितीय' ठरलेला आहे ही एकच गोष्ट या कार्याची थोरवी पटवून देणारी आहे. हा प्राकृत पद्यमय रघुवंश इ. स. १८८३ मध्ये प्रकाशित झाला. हा काल म्हणजे मराठी काव्याच्या इतिहासांतील केशवमुतपूर्व काल होय. प्रस्तावनेच्या प्रारंभी ज्या प्रबोधन-युगाचा उल्लेख केलेला आहे तोच हा काल होय. केशवसुतांचे आगमन होण्यापूर्वी जे भिन्नभिन्न प्रवाह मराठी काव्याच्या प्रांतांत चालू होते त्यांमध्ये संस्कृत काव्याचे विशेष आकर्षण बाळगणाऱ्या शास्त्रीपंडितांच्या काव्यरचनेचा एक प्रवाह होता. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, परशुरामपंततात्या गोडबोले, गणेशशास्त्री लेले इ. शास्त्रीमंडळींच्या लेखनाचा समावेश या विशिष्ट तऱ्हेच्या काव्यरचनासंप्रदायांत होतो. पारखीशास्त्री, खरेशास्त्री, चिंतामणी पेटकर, कृ. ना. आठल्ये इ. मंडळी याच पंढींतील होती. प्रा. रा. श्री. जोग यांनी या पंडिती वळणाच्या काव्याचे पुढील विशेष सांगितले आहेत—

“जुन्या परंपरेतील लोकांचे (काव्य-) रचनेकडे विशेष लक्ष असे. भाषा अनेक वेळां संस्कृतप्रचुर व म्हणून पुष्कळदां क्लिष्ट, पांडित्यपूर्ण असे. संस्कृतप्रचुरता क्वचित् नसली तरी प्रौढता तरी पाहिजे अशी समजूत होती. निरनिराळ्या अक्षरगणवृत्तांवर भर होता. क्वचित् त्यांवरील प्रभुत्व दाखविण्याकरितांच कविता लिहिली जाई व एखाद्या वेळीं संस्कृत काव्यामधील चित्रबंध, यमकानुप्रासादि चमत्कार यांचेहि प्रदर्शन होई. भाषा-प्रौढतेच्या या आग्रहामुळे कित्येक पंडित कवींनी आपल्याच काव्यास आपणच भरपूर अर्थबोधक टीपा देण्याचा प्रघात ठेवला होता व आपल्या काव्यांतील प्रसादगुणांच्या अभावाची कबुलीच देऊन ठेवली होती...भाषेच्या शुद्धतेबद्दल आणि वृत्तरचनेच्या निर्दोषतेविषयी (हे कवि) विशेष काळजी वाहत असत. दुर्बोधता, पादपूरणार्थ नको असलेले शब्द घालणे इत्यादि काव्यदोष झाले तरी चालतील, पण भाषा मात्र शुद्ध हवी अशी त्यांची दृष्टि असे.” (अर्वाचीन मराठी काव्य, पृ. ११४). केशवसुत-पूर्व पंडिती काव्याचे हे बहुतेक विशेष गणेशशास्त्री लेले यांच्या प्राकृत रघुवंशांतहि आढळून येतात.

मराठी वाचकांसाठीं रघुवंशाचे पद्यात्मक भाषांतर करतांना लेलेशास्त्र्यांनी “श्लोकाचा एकंदर भावार्थ मनांत धरून तो मराठी भाषेच्या पद्धतीनें जसा बांधतां आला तसा बांधला आहे; पदशः भाषांतर केले नाही,” असें आपल्या प्रस्तावनेत नमूद करून ठेविले आहे. भावार्थ व्यक्त करण्याची दृष्टि असल्याने प्रत्येक श्लोकांतील आशय स्पष्ट करण्यासाठीं लेलेशास्त्र्यांना एकाहून अधिक श्लोकांची रचना करावी लागली आहे. ती सर्गवारीनें पुढीलप्रमाणें आहे :

चावीस

रघुवंश

सर्ग—	=	मूळ	श्लोकांसाठी	प्रत्येकीं दोन श्लोक	
सर्ग—	१ =	७	७	१४	१४
सर्ग—	२ =	७	७	१४	१४
सर्ग—	३ =	१०	१०	२०	२०
सर्ग—	४ =	६	६	१२	१२
सर्ग—	५ =	६	६	१२	१२
सर्ग—	६ =	१९	१९	३८	३८
सर्ग—	७ =	३	३	६	६
सर्ग—	८ =	७	७	१४	१४
सर्ग—	९ =	११	११	२२	२२
सर्ग—	१० =	२	२	४	४
सर्ग—	११ =	३	३	६	६
सर्ग—	१२ =	२	२	४	४
सर्ग—	१३ =	५	५	१०	१०
सर्ग—	१४ =	४	४	८	८
सर्ग—	१५ =	१३	१३	२६	२६
सर्ग—	१६ =	८	८	१६	१६
सर्ग—	१७ =	९	९	१८	१८
सर्ग—	१८ =	३	३	६	६

$$१५६९ + २६० = १८२९$$

$$२६०$$

१९ वा सर्ग हा एकच सर्ग असा आहे, कीं ज्यांत कोणत्याहि श्लोकासाठीं एकाहून अधिक श्लोक लिहावे लागले नाहींत. आठव्या सर्गातील दहाव्या श्लोकाचा अनुवाद करतांना तीन श्लोकांची रचना करावी लागली. ही वर्गवारी नजरेसमोर ठेवली असतां सामान्यपणें प्रत्येक सर्गांतून ५ ते १० श्लोकांसाठींच एकाहून अधिक श्लोक रचिले गेले असें दिसून येतें.

अनुवाद करतांना लेलेशास्त्र्यांनीं संस्कृतांतील सर्वप्रिय असें अनुष्टुप् वृत्त कोठेंहि योजिलें नाहीं. याउलट अक्षरगणवृत्तांचा वैपुल्यानें वापर केला आहे. रघुवंशाच्या १९ सर्गांत मिळून पुढील वृत्तें योजिलेलीं आढळून येतात—

(१) शार्दूलविक्रीडित, (२) भुजंगप्रयात, (३) वसंततिलका, (४) इंद्रवज्रा, (५) स्रग्धरा, (६) उपजाति, (७) पृथ्वी, (८) उपेंद्रवज्रा, (९) शिखरिणी, (१०) वंशस्थ, (११) द्रुतविलंबित, (१२) मंदाक्रांता, (१३) मालिनी, (१४) चंद्रकांता, (१५) वैतालिक, (१६) रथोद्धता, (१७) स्वागता, (१८) शालिनी, (१९) प्रहर्षिणी, आणि (२०) आर्या. याशिवाय ९ व्या सर्गाचा जो संपूर्ण समवृत्त वेगळा अनुवाद प्राकृत रघुवंशाला जोडलेला आहे त्यांत (१) मंजुला, (२) पुष्पिता, आणि (३) औपच्छंदसिक् हीं अधिक वृत्तें लेलेशास्त्र्यांनीं वापरलीं आहेत.

१९ सर्गांत सुमारे २५ अक्षरगणवृत्तांची योजना करणाऱ्या व्यक्तीचें वृत्तरचनेवरील प्रभुत्व केवढें दांडगें असेल याची कल्पनाच केलेली बरी. हीं सर्व वृत्तं अर्थात् संस्कृतांतून मराठी भाषेंत प्रविष्ट झालेलीं आहेत. याचबरोबर साकी या मराठी मात्रावृत्ताचाहि लेलेशास्त्र्यांनीं भरपूर उपयोग करून घेतलेला आहे. त्यांनीं रघुवंशातील १० वा आणि १२ वा हे दोन संपूर्ण सर्ग केवळ साकीवृत्तांतच अनुवादित केले आहेत. साकीप्रमाणेंच आर्यावृत्तहि लेलेशास्त्र्यांना विशेष प्रिय असावें. कारण १५ आणि १७ या दोन सर्गांसाठीं (केवळ त्यांतील अखेरचे श्लोक सोडून) त्यांनीं आर्यावृत्ताचाच उपयोग केलेला आहे.

रघुवंशाच्या अनुवादांत वृत्तयोजनेंतील विविधता भरपूर असली तरी ती सर्वथैव निर्दोष आणि सफाईदार आहे असें म्हणतां येणार नाहीं. एका ओळींत सर्व अर्थ स्पष्ट वा पूर्ण न झाल्यास तो पुढील ओळींत व्हावा हें स्वाभाविकच आहे. त्याबद्दल कवीला दोष देतां येणार नाहीं. तथापि केवळ एखादा शब्द पुढच्या ओळींत समाविष्ट करावा लागला तर तेथें अर्थाचा गोंधळ होण्याची शक्यता निर्माण होते आणि तशी कविता वाचतांनाहि खटकल्यासारखें होतें. एकंदर १९ सर्गांचा विचार केला तर अशीं उदाहरणें फार मोठ्या संख्येनें आढळतात असें नाहीं. तथापि जीं आहेत त्यामुळें अनुवादाला न्यूनत्व येतें हेंहि खरेंच. याचीं कांहीं उदाहरणें—

१. फेंकी दूर पळांत आंखुड करी शुंडा, तियेतें हणी
लाटातें,.....

(सर्ग ५, श्लो. ४५)

२. भार्यासंगें निज उपवनीं, नंदिनीं जेविं इंद्र
इंद्राणीशीं, करि भज तसा क्रीडनातें नरेंद्र

(सर्ग ८, श्लो. ३२)

३. आणि नाव किरात जींत बसुनी तीच्या सवें तो निज—
संधा आणिक जान्हवी तरुनियां गेला सुमित्रात्मज

(सर्ग १४, श्लो. ५२)

“भाषांतर करतांना तें फार कठीण किंवा दुर्बोध न होईल असें धोरण” ठेवल्याची कबुली लेलेशास्त्र्यांनीं आपल्या प्रस्तावनेंत दिली आहे. त्यांच्या काळी संस्कृत भाषेच्या सार्वत्रिक अध्ययनामुळें समकालीन श्रोत्यांना त्यांनीं योजिलेले अपरिचित संस्कृत शब्दहि सहज आकलन झाले असतील. तथापि आज मात्र त्यांतील अपरिचित संस्कृत शब्दांची जागोजाग आढळणारी पेरणी अर्थग्रहणास फार अडथळा आणते. नयनोत्थ, राजव्रात, ताक्ष्य, अराती, तोक, तुहिनकर, वरणस्रक्, एण, भ्यानन, रुजा, पुरार्गल, पृक्षत्वचा, रक्षःपतिसद्मसंस्थित, भार्गण, वर्ह, असे अनेक शब्द संस्कृतशाला माहीत असले तरी केवळ मराठी जाणणाऱ्या वाचकाची तारांबळ उडाल्याशिवाय रहात नाहीं. संस्कृतप्रचुर भाषेमुळें अनुवादांत कांहीं ठिकाणीं कीर्त्यर्थ, उग्राग्रह, अक्षोटाख्य, ग्रीष्मोष्मतप्ता, विष्णवंश असे कर्णकटु सामासिक शब्द वापरले गेले आहेत. अनुवाद

शक्य तों भारदस्त व्हावा अशी लेलेशास्त्र्यांनीं आपल्याकडून कोशीस केली आहे. तथापि त्यांच्या नजरेंतून कांहीं गद्यप्राय ओळी निसटून गेलेल्या आहेत. उदा०,

(i) पेटारे मोठमोठे भरुनि, (ii) त्याच स्त्रियांच्या बहु ये कपोल फिककेपणा, (iii) अजमास नक्क कळवी, (iv) माझीं अंध व फार वृद्ध पितरें आहेत, (v) पुन्हां छावि तो रडावयाला लंकेंतिल बायांस, (vi) आलेल्या खपल्या खुपोनि भरतां पीडा बहू जाहली.....अशा प्रकारच्या ओळी वाचतांना नीरस गद्यच वाचीत असल्याचा भास झाल्यास नवल नाही.

संस्कृतमधील नादमाधुर्य मराठींत नाही. मराठीचा स्वभाव थोडा राकट आणि शब्दापेक्षां अर्थाशीं भिडणारा आहे. त्यामुळें संस्कृतच्या अपेक्षेनें मराठी अनुवादांतील छालित्य, कितीहि प्रयत्न केला, तरी फिकेंच ठरणार हें उघड आहे. संस्कृत रघुवंशाच्या पद्यपंक्ति वाचतांना पैजणाचा झणत्कार झाल्याचा जो श्रुतिसुखद प्रत्यय येतो त्याचा मराठी अनुवादांतील अभाव जाणवण्यासारखा असला तरी तसें होणें कांहीं अंशीं स्वाभाविकच आहे. तथापि शब्दयोजना नादमधुर नसली तरी व्याकरणशुद्ध असावी अशी अपेक्षा करणें वावगें होणार नाही. लेलेशास्त्री चांगले संस्कृतज्ञ असल्यानें आपली शब्दयोजना त्यांनीं फार काळजीपूर्वक केली आहे. तथापि अक्षरगणवृत्तांचा सततचा जाच असल्यानें त्यांनाहि अनेक ठिकाणीं अशुद्ध शब्दरूपें योजावीं लागलीं. शीकण्यास्तव, अणि, तूझी, सुन, हणी, पूरुष, वीझवीती, भीजली, ऊजवा अशीं कांहीं रूपें अनुवादांत दिसतात. काव्यांत सहसा न आढळणारें 'व' हें उभयान्वयी अव्यय लेलेशास्त्र्यांनीं पुष्कळ वेळां वापरलें आहे. त्यांनीं वापरलेले कांहीं शब्द वाचून मराठी वाचकाला ते साम्याभासानेंच (analogy) तयार झाले आहेत असें वाटतें. उदा०, चित्तज्ञ, दुःशकुन, कृत्रिमशून्य (अकृत्रिम), जन्माधम (जन्मानेंच हीन), रिपुध्न, अफल (निष्फल), शोभाळ (शोभादायक), इ.

संस्कृत रघुवंशाला प्राकृताचा - आणि तोहि पद्यमय - पेहराव चढविणें ही लेलेशास्त्र्यांची कल्पनाच असामान्य आहे. एका भाषेंतील काव्याचा आशय दुसऱ्या भाषेंत काव्यांत व्यक्त करणें हें काम मुळांतच अवघड आहे. त्यांतून अक्षरगणांचीं बंधनें स्वीकारून मूळ ग्रंथाचें समश्लोकी भाषांतर करण्याचा संकल्प असेल तर अनुवादकाला केवढे परिश्रम करावे लागतात याची यथार्थ जाणीव अनुवादकाशिवाय इतरांना येणें कठीण आहे. संस्कृतसारखी ललितकोमल भाषा आणि त्या भाषेंतील कविकुलगुरुचें सर्वश्रेष्ठ महाकाव्य यांना मराठी रूप देतांना लेलेशास्त्र्यांना खरोखर महत्प्रयास पडले असतील. मात्र त्यांचा हेतु भावार्थ सांगण्याकडे असल्यानें अनुवादाचें काम अल्पांशानें सुलभ झालें आहे. कारण पदशः भाषांतर समाधानकारकपणें करणें ही गोष्ट अशक्यप्रायच असल्यानें त्यांनीं स्वीकारलेलें धोरण उचितच म्हणावें लागतें. त्यांनीं प्रस्तावनेंत म्हटल्यासारखें मराठीचें स्वरूप अगदीं 'नीरस आणि अप्रौढ' असें नसलें तरीहि दोन्ही भाषांची प्रकृति पहातां हें काम करण्यास दोन्ही भाषांवर उत्तम प्रभुत्व असणाऱ्या कवीचीच आवश्यकता होती. हें कार्य लेलेशास्त्री यांच्यासारख्या

व्युत्पन्न आणि रसिक पंडितानें अंगावर घेतलें हें फारच योग्य झालें. कालिदासानें निर्माण केलेली रघुकुलभूषणांची उदात्त चरित्रमाला, त्यांतील मनोहर रसाविष्कार आणि मननीय सुभाषितें यांचा मराठी वाचकांना परिचय करून देतांना लेलेशास्त्र्यांनीं मूळ कृतीशीं जास्तीत जास्त प्रामाणिकपणा राखलेला आहे. मुळांतील कथाभागाचा मन मानेल तसा संकोच-विस्तार किंवा विपर्यास, स्वभावरेखांचें विपरीत चित्रण किंवा स्वैर कल्पनाविलास या अनुवादांत सांपडणार नाहीं. मात्र मूळ कृतीचा यथातथ्य अनुवाद करतांना लेलेशास्त्र्यांना कालिदासाचा आशय तंतोतंत मराठींत आणणें कांहीं ठिकाणीं जमलें नाहीं, तर कांहीं स्थळीं त्यांनीं मुळांत नसलेल्या मजकुराची भर घातलेली आहे.

‘शैशवेभ्यस्तविद्यानां’ याचा अनुवाद करतांना त्यांनीं ‘जे कां बालदशेंत सर्व शिकती विद्या तशा सत्कला’ अशी ओळ रचून विद्येबरोबरच सत्कलांचाहि समावेश केला आहे. ‘रत्नं समागच्छतु कांचनेन’ याचा अनुवाद ‘संयुक्त हो कांचन रत्नयोगें’ असा करून लेलेशास्त्र्यांनीं मुळांतील जोडीची उल्टापाल्ट केली आहे. ‘विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया’ या पंक्तीचें भाषांतर त्यांनीं

‘कोणाला विष तारितें, अमृतही कोणास मारीतसे
तस्मात् मृत्युस हेतु एक मजला ती ईश्वरेच्छा दिसे’

असें केलें आहे. या ठिकाणीं मुळांतील कल्पना अगदीं बदलून टाकलेली आहे. ‘अपि स्वदेहात् किमुतेन्द्रियार्थाद्यशोधनानां हि यशो गरीयः’ या ओळींतील इंद्रियार्थांच्या ऐवजीं लेलेशास्त्र्यांनीं ‘भार्याकथा’ असा शब्द योजिलेला आहे. हा बदल अनुरूप आहे असें म्हणतां येणार नाहीं. आपल्या प्रिय पत्नीचें गुणगान करतांना अजानें ‘प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ’ असें गौरवपर विशेषण योजिलेलें आहे त्याचा लेलेशास्त्र्यांनीं केलेला ‘शिल्पकृतीची गे पट्टशिष्या भली’ हा अनुवाद रसिकांचा विरस करणारा आहे. वर नमूद केल्याप्रमाणें कांहीं दोषस्थळें या ग्रंथांत आहेत, हें खरें; तथापि त्याचा मुख्य गुण हा, कीं त्यांत मुळांतील अर्थाची अभिव्यक्ति पुष्कळच यशस्वी रीतीनें झाली आहे. कोणत्याहि अनुवादाचा हा सर्वप्रमुख गुण व या गुणाचा आढळ लेलेशास्त्र्यांच्या अनुवादांत असल्यामुळें त्यांच्या ‘रघुवंशा’ला मराठी साहित्यांत मानाचें स्थान मिळालें आहे. वाचकांच्या माहितीसाठीं अनुवादांतील कांहीं सरस अवतरणें उद्धृत केलीं आहेत—

अन्योन्यास पहावयास उभयां वाटे मनीं लालसा,
तैं चोरून हळूच यत्न करिती, पाहावयाला जसा;
दृष्टादृष्टि घडे, तई विरमुनी खालीं बधूं लागली,
संकोचें रमणीय फारचि दिसे तल्लोचनांची स्थिती.
कुंडीं भग्नि सुदीप्त होउनि वरी ज्वाला महा चालली,
जेव्हां तीं उभयें प्रदक्षिणविधी त्याला करूं लागलीं;

मेरूच्या निकरीं क्रमें दिननिशा संगें जशीं चालतीं;
तैसीं दिव्य वधूवरें सुरचिरें काळीं तया शोभतीं. (सर्ग ७, श्लोक २३-२४)

नितंबगुर्वीं सुचकोर नेत्रीं,
लज्जावती आणि मनोज्ञगात्री,
आज्ञेवरूनी गुरुच्या सुकांती
अग्नींत लाजांजलिला त्यजी ती. (सर्ग ७, श्लोक २५)

धूमाचा बहुपुण्य अग्निमधुनी लोंढा वरी चालिला
ज्याला शोभन गंध दग्धहविचा मोठा असे लागला;
गालाच्या भवंतींही इंद्रुमतिच्या तो जें असें लागुनी
कर्णी कैतव ठेविले क्षणभरी, भासे जनाला मनीं. (सर्ग ७, श्लोक २६)

सातव्या सर्गांत अज व इंद्रुमती यांच्या विवाहाच्या वेळीं झालेल्या सप्तपदीचें व लाजाहोमाचें हें वर्णन आहे. 'कुंडीं अग्नि' या श्लोकांत रघुवंशांतील एक अत्यंत सुंदर कल्पना आली आहे. अज व इंद्रुमती हीं प्रदीप्त अग्नीच्या भोंवतीं प्रदक्षिणा घालीत होतीं. सुवर्णाच्या लखलखणाच्या मेरूपर्वताभोंवतीं दिवस व रात्र हीं फिरतांना जशीं दिसतात, तशीं हीं पतिपत्नी दिसलीं, अशी ही कल्पना आहे! 'धूमाचा बहुपुण्य' या श्लोकांतील कल्पनाहि सुंदर आहे. इंद्रुमतीच्या कानाशीं आलेला सुगंधी धूर नीलकमलाच्या कर्णभूषणांसारखा भासला, असें या श्लोकांत म्हटलें आहे.

कालिदास हा उपमेसारखे अर्थालंकार वापरण्यांत सिद्धहस्त आहेच; पण त्याचें भाषेवर अलौकिक प्रभुत्व असल्यामुळें तो अनुप्रासासारखे शब्दालंकारहि लीलेनें वापरतो. पद्यानुवादांतहि शब्दचमत्कृति साधण्याचा प्रयत्न लेलेशास्त्र्यांनीं केला आहे त्याचा नमुना असा—

प्रातःकालीं सुगंधाक्षत विमल फुलें वाहिली धेनुकेला
भार्येनें भूपतीच्या मुनिवर हवनासाठिं तद्दोह केला
वत्सातें आंखडोनी नरपति तिजला सोडि रानांत जाया
सत्कीर्ती हेचि ज्याचें धन, नृपति असा तीस लागे भजाया (सर्ग २, श्लोक १)

वरील गुणदोषविवेचनावरून गणेशशास्त्री लेले यांच्या पद्यमय 'रघुवंशा'ची वाचकांस थोडीशी ओळख होईल. संपूर्ण 'रघुवंशा'चा हा पद्यात्मक एकमेव मराठी अनुवाद सध्या दुर्मिळ झाला असून पुनर्मुद्रण होण्यास सर्वस्वीं पात्र आहे. निव्वळ मराठी जाणणाऱ्या वाचकांस 'रघुवंशा'चा आस्वाद घेण्यास हें एकमेव साधन आहे. कवि-कुल-गुरुच्या ग्रंथाचें नित्य अध्ययन व वाचन होणें हेंच त्याचें यथोचित स्मारक होय. हें सारें ध्यानांत घेऊन या ग्रंथाचें पुनर्मुद्रण व प्रकाशन करण्याचें कार्य महाराष्ट्र-साहित्य-परिषदेच्या सोलापूर शाखेनें स्वीकारून पूर्ण केलें ही अभिनंदनीय गोष्ट आहे.

THE RAGHUVAMSHA

OF

KÂLIDÂSA.

Translated into Marathi Verse

BY

GANES'A S'ÂSTRÎ LELE TRIAMBAKKAR

PRINTED AND PUBLISHED

BY

THE PROPRIETOR

OF

THE NIRNAYA-SÂGARA PRESS.

BOMBAY.

1883.

Price 2 Rupees.

(All Rights reserved by the publisher)

श्री

महाकविकालिदासविरचित

रघुवंश.

ह्या प्रसिद्ध संस्कृत महाकाव्याचें महाराष्ट्रभाषेंत
पद्यात्मक भाषांतर

गणेशशास्त्री लेले त्र्यंबककर

ह्यांनीं केलें.

तें

जावजी दादाजी ह्यांनीं आपल्या “ निर्णयसागर ” छाप-
खान्यांत छापून प्रसिद्ध केलें.

मुंबई.

शालिवाहन शके १८०५.

किंमत २ रुपये.

(सन १८६३ च्या २५ व्या अंकाप्रमाणे नोंदून प्रसिद्धकर्त्यानें सर्व हक्क
आपले स्वाधीन ठेविले आहेत.)

प्रस्तावना

ह्या भरतभूमीस भूषणभूत अशा कविरत्नमालेंतील पदकस्थानापन्न जो कालिदासनामा जगद्विख्यात कवि, त्यानें अनेक उत्कृष्ट काव्ये रचिलीं, त्यांत मोठें विस्तीर्ण आणि शृंगार, वीर इत्यादि नानारसांनीं परिपूर्ण असें हें रघुवंशनामक काव्य लोकप्रसिद्ध आहे. संस्कृतांत जीं पंच महाकाव्ये प्रसिद्ध आहेत, त्यांत हें काव्य अग्रगण्य असून संस्कृत व्युत्पत्ति शिकणारे विद्यार्थी प्रथम ह्याच काव्याचा अभ्यास करितात असा बहुधा संप्रदाय आहे. ह्या काव्यास रघुवंश असें नांव देण्याचें कारण असें आहे कीं, सूर्यवंशातील दिलीप राजास नंदिनीनामक वसिष्ठधेनूच्या प्रसादानें रघु ह्या नांवाचा महापराक्रमी, उदार, धर्मनिष्ठ आणि नीतिमान् असा एक पुत्र झाला. त्यानें मोठ्या शौर्यानें सकल भूमंडल जिंकून सार्वभौम पदवी संपादिली असें वर्णन आहे. ह्या रघूच्या वंशाचें म्हणजे तद्वंशीय राजांचें चरित्र ह्यांत वर्णिलें आहे म्हणून ह्यास रघुवंश असें नांव दिलें आहे. ह्या काव्याचे सर्ग म्हणजे विभाग एकंदर एकुणवीस आहेत. ते सर्व मिळून दिलीप राजापासून तों शेवटील अग्निवर्ण राजापर्यंत सुमारे अठ्ठावीस राजांचें वर्णन ह्या काव्यांत आलें आहे. काव्याच्या प्रारंभीं सामान्यतः सर्व रघुवंशीय राजांचें एकंदरीनें गुणवर्णन करून पुढें अनुक्रमानें एकेक राजाचे चरित्रवर्णनास आरंभ केला आहे. त्याप्रमाणें दिलीप राजापासून उपक्रम करून प्रथम दिलीप, मग रघु, पुढें अज आणि त्यापुढें दशरथ मिळून चार राजांचें चरित्र पहिल्या नऊ सर्गांनीं वर्णिलें आहे. तेथून पुढें प्रभु रामचंद्र ह्यांचें साद्यंत अवतारचरित्र सहा सर्गांनीं वर्णिलें आहे. त्यापुढें रामचंद्राचा पुत्र कुश आणि कुशाचा पुत्र अतिथि या दोघांचें चरित्र अनुक्रमें दोन सर्गांत वर्णून पुढें अतिथि राजापासून तों अग्निवर्ण राजापर्यंत एकंदर सुमारानें वीस एकवीस राजांचें चरित्र एकेच (अठरावे) सर्गांत संक्षेपानें वर्णिलें आहे. व शेवटील म्हणजे एकुणविसावे सर्गांत अग्निवर्ण राजाचा शृंगार वर्णून त्याचा अंतकाळ व त्याच्या गर्भिणी राणीस राज्याभिषेक करून त्याच्या मंत्रिमंडळानें राज्य चालविलें हें सांगून कवीनें ह्या काव्याची समाप्ति केली आहे. ह्या काव्यांत रघुवंशीय राजांच्या प्रतापाच्या व त्यांस संसारांत प्राप्त झालेल्या सुखदुःखानुभवाच्या संबंधानें; म्हणजे अर्थात् ऋष्याश्रम, गर्भिणी स्थिति, पुत्रजन्म, तारुण्यादि वयोवस्था, स्वयंवर, विवाह, दिग्विजय, युद्ध, मृगया, वसंतादि ऋतु, जलक्रीडा, इष्टजनांचे संयोग-वियोग, राज्याभिषेक इत्यादि गोष्टींच्या संबंधानें परोपरीचे प्रसंग आल्यामुळें

कालिदास कवीला आपलें अद्भुत कविताचातुर्य परोपरीनें प्रकट करण्यास चांगली संधि सांपडून त्यानें त्या त्या प्रसंगीं तें फारच उत्कृष्ट रीतीनें प्रकट करून दाखविलें आहे. शृंगार, वीर, करुण इत्यादि सर्व रस प्रसंगाप्रसंगानें कवीनें ह्यांत आणिले आहेत. सहाव्या सर्गातील इंदुमतीचें स्वयंवर, नवव्या सर्गातील वसंतोत्सव, एकुणविसावे सर्गातील अग्निवर्ण राजाची क्रीडा इत्यादिक शृंगाररसाचीं मुख्य स्थानें आहेत. द्वितीय सर्गातील दिलीपानें सिंहास केलेलें स्वदेहार्पण, चवथ्या सर्गातील रघूचा दिग्विजय, बाराव्या सर्गातील रावणाचा वध, इत्यादि वीररसाचीं मुख्य स्थानें आहेत. तसेंच आठव्या सर्गातील इंदुमतीचें मरण, नवव्या सर्गातील मृगयेच्या अंतीं दशरथाच्या हातून घडलेला तापसपुत्राचा वध, चौदाव्या सर्गातील रामचंद्रानें केलेला सीतेचा परित्याग, इत्यादि करुणरसाचीं मुख्य स्थानें आहेत. याखेरीज युद्धादि प्रसंगानें अद्भुत, रौद्र, भयानक, बीभत्स इत्यादि रस त्या त्या स्थलीं उत्कृष्ट रीतीनें व्यक्त केले आहेत. प्रत्येक प्रसंगाचें वर्णन अशा घाटानें व अशा डौलानें करावें कीं, तें वाचतांना तो तो प्रसंग दृष्टीसमोर दिसावा, असें जें कालिदास कवीचें अप्रतिम कविताकौशल, तें ह्या काव्यांत सर्वत्र दिसून येतें. ह्या रघुवंश काव्याबद्दल 'संस्कृत कवि' या ग्रंथांत 'कालिदास' या प्रकरणांत जो अभिप्राय लिहिला आहे, तो सारांशरूपापानें वाचकाची खातरी होण्याकरितां खालीं लिहितों :—

‘रघुवंश हें काव्य कालिदाच्या सर्व काव्यांत श्रेष्ठ होय. प्रौढ व मधुर वर्णरचना, वर्णन करण्याची शैली, निरनिराळ्या रसांचा आविर्भाव, वगैरे त्याच्या गुणांचा यांत कळस झाला आहे.’ ग्रंथाच्या आरंभीं शालीनतापूर्वक कवीनें आपलें असामर्थ्य प्रकट केलें आहे त्यावरून ‘हातीं घेतलेला विषय सामान्य नव्हे, अशी पूर्ण खात्री होऊन कवीनें त्यावर आपलें बुद्धिसर्वस्व खर्चिलें असावें असें दिसतें, आणि वस्तुतः तसेंच आढळतें. या काव्याचा प्रत्येक सर्ग तर काय पण प्रत्येक श्लोकही कवीचे अपूर्व गुण प्रकट करितो. तथापि रसानुभवांत जेथें अंतःकरण केवळ तल्लीन होऊन जातें अशीं जीं अत्युत्कृष्ट स्थलें या काव्यांत आहेत तीं सांगतों —सिंह व दिलीप, इंद्र व रघु, प्रियंवद व अज यांचा प्रसंग; इंदुमतीचा स्वयंवर (अथवा सहावा सर्ग) वैदर्भराजाच्या राजधानींत अजराजपुत्राचा वरप्रवेश व विवाह; इतर राजांशीं झालेला युद्धप्रसंग, व तदनंतर भय पावलेल्या इंदुमतीशीं वीररसयुक्त डौलाचें भाषण; पारिजातमालेचा वृत्तांत व इंदुमत्यर्थ अजाचा शोक; वसंतोत्सवाचें व दशरथाच्या मृगयेचें वर्णन; रामाचा व भार्गवाचा प्रसंग; पुष्पक विमानांत बसल्यावर रामानें

सीतेस उद्देशून केलेलें समुद्राचें व पूर्ववृत्तस्मारक अनेक स्थलांचें वर्णन; सीतेचें वनविसर्जन व वाल्मीकिमुनीनें केलेलें तिचें सांत्वन; स्त्रीरूपानें आलेल्या अयोध्येचें व कुशाचें भाषण; ग्रीष्माचें व जलविहाराचें वर्णन; आणि शेवटच्या सर्गातील अग्निवर्णशृंगारवर्णन; यांतून एखाद्याचाही रसास्वाद घेतांच सहृदय वाचकांस कालिदासाच्या कवितेचें मनोहरत्व सहज कळून येईल व तिच्या ल्यांस ध्यास लागेल यांत अगदीं संशय नाहीं.'

ह्याप्रमाणें अत्यंत प्रशंसास्पद जें रघुवंश काव्य त्याचें हें मराठी पद्यात्मक भाषांतर केलें आहे. ह्याचेही सर्ग मुळांतल्याप्रमाणें एकुणवीसच कल्पिले आहेत. त्यांतून दोन साकीवद्ध व दोन आर्यावद्ध केले असून बाकीचे पंधराही श्लोकवद्ध केले आहेत. श्लोकांचीं वृत्ते इंद्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा, शार्दूलविक्रीडित, स्रग्धरा, शिखरिणी इत्यादि प्रसिद्धच यथासंभव योजिलीं आहेत. अनुष्टुम् मुळींच योजिलें नाहीं. भाषांतर प्रायः पद्यास पद्य असें केलें आहे. जेथें एक श्लोकार्थास एक पद्य पुरलें नाहीं तेथें एके पद्याचे ठिकाणीं दोन किंवा अधिकही पद्ये केलीं आहेत. श्लोकाचा एकंदर भावार्थ मनांत धरून तो मराठी भाषेच्या पद्धतीनें जसा बांधतां आला तसा बांधिला आहे; पदशः भाषांतर केलें नाहीं. क्वचित् मूळांतील अर्थास छंदाच्या वगैरे अनुरोधामुळें कमी जास्ती करावें लागलें; त्यांत जें कमी झालें, तेणेंकरून तात्पर्यार्थास वैगुण्य न यावें, व जास्ती झालें, तें तात्पर्यार्थास शोभेल असें असावें, आणि भाषांतर फार कठीण किंवा दुर्बोध न होतां ग्राम्यही होऊं नये ह्याविषयीं ठेववेल तितकें धोरण ठेविलें आहे. मूळकवितेंत अनुप्रास म्हणजे वर्णसाम्य पुष्कळ आढळतें; भाषांतरांतही तें साधेल तेथें साधावें याविषयीं लक्ष पुरविलें आहे. क्वचित् पाठांतरें कल्पिलीं आहेत तीं त्या त्या स्थलीं (*) अशी फुली घालून पृष्ठाचे खालीं टीपेंत लिहिलीं आहेत. कोठें कोठें योग्य शब्द न सुचल्यामुळें कठीण शब्द घालावे लागले तेथें त्यांचा बोध होण्याकरितां व कोठें कोठें क्रियाकारकें व विशेषणविशेष्ये इत्यादिक हीं परस्परांपासून फार व्यवहित म्हणजे दूर पडलीं आहेत तेथें त्यांचा अन्वय समजण्याकरितां प्रायः टीपा दिल्या आहेत. भाषांतर करतांना मल्लीनाथाच्या टीकेची मदत घेतली आहे.

संस्कृतासारखी अत्यंत सरस व प्रौढ भाषा, जिला तिच्या उत्तम गुणावरून गीर्वाण भाषा म्हणजे देवभाषा असें म्हणतात, त्या भाषेमध्ये आणि कवितादेवतेचा विलास म्हटलेला, असा कविकुलगुरु जो कालिदास कवि, त्यानें मन लावून व झटून रचिलेलें जें रघुवंशासारखें महाकाव्य, त्याचें

प्राकृतासारख्या नीरस व अप्रौढ भाषेत व मजसारख्या मंदमति व अडाणी मनुष्यानें पद्यात्मक भाषांतर करूं पहाणें, ही गोष्ट उपहासास्पद होय ह्यांत संशय नाही. तथापि तें करण्यास मी प्रवृत्त झालों. ह्या माझ्या कृत्यास मेहेरबान दक्षिणा प्रैश् कमिटीनें प्रोत्साहन देण्याची कृपा केली हेंही येथें सांगणें मला उचित वाटतें. त्या कमिटीनें सुचविल्याप्रमाणें प्राचीन देश, तीर्थे, क्षेत्रे, नगरे, राजे, ऋषि, इत्यादिकांचीं नांवे जीं या काव्यांत प्रसंगवशेंकरून निर्दिष्ट झालीं, त्यांची माहिती वाचकांस होण्याकरितां त्या त्या ठिकाणीं बऱ्याच विस्तीर्ण टीपा देऊन व दुसऱ्याही अल्पस्वल्प न्यूनता होत्या त्या पूर्ण करून याची सुधारणा केली आहे. ह्याप्रमाणें ही भाषांतराची स्थिति आहे. असो.

आतां हें भाषांतर मीं यथामति केलें, व तें चांगलें व्हावें म्हणून माझ्यानें करवला तितका मीं प्रयत्नही केला; तो कितपत तडीस गेला याचा निर्णय करणें हें काम मार्मिक व विद्वान् पंडितांचें होय ! आतां यांत ज्या चुका व दोष असतील त्यांजकडे लक्ष न देतां केवळ श्रमावर दृष्टि देऊन दयाळूपणें याचा अंगीकार करावा अशी शेवटीं विद्वज्जनांची विनयपूर्वक प्रार्थना करून ही प्रस्तावना संपूर्ण करितों.

मुक्काम नासिक
शालिवाहन शके १८०३
इसवी सन १८८१

गणेशशास्त्री लेले त्र्यंबककर
(भाषांतरकार)

ह्या रघुवंशाच्या प्रत्येक सर्गाचें नांव आणि त्यांतील मुख्य मुख्य विषय

- सर्ग १,** याचें नांव 'वसिष्ठाश्रमगमन.' यांत मंगलाचरण, सूर्यवंशाचें महत्त्व, त्याचे चरित्रवर्णनाविषयीं स्वतां कवीची अयोग्यता, तथापि त्याविषयीं प्रवृत्तीचें कारण, रघुवंशीय राजांचें एकंदरीनें गुणवर्णन, मग एकेक राजाचे चरित्रवर्णनास उपक्रम, दिलीप राजाचें वर्णन, पुत्रप्राप्तीचा उपाय विचारण्याकरितां सुदक्षिणाराणीसहवर्तन दिलीप राजाचें वसिष्ठाश्रमाप्रत जाणें, इत्यादि विषय आहेत.
- सर्ग २,** याचें नांव 'नंदिनीवरप्रदान.' यांत वसिष्ठाचे आज्ञेवरून दिलीप राजानें त्याच्या नंदिनी नामक घेनूची २१ दिवस सेवा केली. तिनें त्याच्या भक्तीची परीक्षा पहाण्याकरितां सिंहाचें रूप घेऊन त्याचें सत्त्व पाहिलें तेव्हां तो सत्त्वास टळला नाहीं असें पाहून ती प्रसन्न झाली व तिनें त्यास पुत्र होण्याचें वरप्रदान दिलें, इत्यादि विषय आहे.
- सर्ग ३,** याचें नांव 'रघुराज्याभिषेक.' यांत सुदक्षिणाराणी दोहद म्हणजे डोहाळे वगैरे गर्भिणी स्थिति, रघूचा जन्मोत्सव, त्याचे जातकर्मादि संस्कार, त्याची बाल्यस्थिति, उपनयन, विद्याभ्यास, तारुण्यावस्था, विवाह, दिलीपाच्या अश्वमेधासंबंधानें त्याचा इंद्राशीं संग्राम व त्याचा राज्याभिषेक, इत्यादि विषय आहेत.
- सर्ग ४,** याचें नांव 'रघुदिग्विजय.' यांत रघूनें चारही दिशांकडील देश अनुक्रमें जिंकून सकल पृथ्वीचें चक्रवर्तित्व संपादून शेवटीं ज्यांत सर्वस्व दक्षिणा द्यावी लागते असा विश्वजित् या नांवाचा यज्ञ केला, हा विषय आहे.
- सर्ग ५,** याचें नांव 'अजस्वयंवराभिगमन.' यांत वरतंतुऋषीचा शिष्य जो कौत्स तो गुरुदक्षिणार्थ रघूकडे द्रव्य मागावयास आला, यज्ञांत सर्वस्व दान केल्यानें रघूजवळ स्वल्पही द्रव्य नव्हतें म्हणून त्यानें तें कुबेरास जिंकून आणावयाविषयीं प्रस्थान केलें, तेव्हां कुबेरानें त्याच्या भांडारगृहावर द्रव्याची वृष्टि केली, रघूनें तें द्रव्य कौत्सास

दिलें, त्यानें गुरुदक्षिणेपुरतेंच घेऊन जातांना राजास अमृततुल्य पुत्र होईल असा आशीर्वाद दिला. त्याप्रमाणें त्यास आपल्यासारखाच महापराक्रमी पुत्र झाला. त्याचें नांव अज. तो प्रौढ झाल्यावर इंद्रुमतीच्या स्वयंवरास गेला. मार्गीं जातांना त्यानें माजलेला असा एक वनगज मारला. तो मूळचा प्रियंवद नांवाचा गंधर्व असून ऋषिशापानें गजत्व पावला होता. तो त्या योनींतून मुक्त झाल्यानें अजाचा उपकारी झाला. त्यानें कृतज्ञपणें अजाला संमोहन नामक अस्त्राचा मंत्रोपदेश केला. त्या प्रसंगानें उभयतांचें भाषण झालें. नंतर अज भोजाचे राजधानींत गेला. भोजानें मंत्र्यांस सामोरे पाठवून त्यास सिद्धता करून ठेवलेल्या राजवाड्यांत मोठ्या सत्कारानें उतरविलें, इत्यादि विषय आहेत.

सर्ग ६, याचें नांव 'इंद्रुमतीस्वयंवर.' यांत स्वयंवरार्थ आलेल्या राजांचें वर्णन व अजाचेच गळ्यांत तिचें माळ घालणें, हा विषय आहे.

सर्ग ७, याचें नांव 'अजपाणिग्रहण.' यांत अजाचा व इंद्रुमतीचा विवाह, इतर राजांबरोबर त्याचा युद्धप्रसंग, त्याचा जय, व इंद्रुमतीस घेऊन त्याचें स्वकीय नगरास जाणें, इत्यादि विषय आहेत.

सर्ग ८, याचें नांव 'अजविलाप.' यांत अजास राज्यपदीं स्थापून रघूचें संन्यासाश्रमग्रहण, बागामध्यें अज व इंद्रुमती सुखांत निमग्न असतां अकस्मात् पुष्पमाळा आकाशांतून तिचे अंगावर पडून तिचें मरण पावणें, व त्यामुळें शोकग्रस्त झालेल्या अजाचें विलाप करणें, इत्यादि विषय आहेत.

सर्ग ९, याचें नांव 'दशरथमृगया.' यांत वसंतोत्सवाचें व दशरथाच्या मृगयेचें वर्णन, व शेवटीं दशरथाच्या हातून तापसपुत्राचा वध, इत्यादि विषय आहेत.

सर्ग १०, याचें नांव 'श्रीरामावतार.' यांत दशरथाची पुत्रकामेष्टि, रावणापासून त्रस्त झालेल्या देवांचें क्षीरसमुद्रास जाऊन श्रीविष्णूची स्तुतिपूर्वक प्रार्थना करणें, श्रीविष्णूचें रावणवधार्थ रामरूपानें दशरथाचे पोटीं अवतार घेणें, इत्यादि विषय आहेत.

सर्ग ११, याचें नांव 'सीताविवाह.' यांत विश्वामित्राचें रामलक्ष्मणांस यज्ञ-संरक्षणार्थ दशरथापासून मागून नेणें, रामानें केलेला ताटिकेचा व सुबाहूचा वध, अहल्योद्धार, जनकाचे सभेंत शिवधनुष्याचा भंग, सीतेचें श्रीरामकंठांत माळ घालणें, सीतारामाचा विवाह, अयोध्येस परत जातांना दाशरथि राम व पुरशुराम यांचा भाषणप्रसंग, इत्यादि विषय आहेत.

सर्ग १२, याचें नांव 'रावणवध.' यांत श्रीरामाच्या वनवासास औरंगीकरून त्याचें दंडकारण्यांत जाणें, पंचवटींत राहाणें, रावणकृत सीताहरण, जटायूचा मृत्यु, सुग्रीवसख्य, वालीचा वध, सीतेचा शोध, सेतुबंध, लंकेला वेढा घालून रावण, कुंभकर्णादि राक्षसांचा वध, इत्यादि विषय आहेत.

सर्ग १३, याचें नांव 'दंडकारण्यप्रत्यागमन.' यांत श्रीरामचंद्र ह्याचें सीतेसहित पुष्पक विमानांत बसून परत दंडकारण्यांतून अयोध्येस आकाशमार्गे परत जाणें, व मार्गानें जातांना खालीं समुद्र व पूर्वीं येतांना पाहिलेलीं स्थलें श्रीरामानें सीतेस दाखविलीं तो प्रकार, हा विषय आहे.

सर्ग १४, याचें नांव 'सीतापरित्याग.' यांत सीतेचें गर्भधारण, तिचे वनांत जाण्याचे डोहाळे, लोकापवादास्तव श्रीरामानें केलेला तिचा परित्याग, व वाल्मीकिऋषीनें तिचें केलेलें सांत्वन व स्वकीय आश्रमांत नेऊन ठेवणें, इत्यादि विषय आहेत.

सर्ग १५, याचें नांव 'श्रीरामस्वर्गारोहण.' यांत कुश व लव यांचे जन्म, श्रीरामाची व सीतेची भेट, मूर्तिमती पृथ्वी येऊन तिनें सीतेस पाताळीं घेऊन जाणें, व श्रीरामाचे निजधामास गमन, इत्यादि विषय आहेत.

सर्ग १६, याचें नांव 'कुमुद्वतीपरिणय.' यांत स्त्रीरूपानें आलेल्या अयोध्या-नगरीचें व कुशाचें संभाषण, ग्रीष्मऋतूचें वर्णन, कुशाची जलक्रीडा, व त्याचा कुमुद्वती नामक नागकन्येशीं विवाह, इत्यादि विषय आहेत.

सर्ग १७, याचें नांव 'अतिथिवर्णन.' यांत कुशाचा पुत्र जो अतिथि त्याचें वर्णन आहे. .

सर्ग १८, याचें नांव 'वंशानुक्रम.' यांत अतिथीचा पुत्र जो निषध त्याजपासून तों शेवटील राजा जो अग्निवर्ण त्याच्यापर्यंत क्रमानें रघुवंशीय राजांचें संक्षिप्त वर्णन आहे.

सर्ग १९, याचें नांव 'अग्निवर्णशृंगार.' यांत अग्निवर्ण राजाचा शृंगार, त्याचा अंतकाळ व त्याच्या गर्भिणी राणीचा राज्याभिषेक, इत्यादि विषय आहेत.

॥ श्रीः ॥

रघुवंश

श्रीशं नत्वा गणेशख्यः कालिदासकृतं महत्
रघुवंशाभिधं काव्यं प्राकृतं तनुतेऽधुना ॥

सर्ग पहिला

श्लोक

- [शा. वि.] वाणी^१ आणिक अर्थ जेविं नियमें लोकांमधें राहती
अन्योन्यां अवलंबुनी, सतत जीं तैशा रिती वर्तती
विश्वाचीं अवध्या पुराणपितरें, त्या पार्वतीशंकरां,
सच्छब्दार्थ^२ मला कळोत म्हणुनी हां जोडितों^३ मी करां. १
- [भु. प्र.] रवीचा महा कीर्तिमान् वंश कोठें ! तशी ही मदीया जडा बुद्धि कोठें !
तराया महादुस्तरा सागरातें प्लवें इच्छितों, केवढा मोह मातें ! २
- [शा. वि.] जे काव्यें रचिती मनोज्ञ सुकवी, पावावया तद्यशा
आहें मंदमती तथापि करितों आतां प्रयत्ना अशा;
जीं कां उंच नरास लभ्य सुफळें, तीं तोडण्या ठंगणा
बाहू ऊर्ध्व करी त्यास हंसती; तैसेंचि हेंही म्हणा ! ३
किंवा हे जनहो, पुराणकविनीं सद्वंश हा वर्णिला,
त्यामार्गे गति माझि होइल तिथें, भासे असेंही मला;

१. शब्द. (एथें पार्वतीच्या दृष्टांताकरितां "वाणी" या स्त्रीलिंगी शब्दाचा प्रयोग केला आहे. वाणी आणि अर्थ यांचें मिथुन जसें परस्परें नित्यसंबद्ध असतें, तसें ज्या पार्वती-शंकरांचें जोडपें परस्परें सर्वदा संबद्ध आहे, असा अर्थ.) २. यथायोग्य जे शब्द आणि अर्थ त्यांचें ज्ञान मला होवो, म्हणून मी त्यांस करां जोडितों म्हणजे वंदितों. ३. "जोडीतसें" असें पाठांतर. ४. होडीच्या योगें.

- शस्त्रें तीक्ष्णमुखें^१ मणीस करिती जें छिद्र, तेणें जसें
कष्टावांचुनि सूत्र त्या मणिचिया गर्भीं मुखानें घुसे. ४
- जन्मापासुनि^२ जे पवित्र, अणखी आरंभिल्या उद्यमा
सोडीती न कधींहि जे, फळ मिळे तों चालवीती क्रमा,
जे राजे असती समग्र महिचे, सीमा जिला^३ अंबुधी,
ज्यांचे स्यंदन धांवती धडधडां देवेंद्रलोकावधी, ५
- जे शास्त्रोक्तविधानयुक्त करिती सेवा सदा अग्निची,
केली अर्पुनि वांछितार्थ सुवचें^४ तृप्ती जिहीं अर्थिची^५
ज्याचा जो अपराध तत्सदृश त्या तत्काळ जे दंडिती,
जे लोकावनसक्त होउनि यथाकाळीं सदा जागती, ६
- [व. ति.] दानार्थ मात्र बहु जे धन सांचवीती,
सत्यार्थ भाषण मित स्फुट जे करीती,
कीर्त्यर्थ इच्छिति रिपूस जिणावयातें,
जें कां प्रजार्थ वरिती कुलजांगनातें^६, ७
- [शा. वि.] जे कां बाल्दशेंत सर्व शिकती विद्या, तशा सत्कला,
तारुण्यां विषयोपभोग करिती न्यायानुसारी भला,
वानप्रस्थदशेस वृद्धपणिंही पावोनि, अंतीं स्वयें
योगें संयमना करोनि तनुला जे टाकिती निश्चयें, ८
- [भु. प्र.] रघूंचा अशा वंश मी वर्णितों, जी ! जरी मंदता थोर मद्राणिमाजी,
तयांच्या गुणीं कानि येवोनि कीं या मला लाविलें सभ्रमानेंचि गाया. ९
- [शा. वि.] ही माझी कविता बरीच अथवा वाईट हा निर्णय
स्पष्टत्वे करण्यास योग्य असती साधूच हाँ निश्चय;
सोनें हें सरसें तसेंच निरसें, याची परीक्षा जशी
होते अग्निवेशचि वास्तव जनीं. अन्यें न होई तशी. १०

१. ज्याचें अग्र तीक्ष्णतें. (हेंच शस्त्रा विशेषण.) २. एथून चार श्लोकांनीं रघुवंशीय राजांचें सामान्यतः वर्णन करून नवव्या श्लोकांत 'रघूंचा असा वंश मी वर्णितों' असें म्हणून पुढें क्रमानें वंशवर्णनाचा उपक्रम केला आहे. ३. ज्या पृथ्वीला समुद्र हीच सीमा म्ह० समुद्रवल्यांकित पृथ्वीचे जे राजे. ४. मधुरभाषणपूर्वक. ५. याचकांची. ६. कुलीन स्त्रियांतें. ७. असा निश्चय आहे.

- [व. ति.] वैवस्वताख्य मनु आत्मज तो रवीचा,
सन्मान्य लौकिकहि थोर असे जयाचा,
जो आद्यभूप सकलक्षितिपालवृंदां,
लोकीं जसा प्रणव तो श्रुतिलागिं आदी, ११
- [शा. वि.] त्याचा जो अतिशुद्ध वंश जगतीमध्ये, त्यामाजि ये
जन्माला बहुसद्गुणान्वित दिलीपाख्य क्षितीश स्वयें;
पूर्वीं क्षीरसमुद्रमंथन सुरीं केलें, त्यांतूनि हा
लोकानंदकर क्षितीवरि निघे इंदू तसा तापहा. १२
- [इं. व.] खांदे वृषाचे परि जाड हो ! ते, विस्तीर्ण वक्षस्थल फार होतें,
जो सालवृक्षापरि उंच थोर, ज्याचे भुजांचें द्वय लांब फार,
- [भु. प्र.] महा क्षात्रकर्मास जो योग्य जाणा, असा देह पावे तदा भूपराणा;
जणुं विक्रम स्पष्ट हा मूर्तिमंत, असें कल्पिती लोक तें बुद्धिमंत. १३
- [शा. वि.] सर्वाह्नि विशेष सत्वयुत जो^१, सर्वाहि तेजांप्रती
जो निस्तेज करी, तसीच अधिका ज्याची असे उन्नती,
ऐसा देह, सुमेरुचा विलसतो, तैसाचि ज्याचा असे,
तेणें भूमिस आक्रमोनि नृपती जो मेरुऐसां दिसे. १४
- [स.] जैसा आकार त्याचा तदनुगुण असे बुद्धि त्याची विशाला,
बुद्धीच्या वैभवाला अनुगुण असली होय विद्या त्याला,

१ पुत्र. २ सकलराजसमुदायांत (आद्य राजा). ३ जन्माला ये असा अन्वय. ४ अमृत प्राप्त व्हावें म्हणून देव व दैत्य यांनीं मिळून क्षीरसमुद्राचें मंथन केलें; तेव्हां त्यांतून लक्ष्मी, कौस्तुभ, पारिजात, कामधेनु, धन्वंतरि, चंद्र इत्यादि चौदा रत्नें निघालीं, अशी पुराणांत कथा आहे. ५ ताप दूर करणारा. ६ सत्व म्ह. दाढर्य किंवा बल; तेणेंकरून युत म्हणजे युक्त असा. ७ मेरु पर्वताचा देह. ८ ज्या राजाचा (देह). ९ मेरुसारखा. (एथें मेरुचीं जीं विशेषणें तीं राजाकडेही श्लेषानें लागू पडतात.) मेरु या नांवेंकरून एक अत्यंत मोठा पर्वत भूमंडळाच्या मध्यभागीं आहे. त्याची उंची एकंदर एक लक्ष योजनें आहे. त्यांतून सोळा हजार योजनें भूमींत आणि चौन्थायशीं हजार योजनें भूमीच्या तळापासून वर आहे. हा पर्वत सुवर्णाचा असून त्याचीं शिखरें रत्नाचीं आहेत, आणि यावर देव रहातात. म्हणून यास हेमाद्रि (सुवर्णाचा पर्वत), रत्नसानु (रत्नाच्या शिखरांचा), सुरालय (देवांचें स्थान) हीं आणि अशा अर्थाचीं नांवें आहेत. याच्याच भोंवतीं सूर्यादिक ग्रह आणि नक्षत्रें प्रदक्षिणा करितात असें पुराणांत सांगितलें आहे.

- विद्येला योग्य ऐसें करि नरपति तो कर्म लोकांत मान्य,
कर्माला योग्य पावे फळ, न कधिं असा जाहला भूप अन्य. १५
- [शा. वि.] मोठे उग्र तसेचि सौम्य गुण जे त्याच्यामधें राहती,
तींहीं दुर्धर आश्रितां सुगमही झाला असे भूपती;
पोटीं भ्यासुर जंतु तेविं रुचिरें रत्नेंहि ज्याच्या अशीं,
तींहीं दुर्धरता तशी सुगमता ये अर्णवाला जशी १६
- [मु. प्र.] न जाती जशीं उत्तमा सारथ्याचीं
सुमार्गास सोडोनि चाकें रथाचीं,
मनूपासुनि चालिल्या सत्पथा त्या
अणूंही त्यजीती न त्याच्या प्रजा त्या. १७
- प्रजांचेंचि कल्याण व्हावें स्वहस्तें म्हणोनी त्यांपासुनी वे करातें;
हजारों पटीनें पुन्हा द्यावयाला रवी हारितो अंबुरूपी रसाला. १८
- [इं. व.] साधावया इच्छित तें त्यास, ह्या दोन गोष्टी असती नृपास;
शास्त्रांत अव्याहत बुद्धि एक, दूजी सदा सज्ज धनुष्य देख.
- [उ. जा.] या दोन गोष्टी करुनी, स्वकार्य साधीतसे सर्वहि भूपवर्य;
म्हणोनि शोभार्थचि होय साची सेना, न युद्धार्थ असे त्याची. १९
- [शा. वि.] त्याच्या हृद्गत योजना, मसलती, नानाविधें इंगितें,
होतीं गुप्त, म्हणोनि त्यां न शकती जाणावया जाणते;
जेव्हां दृष्टि पडे समक्ष फळ, तें यत्नास ते तर्कितो,
भोगा देखुनि ऐहिका जन जसे प्राक्कर्म तें कल्पितो. २०
- [पु.] न भी स्वहृदयीं, तरी नृपति देहरक्षा करी,
न रुग्ण, तरि भक्तिनें सतत धर्म तो आचरी,
धनार्जन करी, परी अणुहि लोभ ज्याला नसे,
करी विषयसेवना, परि विरक्त चित्तीं असे. २१
- [शा. वि.] होतें ज्ञान तथापि मौन धरि तो, शक्ती असोनी क्षमा
श्लाघेतें न करी, जरी धरितसे तो नित्य दानक्रमा,

१ उग्र गुणांनीं दुर्धर. २ सौम्य गुणांनीं सुगम. ३ ज्या अर्णवाच्या पोटीं असा अन्वय.
४ त्या भ्यासुर जंतूंनीं व रुचिर रत्नांनीं दुर्धरता व सुगमता क्रमानें येते. ५ समुद्राला.
६ “धरी” हें पद अध्याहृत आहे.

- ज्यांचा व्यक्तपणें विरोध दिसतो लोकांत शत्रूपरी,
ते ऐसे गुण या नृपांत वसती प्रत्यक्ष बंधूपरी. २२
- [व. ति.] वैराग्य थोर विषयांविषयीं नृपाला,
विद्या समस्तहि मुखोद्गत येति ज्याला,
धर्मिष्ठही म्हणुनि बोलति ज्यास लोक,
आलें जरेविणहि वार्धक ज्यास देख. २३
- [शा. वि.] अन्नाच्छादन देउनी जगविणें, भीतीस ही वारणें,
विद्या सांगुनि सद्गुणा शिकविणें, कष्टांतुनी तारणें.
हें तो भूप करी, म्हणूनि म्हणती ज्याला प्रजांचा पिता,
तेव्हां केवळ जन्मदत्व उरलें बापांकडे तत्त्वतां. २४
- देशा स्वास्थ्य असो, म्हणोनि करि तो दंडास दंड्या जनां,
संतत्यर्थचि जो मनांतुनि विवाहाची करी योजना,
ऐसे^१ अर्थ व काम दोन पुरुषार्थ स्पष्ट धर्मात्मक
याचे होत ! असें प्रसिद्ध वदती तें धर्ममीमांसक^२. २५
- यज्ञांसाठिंच भक्तिनें करितसे भूपाळ भूदोहनें,
स्वर्गा दोहि महेंद्र, धान्य बरवें व्हावें अशा हेतुनें;
स्वर्गा यज्ञवशें महीप, मघवा तोयें महीला, भले
ते दोघे परिपोषिती विनिमये संपत्तिच्या आपले. २६
- सर्वांचे करि रक्षणा अनलस क्षोणीपती हा स्वयें,
त्याची कीर्ति विशुद्ध अन्य नृपतींलागीं हरीतां नये,
तेव्हां चौर्य म्हणोनि रूढ दिसतो जो शब्द लोकांत या,
कोठें वाच्य न आढळे, नृपतिच्या सान्याहि राज्यां तयां. २७

१ वृद्धत्व; “ कीं हा जरेविणहि फारचि वृद्ध देख ” असें पाठांतर. या श्लोकाचें तात्पर्य असें कीं, तो अल्पवयी असतांही विद्येनें वृद्ध म्हणजे विद्वान् झाला. २ अशा प्रकारें अर्थ व काम हे दोनही पुरुषार्थ धर्मलक्षण जो पुरुषार्थ तद्रूप झाले असा भावार्थ. ३ धर्मशास्त्रवेत्ते. ४ अथवा (वरील अर्थाचाच दुसरा श्लोक)—

[व. ति.] यज्ञें करोनि करि तृप्त सुरां नरेश, वृष्टी करोनि करि तृप्त नरां सुरेश;
फेडोनि यारिति परस्पर कर्ज देख, दोघेहि ते सतत पोषिति दोन्ही लोक. २६

५ आळशी नव्हे असा (राजा). ६ तया (चोर या शब्दास.)

- [उ. जा.] शत्रू जरी सद्गुणशील पाही, त्या आवडे फार नृपास तो ही;
लागे कडू ओखद जें मुखाला, गुणेंचि वाटे प्रिय आतुराला.
- [मु. प्र.] जरी मित्र ही आचरे दुर्नयातें, तरी घाल्ही दूर तत्काळ त्यातें;
विषारी डसे साप जें अंगठ्यास, जनीं कापुनी टाकितो जेंवि त्यास. २८
- [शा. वि.] सर्वा एकवटोनि पंचहि महाभूतां विधाता स्वयें
निर्मी आत्मकरें यया नृपतिला, हें तों खरें निश्चयें;
कांकीं तद्गुण शब्दगंधमुख ते अन्यार्थ होती बरे,
तैसे या अवघे परार्थचि दिलीपाख्यप्रभूचे खरे. २९.
- [उ. जा.] सभोंवती शोभति अब्धिवेला प्राकार ते जीस, चहूं दिशेंला
समुद्ररूपी परिखाहि जीस, शास्ता नसे अन्य नृपाळ जीस,
अशा महीचें नरनाथ एका पुरीपरी तो करि राज्य देखा;
होऊनि साऱ्या क्षितिचा पती कीं, तो सार्वभौम स्फुट होय लोकीं. ३०
- [द्रु. वि.] मगंधराजसुता बहु दक्षिणां, म्हणुनि ठेविति नाम सुदक्षिणा,
वरितसे ऋतुला जशि दक्षिणा, तशि त्या वरि तीच सुदक्षिणा. ३१
- [शा. वि.] मोठ्या रूपवती, तशाच युवती ल्याच्या दुजा बायका,
त्यातें केवळ भोगिनीच गणिता झाला, तई तो निका;
लक्ष्मी आणि सुदक्षिणा बहु त्या सन्मान्य होत्या जनीं,
तींहीं मात्र सपत्निकत्व अपणां मानी महीचा धनी. ३२
- [उ. व.] सुदक्षिणेला सुतरत्न व्हावें, म्हणोनि आशा करि तो स्वभावें;
असा तई काळ बहत गेला, तरी तिचे पोटीं न पुत्र झाला. ३३
- [मु. प्र.] सुतप्राप्तिसाठीं अनुष्ठान कांहीं करावें, अशी वासना त्यास होई;
अमात्यांचिया मस्तकीं कार्यभार तई सोपिता जाहला तो नृवीर. ३४

१ पंचमहाभूतांचे गुण. २ शब्दगंधादिक (हें तद्गुण याचें विशेषण.) ३ पुरी म्हणजे शहर त्याच्या भोंवतीं प्राकार म्ह० तट व परिखा म्ह० खंदक असतात, तसे अब्धिवेला म्ह० समुद्रतटें हेच प्राकार, आणि समुद्र हेच जीला परिखा अशा पृथ्वीचें राज्य तो दिलीप एके पुरीप्रमाणें करिता झाला. दुसरा राजा नसल्यानें हाच सार्वभौम झाला असा श्लोकार्थ होय. ४ मगध देशाच्या राजाची कन्या. ५ हुशार. ६ आपणाप्रत. (लक्ष्मी आणि सुदक्षिणा या दोघींच्याच योगानें पत्नीयुक्तत्व आहे, असें तो आपणास मानी; इतर बायकांनीं नव्हे.)

मनामाजि ठेवोनियां शुद्धभावा, सपत्नीक तो पूजुनी ब्रह्मदेवा,
वसिष्ठास तेव्हां पुसाया उपाया, निघे त्याचिया आश्रमालागिं जाया. ३५
जयांचा निघे स्निग्ध गंभीर नाद, रथीं वैसती दंपती त्या अबाध;
जणूं बैसले वारिवाहीं स्वभावं जसे विद्युदैरावत प्रेमभावं. ३६
न हो आश्रमालागिं संपर्क कांहीं, म्हणोनी सवें थोडके चार घेई,
तरी थोर सेना सवें चालताहे, असें आंगिं त्याच्या महातेज राहे. ३७

[शा. वि.] जे कां स्पर्शसुखास देति विपुला, सच्छाल्वृक्षांचिया
निर्यायास शिवोनि येति म्हणुनी सौगंध्य आलें जयां,
किंचित् हालति पुष्पवृक्ष म्हणुनी पुष्पांतुनी खालतीं
ज्या योगें गळती रजें, प्रिय असे वायू त्यां सेविती. ३८

[भु. प्र.] रथाचा सुगंभीर ऐकोनि रावें, मनीं येउनी वारिदाचाचि भाव,
करोनी तई उंच मानांस थोर स्वरा काढिती षड्जरूपा मयूर,
वहू तोष पावोनियां तीं मनांत, सुखाच्या भरें नाचती तें वनांत;
त्यांच्या मनोहारि ऐकोनि केकां, त्यां जाहला फार संतोष देखा. ३९

[शि.] मृगद्वंद्वें तेव्हां रथनिकट त्याच्या विचरती,
न भीती तीं चितीं, परि पथिं रथाला निरखिती;
त्यांचीं जीं नेत्रें निजनयनतुल्येंचि असती,
म्हणोनी तीं दोघें धरुनि मनिं हर्षास बघती. ४०

[शा. वि.] कोठें सारसपक्षि मंजुळ अशा शब्दा करीती बरें,
तत्पंक्ती बहुदीर्घ उंच गगनामाजी उडे जी त्वरें,
तेव्हां स्तंभविहीन तोरण जसें, तैसी दिसे ती पुढें,
आश्चर्यें वदनें करोनि वरतीं तीं पाहती तीकडे. ४१

१ ब्रह्मदेव हा सृष्टिकर्ता होय, म्हणून अपत्यप्राप्त्यर्थ याचें पूजन करावें असें पुराणांत सांगितलें आहे. २ वसिष्ठ म्हणून प्रसिद्ध सप्तऋषीपैकीं एक ऋषि होय. हा मंत्रद्रष्टा आहे. इक्ष्वाकुवंशीय राजांचा हाच कुलोपाध्याय होय. हा अथर्वणवेदोक्त मंत्रतंत्रविधानांत मोठा प्रवीण होता. विश्वामित्र ऋषि हा याची फार स्पर्धा करीत असे. याची स्त्री अरुंधती, ती मोठी प्रख्यात प्रतिव्रता होती. ३ मेघावर. ४ विद्युत् आणि ऐरावत. ५ उपसर्ग. ६ चाकर-लोक. ७ वायु. ८ चांगल्या सालनामक वृक्षाच्या. ९ डिकास. १० शब्द. ११ मेघाचा. १२ “षड्जरूपास मोर” असें पाठांतर. १३ मोराचे शब्द. १४ हरिणांचीं जोडपीं. १५ हरिणद्वंद्वांचीं.

- [व. ति.] तीं चालतां उभयतां अनुकूल वारे,
जे इष्ट सिद्धिस जनीं कथिती नरा रे,
त्या हेतुनें जरि उडे रज अश्वयोगें,
वैसे न केशिं परि जाय पुढेंच वेगें. ४२
- [उ. जा.] सरोवरीं जीं कमलें विराजती, तीं वीचिं लागोनि हि फार गारती;
सुगंध त्यांचा तंव थंड त्यांजला स्वश्वासतुल्य स्फुट येउं लागला. ४३
- [शा. वि.] गांवें दान दिलीं स्वयें नृपतिनें ज्यां अग्निहोत्र्यांप्रती,
ते अर्घ्यादिक अर्पुनी प्रभुवरा दात्यास सत्कारिती;
आशीर्वाद अमोघं यद्वदनिंचे धेवोनियां मागुती,
सानंदें हृदयें त्या नमुनियां जाती पथें दंपती. ४४
- स्वादू, लोणकढें, सुनिर्मळ, कण्या ज्याला, मुची चांगलें,
ऐसें घेउनि तूप वृद्ध गवळी भूपाकडे पातले;
मार्गीं वन्य तरू अनेक असती दोहींकडे साजरे,
त्यांचीं उत्सुक मानसें पुसति त्यां नांवे तई आदरें. ४५
- [शा.] मार्गीं जातां शुद्ध वेधें त्यांचे शोभा आली, वर्णवे ती न वाचें;
चैत्रीं चित्राचंद्र यांची जशी कां भासे शोभा योग होतांच लोकां. ४६
- ती ती वस्तु पत्निलागीं महीप दावी प्रेमें चालतांना दिलीप,
त्या नादानें मार्ग हा केंवि गेला, तो भूपाच्या नाहिं लक्षांत आला. ४७
- सायंकाळीं भूप ऋष्याश्रमाला आनंदानें तो सपत्नीक आला,
चालोनीयां अस्तमानावधी, जी ! झाले त्याचे श्रांत तैं फार वाजी. ४८
- [शा. वि.] आणाय़ा यजनार्थं दर्भसमिधापुष्पें फलेंही स्वतां
गेले जे दिवसां मुनीश्वर दुज्या रानामधें तत्वतां,
ते सारे परतोनि अग्निजवळी झाले जमा भक्तिनें,
तैं दाटी बहु आश्रमांत मुनिच्या झाली अशा रीतीनें. ४९
- [शा.] नीवारांचे अंशभागी खरेची, दारें ज्यांनीं रोधिलीं झोपड्यांचीं,
बाळें जेवीं तापसांच्या स्त्रियांचीं, दाटी झाली आश्रमीं त्या मृगांची. ५०

- [शा. वि.] भीती सोडुनि मानसांतिल सुखें प्यावें मुखें निर्मळ
आळ्यांतील यया यथेष्ट वसुनी या पांखरांनीं जळ,
ऐसें आणुनियां मनीं, मुनिचिया कन्या जिथें सत्वरी
रोपां घालुनियां जळा स्वकलशीं, तत्काळ झाल्या दुरी. ५१
- पर्जन्यें न भिजोत यास्तव जिथें नीवारधान्यें जुनीं
ग्रीष्मांतीं उडवीं करोनि रचिलीं तें पर्णशालांगणीं,
तेथें रम्य कुरंगसंघ वसले होते बहू, ते सुखें
रोमंथा करिती अणोनि वरतीं तें भक्षिलेलें मुखें. ५२
- [स्र.] झाले अग्नि प्रदीप्त, प्रकट सुचविती हें^१ जनालागिं देखा,
ऐशा लागोनि वायू गगनिं सुरुचिरा चाल्ल्या धूमलेखा,
ज्यातें येई सुगंध स्फुट हुत अनलामाजि जें आज्य त्याचा,
त्या देती शुद्धता त्या, अतिथि म्हणुनि जो संघ येई जनांचा. ५३
- [शा. वि.] ऐशा त्या मुनिच्या तपोवनिं तई भूपाळ येवोनियां,
“सूता, सोडुनि शीघ्र नेइं तुरगां विश्रांतितें ध्यावया.”
ऐसें सांगुनि सारथ्या, उतरवी राणीस खालीं अर्धीं,
मागोनी उतरे रथांतुनि महाराज स्वयें प्रौढधी. ५४
- [भु. प्र.] सपत्नीक भूपाळका पाहतांची, सभा^३ पातली त्याजपाशीं मुनींची;
तई ती नयज्ञां महीपालकाची यथायुक्त पूजा करी राज्याची. ५५
- [उ. जा.] संध्याविधीनंतर तो महीप घे दर्शनाला गुरुच्या दिलीप,
अरुंधतीच्या सह बैसलासे, स्वाहा^४सर्वें अग्निच तेविं भासे. ५६
अरुंधतीला अणखी वसिष्ठा तीं वंदिती पादिं धरोनि निष्ठा,
सुदक्षिणा आणिक भूप यां, तीं दोघेंहि आशीर्वचनास देती. ५७
- [शि.] रथाच्या आघातीं श्रम बहुत झाला नृपतिला,
परी आतिथ्यानें सकलहि मुनीच्या निरसला,
“असे कीं राज्याची स्थिति कुशल वत्सा, अजवरी,”
अशी पृच्छा राजाप्रति गुरु वसिष्ठाभिध करी. ५८

१ या क्रियापदाचा कर्ता “धूमलेखा”. २ “अग्नि प्रदीप्त झाले हें धूमलेखा सुचविती” असा अन्वय. ३ समुदाय. ४ नीति जाणणाऱ्या. ५ स्वाहा म्ह० अग्नीची स्त्री. तिच्या सर्वें हा अग्नीच वसला आहे काय असें भासे.

- [उ. जा.] अथर्वकर्मां निगुणा गुरुचें ऐकोनि हें वाक्य दिलीप साचें,
करी यथायोग्य वदावयास आरंभ तो भूप मुनीश्वरास. ५९
- [व. ति.] “ राज्यांत सौख्य मम, यांत नसेचि शंका,
कां जे मला तुम्हि सदैव सहाय देखा;
दैवी मनुष्यकृत वा मज ये विपत्ती,
तुम्हीच दूर करितां सकला विपत् ती. ६०
- [शा. वि.] अप्रत्यक्ष रिपू तयांसहि तुझे मंत्र त्वरें मारिती,
माझे बाण तरी समक्ष रिपु जे त्यांनाच संहारिती,
यासाठींच गुरो, तुझ्या सुविमलीं मंत्रीं मदीयां शरां
व्यर्थत्वा दिधलें ! नसेचि अणुही संदेह, विप्रेश्वरा. ६१
- [व. ति.] अग्नींत होम करिसी विधिनें, गुरो, तूं
तो होतसे जगतिमाजि सुवृष्टिहेतू,
तेणें अवग्रह समस्त निरस्त होती,
धान्यें समग्र पृथिवीवारि पोसताती. ६२
- [उ. जा.] शतायुपी, निर्भय, ईतिहीना प्रजा मदीया असती अदीना,
यालाहि हेतू तव पुण्यकृत्य; किती वदूं त्वत्पदपद्मभृत्य ! ६३
- [शि.] बहू दुःखें माझ्या हृदयकुहरीं वास करिती,
तयांच्या चिंता तों सकल तुजलागींच असती,
अशा तूझ्या साह्येंकरुनि विपदा अल्पहि नुरे,
अविच्छिन्ना लक्ष्मी मम विल्य पावेल कशि रे ? ६४
- [पृ.] परंतु तंव या सुनेप्रति न पुत्र वा होतसे,
म्हणोनि मजला जगीं अणुहि तोषकारी नसे;
जरी मम वशीं असे विमल रत्नसू मेदिनी,
तिणेंहि नुपजे तसा प्रबल हर्ष माझ्या मनीं. ६५

१ अथर्व म्ह० अथर्वण वेद. यामध्यें इष्टकार्यसाधनाचे मंत्र सांगितले आहेत. त्या वेदांत सांगितलेल्या कर्मांत वसिष्ठ ऋषि निपुण होता, म्हणून त्यास इष्टकार्यसाधनोपयोगी मंत्रतंत्र-विधानें ठाऊक होती. २ अवृष्टि. ३ अवृष्टि, अतिवृष्टि इत्यादि उपद्रव, तद्रहित. ४ तुझ्या पदकमलाचा चाकर (मी). ५ तव या सुनेप्रति म्हणजे सुदक्षिणेला.

- [शा. वि.] माझ्या पत्निस पुत्ररत्न बरवें नाहीं जरी जाहलें,
हे ताता, मग पिंडदान करण्या कोणी नसे राहिलें;
ज्यांना उत्सुकता बहूत असते, काव्यांशनाची खरी
तीं सारीं पितरें निराश अगदीं होतील हो ! अंतरीं. ६६
- [व. ति.] मी देतसें उदक जें पितरांस आतां,
तें यापुढें नचि मिळेल म्हणोनि, ताता,
निःश्वास टाकुनि पिताति बहूत उष्ण,
ते लागुनी उदक होत असे कवोष्ण. ६७
- [शा. वि.] देवांच्या सुटलों ऋणांतुनि बहू यागादिकीं तत्त्वता,
वंशच्छेद म्हणोनि पैत्रकऋणीं आहे बुडालों स्वतां,
लोकालोक नगें प्रकाशित, व तो हीनप्रकाशीं जसा,
माझ्याही स्थितिचा प्रकार, गुरुजी, झाला असे हो तसा. ६८
- [भु. प्र.] तपोदान ह्यांच्या वशें पुण्य होतें, परत्रींच तें सौख्य लोकांस देतें,
परी शुद्धसंतानयोगें सुखाप्ती इथें आणि लोकांतरीं तुल्य होती. ६९
- [शा. वि.] दारीं लावुनि रोंप त्यास उदकेंही वाढवीलें स्वतां,
वाटे दुःख मनास फार जरि त्या वृक्षास ये वंच्यता,
तैसा मी तुमचा, न संतति मला, हें हो तुम्ही जाणुनी
कैसें वाइट नाहिं वाटत बरें आतां, गुरुजी, मनीं ! ७०
- [स्वा.] स्नानहीन मदमत्त गजाला दुःसह प्रगट बंधन त्याला,
तेंवि पैतृक मला ऋण जांची, टोंचणी मम मना बहु जांची. ७१
- [शा.] त्यापासोनी ज्या रितीनें सुटेन, तैसें, कीजे शीघ्र वा संविधान,

१ पितरांकरितां जें अन्नादिक करितात तें कव्य. त्याच्या भक्षणाची. २ सांप्रत मी जें उदक देतो तेंही पुढें मिळणार नाहीं म्हणून उष्ण श्वासोच्छ्वास टाकीत तें पितात. त्या उष्ण श्वासांनीं सांप्रत मी जें उदक देतो तेंही कोंबट होतें तसें ते पितात. “बहुत उष्ण असे निःश्वास टाकुनि पितात ते उष्ण निःश्वास लागून उदक कोंबट होतें” असा अन्वय. ३ कोंबट. ४ लोकालोक म्हणून भूमंडळाच्या दक्षिणेकडे पर्वत आहे. त्याच्या उत्तर भागाकडे लोक म्हणजे प्रकाश आणि दक्षिण भागाकडे अलोक म्हणजे अप्रकाश (अंधकार) असतो याजकरितां यास लोकालोक असें म्हणतात असें पुराणांत सांगितलें आहे. ५ ज्या ऋणाची.

इक्ष्वाकूना अर्थ जे कां दुराप, ते साध्याया शक्त तूझा प्रताप.” ७२

[भु. प्र.] अशी प्रार्थना ऐकुनी भूपतीची, समाधी तई लावि विप्रेंद्र साची;
मिटोनी बसे लोचनातें घडी तो, जसा सुप्तमत्स्यहृद स्तब्ध होतो. ७३

[शा. वि.] जो होता प्रतिबंध संततिस त्या भूमीपतीच्या खरा,
तो तें ध्यानबळें कळे सकळही शुद्धा तपस्वीश्वरा,
तेव्हां ध्यानविसर्जनास करुनी झाला मुनी बोलता,
सांगे पूर्विल सर्व तो नरपतीलागीं समूला कथा. ७४

“संपादूनि पुरा सुरेश्वरकृता आज्ञा तुवां सादर,
भूलोकाप्रति यावयास निघतां तेथूनियां सत्वर,
मार्गामाजि मनोज्ञ कल्पतरुची छाया असे चांगली,
तेथें जाण सुखेंकरोनि सुरभी होती तई बैसली; ७५

[भु. प्र.] ऋतुस्नात जाणोनि भार्या स्वतांची, तुला ओढ होती तिला भेटण्याची,
उपेक्षा करीतां घडे भ्रूणहत्या, अशा हेतुनें भीशि तूं पापकृत्या,
म्हणोनी जरी सव्य त्या धेनुकेतें असे योग्य घेणें तई देख तूतें,
तथापी न तैसें क्षितीशा करीतां, धरीला तुवां संभ्रमें शीघ्र पंथा. ७६

[व. ति.] ऐसें अयोग्य करणें घडतां, महीपा,
ती कामधेनु चढली मनिं फार कोपा;
त्याच्या भरांत वदली बहु तीव्र वाणी,
ती मी तुला वदतसें परिसें स्ककानीं
‘मातें असें अवगणोनि निघूनि जासी,
आराधिल्याविण अतां मम संततीसी

१ इक्ष्वाकु म्हणून वैवस्वत मनूचा प्रथम पुत्र होता. हा सूर्याचा नातू होय. हा सूर्यवंशांतील पहिलाच राजा. याची राजधानी अयोध्या. हा राजा मोठा प्रख्यात झाला. यानें वसिष्ठ ऋषीपासून आत्मज्ञान संपादून परमपदप्राप्ति करून घेतली. याच्याच नांवावरून याचे पुढील वंशजांस इक्ष्वाकु किंवा ऐक्ष्वाकव हें नांव पडलें. प्रसिद्ध जो ककुत्स्थ राजा तो इक्ष्वाकूचाच पौत्र होय. “इक्ष्वाकुवंशीय जे राजे त्यांस जे अर्थ दुराप म्ह. दुर्लभ ते साधण्यास तुझाच प्रताप समर्थ होय” असा अन्वय. २ दुर्लभ. ३ ज्यांतले मासे निजले असा डोह. ४ पूर्वी इंद्राला शत्रुभय प्राप्त झालें असतां पृथ्वीवरील मोठे पराक्रमी राजे त्याच्या साहाय्यार्थ स्वर्गास जात असत. ५. इंद्रानें केलेली. ६ कामधेनू.

- तूतें प्रजा कधिं न होइल हे दिलीपा !'
- ऐशापरी सुरभि दे तुजलागिं शापा. १७
- [इं. व.] मंदाकिनीच्या बहुखोल डोहीं क्रीडा करी दिग्गजसंघ पाही,
चाले जळाचा बहु तें खळाळा, व्यापीतसे तो ध्वनि आभळाला.
- [उ. जा.] जो चंड ऐसा बहु त्याच काळीं कीं ऐकतां बैसवि कानटाळी,
तेणें तुवां वा तव सारथ्यानें न ऐकिला शाप, नृपाळ; कानें. ७८
- [व. ति.] भूपा, असा सुरभिचा अपमान झाला,
तो होय संप्रति निरोधक इच्छिताला
पूज्यापमान घडतां, नृपते क्षणांत
होतो जनीं शुभैनिरोध धरी मनांत. ७९
- चालू असे वरुणसत्र भुजंगलोकीं,
लागे त्या दुध दहीं घृत हीं विलोकीं,
या हेतुनें सुरभि तेथचि राहिली ती,
द्वारा भयंकर भुजंगम राखिताती. ८०
- [शा.] तीच्या स्थानीं तल्लुता मानुनी, जी, शुद्धें चित्तें तूं सपत्नीक पूजी;
भूमीपाळा, सेवनें ती सुतुष्ट होतां, आहे शक्त द्याया अभीष्ट." ८१
- [व. ति.] ऐसें वदे मुनि त्या, तंव तेचि काळीं,
ती नंदिनी अतिपवित्र चरोनि आली,
सूर्योदयास्तसमयीं विधियुक्त नित्य,
जीच्या वशें घडतसे मुनिहोमकृत्य. ८२
- [भु. प्र.] असे पल्लवाच्या परी स्निग्ध पूर्ण, तशी शोभली रम्य आरक्तवर्ण,
कपाळीं नव्या इंदुसा चांदवाही, म्हणोनी गमे धेनु संध्येपरी ही. ८३
- [शा. वि.] कुंडाचे परि कास थोर विलसे, ऐशी तदा धेनुका
वत्सा पाहुनि शीघ्र कोमट तिचा दुग्धौघ चाले निका,

१ ही स्वर्गातील नदी आहे. २ पृथ्वी स्थिर रहावी म्हणून तिला दावून धरण्याकरितां तिच्या प्रत्येक बाजूला एक एक मोठा हत्ती ठेविला आहे, त्यास दिग्गज असें म्हणतात. दिक् म्हणजे दिशा आणि त्यांच्या ठायीं स्थापिलेले गज म्हणजे हत्ती असा दिग्गज या शब्दाचा अर्थ आहे. हे ऐरावत पुंडरीक इत्यादिक आठ आहेत. ३ कल्याणाचा प्रतिबंध. ४ पाताळलोकीं.

- जो कां फार असे जनीं अवमृथापेक्षांहि शुद्ध स्वतां,
त्यायोगें धरणीविभाग भिजला तें तेथिंचा तत्त्वतां. ८४
- [भु. प्र.] उडालीं रजें तें खुरीं फार तीच्या, तिहीं व्यापिलें सर्व गात्रां नृपाच्या,
तिहीं घालुनी त्यास तीर्थाभिपेका करी शुद्ध ती वाटलें सुज्ञ लोकां. ८५
- [शा. वि.] जीचें दर्शन पुण्यकारक अशा घेनूस त्यां देखुनी,
झाला तुष्ट मनांत फार शकुनज्ञानी तई तो मुनी,
“याचा जाइल हो, मनोरथ खरा सिद्धीस,” ऐसें स्वतां
जाणोनी शकुनावरोनि गुरु त्या होई पुन्हा बोलता. ८६
- [शा.] “राजा, आतां आपुली कार्यसिद्धी झाली, ऐसें मानिं बापा, त्रिशुद्धी;
कां कीं हीचें नांव घेतांचि आतां कल्याणी हे पातली, भूमिनाथा. ८७
- [शा. वि.] रानीं कंदमुळें फळेंहि मिळती तीं मात्र खाऊनि रे,
हीच्या सन्निध राहुनी सतत वा, सेवीं हिला आदरें.
अभ्यासें सततें जसी मिळविती विद्येच्छु विद्या बरी,
तैसें सेवन सुप्रसन्न तुज ही होईल तों तूं करी. ८८
- [व. ति.] ती चालतां तिजसवें गमना करावें,
ठाके उभी तरि तुवांहि उभें रहावें,
स्वेच्छावशें जरि बसे तरि तूं बसावें,
ती पीं जलास मग तूंहि जलास प्यावें. ८९
- [प्र.] प्रभातसमयीं पुजो तव वधू हिला भक्तिनें,
वनामधिच जाउनी हिजसवें फिरावें तिनें,
पुन्हा परत येइ ही नियत सांजवेळीं घरीं,
तई तिस सुदक्षिणा धरुनि जाउ वा सामुरी. ९०
- [व. ति.] हीचा प्रसाद जंव होइल तोंवरी ही
सेवा हिची करि अशी, न विचारि कांहीं;
सत्पुत्रवन्नरंगणीं पितृतुल्य वा, तूं
होई सुशीघ्र; तव कार्यमविघ्नमस्तु ! ” ९१

१ यज्ञाच्या अंतीं यजमानास एक स्नान विहित आहे. तें अतिशयित पवित्र आहे.
२ हें संबोधन. ३ खरोखर. ४ घराहून. ५ ज्यांना उत्तम पुत्र आहेत अशा पुरुषांच्या
समूहांत. ६ बापाप्रमाणें (तूं हो !). ७ तुजें कार्य निर्विघ्न घडो !

- [उ. जा.] *ऐसी मुनीची परिसोनि कानें आज्ञा तई प्रीतमनें नृपानें,
“ बरें ” असें वोलुनि तो सभार्य स्वीकारि जोडोनि करांस आर्य. ९२
- [शा. वि.] तो सत्य प्रियभाषणी मुनिगणीं श्रेष्ठ स्वयें यापरी
सांगोनी नृपनायकास विधिचा सूनुं हि युक्ती खरी,
झाली रात्र बरीच हेंहि मग तो जाणोनियां मानसें,
“ वत्सा, जाय निजावयास, ” म्हणुनी आज्ञा त्या देतसे. ९३
- राजाला उपचार योग्य असती ते तें करावे, असें
होतें त्या मुनिला तपोबल, परी त्यानें न केलें तसें;
भूपाला व्रत उक्त जें तदुचिता शास्त्रांत सांगीतली
शय्या दर्भमयी व्रतज्ञ मुनिनें पृथ्वीधरा योजिली. ९४
- तेव्हां दावियली वसिष्ठमुनिनें त्या पर्णशाला भली,
राणी आणि तो यथोक्तनियमें तेथें सुखें नीजलीं;
जेव्हां अध्ययनार्थ शिष्य उठले तें तद्ध्वनी ऐकुनी,
आतां रात्र न फार, तर्क असला केला त्यांनीं मनीं. ९५

ज्याचा तात असे सदाशिव वृती, माता सती पार्वती,
गांव त्र्यंबक हें, गणेश अभिधा, लेले उपाख्याहि ती,
त्यानें जें रघुवंश नामक महाकाव्य प्रयत्नें महा
केलें प्राकृत, त्यामधील पहिला हा सर्ग आहे पहा,

या प्रकारें श्रीकालिदासकृत रघुवंश नामक महाकाव्याच्या
गणेशशास्त्री लेले त्र्यंबककरकृत प्राकृतपद्यात्मक भाषांतरांतील
हा वसिष्ठाश्रमगमन नामक प्रथम सर्ग समाप्त झाला असे.

* अथवा (याच अर्थाचा दुसरा श्लोक.)

[शा. वि.] आशीर्वाद पुरःसरा गृहकृता आज्ञा तई ही अशी
ऐकोनी ससुदक्षिण क्षितिपती संतोषला मानसीं;
नम्रत्वे कर जोडुनी वदतसे ‘ हां जी ! अतां यापरी
हा शिष्या अपुला करील विधिवत् या धेनुची चाकरी. ’

१ ब्रह्मदेवाचा. २ पुत्र (वसिष्ठ). ३ मोठ्या प्रातःकाळीं उठून विद्यार्थ्यांनीं पढत बसावें
असा संप्रदाय त्या काळीं होता असें या श्लोकार्थावरून व्यक्त होतें.

सर्ग दुसरा

श्लोक

- [स्र.] प्रातःकालीं सुगंधाक्षत विमल फुलें वाहिलीं धेनुकेला,
भार्येनें भूपतीच्या मुनिवरहवनासाठिं तद्दोह केला,
वत्सातें आंखडोनी नरपति तिजला सोडि रानांत जाया,
सत्कीर्तीं हेंचि ज्याचें धन नृपति असा तीस लागे भजाया. १
- [शि.] खुरांच्या विन्यासें सरज पथ जो शुद्ध करि ती,
तयें मार्गे राणी तदनुगमना होय करिती;
श्रुतीनें केला जो परम शुचि अर्थ प्रकट रे,
तया अर्थालागीं स्मृतिहि जशि लोकीं अनुसरे. २
- [उ. जा.] वाटेंत कांटे, वनिं गार वारा, तसा कसा सोशिल ही उवारा,
अशी दया फार मनांत वागे, म्हणोनि धाडी नृप तीस मार्गे;
समुद्र चार स्तन तेचि होती, गोरूपिणी हे धरणीच हो ती
कल्पोनि ऐसें जणुं भूमिपाळ, करी तिचें रक्षण तो कृपाळ. ३
- [वं.] व्रतार्थ गोसेवक जाहला स्वतां, तो सेवकांदेखिल धाडि मागुता,
रक्षा परापेक्ष तया कधीं नसे; अशी प्रतापी मनुसंतती असे. ४
- [उ. जा.] आस्वाद ज्यांना बहुसाल येई, असे तृणग्रास मुखांत देई,
अंगें तिचीं खाजवि तो नरेश, कॅरीं निवारी अपकारि दर्श,

१ त्या गाईचें दोहन. २ धुळीनें भरलेला. ३ त्या गाईच्या मागून जाणें. ४ श्रुति म्हणजे वेद. हा अत्यंत विस्तीर्ण व दुर्बोध असल्यानें त्यांत सांगितलेल्या धर्माचें ज्ञान मंदमती जनांस होणें अशक्य असं जाणून मन्वादिक जे मोठे ज्ञानसंपन्न झाले, त्यांनीं श्रुतीचा अर्थ मनांत धरून तदनुसार धर्मप्रतिपादक अशी व्यवस्थित व संक्षिप्त व सुलभ अशी स्मृतिरचना करून धर्मशास्त्र प्रवृत्तींत आणिलें. ही गोष्ट लक्षांत आणून कवीनें स्मृतीची उपमा राणीला (सुदक्षिणेला) दिली. ती अशी कीं, श्रुतीनें पूर्वी प्रतिपादित जो अर्थ त्यालाच अनुसरून तिच्या मागून जशी स्मृति प्रवृत्त झाली त्याच रीतीनें धेनूनें अगोदर जो मार्ग धरिला त्याच मार्गाचें अनुसरण तिच्या मागून राणीनें केलें. याप्रमाणें सादृश्य आल्यानें ही उपमा फार समर्पक झाली. ५ “रक्षार्थ त्याला नलगेचि दूसरा स्वयें प्रतापी मनुवंश हो खरा” असं पाठांतर. ६ बहुत. ७ हातांनीं. ८ डांस.

वाटे मनाला तिकडेच जाय, परी करीना तिस अंतराय,
तीच्या धराधीश्वर तैं स्वभावे, सेवेंत तो तत्पर होय भावें. ५

[व.] राहे उभा ती मुनिधेनु जोंवरी, ठाके उभा सादर भूप तोंवरी;
स्वेच्छावशें ती जंव होय चालती, तो चालता होय तई धरापती;

[उ. जा.] बसे तई तोहि बसे महीप; ती पी जला तैं जल पी दिलीप;
छायेपरी धेनुस तो नृपाळ लक्षूनि वर्ते वनिं सर्वकाळ. ६

[शा. वि.] छत्रादि क्षितिपैत्वसूचक जरी चिन्हें न होतीं वनीं,
त्याचें अद्भुत तेज देखुनि गमे हा भूप ऐसें मनीं;
ज्याच्या आंत मदातिरेक असुनी बाहेर गंडस्थलीं
वाहेना मद, तो गजेन्द्र, उपमा साजे तई त्या भली. ७

[भु. प्र.] लतातंतुनीं केश गुंडाळलेले, असा सज्जचापास घेऊनि चाले;
जणूं धेनुरक्षामिषानें अमूप, वनीं शासि तो दुष्टें सत्त्वांस भूप. ८

[शा. वि.] राजासन्निध चोपदारहि नसे, तेव्हां तरे बाजुनें
होते चित्रविचित्र ते मदकलें शाखास्थपक्षिस्वनें,
'भूपालादर योग्य संप्रति,' असें आणोनि जाणों मनीं,
'स्वामिन् हो विजयी!' म्हणोनि करिती सानंद ललकारणी. ९

अग्नीच्या परि कांतिमान् स्वनिकटीं भूमीपती हिंडतां,
'हा पूजार्ह!' असें विचारुनि मनीं वायुप्रयुक्ता लता
आनंदें विमलें फुलें उधळिती वेगें त्याच्या वरी;
जैशा नागरकन्यका उधळिती लाह्या प्रमोदें करीं. १०

हातीं शस्त्र तरी दयार्द्र हृदयीं हा, हे तयां सांगती
निःशकें हृदयें, म्हणोनि हरिणी विश्वासुनी वागती;,
डोळे फार विशाल जे सफलता त्यांची तई जाहली
जेव्हां भूपतिची यथेच्छ रुचिरा त्यांनीं तनू पाहिली. ११

१ छत्री, चवऱ्या वगैरे. २ राजेपणास दाखविणारीं (चिन्हें). ३ मदाचा अतिशय. ४ अपकारकारक. ५ प्राण्यांस. ६ झाडें ("ललकारिणी करिती" याचा कर्ता) ७ मदाच्या योगानें मंजुळ. ८ खांद्यांवर बसलेले जे पक्षी त्यांच्या शब्दांच्या योगानें तरु ("ललकारणी करिती" असा अन्वय). ९ राजा नगरांत प्रवेश करूं लागला म्हणजे त्यावर तेथील कुमारिकांनीं लाह्या उधळव्या असा आचार होता. ११ हरिणीतें (त्यांचीं स्वहृदयें सांगती). ११ सार्थकता (विशालपणाची).

वंशच्छिद्रमुखीं समीर शिरुनी जे कां ध्वनी ऊठती,
पांव्यानें घडणार कार्य बहुधा ते तेंवि संपादिते;

गृहीत्यावरि देवता वनगता उच्चस्वरानें स्वतां
कुंजांमाजि बसोनि कीर्ति अपुली, ती होय तो ऐकता. १२

[व. ति.] शैलस्थनिर्झरजळें बहु गार झाला,
ये पुष्पसंगमवशेंचि सुगंध ज्याला,
जो मंद, तो पवन आतपपीडितातें,
अत्यंत शुद्ध म्हणुनीच भजे नृपातें. १३

[शा. वि.] वृष्टीवांचुनि शांत होय वणवा; पुष्पांफलांची भली
वृद्धी वृक्षसमुच्चयास बरवी होऊं बहू लागली;
दुःखा देइ न दुर्बळास बळिया प्राणी स्थिती यापरी
झाली, तो नृप सर्वरक्षक तई येतां वनाभ्यंतरीं. १४

[उ. जा.] दिशांस शुद्ध स्वगतिक्रमांनीं फिरे करोनी दिवसावसानीं,
जाया गृहा पल्लवरक्तवर्ण रविप्रभा आणि धेनु पूर्ण. १५

[शा. वि.] होम श्राद्ध तसेंचि दान असल्या कार्यार्थ जीची स्थिती,
ती धेनु परते वनांतुनि, तिच्या मार्गे फिरे भूपती;
सन्मान्ये विधिनेंचि युक्त विलसे श्रद्धा जशी का जनीं,
तैशी भूपतिनें युता विलसती झाली तई नंदिनी. १६

आले सूकर पर्वलामधुनियां बाहेर तेव्हां भले,
स्वस्थानीं बसण्यास मोर अपुल्या झाडावरी पातले,
तैसा शाल्वलभूमिभाग हरिणंत्रातें तई वेढिला,
एणें श्यामचि जाहलें वन, त्या पाहात तो चालिला. १७

१ वेळच्या छिद्रांत. २ वारा. ३ जाळींत. ४ उन्हानें पिडलेल्या. ५ सायंकाळीं. ६ पल्लवाप्रमाणें रक्तवर्ण (असी रविप्रभा व धेनु या दोघीही स्वगमनानें दिशांस पवित्र करून संख्याकाळीं स्वगृहा जाया फिरत्या झाल्या.) इथें फिरे या क्रियापदाचा कर्ता रविप्रभा आणि धेनु होय. त्यांतून एकदां रविप्रभा याशीं अन्वय व दुसऱ्यानें धेनु याशीं अन्वय विवक्षित असल्यामुळें फिरे हें एकवचनांत क्रियापद घातलें आहे. ७ डुकर. ८ डोवकणांतून. ९ तृणांकुरांनीं युक्त भूमीचा भाग. १० हरिणांच्या समुदायानें. ११ डुकरें, मोर आणि हरिणें यांच्या योगानें (काळीं झालेलीं वनं).

- धेनूची बहु थोर कास म्हणुनी आयास तीतें पडे
भूपाचेंहि वपू गुरू म्हणुनियां त्याला पडे साकडें,
दोघांचीहि अशा प्रयोजनवशें मंदा गती जाहली,
येतां मागुति ते तपोवनपथा शोभा तिणें^१ पातली. १८
- धेनू मागुनि ये वनांतुनि पती, तेव्हां तयाची प्रिया
पाहे त्यासचि टक्क लावुनि सती युग्में स्वनेत्रांचिया,
तें डोळ्यांस उपास फार घडले होते अशा हेतुनें
प्राशोनी नृपतीस त्यांनिच गमे केलें जणूं पारणें. १९
- [इं. व.] मार्गें तिच्या भूपति येत होता, आली पुढें जें नरनाथकांता,
दोघांमधें ती विलसे तई, जी, संध्या जशी कां दिनरात्रिमाजी. २०
- [वं.] नमूनियां घालि तिला प्रदक्षिणा, गंधाक्षतांनीं मग ती सुदक्षिणा,
विशाल भालस्थल पूजि धेनुचें, प्रत्यक्ष जें द्वाराचि अर्थसिद्धिचें. २१
- [शा. वि.] वत्साच्या विषयीं समुत्सुक जरी, ती होउनी सुस्थिरा
घे पूजा, अतएव हर्ष उभयां अत्यंत झाला खरा;
भक्तांचे हितकारि धेनुपरि जे त्यांचा प्रसाद स्वयें
होतां सत्वर अर्थसिद्धि घडते, हें जाणिजे निश्चयें. २२
- [इं. व.] पादीं सपत्नीक गुरूस आधीं वंदोनि तो सांध्यविधीस साधी,
ती दोहनांतर धेनु बैसे, सेवी तिला सेवि वनांत जैसें. २३
- [पृ.] सदांर नृपती तिच्या जवाळि दिव्य ठेवी बली;
तसीच उजळोनियां रुचिर मांडि दीपावली;
बसे बसलियावरी; निजलिया वरी तो निजे,
सकाळिं उठतां उठे, तिस नरेश ऐसें भजे. २४
- [उ. जा.] अशा प्रकारें नृपती समर्थ करी सदार व्रत तो प्रजार्थ,
त्रासे न ज्याचें मन सत्कृतीस, क्रमी असे तो दिन एकवीस. २५
- [शा. वि.] राजाचें भजणें खरेंचि अथवा खोटें, यया तोळुनी
पाहातें अशि वासना दृढ मनीं येवोनियां नंदिनी

१ अर्थात् चालण्याविषयीं. २ त्यांच्या गतीनें. ३ हें अव्यय आहे. ४ दूध काढल्यानंतर.
५ स्त्रीसहवर्तमान (नृपति).

गंगौघाजवळी सुक्रीमलतृणें होतीं जिथें चांगलीं
त्या शैलेशगुहोदरीं भयकरीं एके दिनीं पातली.

२६

[व. ति.] पीडावया हिस न हिंस्रें मनेंहि शक्त,

ऐसा मनीं धरुनि निश्चय घेनुभक्त

शोभेकडे नयन दे गिरिच्या प्रदेशीं,

तां सिंह दृष्टि चुकवोनि धरी तयेशीं.

२७

[शा. वि.] आक्रोशा करि घेनु, तो ध्वनि महाशैलोदरीं दाटला,

एकाएकिंच आर्तवत्सल नृपें तत्काल तो ऐकिला,

होती दृष्टि निमग्न शैलपतिच्या आलोकनीं जां, तंव

तीतें^१ ओढुनि आणि दोरिपरि तो तदीर्घहंवारव.

२८

धेनू रक्त तिचे वरी मृगपती होता बळें बैसला,

तो वाणासनधारकें नृपवरें वीरें तई देखिला,

गेरूचा बहुलाल जो गिरि त्याच्या पृष्ठभागीं असे

लोधाचा तरु फुल्ल, त्या परि त्या तें केसरी तो दिसे.

२९

[व.] चुके नृपाचें अवधान तें जरी, दर्याब्धि सिंहावरि चाल तो करी;

वधार्थ भात्यांतुनि ओढण्या शर मार्गें त्वरेनें नृपती करी कर. ३०

[शा. वि.] भूपें दक्षिणहस्त तूणित शरग्राहार्थ जें घातला,

तेथें बैसुनियां बहू चिकटुनी तैसाचि तो राहिला;

मुष्टीमाजि पिसें सुरंग, विल्से कांती नखांची वरी,

शोभे भूपतिची भुजा अचल तें भित्तिस्थचित्रापरी.

३१

बाहुस्तंभवशें बहु क्षितिपति क्षोभोनि चावी रंदां,

ध्याया सूड करी प्रयत्न, परि तच्छक्ती न चाले तदा;

होता क्षीणबल त्वरें अहि महा मंत्रौपधानीं जसा

क्रोधानें जळतो, मनीं तडफडी भूपाळ तेव्हां तसा.

३२

[व.] दैवें अपूर्व स्थिति जाहली असी, देखोनि तो विस्मित होय मानसीं;

बोले तई सिंह मनुष्यवाणिनें, नृपास आश्चर्य दिलें बहू तिनें. ३३

१ हिमालयाच्या दरींत. २ हिंसा करणारे (सिंहव्याघ्रादि). ३ पीडिताविषयीं दयाळु.
४ त्या दृष्टीतें. ५ जशी दोरी ओढून आणितें तसा तो हंवारव दृष्टीला ओढून आणी
असा अन्वय. ६ दयेचा सागर. ७ दांतांस (चावी). ८ सर्प.

- [उ. जा.] “आतां, नृपा, हे श्रम सोड साच, हें शस्त्र माझ्यावरि वा वृथाच;
जरीहि वायू उपडी तरुशीं चाले कसें तद्दल पर्वताशीं. ३४
- [शा. वि.] कैलासापरि शुभ्रवर्णवृषभीं वैसावयास त्वरें,
मत्पृष्ठीं पद ठेवितो शिव म्हणोनी हें असे शुद्ध रे,
भूपा, जाण निकुंभतुल्य मजला, मी शंभुचा किंकर
वा कुंभोदरनाम, गोष्टिंत यया कांहीं नसे अंतर. ३५
आतां देखशि तूं समोर अपुल्या हा देवदारू तरू,
ज्याला शंकर मानितो निशिदिनीं कीं आपुलें लेंकरू,
प्राशोनी गिरिजाघटस्तनगता माधुर्ययुक्ता पर्यां,
झाला तद्रस जाणता, गुहचि वा जाणे नृपाळा जयां. ३६
- [उ. जा.] एकेदिनीं कंडु सुटे कपोला म्हणोनि वन्यद्विर्ष एक आला,
घांशी बळें तो जंव या नंगातें, गेली ययाची निघुनी त्वचा ते.
दैत्यांसवें युद्ध करी कुमंर, ते त्यावरी टाकिति अस्त्रभार,
तेव्हां जसा खेद उमा करी ती, झाली तई खिन्न तयाच रीती. ३७
- [शा. वि.] तेव्हांपासुनि रक्षणार्थ तरुच्या ११ ईशें मला ठेविलें,
व्हावा त्रास गजांस फार म्हणुनी सिंहत्वही हें दिलें,
प्राणी येइल कोणि दैवगतिनें एथें तया मारुनी
खावें, ही मज वृत्ति जाण, नृपते, देवें दिली नेमुनी. ३८
- [भु. प्र.] नृपा, जाहलीसे क्षुधा फार दीप्त, हिच्या पारणेनेंचि होईल तृप्त,
हिला अंतरीं प्रेरिलें ईश्वरानें म्हणोनीच झालें असे एथ येणें.
जसा अंबरीं आकळोनी विधूला पितो राहु त्याच्या सुखानें सुधेला,
तसा धेनुला मी धरोनी स्वयें या पितों रक्त हीचें सुखें देख, राया. ३९
अतां येथुनी जाय, भूपा, घराला, न संकोच वाटो तुझ्या वा मनाला;
तुवां दाविली शिष्यभक्ती गुरूला, न अन्याय वाटेल यामाजि त्याला,^{१३}

१ कैलास या नांवें एक पर्वत आहे. त्याचा वर्ण पांढरा शुभ्र आहे. २ पांढऱ्या नंदीवर.
३ पार्वतीच्या घटतुल्य स्तनांतील, पक्षीं पार्वतीच्या घटरूप स्तनांतील. ४ दुग्धा पक्षीं
उदका. ५ पयाचा स्वाद. ६ षडाननच. (या श्लोकांत तरुपक्षीं जलादि अर्थ व गुहपक्षीं
दुग्धादि अर्थ श्लेषानें जाणावा). ७ ज्या पयोरसा. ८ रानांतील हत्ती. ९ वृक्षातें.
१० षडानन. ११ शिवानें. १२ उपजीविका. १३ गुरूला.

- [शा. वि.] जेव्हां रक्षण वस्तुचें, नृपवरा, शस्त्रप्रयोगें घडे,
तेव्हां शस्त्रवशें अवश्य, नृपते, लोकीं करावें पडे;
शस्त्रोपाय न जेथ, वस्तु मग तें नाशास पावे, तरी
नोहे दूषण शस्त्रधारकनरा; ही गोष्ट आहे खरी. ” ४०
- [स्र.] ऐसी वाणी प्रगल्भा परिसुनि हंरिची, होय भूपास ठावें
कीं ही माझ्या वलाची प्रतिहंति घडली सर्व शंभुप्रभावें,
तेव्हां ही जी अवज्ञा मम घडलि, न ती ग्राह्य होणार लोकीं,
ऐशी शांती मनाची करुनि नरपती खेद टाकी विवेकी. ४१
- [भु. प्र.] बंधी इंद्र वज्रास टाकावयास, शिवें दृष्टिनें स्तब्ध केलें त्यास,
तसा वाण मारावयाचा उपाय न चाले, तई बोलता होय राय. ४२
- [वं.] “ चेष्टा न कांहीं मम चालते अतां, बोलेन त्याही हसशील तत्त्वतां,
तूं जाणशी सर्व मनोगतास रे, मी सांगतो यास्तव सर्वथा खरें. ४३
- [व. ति.] सृष्टिस्थितिप्रलय जो करितो जगाचे,
तच्छासन स्फुट मला अविलंब्य साचें;
हें अग्निहोत्रिधन सन्निध नाश पावे,
याचेंहि रक्षण मला उचित स्वभावें. ४४
- [भु. प्र.] यया एक, सिंहा, असे रे उपाय, तुवां भक्षिजे आज माझाच कार्य,
जिचा वत्स तान्हा घरीं वाट पाहे, तिला सोडण्याची करावी कृपा हे.” ४५
- [इं. व.] एकोनि हें भाषण सिंह हांसे; तेव्हां त्याचें मुख फार वासे
दंष्ट्राप्रभेनें दरिच्या तमाला नाशूनि तो उत्तर दे नृपाला. ४६
- “ प्रभुत्व साच्या क्षितिचें तुला असे, तारुण्य लावण्यहि अंगिं हें वसे;
बहुत अल्पास्तव टाकुं इच्छिशी म्हणोनि मूढ क्षितिपाल दीससी. ४७
- [भु. प्र.] दयेनें जरी अपिंसी हा स्वकाय, तरी एकली मात्र वांचेल गाय,
तुझ्या वांचण्यानें प्रजापालनाचें महत्कार्य साधेल साच्या जगाचें. ४८
- [शा. वि.] ‘धेनूच्या मरणामुळें गुरु बहु क्षोभेल अग्नीपरी,
त्यानें शांत कसा करूं?’ भय असें वाटे जरी अंतरीं,

१ सिंहाची. २ पराभव. ३ पराभव. ४ शिवाच्या प्रभावानें झालेला जो पराभव तो पराभव असें लोक समजणार नाहीत असा अर्थ. ५ पाही. ६ त्या शिवाची आज्ञा. ७ धेनुरूप. ८ देह. ९ ‘म्हणोनि तूं फार गव्हार दीससी’ असें पाठांतर.

- एकीबद्दल कोटि धेनुहि तुला द्याया नसे सांकळें,
देती वा प्रतिवेळीं दूध भरुनी ज्यां मोठमोठे घडे. ४९
- यासाठीं सुखभोगसाधन तनू देऊं नको ही घसी,
एतत्तुल्य बहूपयुक्त दुसरी नोहेच वस्तू असी;
भूमीचें सुसमृद्ध राज्य बरवें जें होय, रायां, तथा
इंद्राचें पद बोलती बुध, नसे संदेह गोष्टींत या. ” ५०
- [व. ति.] ऐसें वदोनि मृगराज उगाच ठेला,
त्याचा प्रतिध्वनि गुहोदरिं थोर झाला,
सिंहोक्ति जी नरपतीस; गिरीहि तीतें
उच्चस्वरें कथितसे जणुं भूपतीतें. ५१
- [भु. प्र.] असें बोलतां सिंह गंभीरवाणी, भयें धेनु पाहे नृपा दीनवाणी,
दयेनें द्रवे अंतरीं तो नृपाळ, पुन्हा बोलुं लागे तथाशीं कृपाळ. ५२
“ क्षतापासुनी तारिती, याचि बीजें जनीं क्षत्र हा शब्द रूढींत साजे
घडे तद्विरुद्धा कृती स्वीयहातें, जळो जीव आणीक साम्राज्यही तें. ५३
- [व. ति.] धेनू बहूत दुभत्या दिधल्या गुरूस,
होईल केंवि परितोष तिहीं तथास,
ही कामधेनुस उणी अणुमात्र नोहे,
त्वां ताडिली शिवबळेंचि, न अन्यथा हें. ५४
- [वं.] आतां हिचें रक्षण तूजपासुनी असे मला न्याय्य तनूहि वेंचुनी,
साधेल एणें तव पारणें, हरे, होणार नाहीं मुनिकर्म लुप्त रे. ५५
- [शा. वि.] तूं ही जाणसि पारतंत्र्यजनितें दुःखें कशीं काय तीं,
रक्षायी तरु हाहि पाहिं तुजला आयास होती किती !
झाला वस्तुविनाशही, तरि करी जो अंगराखूपण
त्याला शक्य नसे धन्यास अपुलें दावावया आनन. ५६
- [उ. जा.] धरोनि कांहीं हृदयांत हेतू मातें वधायास न इच्छिशी तूं,

१ ज्या धेनू प्रतिवेळीं मोठमोठे घडे भरून दूध देती असा अन्वय. २ हें संबोधन.
३ सिंह. ४ सिंहानें राजाप्रत केलें जें भाषण तेंच उंच स्वरानें पर्वतही राजाप्रत सांगतो
काय अशी प्रतिध्वनीवर ही उत्प्रेक्षा होय. ५ हे सिंहा.

- [शा.] तरी यशोरूप तनूहि माझी रक्षावयाची करिजे कृपा, जी,
पांचा भूतांपामुनी देह होतो, नाशा पावे निश्चयानें, अहो, तो;
त्याच्या ठायीं आमुच्या सारिख्यांची नोहे आस्था, गोष्टि हे जाण साची. ५७
- [वं.] 'स्नेहास संभाषण होय कारण,' हें बोलती सर्वहि जाणते जन;
पडोनियां गांठ वनांत आपुली संभाषणें दैववशेंहि जाहलीं;
[शा.] तेणें झाला स्नेहसंबंध आजी, आतां जी कां प्रार्थना तूज माझी
तीचा तूतें योग्य नोहे नकार आणी याचा अंतरीं वा विचार." ५८
- [उ. जा.] 'तथास्तु' ऐसें वदतां मृगेन्द्र, संतोपला फार मनीं नरेंद्र;
होता त्याचा चिकटोनि हात तो मोकळा होय तदा क्षणांत.
- [द्रु. वि.] मग शरसैन ठेवि धरेवरी, नृप समहित होउनि अंतरीं,
मृगपतिप्रति आमिषपिंडसी स्वतनु अर्पुनि घे सुख मानसीं. ५९
- [शा. वि.] 'आतां क्रूर मृगेन्द्र घालिल उडी' ऐसें मनीं जाणुनी
खालीं तोंड करोनि भूप बसला तो धीरचूडामणी;
आकाशांतुनि पुष्पवृष्टि बरवी त्याच्यावरीं तक्षणीं
केली विस्मित मानसें करुनियां विद्याधरांच्या गणीं. ६०
'वत्सा ऊठ!' अशी सुधासुमधुरा वाणी उठे तें बरी,
ती ऐकोनि नृपाळ पाहि वरि तों त्याला दिसेना हरी,
धेनू मात्र उंभी स्वमातृसदृशी होती पुढें एकली
जीच्या स्नेहवशें स्तनांतुनि पयोधारा त्वरें चालिली. ६१
भूपा विस्मित देखुनी वदतसे धेनू, "नृपाळा, खरें
माया दावुनियां परीक्षण तुझें केलें असे मीच रे;
नोहे वा मज मारण्यास, नृपते, त्या अंतकाँ ही बळ
अन्याचा मग पाड काय ! मुनिच्या ऐसें कृपेचें फळ. ६२
- [मु. प्र.] गुरूच्या ठिकाणीं तुझी भक्ति फार, दया तेविं माझ्या ठिकाणीं अपार
येया पाहुनी तुष्ट झालें, नृपाळा, वरा मागुनी वेड तूं शीघ्र बाळा.

१ सिंह. २ राजा. ३ धनुष्य. ४ समाधानयुक्त. ५ मांसाच्या गोळ्याप्रमाणें. ६ धीर
पुरुषांत श्रेष्ठ. ७ अमृतासारखी मधुर. ८ सिंह. ९ उंभी होती असा अन्वय.
१० आपल्या मातेसारखी. ११ दुधाची धार. १२ यमालाही. १३ भक्ति व दया यांस.

जगीं अन्य धेनु दुधा मात्र देती, तशी वा मला तूं न लेखी स्वचितीं;
अभीष्टार्थ देणार मी जाण, भूपा, प्रसन्ना तुला जाहलें आज, वापा.” ६३

[शा. वि.] ज्यानें बाहुबळें जगीं मिळविला अत्युद्धटें ‘वीर’ हा
शब्द, स्वीय करां जुळोनि वदला तो भूप हर्षें महा.
“माते, वंशसमुन्नती करिलसा सत्कीर्तिमान् शूर ही
व्हावा पुत्र सुदक्षिणाजठरिं या, इच्छा मला जाण ही.” ६४

[व. ति.] “वत्सा, तुला तनय होइल शीघ्र तैसा,
त्याला उपाय करि आजि कथीन ऐसा;
पी काढुनी दलपुंटांत पयाँ मदीयाँ,”
आज्ञा अशी करि तयाँ मुनिधेनु राया. २५

शा. वि.] “वत्साँ, पाजुनि, होम होउनि, उरे जें दुग्ध, हे धेनुके,
तें प्यावें गुरुला विचारुनि, मना हें वाटतें गे निकें;
जैसैं पाल्न भूमिचें करुनियां षष्ठांश मी घेतसैं,
चितीं येत असे अजी तव पयःपानीं करावें तसैं.” ६६

[शा.] भूपें ऐसी धेनु विज्ञापिजेली, तैं ती पूर्वींहन संतुष्ट झाली;
तीं दोघेंही डोंगरांतूनि मार्गें आलीं सौख्यें आश्रमालागिं वेगें. ६७

[व. ति.] धेनुप्रसाद नृपतीवरि जाहलेला
सानंदवृत्तिवरुनीच कळोनि आला;
जाणों पुनश्च वचनेंहि कळावयास
विज्ञापुनी गुरुस तो कळवी प्रियेसँ. ६८

[शा. वि.] वत्सा पाजुनि, होम सारुनिहि, तैं क्षीरांश जो राहिला,
आज्ञेनें गुरुच्या दिलीप नृपती तो प्राशिता जाहला;
तें न क्षीर परंतु मूर्त यशाचि, प्रत्यक्ष जें पांढरें,
जाणों प्राशियलें नृपें सविनयें अत्यंत तृष्णातुरें. ६९

[स्र.] प्रातःकालीं प्रयत्नें करवुनि विधिवत् पारणा गोत्रताची,
कृत्यें प्रस्थानकालीं विहित असति जीं तींहि सारुनि साचीं,

१ हें संबोधन. २ द्रोणांत. ३ दुग्धास. ४ माझ्या. ५ त्या राजाला मुनिधेनु अशी
आज्ञा करी असा अन्वय. ६ वांसराला. ७ बायकोस.

देवोनी इष्ट आशीर्वचनसमुदया प्रेमभावे अमोघा,
राजाला राणिलाही गुरु निजनगरा धाडिता होय दोघां. ७०

[व. ति.] अग्नी, वसिष्ठगुरु, आणि तदीयपत्नी,
धेनू सर्वत्स, इतुक्यांस नृपाळ यत्नीं
वंदोनि आणि करुनी कुशलार्थ सव्य,
वेगें निघे शकुन पाहुनि भूप भव्य. ७१

[दु. वि.] श्रुतिमनोहर वाजति घंटिका, वसालिया नलगे तिळ्ही धोका,
स्वलनहीन व सिद्ध, असा रथ नृपतिचा तंव जेविं मनोरथ.

[वं.] आरूढ झाला नृप त्या महारथीं पत्नी सर्वे घेउनि तो महारथी,
तेजें विराजे बहु तो रथांमधें, शोभे जसा सूर्य नभःपथांमधें. ७२

[शा. वि.] ज्याचें दर्शन कांहीं काळ अगदीं लोकां नसे जाहलें,
तैसेंचि व्रतकष्ट भोगुनि वपू ही क्षीर्णता पावलें,
यासाठीं प्रतिपद्विधूस वघतां सोलकंठ चित्तें जनीं
डोळ्यांची नचि होय तृप्ति, तशि या भूपासही देखुनी. ७३

जेथें लावियल्या ध्वजा विल्सती अत्युन्नता अंबरीं,
ऐशा स्वीयपुरींत इंद्रसम तो राजा प्रवेशा करी;
तेव्हां पौरजन स्तुतीस करितो संतोषुनी अंतरीं,
घेई राज्यधुरेस मागुति बली भूपाल खांधावरी. ७४

अत्रीचें नयनोत्थ तेजें धरितो झाली पुरा घौ जशी,
किंवा शंकरतेजें जन्हुतनया कुक्षींत ठेवी जशी,

१ सफल (असा आशीर्वादाचा समुदाय). २ वसिष्ठत्री (अरुंधती). ३ वासरांसहित.
४ कल्याणकारक. ५ कानास गोड लागणारी. ६ पतन न पावणारा. ७ रथपक्षीं तयार,
मनोरथपक्षीं सफल. ८ कांहीं काळ अदर्शन व व्रतमूलक शरीरक्षीणता या गोष्टी चंद्र व
राजा या दोघांकडेही लागू आहेत. ९ शुक्लपक्षारंभीं चंद्रास पाहून जशी लोकांची तृप्ति
होत नाही तशी या राजास पाहूनही त्यांच्या नेत्रांची तृप्ति होईना. १० आकाशांत.
११ राज्यधुरेस खांधावरी घे म्हणजे राज्यकारभार पुन्हां पाहूं लागे. १२ चंद्ररूप.
१३ आकाश. १४ षडाननरूप. १५ गंगा.

तैशी कांतकुलोन्नती करिलशा गर्भा धरी ती सैती,
त्यातें येउनि सर्वलोकपतिचीं तेजें तदा मीळती.

७५

ज्याचा तात असे सदाशिव कृती, माता सती पार्वती,
गांव त्र्यंबक हें, गणेश अभिधा, लेले उपाख्याहि ती,
त्यानें जें रघुवंशनामक महाकाव्य प्रयत्नें महा
केलें प्राकृत, त्यामधील दुसरा हा सर्ग आहे पहा.

या प्रकारें श्रीकालिदासकृत रघुवंश नामक महाकाव्याच्या
गणेशशास्त्री लेले त्र्यंबककरकृत प्राकृत पद्यात्मक भाषांतरांतील
हा नंदिनीवरप्रदाननामक द्वितीय सर्ग समाप्त झाला असे.

सर्ग तिसरा

श्लोक

[शा. वि.] जें कां भूपतिचा मनोरथ गमे प्रत्यक्ष साचा जनां,
उल्लासप्रद उत्सवप्रकट जें भासे सखीलोचनां,
इक्ष्वाक्वन्वयसूत्र अत्रुटित हो ज्याच्या वशें जाहलें,
ऐसें दोहदचिन्ह राणिस त्या होऊं तई लागलें.

१

* झाली फार कृशा तनू म्हणुनियां घाली उणीं भूषणें,
लोधाचे परि पांढरें मुख तिचें झालें फिकें कांतिनें

१ भर्त्याच्या कुलाची उन्नति करील अशा (गर्भास). २ प्रतिव्रता (सुदक्षिणा).
३ इंद्रादिक जे लोकपाल त्यांचीं. ४ दोहदचिन्ह. ५ इक्ष्वाकुनामक राजाचा वंश तद्रूप जें
सूत्र. (तें ज्याज्या योगानें अत्रुटित म्ह. अखंडित झालें असा अन्वय.)

* अथवा (वरील अर्थाचाच दुसरा श्लोक.)—

[स.] लोहोळ्यांच्या व्यथेनें तनुस कृशापणा येउनी क्षीण झाली,
फिक्रा झाला मुखेंद बहु जड म्हणुनी भूषणें अल्प घाली;
पाहांटेच्या सुमारें विरल उडुगणें चंद्र निस्तेज तैसा,
त्या रात्रीचा मला हो उचित दिसतसे तीस दृष्टांत खासा. २

- तैं, मंदप्रभचंद्रयुक्त रजनी होते पहांटे जशी,
 जैं तारा विरला नभीं नृपतिचा कांता दिसे तैं तसी. २
- मृदंधी मुख भूपती युवतिचें हुंगी रहस्यस्थलीं
 वारंवार, तरी तया नृपतिची तृप्ती न तैं जाहली;
 ग्रीष्मांतीं घनबिंदुसिक्त असल्या त्या पल्वला हुंगुनी
 जैसा हत्ति न तृप्त होय रुचिरें गंधें महाकाननीं. ३
- भावी पुत्र समस्त वैरि जिणुनी तो चक्रवर्ती महा,
 स्वर्गाचा मधवा, तसा पृथिविचा होईल भोक्ता पहा,
 हें आणोनि जणूं मनांत इतरां टाकोनि साऱ्यां रसां,
 राणी भूरस भोगण्यास्तव धरी मृद्वक्षणीं लालसा. ४
- “संकोचें न वदे मशीं मन तिचें इच्छी जया वस्तुला,
 सांगा, आजि पदार्थ जो प्रिय तिला, तो शीघ्र तुम्ही मला.”
 ऐसैं उत्तर कोसलेश्वर तई उत्कंठितें मानसैं
 राणीच्या सखयांप्रती घडिघडी तो खोदखोदूं पुसे. ५
- [शा.] ज्याचा ज्याचा डोहळा तीस होई, तें तें वस्तू भूप आणून देई,
 स्वर्गांही त्या कांहिं नोहे दुराप, हातीं घेतां तो स्वयें सज्ज चाप. ६
- [पृ.] निरस्त मग जाहले सकल दोहदक्लेश ते,
 तसेच बहु पावले अवयव क्रमें वृद्धितें;
 गळून पडती जुनीं, मग नवीन येती दलें,
 तया सुलतिकेपरी वपु तिचें तई शोभलें. ७
- [व. ति.] जातां अशीं बहु दिनें स्तन पुष्ट झाले,
 कृष्णत्व फारचि तदीय मुखांस आलें;
 भुंगे जसे रुचिर वैसति पद्मकोशीं
 दृष्टांत तोहि कैमि होय कुचद्वयारीं. ८

१ अल्पप्रकाशी जो चंद्र त्यानें युक्त रात्र. २ ज्या रात्रीच्या ठायीं. ३ पर्जन्यारंभीं.
 ४ मेघापासून पडलेल्या थेंवांनीं भिजलेलें (असें पल्वल). ५ अल्प सरोवराला. ६ भूमीचा
 रस. ७ इच्छा. ८ दुर्लभ. ९ राजा. १० कमळांच्या कळ्यांवर. ११ भ्रमरयुक्त
 पद्मकोशाची ही उपमा न्यून म्हणजे त्याहूनही स्तन सुंदर दिसले.

- [पृ.] निर्धान उदरीं जिच्या, धरणि ती विराजे जशी; ३६६५२
जिच्या जठरिं अग्नि, ती विलसते शमी कां जशी; ३६६५२
जलौघ उदरीं जिच्या, असि सरस्वती शोभती, ३६६५२
नृपाशिं गमली तशी तंव निजा सगर्भा सती. ९
- [शा. वि.] पत्नीप्रीति, उदारता, रिपुजयें संपादिलें वित्त जें,
पुत्रोत्पत्तिसमुत्थ सौख्यहि त्या भूपास होणार जें;
गोष्टी चार अशा, त्यां अनुगुण द्रव्यास वेंचूनियां,
केल्या पुंसवनादि भूमिपतिनें संस्काररूप क्रिया. १०
- [स्र.] देवाचे अंश आले, म्हणुनि जडपणा फार गर्भास आला,
त्या योगें क्लेश होती नरपतिदयितेलागिं उत्थापनाला
जोडोनी हात कष्टें निजपतिस बदे, “प्राणनाथा, बसावें,”
जातां गेहीं प्रियेची स्थिति असि बघुनी भूप संतोष पावे. ११
- [शा. वि.] ज्ञाते बालचिकित्सक प्रकृतिला जाणोनि गर्भाच्या
देती पौष्टिक औषधें, बहु जिहीं पुष्टत्व आलें त्या,
आसन्नप्रसवा निजप्रियतमा झाली स्वकालीं तिला,
द्यौ अम्रान्वित, तेविं देखुनि नृपा संतोष तें जाहला. १२
- उच्चस्थग्रहपंचक स्फुट जई होतें अनस्तंगत,
श्रेष्ठैश्वर्यगणास जें सुचवितें लोकांत अव्याहत,
मंत्रादित्रयजन्य शक्ति करिते अर्था अनंतां जशी,
त्या काळीं प्रसवे सुतास विमला भूपालपत्नी तशी. १३
- [पृ.] प्रसन्न दिसती दिशा, पवन वाहती सौख्यद,
प्रदक्षिणगतिक्रमा धरिति अग्नि शांतिप्रद,
सुमंगल असें तदा सकल होय भूचक्र रे,
जगच्छुभद जन्मही भुवनिं कीं अशाचें खरें. १४

१ निर्धान (धनाचा ठेवा). २ या नांवाची एक वनस्पति आहे. ३ पत्नीप्रीति, औदार्य संपत्ति, आणि भावी पुत्रविषयक आनंद या चार गोष्टींस अनुसरून. ४ लंकरांस उपचार करणारे वैद्य. ५ बालंत व्हायास टेंकलेली. ६ आकाश. ७ मेघांनीं युक्त. ८ मंत्रशक्ति, प्रभावशक्ति, उत्साहशक्ति अशा तीन शक्ति राज्याच्या अंगां असतात. ९ धनादिकाला. १० असंख्य (हें अर्थाचें विशेष).

- [इं. व.] खोलींत बाळंतिणिच्या शिशूचें जें तेज फांके भंवतें त्याचें,
झाले निशीर्थांही सुदीप तेणें, निस्तेज चित्रीं लिहिल्याप्रमाणें. १५
- [भु. प्र.] स्वयगारांतुनी वृत्त पुत्रोद्भवाचें नृपाला कथी दासि येऊनि साचें,
तयेच्या मुखांतील ऐकोनि वाणी, नृपाला गमे गोड पीयूषवाणी,
तई चामरें आणि शुभ्रातपत्र, अदेय प्रभू मानि हीं तीन मात्र,
दुजें त्यास सर्वस्व द्यावेंच वाटे, असा हर्षसिंधू हृदाकाशिं दाटे. १६
- [पृ.] निवातकमलापरी स्तिमितलोचनें भूपती
निजात्मजमुखांबुजा निरखितां सुकांताकृति,
विधूदयवशें उचंबळतसे महाब्धी जसा,
अनावर नृपाचिया हृदयिं हर्ष वाढे तसा. १७
- [द्रु. वि.] गुरु वसिष्ठहि येउनि लौकरी, शिशुस जातकसंस्कृति जें करी,
अधिकरम्य दिसेचि हिरा भला नव जसा निकपेवरि लाविला. १८
- [शा. वि.] होती मंगळवाद्यघोष बरवे, तें दुंदुभी वाजती,
गाती तालमुरावरी छुमछुमा वारांगना नाचती,
आनंदोत्सव हा महानृपतिच्या सौधींच झाला नसे,
स्वर्गीं देखिल देवतागण करी संतोषितें मानसें. १९
- [स्र.] साच्या राज्यांत कोणीहि मनुज न पडे बंदिमाजी कदापी,
ऐशी ठेवी व्यवस्था नरपति धरणीरक्षणीं तें प्रतापी;
यासाठीं पुत्रजन्मीं नचि नर गंवसे बंधमोक्षास पात्र,
कर्जातोनी पित्याच्या नृपतिच सुटला तो स्वतां एक मात्र ! २०
- [इं. व.] जाईल हा बालक शास्त्रपारा, अंता रिपूच्याहि तसाँ अपारा,
गत्यर्थ धातू समजोनि त्याचें, ठेवी 'रघू' हें नृप नाम साचें. २१
- [पृ.] समृद्ध जनकाचिया बहुत यत्नयोगें भलें
शरीर शिशूचें तई त्वरित वृद्धिला पावलें;

१ दोन प्रहर रात्रीं. २ जनानखान्यांतून. ३ अंतःपुरसंबंधास्तव एथें हें स्त्रीलिंगीं पाठ झोजिले. ४ निश्चल. ५ स्तब्ध. ६ वंदींतून सोडण्यास योग्य (पुत्रजन्म झालें असतां आनंदानें वंदीवानास सोडावें असा जो संप्रदाय त्यास अनुलक्षून हें वर्णन आहे). ७ त्याप्रमाणेंच रिपूंच्या अंतास पावाला म्ह. शत्रू मारले.

- जसे किरण भानुचे प्रविशतां लघू इंदुला
सुपुष्टि नव येतसे, क्रम तसा शिशू पावला. २२
- [उ. जा.] जसे भवानीश्वर षण्मुखानें, जसे जयंतेहि शचींद्र जाणे,
तत्संमितें तत्सम तेहि दोधे, झाले सुतें तुष्ट तयें अमोघें. २३
- [व. उ.] रथांगपक्ष्यापरि दंपतीचें परस्पर प्रेम विशेष साचें
सुतामुळें वांटुनि ऊन व्हावें, परंतु झालें अधिक स्वभावें. २४
- [मु. प्र.] वदे दाइ ते बोल तो बोल बोले, धरोनी तिचें बोट हाळूच चाले,
तिच्या संगती चालतांना त्यास, विलोकूनि संतोष वाटे जनास.
“प्रणामा करावें” असें सांगतां ती, करी खालतीं मस्तका प्रौढरीती,
अशा बाललीलावशें बाल त्याला, महाहर्ष दे आपुल्या तो पित्याला. २५
- [उ. जा.] स्पर्शोचि जाणों अमृतास वर्षे, त्या बालका भूमिपति प्रहर्षें
डोळे मिटी घेउनियां निजांकीं, दिलीप तत्स्पर्शसुखास चाखी. २६
- [शि.] “गुणोत्कर्षे युक्त स्वतनुच दुजी घेउनि अतां
स्थिती मत्सृष्टीची करि अवतरोनी स्मरिपिता”
असें ब्रह्मा जेवीं, नरपतिहि तेवीं सुतवशें
“मदीया वंशाची स्थिति तशिच झाली” म्हणतसे. २७
- [शा. वि.] केलें चौल तई नृपें स्वशिशुचें जें तें बहू शोभलें,
मंत्र्यांचीं कृतचूड होतिं बरवीं त्याच्या वयाचीं मुलें
क्रीडतें करिती समस्त, झुलुपें ज्यांच्या शिरीं चांगलीं,
तीं सारीं लिपि शीकण्यास्तव मुलें शालेमधें घातलीं.
- [व. ति.] मूलाक्षरें शिकूनि त्या शिशुच्या समेत
झाला प्रविष्ट रघु पुस्तकवाचनांत,
अल्पा नदींत शिरुनी मग त्याच ओघें
मासा जसा शिरतसे जलधींत वेगे. २८
- [शा. वि.] मौंजीबंधन शास्त्रयुक्तविधिनें केलें, पुढें त्याजला

१ षण्मुख व जयंत यांशीं तुल्य जो सुत तेणें. २ भवानीश्वर व शचींद्र यांच्याशीं समान (राजाराणी दोघें). ३ वांटलें जाऊन (विभागलें जाऊन). ४ विष्णु. ५ ब्रह्मदेव जेवीं म्हणे तेवीं हा नृपतिही म्हणतसे असा अन्वय. (यांत गुणोत्कर्षे व मत्सृष्टीची स्थिती हीं पदें ब्रह्मदेवाच्या व राजाच्या वाक्यांतही लावायाचीं).

- विद्यावंत गुरु प्रिया शिकविती संपूर्ण विद्या कला;
गेले नाहित यत्न राजगुरुचे थोडेहि तें व्यर्थ रे.
शिक्षेचें सफलत्व लोकिं घडतें शिष्यानुसारें खरें ! २९
- [इं. व.] चतुःसमुद्रापरि चार विद्या तो आक्रमी बुद्धिगुणेंच सद्या,
आदित्य जैसा निज अश्वयोगें सर्वा दिशां आक्रमितो सुवेगें. ३०
- [शा. वि.] नेसोनी अतिशुद्ध शास्त्राविहिता कृष्णाजिनातें निकें,
भूपाळत्मज तो पित्याजवळि कीं अस्त्रां समंत्रां शिके,
जो होता उपमानशून्य नृपती लोकीं दिलीप स्वतां,
धानुष्कांतहि त्यासमान दुसरा तें नाढळे धुंडितां. ३१
- गोन्हा तो वृष थोर जेविं वनतो, छावा जसा वा करी,
टाकोनी शिशुता क्रमेंचि तरणा झाला रघु त्यांपरी;
गेली चंचलता लहानपणची, गांभीर्य तें पातलें,
त्यायोगें रघुचें शरीर पहिल्यापेक्षां दिसे चांगलें. ३२
- [इं. व.] गोदानसंस्कार आटोपल्यावरी, त्याचा विवाह क्षितिपाल तो करी;
मनोहरा इंदुस दक्षकन्यका वरोनियां शोभति जेंवि तारका.
- [वं.] तदा महीपालसुताहि चांगल्या वरोनि त्या भूपसुतास शोभल्या,
त्या उत्सवाचे निरखूनि सोहळे, मनीं जनांच्या बहुसौख्य जाहलें. ३३
- [शा. वि.] मोठाले भुजदंड शोभति भले, छाती कपाटापरी,
जाडी मान, व पुष्टताहि तनुला आली असे साजरी;
ऐसा थोर पित्याहुनीहि रघु तो शोभे तनूच्या वशें,
नम्रलें तरि फार अल्पचि तदा लोकांमधें तो दिसे. ३४
- राज्याचा गुरु कार्यभार हलका व्हाया नृपें चिंतिलें
कीं, “ मत्पुत्र निर्सर्गनम्र, वरती शिक्षावेश ये भलें
या नम्रत्व विशेष, यास्तव शिरीं याच्याच द्यावा स्वतां, ”
ऐसें योजुनि यौवराज्यपदवी देई रघूला पिता. ३५
- आद्यस्थान दिलीपरूप तजुनी अशें गुणेच्छू रमां,

१ गोन्हाचा जसा मोठा वैल किंवा छाव्याचा जसा मोठा हत्ती होतो तसा. २ हत्तीचें पोर.
३ कपाटाप्रमाणें (विस्तीर्ण). ४ स्वभावानेंच नम्र. ५ हें उत्तरान्वयी. विशेष नम्रत्व
भलें ये असा अन्वय. ६ लक्ष्मी.

झाला जो युवराजसंज्ञ रघु त्यामाजी करी आगमां;
जैसी तीचं पुरातना सरसिजा टाकोनियां नूतनीं

सद्यःफुल्लसरोरुहीं प्रविशते चित्तांत उल्लासुनी.

३६

[उ. जा.]

अग्नी जसा वायुसहायतेनें, भानू जसा वा शरदागमानें,
मदें करी, तेविं सुतें अपार असह्य जालें नृपतेज फार.

३७

[व. ति.]

यज्ञाश्वरक्षणं सशस्त्र रघूस तेणें
योजूनि भूपति तयासह थोरसेने^३,
निर्विघ्नसिद्धिस शतक्रतुसा महीप
नव्याणव क्रतुंस ने^४ विजयी दिलीप.

३८

आरंभि याग मग भूपति शंभरावा,
चितीं म्हणे, “मज शतक्रतुभाव यावा;”
तो भूमिपाळ विधिपूर्वक अश्व सोडी,
रक्षार्थ वीरसमवेत रघूस धाडी.

रक्षी हयास जरि सावध वीरचक्र,
हारी तयास तंव गुप्तपणेचि शक्र;
जो इच्छितो जनिं शतक्रतु व्हावयास
ऐसेंचि विघ्न करितो मघवा तयास.

३९

पाहोनि हें सकल सैनिक थक झाले,
खेदें विचारबल तें अगदीं न चाले;

दैवें वसिष्ठगुरुची इतुक्यांत गाय

ये तेथ ती त्वरित नंदिनी पुण्यकाय.

४०

तो साधुमान्य रघु घेउनि घेनुमूत्रा

लावी सुशीघ्र मनिं भाव धरोनि नेत्रा;

१ आगमन. २ लक्ष्मी. ३ थोरसेने योजून असा अन्वय. ४ शंभर क्रतु म्हणजे यज्ञ ते केले म्हणजे शतक्रतुत्व म्हणजे इंद्रपदवी प्राप्त होते. इंद्रानें शतक्रतु केले म्हणून तो स्वर्गाचा राजा झाला. कोणी शंभर क्रतु करूं लागला असतां इंद्राला भय उत्पन्न होऊन तो त्याला विघ्न करितो, असें पुराणांत वर्णन आहे. इंद्रानें शंभर क्रतु केले म्हणून त्याचें नांव शतक्रतु पडलें. ५ नेता झाला. ६ इंद्रत्व. ७ पुण्यकारक आहे देह जिचा अशी.

तेणें समग्रहि अंतींद्रिय वस्तुजांत
योग्यांपरी दिसतसे रघुला क्षणांत.

४१

[शा. वि.] जेव्हां यज्ञतुरंगमास मधवा नेई रथा बांधुनी,
तेव्हां तो उधळे बहू, तंव घरी त्या मातली दावुनी;
ऐसा पूर्वदिशेकडे सुरपती जातां सुवेगें तदा,
त्यातें अश्वसमेत देखुनि रघू तो पावला संमंदा.

४२

त्याचीं तीं नयनें सहस्र निमिषेहीनें शरीरावरी,
घोडेही हिरवे विलोकुनि रघू चिंती तदा अंतरीं
कीं, “हा इंद्र खरा,” वदे मग महागंभीरनादें त्या,
त्यायोगें फिरवी गमे सुरपतीलागीं पुढेंजातया.

४३

“हे इंद्रा, तुज मानिती वुध सैवीं मुख्यांशभागी असें,
माझा तात अतां यथोक्तविधिनें यज्ञास साधीतसे;
त्यामाजी अजि अंतराय करिसी, ही गोष्ट शोभे तुला
कैसी, वा सुरनाथ, यज्ञपतिला ! सांगें खरें हें मला !

४४

[व. ति.] त्रैलोक्यनाथ सकलज्ञहि तूं बला रे,
यज्ञघ्न जे नर त्यां दमिजे तुवां रे;
यज्ञास विघ्न जरि तूंचि करीसि आतां,
वा यज्ञनामहि नुरेल जगांत, ताता.

४५

यज्ञांग मुख्य हय हा म्हणुनी ययातें,
वा, सोडणें उचित हेचि सुरेश तूतें;
सन्मार्ग दाखविति थोर जगास जे कीं,
ते दुष्टमार्ग न कधीं धरिती विवेकी.”

४६

[स.] ऐशी वाणी प्रगल्भा परिसुनि रघुची युक्तियुक्ता बलारी

१ इंद्रियांस अगोचर. २ पदार्थसमुदाय. ३ योगी पुरुषांप्रमाणें. ४ आनंदास. ५ गौतमऋषीची स्त्री अहल्या हिच्याबरोबर इंद्रानें व्यभिचारकर्म केलें म्हणून “तुझ्या अंगास सहस्र भगें पडतील” असा त्या ऋषीनें त्यास शाप दिल्यावरून त्यानें त्याची प्रार्थना बहुतप्रकारें केली असतां, “तीं भगें नेत्र होतील” असा उद्देशाप दिला, म्हणून इंद्र सहस्रनेत्र झाला. ६ पुढें जाणाऱ्या सुरपतीप्रत असा अर्थ. ७ यज्ञांत. ८ विघ्न. ९ हें संवोधन. १० हे इंद्रा. ११ इंद्र.

आश्चर्याभोधिमाजी बुडुनि निघतसे तो तदा वज्रधारी;
सांगोनी सारथ्याला निजरथ फिरवी मागुता, सच्चरित्रा
देता झाला सुरेश प्रकटित महिमा उत्तरा राजपुत्रा.

४७

- [उ. जा.] “ जें बोलशी, राजकुमारका, हें, तें सर्वथा जाण यथार्थ आहे;
परंतु ज्यांचें यश हेंचि एक असे धन, क्षोणिपुत्र, देख,
[इं. व.] त्यांनीं तयाशींच सदा जपावें; हा धर्म तूं जाण, रघो, स्वभावं;
पाळावया यासचि आज लोकीं आरंभिलें कृत्य असें विलोकीं.
माझे यशोरूप धन प्रसिद्ध, ज्या जाणती सर्व जगीं प्रबुद्ध,
त्यातें हराया तव तात पाहे; सोसेल, बा, गोष्ट कशी मला हे ? ४८
[द्रु. वि.] हरिचें एक जसा पुरुषोत्तम, शिवाचि एक महेश्वर तत्सम,
नचि जगांत असे नर, बा, दुजा, वदति हें मुनि धन्य, नृपात्मजा.
[इं. व.] शतक्रतु तेविंच लोकमान्य, मी मात्र आहे जगतीं न अन्य,
हा शब्द कोणी नर अन्य लाहे, सोसेल, बा, गोष्ट कशी मला हे ? ४९
[मा.] कपिलमुनि परी म्यां हारिला यज्ञवाजी,
सकलहि तव यत्न व्यर्थ होतील आजी,
करिशिल जरि काहीं यत्न यालागिं त्रावें,
गति सगरसुतांची पावशील स्वभावं. ” ५०
[व. ति.] हांसोनि निर्भयपणें रघु जिष्णुलां, जी,
बोले, “ असाचि जरि निश्चय होय आजी,

१ इंद्र. २ हें 'राजपुत्रा' याचें विशेषण. ३ रघूला. ४ हें संबोधन. ५ पाहतो. ६ विष्णु. ७ कपिल म्हणून एक मोठा ऋषि झाला. त्यानें सांख्यशास्त्र केलें असें म्हणतात. यास कपिल महामुनि असेंही म्हणतात. सगर नामक राजा अश्वमेध करूं लागला तेव्हां त्यानें आपले साठसहस्र पुत्र बरोबर देऊन यज्ञसंबंधीं अश्व सोडिला असतां इंद्रानें गुप्तरूपें त्याचें हरण करून कपिलाश्रमांत नेऊन ठेविला. तो आश्रम पाताळीं होता. पुढें सगरपुत्रांनीं पृथ्वीस मोठें विळ पाडून ते पाताळीं कपिलाश्रमांत गेले. तेथें कपिलमुनि समाधि लावून बसला आहे व जवळच आपला अश्व आहे असें पाहून त्यानेंच हा अश्व चोरून आणिला असावा असें मानून त्याला ताडन करूं लागले. तेव्हां त्यानें क्रोधेंकरून डोळे उघडून त्या सगरपुत्रांकडे पहातांच ते सर्व जळून भस्म झाले. अशी कथा पुराणप्रसिद्ध आहे. कपिलानेंच सगर राजाचा अश्व हरिला असेंही पुराणांतरीं असल्याचें ऐकण्यांत आहे. ८ त्वेषानें. ९ इंद्राला.

घे शस्त्र ! हूं ! रघुस या जिणल्या विना, बा,
साधेल केंवि तव पाहुं महेंद्र, कार्वा !”

५१

[उ. जा.]

बोलोनि ऐसैं सुरनायकास, लावी धनुप्यावरि सायकास,
जें ठाण मांडोनि वरी विलोकी रणीं जना तैं गमला पिनांकी. ५२

[व. ति.]

स्तंभासमान हाणि वाण रघू हरीलैं,
तो अद्रिभेदकरही क्षतदेहें झाला !
क्षोभोनि तोहि मग दिव्य शरासनास
लावी अमोघ शर त्यास वधावयास.

५३

तो* वाणही असुरशोणितपानदक्ष
भेदी सवेगाचि दिलीपतनूजवक्ष,
ठावें नसे कधिं जयास मनुप्यरक्त,
तत्स्वादनीं जणुं म्हणूनिच होय सक्त.

५४

[स्र.]

ज्याच्या वोटांस ऐरावतगजतनुच्या घर्षणें दाढ्य आलें
पत्नी पत्रावलीचें बहु रुचिर असैं चिन्ह ज्या प्राप्त झालें
ऐशा त्या बाहुदंडीं तंव सुरपतिच्या स्वाँमितुल्य प्रभावें,
हाणो वाणा सुतीक्ष्णा नरपतिसुत ज्या चिन्हिलें स्वीयनावें. ५५

[शा. वि.]

ज्याला मोरपिसें अशा खरतरा वाणा हणोनी बळें,
छेदोनी नृपनंदनें तंव महावज्र ध्वजे पाडिलें,
स्वःश्रीवेणि धरोनियां करिं तिला कोणीं बळें छेदितां

१ कार्य. २ पिनाकनामक धनुष्य धारण करणारा (शंकर). ३ इंद्राला. ४ पर्वत फोडणारा. ५ घायाल.

* अथवा (त्याच अर्थाचा दुसरा श्लोक)—

[उ. जा.]

महेंद्रमुक्त प्रखराग्र वेगें येवोनि तो वाण रघूस लागे,
भेदोनि वक्षस्थल आंत गेला, जनें असा त्यावर तर्क केला
कीं, दैत्यरक्तास सदैव प्यावें, न मानवी रक्त अम्हांस ठावें,
आणोनि जाणों शर हें मनांत, त्वरें शिरे तो रघुचे उरांत.
घालोनि तेथें अणिदार पातें सोत्कंठ तो पी रघुशोणितातें
ऐसैं कधीं हा नचि रक्त लाहें म्हणोनि तो आंत निमग्न राहे.

५४

६ दैत्यरक्त पिण्याविषयीं दक्ष. ७ स्वामी हें षडाननाचें नांव आहे. हा शिवाचा पुत्र देवांचा सेनापति आहे. त्याशीं तुल्य म्हणजे समान. (हें 'नरपतिसुत' याचें विशेषण).
८ स्वर्गश्रीची वेणी.

- यावा क्रोध, तसाचि या निरखुनी आला तथा तत्त्वतां. ५६
- [मं. कां.] झालें चालू समर मग तें इंद्रभूपात्मजांचें,
 दैवी सेना गगनिंच उभी, मानवी खालिं तीचे,
 सर्पाकार प्रखर शर तें युक्त जे कां पिसांनीं
 येती भीतिप्रद बहु तई खालतोनी वरोनी. ५७
- [शा. वि.] अस्त्रांची रघुचे वरी करि महावृष्टी सुरांचा धनी,
 ज्याचें दुःसह तेज तो रघु तई हारे न आयोधनीं,
 स्वोत्पन्नज्वलना जलें शमविण्या शक्ती न मेघां जशी,
 इंद्राची गति जाहली समरिं या भूपात्मजासीं तशीं. ५८
- [उ. जा.] सुगंधशाली हारिचंदनाचे गुंफोनि केले गजरे फुलांचे,
 ते शोभती इंद्रकरांत ताजे, कोदंडहि त्याच करीं विराजे.
- [इं. व.] क्षुब्धाब्धिसा नाद गभीर साचा, चाले त्याच्या सुदृढा गुणाचा,
 सोडोनि चंद्रार्धसमान बाणा तोडी गुणा त्या रघुवीरराणा. ५९
- [द्रु. वि.] गुण असा रघुनें जंव तोडिला, तंव सुरेश्वर फारचि कोपला,
 त्यजुनियां धनुला मघवा तदा, रघुस देखुनि चावितसे रदा;
- [व. ति.] जें दक्ष शैलगर्णपक्ष चुरावयास,
 तें वज्र योजि हारि वैरि वधावयास,
 देखोनियां द्युति विशेष असह्य त्याची
 नेत्रें समस्त दिपती तंव पाहत्याचीं. ६०
- [शा. वि.] वज्राघातसमानकाल रघु तो बेशुद्ध खालीं पडे,
 दुःखें भूवरि सैनिकाश्रु पडती त्याच्यासवें रोकडे;
 राहोनी क्षण, सावधान उठला तो वीरचक्राग्रणी,

१. इंद्र व रघु यांचें. २. देवांची सेना. ३ मनुष्याची. ४ आयोधन म्ह. युद्ध. ५ मेघांपासून विद्युद्रूप अग्नि उत्पन्न होतो त्याला मेघ विझवूं शकत नाही या गोष्टीकडे येथें लक्ष आहे. तसेंच रघु हा लोकपालांचा अंश होय. तेव्हां अर्थात् लोकपालांमध्ये इंद्र आहेच तेव्हां स्वकीयअंशभूत जो रघु त्याला इंद्र नाशू शकला नाही असा भावार्थ होय. ६ भूपात्मज स्वांश म्हणून इंद्राची शक्ति चालेना असा अर्थ. ७ कल्पवृक्षाचें. ८ समर्थ. ९ पर्वतसमुदायाचे पंख (चूर्ण करायास). १० इंद्र. ११ वज्राघात होतांच. १२ रघूच्या सवें. रघु पडला त्यावरोबर सैनिकाश्रु पडले असा येथें सहोक्तयलंकार जाणावा. १३ क्षणमात्र मूर्च्छित पडून.

- हर्षा पावुनि सैनिकाननि उठे 'शावास' ऐसा ध्वनी. ६१
- [सु. प्र.] रघूच्या उरीं बैसलें वज्र मोठें, तरी तो महावीर युद्धीं न हाटे,
पुन्हा निष्ठुरत्वेचि ध्यायास सूड, करी वैरभावं समीकांस हूड.
- [व. ति.] पाहोनि अद्भुत पराक्रम हा रघूचा,
पावे मनांत अतितोष पती सुरांचा;
वैन्यांतही गुण वसे तरि त्यास मान
देती समस्त, नचि गोष्टहि अप्रमाण. ६२
- “शैलींहि कुंठित न जें मम वज्र थोर,
त्या साहि कोण तुजवांचुनि अन्य वीर ?
संतुष्ट मी अजि, ह्याविण पाहिजे तें
देतों.” म्हणे सुरपती नृपनंदनातें. ६३
- काढी स्वतूणितुनि तो शर हेमपुंग्व,
रंगे तदंगुलि विराजति त्या सुरेख,
तो ऐकतांचि मधुरा सुरनाथवाणी,
अर्धाच ठेवि शर वीरनयांभिमानी. ६४
- बोले प्रियंवद रघू सुरनायकातें,
“ज्ञालास तुष्ट जरि तूं प्रियबालकातें,
अश्वा न देशि, तरि त्याविरहेंहि मेधें
केला समाप्त गुरुनें विधिनें अबाध,
तेणेंहि यज्ञफललाभ मदीयताता
व्हावा, असें करिं, अहो त्रिदशाधिनाथां,
आणीक एक मज इष्ट असे, सुरेशा,
ऐकूनि घेउनि करी अजि, निर्जरेशा. ६५
- [पृ.] सुदुर्धर शिवांश मज्जनक त्या सदोमंदिरीं,

१. युद्धास २. इंद्रवाक्य ३. वीरांस विहित जी नीति तिचा अभिमान बाळगणारा म्हणजे इंद्रानें युद्ध सोडून बोलणें आरंभिलें तें पाहून यानेंही वाण मारणें सोडिलें. ४. मधुरभाषी (रघु). ५. यज्ञ. ६. हे इंद्रा. ७. पराक्रमी. ८. शिवाच्या ज्या अष्टमूर्ति सांगितल्या आहेत त्यांत यजमान ही एक मूर्ति आहे म्हणून रघूच्या बापाला शिवांश असें म्हटलें. पृथिव्यादि पंचमहाभूतें, सूर्य, चंद्र आणि यजमान (यज्ञ करणारा) या शिवाच्या अष्टमूर्ती होत.

कळे सकळ वृत्त हें तवचि सेवकाच्या करीं
असे करिं, सुरेश्वरा, तुरग घेतल्यावांचुनी
मला स्ववदने त्रपां कळविण्यास वाटे मनीं.”

६६

[व.]

“ बरें,” असें बोलुनि तो दिवस्पती, आला तसा जाय निजाल्याप्रती,
सदोगृहालागिं रघूहि पातला, विशेष हर्षोद्गम ज्या न जाहला. ६७

[पृ.]

पित्यास रघु भेटला तंव अर्धीं हॅरीचे चरें,
तया सकळ वृत्त तें कळविलें असे सत्वरें,
तनूस जखमा महाशैनिकृता तया तो हतीं
सहर्ष कुरवाळुनी वदतसे सुता भूपती.

६८

[व. ति.]

“ बा भोगिले बहु तुवां तुरगार्थ कष्ट,
केलें रणीं सुरपतीसहि फार तुष्ट,
नेलास सिद्धिस समस्त मदीय हेतू,
संकोच कांहिंच मनांत धरूं नको तूं ! ”

६९

[उ. जा.]

सद्यज्ञ नव्याण्णव या रितीनें, केले दिलीपाख्य महीपतीनें,
अंतीं चढाया जणुं देवलोका, शिडीच ही निर्मियली विलोका. ७०

[स.]

राजा वैराग्यमार्गीं निरत, मग युव्या राज्यि नीतिज्ञ पुत्रा,
स्थापी शास्त्रोत्तरीत्या, विधुसम धवला देउनी आर्तपत्रा,
पत्नीला घेउनी तो गहनमुनिवनीं योगसिध्यर्थ जाई,
इक्ष्वाकूच्या कुलाचा नियत गतवरीं हाच आचार पाही.

७१

ज्याचा तात असे सदाशिव कृती, माता सती पार्वती,
गांव त्र्यंबक हें, गणेश अभिधा, लेले उपाख्याहि ती,
त्यानें जें रघुवंशनामक महाकाव्य प्रयत्नें महा
केलें प्राकृत, त्यामधील तिसरा हा सर्ग आहे पहा. ॥ १ ॥

या प्रकारें श्रीकालिदासकृत रघुवंश नामक महाकाव्याच्या गणेश-
शास्त्री लेले त्र्यंबककरकृत प्राकृत पद्यात्मक भाषांतरांतील
हा रघुराज्याभिषेक नामक तृतीय सर्ग समाप्त झाला असे.

१ लज्जा. २ इंद्र. ३ यज्ञांत एक स्थळ असतं (सभा). ४ इंद्राचे. ५ त्वरायुक्त.
६ महावज्रानें झालेल्या (जखमा). ७ इंद्रासही. ८ छत्रा.

सर्ग चवथा

श्लोक

- [शा. वि.] बापानें दिधलें स्वराज्य रघु तो पावोनि पूर्वीहुनी
शोभे फार तई दिलीपतनय क्षोणीवरी सद्गुणी;
सायंकाळिं हुताशन प्रतिदिनीं तेजास सूर्याचिया
पावोनी विलसे; सुयोग्य दिसतो दृष्टांत त्यांचा तयां. १
- वीरश्रेष्ठ दिलीपनंदन रघू मार्गे पित्याच्या स्वतां
राज्यां हा वसला, असें परिसतां राजे तई तत्त्वतां,
संतापामि दिलीपकाळिं धुरपे, तो वाहुनी संप्रती
झालासे भडका हृदीं नचि तई तो सोसवे त्यांप्रती. २
- [व. ति.] इंद्रध्वजोन्नति विलोकुनि फार तोखां,
भूमीवरील जन पावति जेविं देखा,
तैसा नवोदय विलोकुनियां रघूचा
सर्वास हर्ष तंव होय अपार साचा. ३
- [उ. जा.] स्वाधीन दोन्ही गजगांमि तो कीं, एकेच काळीं करि, वा, विलोकीं,
स्वपित्र्यं सिंहासन त्यांत एक, दुजा प्रभावं रिपुवर्ग देख. ४
- [शा. वि.] तेजोमंडल थोर देखुनि तई वाटे जना अंतरीं
लीलापद्मचि कीं सदैव विलसे जें इंदिरेचे^१ करीं,
त्याचें छत्र करोनि, तीच जणुं या संतोषितें मानसें,
सेवी ते रघुला अदृश्य परि या चिन्हावरोनी दिसे. ५
- [उ. जा.] बंदी जनांच्या वदनांत पाही, बैसोनियां जाण सरस्वती ही
देवांश जाणूनिच कीं रघूसीं, स्तुती यथार्था करुनी उपांसी. ६
- मन्वादिकांनींहि पुरातनांनीं ही भोगिली मान्य नराधिपांनीं,
तरी पती हा पहिलाच आहे, असी धरा त्या समजोनि राहे. ७

१ सूर्य हा प्रतिदिवशीं अस्तमानीं आपलें तेज अग्नीस देतो असें पुराणमत आहे. २ रघूला.
३ राजांप्रत. ४ ' इंद्रध्वज ' = इंद्रधनुष्य. प्राचीन काळीं इंद्रधनुष्य दृष्टीस पडलें म्हणजे लोक
आनंदोत्सव करीत. कारण, तद्दर्शन हें पर्जन्यवृष्टिद्वारा भावी सुभिक्षतेचें दर्शक होय.
५ तोषाप्रत. ६ गजासारिखें गमन ज्याचें व गजाच्या योगें गमन करणारा असा (रघु).
७ आपल्या बापाचें (सिंहासन). ८ शत्रुसमुदाय. ९ लक्ष्मीचे. १० सेविती झाली.

- [भु. प्र.] यथान्याय दंडी रघु स्वप्रजातें, म्हणूनी बहू आवडे तो त्यातें;
अतीतीक्ष्णही सौम्यही जो न देखा, सुखा दक्षिणेचाचि दे वायु लोकां. ८
- [शा. वि.] झाला सद्गुणयुक्त तो निजपित्यापेक्षां, प्रजा यास्तव
त्याला त्याहुनि मानुनी करिति त्या सोत्साह त्याचा स्तव;
पुष्पाहूनि फलीं रसालतरुच्या सोत्कंठ होती नर,
यासाठीं न दिसे त्यास बघतां दृष्टान्त भूमीवर. ९
- [उ. जा.] भलें वुरें हे जनिं दोन पक्ष, नीतिज्ञ त्या दाखविती समक्ष,
त्यांतोनि आद्या रघु भूप घेई, त्यजी दुजा जाणुनि तो अपायी. १०
- [व. ति.] भूतस्थित प्रकट पांच गुणस्वभावे,
त्यांचेहि वृंद तंव वृद्धिस शीघ्र पावे,
झाला नवा नृप जणूं म्हणुनीच आतां
आलें नवीनपण सर्वहि वस्तुजाता. ११
- [शा. वि.] आल्हादा करितो म्हणोनि म्हणती 'चंद्र' प्रजां इंद्रुला,
तापा दे म्हणुनीच नांव 'तपन' प्रख्यात उष्णांशुलां;
तैसें भूस्थितलोकरंजन करी हा भूपती, यास्तव
'राजा' ही पदवी त्यास दिधली, अन्वर्थ जी वास्तव. १२
- [उ. जा.] विशाल त्याचे बहु नेत्र होत, नसेचि तें भूषण त्या रघूतें;
नीत्यादि शास्त्रात्मकलोचनानें, सदृष्टिता मेळविली त्यानें. १३
- [भु. प्र.] पुरें स्वास्थ्य राज्यांत केलें रघूनें, शरत्काळ तें पातला स्वक्रमानें,
जणूंती शरत् राज्यलक्ष्मीच दूजी, त्या पातली पंकजीं भूषिता जी. १४
- [उ. जा.] निरभ्र झालें नभ तें दिशांस, तीव्रप्रतापद्वय झांकि त्यांस
त्यांतोनि तो एक असे रघूचा, दुजा प्रताप स्फुट त्या रवीचा. १५
- [व.] महेंद्र तें वार्षिक चाप आवरी, रघू तई जैत्र धनुष्य घे करीं,
दोघे असे हे जनसौख्यकारक, क्रमें धरीती स्वकरांत कार्मुक. १६
- [शि.] सितांभोजंछत्र स्फुट विकच जीं काशसुमनें,

१ फार कडक नव्हे व फार सौम्य नव्हे असा वायु. (हा दृष्टान्त होय.) २ पंचमहाभूतांचे.
३ प्रजा इंद्रुला चंद्र म्हणती (असा अन्वय). ४ सूर्याला. ५ कमलाच्या योगानें जी भूषित
(शरत् व लक्ष्मी). ६ त्यांस (दिशांस). ७ इंद्र. ८ वर्षाकाळांतील. ९ जिंकणारें.
१० पांड्या कमलाला छत्र गणी.

गणी त्यांनीं देखा, विमल चवऱ्या तो ऋतु मनें;

अशा थाटातें तो जरि करि रघूच्या परि तरी

अपूर्वा तच्छोभा अणुहि ऋतुला येइ न स्वरी.

१७

[भु. प्र.]

रघूच्या प्रसन्नाननाला सुरेखा, शरत्कालिंच्या चंद्रविंवाहि देखा,

विलोकावया प्रीति दोघांहि साची, तई जाहली तुल्य हो डोळसांची. १८

[शा.]

हंसश्रेणी आणि शुभ्रारविंदें, तोयें तैशीं तारकांचीं हि वृंदें,

यांना मोठी स्वच्छता प्राप्त झाली, वाटे त्याच्या ती यशानेंच आली. १९.

[शि.]

उसांच्या छायेला बसुनि, अठवोनी निरल्सा,

कुमारावस्थेपासुनि कृति रघूच्या बहुरसा;

तई शालिक्षेत्रावननिरत नारी निजमुखें,

रघूची सत्कीर्ती गुणजनित गाती अतिसुखें.

२०

[उ. जा.]

तेजस्वी नक्षत्र अगस्त्य नावें, नभस्थलीं तें उदयास पावे,

तेणें प्रसन्नत्व जलांस आलें, परी रघूचें उलटेंच झालें.

[इं. व.]

होतां रघूचा उदय स्वभावे, क्षोभास तद्वैरिसमाज पावे,

आम्हां पराभूत करील हा कीं, असें त्यांचें मन फार शंकी. २१

[स.]

खांदे जाडे ज्यांना मद बहु चहुनी थोर औद्धत्य आलें,

मोठीं तीरें नद्यांचीं थडक हणुनि जे पाडण्या योग्य झाले,

ऐसे जे माजलेले वृष तंव रघूच्या देखुनी विक्रमातें,

जाणों लीला त्याची धरुनि मनिं शरत्कालिं त्या दाविती तें. २२

[भु. प्र.]

तई सप्तपर्णाख्यवृक्षोद्धवा ही, मदासारिखा गंध पुष्पास येई;

न सोसूनि हत्तीस जाणों रघूचे, मदसाव सप्तस्थलीं होय त्यांचे. २३

नद्या आटल्या मार्ग वाळोनि गेले, असें तें शरत्कालिं होवोनि आलें,

जणूं या स्थितीनेंचि तो काळ राया, करी प्रेरणा युद्धयात्रा कराया. २४

१ विकसित जीं काशपुष्पें त्यांना चवऱ्या गणी. २ हंसांच्या पंक्ती. ३ भाताचीं शेते राखणाऱ्या (नारी). ४ गुणापासून झालेली. ५ अगस्ति नांवाचें नक्षत्र आहे, त्याचा उदय पर्जन्यकाळाच्या अखेरीस होतो. तो झाला म्हणजे उदकें स्वच्छ होतात अशी समजूत आहे. ६ एक जातीचा वृक्ष (सातवण). ७ रघूचे हत्तीस असा अन्वय. ८ नाकपुड्या दोन, गंड दोन, गुह्य एक, नेत्र दोन, मिळून सात स्थळांपासून (हत्तीचा) मदसाव होतो असें सांगितलें आहे.

- [व. ति] नीराजनाविधि करी रघु तैं हयांचा,
होमें सुतोष बहु होय हुताशनाचा;
ज्वालात्मकें निजकरें जणुं तो^१ तथास,
देई जयास तंव पावक राजयांस. २५
- [शा. वि.] राज्यांतील समस्त दुर्ग, नगरें, प्रांतादि, हीं निर्भयें,
राहातील, अशी करोनि रघु तैं राज्यव्यवस्था स्वयें;
सदैवाँन्वित पडविधांस सह तो घेवोनि सैन्यास रे,
तेव्हां दिग्विजयार्थ वीर निघता झाला, प्रतापी त्वरें. २६
- वृद्धाँ नागरिका स्त्रिया उडविती लाह्या रघूच्या वरी,
शुभ्रा मंगलकारका बहुसुखा पावोनियां अंतरीं;
दुग्धांभोँधित मंदराँद्रि फिरतां लाटा बहू चाल्ती,
त्यांचे पांडुर बिंदु जेंवि हरिच्यां अंगावरी ऊडती. २७
- [व. ति.] प्राचीनबर्हिसम तो रघुवीर राणा,
आधीं करी, गमन पूर्वदिशेस जाणा;
वातें ध्वजा फडफडा उडती सुवेगें,
जाणों रिपूस झिटकारि तयेंचि योगें. २८
- [मा.] रज रथगातिवेगें व्योमिं गेलें तयानें,
धरणीपरि नभाला भासवीलें नृपानें,
घनसमगजयोगें तेविं भूमीतलांस^{१३},
गगनसदृश भूपें भासवीलें जनास. २९
- [वं.] प्रताप आधीं मग शब्द चालला, पराग त्या मागुनि चालुं लागला;
रथादि त्या मागुनि चाललें असे, सेना चतुर्व्यूह^{१३} जणूं तई दिसे. ३०

१ नीराजना म्हणून एक शांतिकर्म आहे त्याचा विधि. २ तो पावक (अग्नि). ३ राजाप्रत जयास देई असा अन्वय. ४ सुदैवाचा. ५ सहा प्रकारच्या (सैन्यास). ६ राजा जात असतां त्यावर नागरिक स्त्रियांनीं लाह्या उधळव्या असा आचार होता. ७ क्षीरसमुद्रांत. ८ मंदर पर्वत. ९ विष्णूच्या. १० प्राचीनबर्हिनामक राजाप्रमाणें. प्राचीनबर्हिनें सर्व पृथ्वी जिंकिली होती. ११ धुळीनें गगन धरणीप्रमाणें भासविलें. १२ भूमीला गजांच्या योगानें गगन भासविलें. १३ चतुर्व्यूह म्हणजे चार व्यूहच जिचे जणूं झाले अशी सेना.

- [शा. वि.] *केले निर्जलदेश सोदक तयें, नौतार्य ऐशा महा
होत्या ज्या सरिता, त्यांस सुतरा केल्या रघूनें पहा;
मैदानें रचिलीं बहू गहन जीं होतीं अरण्यें तशीं,
कृत्यें शक्तिवशें अचाट विभुनें केलीं त्यानें अशीं. ३१
- गंगां शंभुशिरीं स्थिता तिस बळें पूर्वाब्धिला घेउनी
गेला भूप भगीरथ, श्रुत असे ही गोष्ट साऱ्या जनीं;
तैसा संप्रति हा रघू निजरणीं इंद्रेंहि वाखाणिला,
शोभे घेउनियां सर्वें बहुचमू पूर्वेस जें चालिला. ३२
- केला तें फललाभ दुर्लभ, कितीएकांस उत्पाटिलें,
केले भग्न कितीक शत्रुनृपती, ते नाहिसे जाहले;
जातांना पथिं यापरी नृपतिनें केली रिपूंची स्थिती,
वृक्षांची करितो मदोत्कट करी मार्गामधें ज्या रिती. ३३
- [व. ति.] पूर्वेकडील विषयांस अशा रितीनें
जिंकोनि तो रघु पुढें विजयी त्वरेनें,
तीरा महोदधिचिया मग पावला कीं,
तांलीवशें बहुत कृष्णाचि जें विलोकी. ३४
- [शा. वि.] जे कां ताठ त्यां बळें उपटिलें तें सिंधुवेगापरी,
पाहोनी कितिएक भूपति ययां घेती भया अंतरीं;

* अथवा (याच अर्थाचा दुसरा श्लोक)

- [शा. वि.] नौकातार्य महानद्या सुखतरा केल्या, तशीं निर्भयें
मैदानें रचिलीं वनें भयकरें तोडूनि तेणें स्वयें,
केले निर्जल देश ते जलभरें पूर्ण प्रभूनें महा,
ऐसी थोर विचित्र शक्ति रघुची होती, प्रभूता अहा ! ३१

१ नांकेनें तरण्याजोगें. २ सगर राजाचे साठ हजार पुत्र कपिलकोपानें दग्ध झाले, त्यांचा उद्धार महापवित्र जी गंगा तिच्या उदकस्पर्शावांचून व्हावयाचा नाही, ही गोष्ट त्यांचा वंशज भगीरथ यास कळून त्यानें मोठा प्रयत्न करून शिव प्रसन्न करून त्याचे मस्तकीं गंगा होती तिला भूलोकीं आणून हिमालय प्रदेशापासून पूर्वेकडे येऊन सगरपुत्रांनीं खणिलेल्या खांचेच्या वाटेनें पाताळीं कपिलाश्रमास गंगेला नेऊन पूर्वजांचा उद्धार केला असें पुराणांत वर्णिलें आहे. ३ देशांस. ४ तालवृक्षांच्या योगानें. ५ नदीच्या वेगाप्रमाणें. ६ ह्या (रघूला).

नम्रत्वेँ अवलंबुनी नृपतिनीं वृत्ती तिहीं वैतसी,
केलें रक्षण आपुलें, रघुहि तें संतोषला मानसीं.

३५

[व. ति.] ज्याचें असे समरसाधन आरमारें,
तो जिंकि वंगपति देउनि खूप मार;
भागीरथींतिलें तईं रणरंगधीर
बेटांमधें पुरि रघू रणखांब वीर.

३६

[शा. वि.] आधीं ज्यां उपडोनि शेतकरि तो स्थापी पुन्हा सुस्थिर,
धान्यें येउनि शालि त्या लवति तत्पादावरी सादर,
वंगक्षोणिपतीस वीरमणि त्या शालीपरी दे स्थिती,
आणोनी धनभार ते सुविनयें त्याच्या पदीं अर्पिती.

३७

[पृ.] मदोत्कटकरी परी करुनि सेतु यत्नें महा,
तरोनि कपिशानदी नृपति पार गेला पहा;
जया सुचवि उत्कलेश्वर तयें पथें सत्वरी,
चढाव चतुरंगिणीसह करी कलिंगार्वरी.

३८

[व. ति.] गंभीरवेदी करिच्या शिरिं अंकुशातें,
हाणी जसा सबल माहुत तो स्वहातें;
तैसा महेंद्रांगिरिच्या वरी तो प्रताप,
दावी, रघू निजकरीं चढवोनि चाप.

३९

[मा.] तंव बहु गजसेना मेळवोनी कलिंगें,
रघुवरि कैरि वृष्टी आयुधांची निजांगें;

१ वेतांप्रमाणें (पाण्याचा लोट आला म्हणजे लवणें अशी वृत्ति). २ लडाऊ गलबतें. ३ वंग म्ह. बंगाल देश त्याचा पति म्ह. राजा. ४ याचा संबंध बेटांमधें याशों. ५ पुरिता झाला. ६ या नांवाची नदी. ७ उत्कल म्ह. ओरिसा प्रांत, तेथील राजे यांनीं रघूला अनुकूल होऊन कलिंगदेशचे राजावर स्वारी करितांना ते त्याबरोबर गेले. हल्लींचा नार्दरन सरकार म्हणून जो प्रांत तोच पूर्वींचा कलिंगदेश होय असें म्हणतात. (यासच कोणी ओढिया म्हणतात). ८ कलिंगदेशाचा राजा. ९ गंभीरवेदी म्हणून एक गजविशेष असतो. १० महेंद्र म्हणून एक पर्वत आहे. प्रस्तुतचा ओरिसा प्रांत आणि नार्दरन सरकार नांवाचा प्रांत, यांपासून तों गोंडवण प्रांतापर्यंत जी डोंगरांची सांखळी आहे, तीच हा पर्वत होय असें म्हणतात. ११ करिता झाला (या क्रियेस तो या कर्त्याचा अभ्याहार करावा).

- सुरपति निजपक्ष छेदण्या ये त्यातें,
गिरि हणि दगडांनीं, हाच दृष्टांत त्यातें. ४०
- [व. ति.] सोसोनि वृष्टि निजवैरि कृता शरांची,
तेव्हां महेंद्र शिखरीं घनदाट साची,
होवोनि मंगलजलें अभिषिक्त हातें;
जाणों वरी त्वरित तो विजयश्रियेतें. ४१
- विख्यात शूर सरदार मधूपभोगा-
साठींच सिद्ध करुनी रमणीय जागा,
तांबूल्लवलिदलें घेउनि मद्य पीती
ते शत्रुकीर्तिसह, ज्यांस नसेच भीती. ४२
- [उ. जा.] कलिंगनाथास करोनि बंदी स्थापी पुन्हा त्या स्वपदीं सुबुद्धी;
धर्मज्ञ तो भूप हरी श्रियेला, पारी न त्याच्या हरि मेदिनीला. ४३
- [व. ति.] तेथोनि भूमिपति अब्धि तटातटानें,
तो दक्षिणेस रघु जाय तई सुखानें
मार्गांत ज्या निबिड पोर्फळि वृक्ष होते,
झाले सुनम्र फळभार वशें अहो ते. ४४
- सेनेमधें नृपतिच्या मदमत्त हस्ती
जे चालतां करिति माजुनि फार मस्ती,
त्यांच्या शिरीं सुरभिदानजलौघ चाले
तेणेंकरोनि नृपसैन्य सुगंधि झालें;
कावेरिमांजि शिरलें जंव तेंच सारें
त्याचा सुगंध तिजलागिंहि लागला रे,
“स्वस्त्रीस अन्य तनुगंध कुठोनि आला !”
शंका अशी उपजवी रघु सागरांला. ४५

१ इंद्र. २ “विख्यात सैनिक सहर्ष मधूपभोगासाठींच सिद्ध करुनी तव भूमिभागा” असें पाठांतर. ३ मद्यपानासाठीं. ४ विड्याच्या पानांत. ५ शत्रुकीर्तिसह मद्य पीती असा एथें सहोक्ति अलंकार आहे. ६ हरिता झाला. ७ “दयाळु त्याच्या न हरी धरेला” असें पाठांतर. ८ सुपाच्यांचीं झाडें. ९ कावेरी नांवाच्या नदींत. १० समुद्रास.

- [मा.] मग मलयगिरीच्या सन्निधानीं जिगीषु,
रघु नृपति बलौघा घेउनी ये खरेपुं,
गहनवन मिन्यांचें जेथ हारीत पक्षी
निरखुनि नृपसेनें ऊडती अंतरिक्षीं. ४६
- दडदड बलशाली धांवती शीघ्र घोडे,
चुरडुनि पदिं झाले पोठ तें वेलदोडे;
तिथुनि रज तयांचें वायुच्या थोर योगें,
उडुनि करिवरांच्या मस्तकांलागिं लागे;
सहज गजमदा ये एलच्यांचा सुवास,
अणिक रज तयांचें साह्य झालें तयास
मग बहुतचि देखा त्या स्थळीं आसपास,
सतत अनिलयोगें चालिला तोचि वास ! ४७
- [शा. वि.] कर्कोचे अहिवेष्टनेंचि पडले जे चंदनां, त्यांस रे,
बांधीले गज तेथ आवळुनियां कंठांतले कांसरे,
तोडीती पदबंधनास असले होते बली ते करी,
कर्कोचांतिल दोर तें न सरती, ते ताणिती त्यां जरी ! ४८
- [उ. जा.] जातो जरी दक्षिणदिग्भिभागीं, ये मंदता चंडगर्भस्तिलागीं
जातां रघू तेथहि तत्प्रताप, असह्य दे पांड्य नृपास ताप. ४९
- [भु. प्र.] मिळे ताम्रपर्णीं समुद्रास जेथें, अती उत्तमें मौक्तिकें होतिं तेथें;
तयांतोनि उत्कृष्ट जीं पाणिदार, त्या अर्पिती नम्र होवोनि फार,
न होतींच तीं मौक्तिकें शुभ्रसाचीं, स्वकीतींच ती पांड्यभूपालकाची,
अशा घेउनी तो कराला महीप पुढें चालता होय तेथूनि भूप. ५०
- [दु. वि.] विमल चंदन ज्यावरि साजिरें, मलय दूर्दुर नामक शैल रे,

१ मलय म्हणून भरतखंडांत कर्नाटकाच्या दक्षिण भागीं एक पर्वत आहे तेथें उत्तम चंदनाचीं झाडे आहेत. २ जिंकण्यास इच्छणारा. ३ तीक्ष्ण आहेत बाण ज्याचे असा (रघु.). ४ सूर्य. ५ पांड्य म्हणून एक देश आहे. तो हल्लींचे दिंडिगल आणि तिनवली हे प्रांत (जिल्हे) मिळून असावा असें म्हणतात. हे दोन्ही प्रांत त्रावणकोरच्या राज्याच्या पूर्वेस आहेत. ६ ताम्रपर्णी या नांवाची नदी भरतखंडाचे दक्षिणेस आहे. ती फार लहान आहे. तरी मोत्यांच्या उत्पत्तीमुळे ही विशेष प्रख्यात आहे. ७ या नांवाचे पर्वत.

- युवति दिक् विल्से जणुं दक्षिणा, कुच तिचेचि^१ जयां प्रति हो गणां,
 [उ. जा.] कामी निजस्त्रीकुचकुड्मलाचा जसा करी तो उपभोग साचा
 यथेच्छ तैसा उपभोग त्यांचा, करोनियां तो अधिप प्रजांचा
 [उ. जा.] सह्याख्य जो पर्वत थोर आहे, नितंब जाणों क्षितिचाच पाहे,
 समुद्ररूपी बहु भव्य वस्त्र, राहे दुरी सोडुनि ज्या विचित्र;
 स्त्रीच्या नितंबाप्रति वस्त्रहीना पती जसा आक्रमिता सुजाणा,
 तसा त्या आक्रमुनी विशाळ, सेनेसर्वे जाय तई नृपाळ. ५१।५२
- [स.] त्याची विस्तीर्ण सेना बहुत पसरली पश्चिमेलागिं जेव्हां,
 आशंका थोर जाली सकलहि जगतीवासि लोकांसि तेव्हां;
 कीं पूर्वीं जामदग्न्ये जलधि हटविला कोंकणांतील दूर,
 तो आतां सह्येशैलावधि वीर जणुं ये, येवुनी त्यास पूर. ५३
- [शा. वि.] ऐसा दिग्विजयी बलाढ्य नृपती सेनेस घेऊन ये,
 तेव्हां केरलदेशवासि युवती भूषा त्यजीती भये;
 सेना धांवति तें बहू उडतसे धूळी त्यांच्या शिरीं,
 जाणों भूपति हा गुलालचि तई भांगीं त्यांच्या भरी. ५४
- वारा जो मुरलानदीवरुनियां वाहे, तई सत्वरीं,
 रम्या केतकिच्या फुलांतिल रजा तो ऊडवी अंबरीं;
 वीरांच्या कवच्यावरी रघुचिया येवोनि तें खाल्तीं,

१ दक्षिण दिशारूप जी स्त्री तिचे (हे मलय दर्दुर पर्वत कुचच होत). २ करोनियां जाय असा अन्वय. ३ हे दोन श्लोक मिळून युग्म आहे. त्यांतून प्रथम श्लोकांत मलयदर्दुरपर्वतरूप स्तन जिचे अशी दक्षिण दिशारूप स्त्री व दुसऱ्या श्लोकांत सह्याद्रिरूप नितंब जिचा व त्या नितंबावरून समुद्ररूप वस्त्र दूर राहिलें अशी पृथ्वीरूप स्त्री अशा रूपकांनीं संभोगशृंगार ध्वनित झाला आहे. ४ परशुरामानें क्षत्रिय राजांस मारून सकल पृथ्वी जिंकून ती ब्राह्मणाला दान दिली. आणि आपणास राहायास जागा पाहिजे म्हणून समुद्रापासून ती घेतली. तेव्हां पूर्वीं सह्याद्रिपर्यंत जें समुद्राचें पाणी होतें तें मागे जाऊन जी जमीन उघडी पडली, तोच कोंकण देश होय; असें पुराणाच्या आधारावरून म्हणतात ती उघडी पडलेली जमीन प्रस्तुत रघूच्या सैन्यानें भरून गेली म्हणून तें सैन्य दुसरा समुद्रच दिसलें असा श्लोकात्पर्यार्थ होय. ५ केरल हा देश हल्लींचे कानडा, कोचीन आणि त्रावणकोर हे प्रांत मिळून होता असें म्हणतात. (कोणी मलबार म्ह. गोवें, कालिकोट इत्यादि यांस म्हणतात).

बैसे दाट, तथा 'बुकाच जणुं हा' ऐसें जनीं मानिती. ५५

जेव्हां धांवति कान उंच करुनी घोडे रघूचे त्वरें,

गात्राघात तई बसोनि कवचा होती ध्वनी साजिरे;

तेथें सुंदर राजतालि असती, वारे त्यांना भले

लागोनी ध्वनि होय, त्यास कवचध्वानीं तिहीं जिंकिलें. ५६

[शा.] खर्जूरीला बांधले हत्ति पाही, कुंभा ज्यांच्या दानसौगंध्य थेई,

पुन्नागाँला सोडुनी षट्पदाली त्यांच्या कुंभीं गंधलोभेंच आली. ५७

[व. ति.] 'जो जामदग्न्यमुनिच्या बहु याचनेनें

दे त्याजला स्थल,' असें वदती पुराणें,

तो पश्चिमेकडिल राजमिषें नृपास

दे आणुनी कर समुद्र नमूनि त्यास. ५८

[उ. जा.] मत्तेभदंतव्रण तेचि ज्याचे सुव्यक्त वर्ण स्फुट विक्रमांचे,

त्रिकूट ऐसा रघुराज यानें केला जयस्तंभ तिथें त्यानें. ५९

[शा.] जिंकायाला पर्शियानांम देश, जाता झाला पायमार्गे नरेश;

जिंकूं इच्छी इंद्रियभ्राम वैरी, तत्त्वज्ञानें जेविं योगी विचारी. ६०

[शा. वि.] * तेथीच्या यवनी जनास नस्वरा अत्यंत त्या दाविती,

१ वृक्षविशेष. २ मदसुगंध. ३ पुन्नाग म्हणून एक सुगंधि फुलांचें झाड आहे. ४ भ्रमरपंक्ति. ५ जामदग्न्य मुनि म्ह. परशुराम. याच्या याचनेवरून समुद्रानें त्याला स्थळ दिलें. रघूला तर पाश्चात्य राजमिषानें फार नमून करभार आणून दिला म्हणून परशुरामापेक्षां रघूचा उत्कर्ष ध्वनित झाला. ६ माजलेल्या हत्तीच्या दांतांचे वण. ७ पराक्रमाचे. ८ हा लंकेजवळील प्रसिद्ध त्रिकूट पर्वत नव्हे. तर दुसराच तीन शृंगांचा पर्वत होय. यावर सैन्यांतील हत्तींनीं दंतप्रहार केल्यामुळें खांचा पडल्या म्हणून तो रघूच्या जयाचा सूचक अशा जयस्तंभाप्रमाणेंच झाला. जयस्तंभावर जयसूचक शब्द खोदलेले असतात. ९ जयस्तंभावर पराक्रमलेखाचे पट असतात, ते येथें गजदंतकृत व्रण होत. १० पारसिक देशास जावयास पाण्यांतून जवळचा मार्ग असतां, रघु स्थलमार्गानें गेला. याचें तात्पर्य जलयान निषिद्ध हें होय, असें मल्लिनाथानें टीकेंत सुचविलें आहे. सिंधुनदीच्या अतिनिकट जो पर्शियाचा भाग त्याला प्राचीनकाळीं 'पारसिक' असें म्हणत होते असें म्हणतात. तद्वासी लोकांसही पारसिक असें म्हटलें आहे. ११ इंद्रियसमुदायरूप शत्रु. * 'लीलेतें यवनस्त्रिया मदभरें अत्यंत त्या दाविती' असें पाठांतर.

- मद्योन्मत्तपणोंचे रक्तवदनं त्यांचीं सदा दीसती;
पद्मोल्लासकर प्रकाश रविचा सोसे न तो तोयदा,
तेवी तन्मुखराक्तिमा रघुनृपा तो सोसवेना तदा. ६१
- पाश्चात्याक्षितिपाल तैं यवन ते सेना हयांची त्वरें
घेवोनी समरांगणांत भिडले मोठ्या बलाच्या भरें;
झालें फारचि घोर युद्ध; धुरळा तेथें असा दाटला
कीं तो सन्मुख शस्त्रशब्द सुचवी, जे 'हा रिपू आपला.' ६२
- श्मश्रू भेसुर ज्या शिरांस असती, त्यांना शरांच्या गणीं
वेगें छेदुनि तद्रशें सकल तैं आच्छादिली मेदिनी;
मोठाल्या मधुमाक्षिका अविरला ज्यांच्यावरी बैसती,
तीं पोळीं पसरोनि जेंवि दिसते, तेंवी दिसे ती क्षिती. ६३
- जे बाकी उरले, तिहीं अपुलिया टोप्यांस काढोनियां,
ठेवीलें चरणीं शिरांस रघुच्या, घेवोनि चितीं भया;
जे कां थोर उदारचित्त पुरुष क्षोणीवरी राहती,
तत्कोपोपशमार्थ एकचि पुरे लीना मनानें नती. ६४
- द्राक्षींचे सुविशाल मंडप उभे होते बहू चांगले,
तेथें उत्तमचर्मनिर्मित अशा तैं अस्तरां घातलें;
मोठाले रणशूर योध रघुचे बैसोनियां त्यांवरी,
त्यांनीं युद्धसमुद्भव श्रम मधु प्राशोनि केले दुरी. ६५
- [व. ति.] आदित्य आत्मकिरणीं पृथिवीरसाला
हारावयास गमना करि उत्तरेला
तेवीं स्वबाणनिकरीं नृप उत्तरास्थ
जिंकावया रघु धरी तिकडील पंथ. ६६
- [शा. वि.] मार्गीं चालुनि फार काळ रघुचे घोडे बहू भागले,
एथें सिंधुनदीतटाजवळच्या वाळूवरी लोळले;
झाले तैं विगतश्रम, प्रकट ते ज्यां लाविलें केशर,
त्यायोगें बहु रंगदार दिसती त्यांचे सदा केसर. ६७

१ मेघास. २ पश्चिमेकडील राजे. ३ भयंकर. ४ मुखांस. (एथें मुख शब्द छेदनास शोभत नाहीं म्हणून शिर शब्द योजिला). ५ भूमीच्या रसाला. ६ मानेवरील केंस.

[इं. व.] हूणस्त्रियांच्या पतिंशीं तयानें, जो आक्षरीला क्रमास्रजयानें,
त्याच स्त्रियांच्या बहु ये कपोला फिकेपणा, ताचि वदे तयालां. ६८

[शा. वि.] राजे काबुलचे न सोसुं शकती वीर्यास त्याच्या रणीं,
आले ते शरण क्षितीशरघुला, भीती धरोनी मनीं;
अक्षोटारव्य तखंस बद्ध गज जे त्यांनीं तखला त्यां
केलें नम्र, तसेच नम्रपण ये काबूलच्या राजयां. ६९

त्यांची श्री बहुधा हयात्मक असे, तेव्हां असंख्यात ती
धेवोनी विनयें स्वतांच नृपती त्यालागिं ते अपिंती;
ऐसे तें करभार थोर रघुला काबूलचे पातले,
तत्रापि क्षितिपालका न अणुही औद्धत्य आलें भलें. ७०

अश्यांचें बल घेउनी प्रबल तो काबूलजेता पुढें,
गौरीचा गुरु जो हिमालयगिरी त्याचीं चढे टेंकडें;
तेव्हां धातुरजें नभीं उधळलीं, त्यांचीच जाणों नवी
घालोनी भरती हिमाद्रिशिखरें तो आणखी वाढवी. ७१

[पृ.] तई पसरले हिमालयगुहोदरीं केसरी
चमूध्वनिस ऐकती, तरि न ते भिती अंतरीं;
समाँनबळ हीं असी हरिमनोगता भावनां
सुखें वळुनि पाहणें, सुचवि तें त्यांचें जनां. ७२

[शा. वि.] जींहीं मर्मरशब्द भूर्जतरुंच्या पानांत होती बरे,

१ हिंदुस्थानाच्या उत्तरेस पंजाबाजवळ खिस्ती शकाच्या पूर्वी 'सिथिअन' नांवाचे गौरवर्ण लोक राहत असत, त्यांस 'हूण' अशी संज्ञा आहे. २ त्यांच्या कपोलाला फिकेपणा येण्याचें कारण अर्थात् त्यांच्या पतींचा नाश होय. ३ अक्षोट नामक वृक्ष. प्राकृतांत त्यास 'अक्रोड' म्हणतात. ४ रघूला औद्धत्य म्हणजे गर्व आला नाही. गर्व होण्याचें कारण असतांही त्यास गर्व झाला नाही असा भाव. ५ शिवाची स्त्री तिचा गुरु म्ह. बाप. दक्षप्रजापतीनें यज्ञ केला तेव्हां त्याची कन्या सती हिचा अपमान झाल्यावरून तिनें यज्ञकुंडांत उडी घालून पुढें हिमालयाच्या पोटीं आली अशी पुराणांत कथा आहे. ६ सिंह. ७ आपल्या बरोबरीचें जिचें वळ अशी. ८ चमू. ९ सिंहाच्या मनांतील. १० अभिप्राय. ११ समबलाला समबलापासून भय वाटत नाही असा मल्लिनाथानें याचा भावार्थ काढिला आहे.

तैसे कीचक रम्य शब्द करिती ज्यांच्या वशें साजिरे;
गंगोत्तुंगतरंगसंग घडुनी जे शीतता पावले,
ते आतां अनिल क्षितीशरघुला सेवावया लागले.

७३

[पृ.] नमेस्तुरु वाढले, निबिड त्यांचि हो सावली,
सुगंधित शिलातलें हरिणनाभिनीं जाहलीं;
तये स्थलि बसोनियां रघुनृपाचिया सैनिकीं,
विराम घडि घेउनी, त्वरित ते जहाले सुखी.

७४

[वं.] स्वतां सदा रात्रिस ज्या प्रकाशती, अशा वनीं त्या असती वनस्पती,
तेजें तयांचीं गजकंठशृंगलीं, बिंबोनियां फार विचित्र शोभलीं;
तेलाविणें दीपक तेचि सुंदर, तें शोभती ते रघुच्या तळावर,
पाहोनियां अद्भुत गोष्ट ही जना, उठे मनामाजि अशीच कल्पना.

७५

[शा. वि.] सेनेचा तळ जें उठे, तंव तिथें जे भिळ आले तिहीं
तें वन्यस्थळ मंडळीसह सुखें तें धुंडिलें सर्वही;
गेलीसे गळबंधनें निघुनियां जी देवदारुत्वचा,
ती त्यांना अजमास नक्कि कळवी तें हत्तिच्या उंचिचा.

७६

तेथें जे गण पार्वतीयें वसती, त्यांच्या सर्वें संगर
झाला वीरशिरोल्लामरघुचा अत्यंत घोरंदर;
जेव्हां बाण व गोफणींतिल शिळा, संघर्ष यांचा घडे,
तेव्हां त्यांतुनि तत्क्षणीं बहु रणीं तेजाळ अग्नी पडे.

७७

[चं.] उत्सवसंकेताभिध खूप, वीर्यवशें जिंकी गण भूप,
कीर्तिस गाया किन्नर त्यानें, लावियले तेव्हां नृपतीनें.

७८

[इं. व.] भेटी गणीं आणविल्या अमूप, तें एकमेकां कळलें स्वरूप,
हिमाद्रिचें सार कळे रघूला, तैसें रघूचेंहि कळे गिरीला.

७९

[व. ति.] कोणा ढळे न असला नग कीर्तिरूप
स्थापी हिमालयगिरीवरि तो महीप,

१ एक जातीचे पोकळ वेळू ज्यांत वारा शिरून शब्द होतो. २ एक वृक्षविशेष. ३ कस्तूरीनीं. ४ गलबंधनाच्या योगानें. ५ पर्वतवासी. (गण म्ह. समुदाय किरात वगैरेचे). ६ वीरांच्या मस्तकांस भूषणभूत जो रघु. ७ उत्सवसंकेत या नांवाचे लोकांचे गण.

एणें जणूं बहुत लाजवि तो मनास
कैलासनामगिरिच्या, गमलें जनास;
कां कीं त्यास दशकंधर उंच फेंकी,
चेंडूपरी सहज, जाणतसे त्रिलोकीं;
तत्रत्य यारिति जिणोनि द्विषद्गणाला
तो तें हिमाद्रिवरुनी नृप खालिं आला.

८०

तो लोहिताख्यतटिनी उतरोनि आला,
प्राग्ज्योतिषाधिपति तें मनिं फार भ्याला,
कांपे जसे अगुरुचे तरु कांपती रे,
ज्या बांधिले निजगजां रघुनें नृवीरें.

८१

[शा. वि.] जेव्हां सत्वर धांवती रथ, तई जीं का उडालीं रजें,
झांके सूर्यहि, दुर्दिन स्फुट दिसे मेघांविना घोर जें;
तेंही ज्यास न सोसवे क्षणभरी प्राग्ज्योतिषाधीश्वरा,
तो सोशील कसा सुवेग चमुचा हा अर्थ आहे खरा.

८२

[व. ति.] ज्यांच्या बलें इतर शत्रुस जिंकि युद्धीं,
त्या मत्तदंतिनिवहासह नम्रबुद्धी
तो कामरूपपति इंद्रविशेषवीर्या
तत्काळ त्या शरण ये रघुभूपवर्या.

८३

[वं.] सुवर्णपीठीं अधिदेवता वसे, तसी रघूची पदकांति जी दिसे,
सद्रत्नपुष्पंज घेउनी भला तो कामरूपाधिप पूजि तें तिला.

८४

१ कैलास पर्वताच्या मनास लाजवी असा अन्वय. कैलास पर्वताला रावणानें उचलून झुगारिलें आणि कीर्तिरूप पर्वत अचळ पाहून त्याला (कैलासाला) लाज झाली. कैलास शुभ्र तशी कीर्तीही शुभ्र होती. कीर्ति शुभ्रवर्ण होय असा कविसंकेत आहे. २ कैलासास. ३ रावण. ४ तेथील (हिमालयांतील). ५ शत्रुगणाला. ६ हल्लींचे भूतान आणि आसाम यांच्या पूर्व भागास 'प्राग्ज्योतिष' ही संज्ञा होती व याच नांवाचें तेथें एक नगरही होतें. पांडवांच्या वेळेस या नगराचा राजा भगदत्त म्हणून होता. त्यानें कौरव पक्षास मिळून भारतीय युद्धांत मोठा पराक्रम दाखविला आहे. ७ आसामाच्या पश्चिम भागाचें नांव कामरूप आहे. एथील हत्ती फार उत्तम जातीचे असतात असें म्हणतात. ८ कामरूप देशाचा राजा. ९ इंद्राहून विशेष वीर्य ज्याचें अशा (रघु राजाला). १० उत्तम रत्नें हींच फुलें त्यांच्या समुदायांनीं (पूजी).

दिशा अशा सर्व जिणोनि तो स्वतां फिरे, रघू यद्रथधूलि तत्त्वतां
बसे उडोनी नृपमौलिशेखरीं, कां कीं नसे छत्र तई तयांवरी. ८५

[व. ति.] सर्वस्वदक्षिण असा मग दानशूर
तो विश्वजित् म्हणुनि यज्ञ करी नृवीर
दानार्थ संग्रह असे जनिं सज्जनाचा,
दृष्टान्त यास बहु शोभतसे घनाचा. ८६

[प्र.] युद्धीं जे नृप रघुनें पराभवीले, ते सारे तंव सवदर्शनास आले;
यज्ञांतीं रघुनृपती सखा निजांचा सत्कार प्रकट महा करी तयांचा;
त्यायोगें अधिं अपुल्या पराभवानें झालेला त्यजिति विषाद ते मनानें;
आज्ञा दे मग नगराप्रती तयांतें जाया तो विरहिवधूस भेटण्यांतें. ८७

[स.] शंखच्छत्रध्वजाद्याकृतियुत असती चिन्हभूता सुरेखा
पादद्वंद्वीं रघुच्या, सुचविति जनिं ज्या सार्वभौमत्व, रेखा,
त्या पादीं आदरानें नृपतिनिं अपुल्या ठेविलें मस्तकांतें,
जे कां लोकां प्रसादाविण कधिंहि न बा मानवा प्राप्त होतें;
माला फुला फुलांच्या शिरिं विलसति ज्या भूमिपाळत्रजांच्या,
पुष्पांपासोनि धारा पडति रसयुता पादयुग्मीं रजांच्या,
त्यायोगें अंगुलीला बहुतचि रघुच्या गौरवर्णत्व आलें,
आज्ञा घेवोनि तेव्हां नरपति अवधे स्वस्वगेहास गेले. ८८

ज्याचा तात असे सदाशिव कृती, माता सती पार्वती.
गांव त्र्यंबक हें, गणेश अभिधा, लेले उपाख्याहि ती,
त्यानें जें रघुवंशनामक महाकाव्य प्रयत्नें महा
केलें प्राकृत, त्यामधील चवथा हा सर्ग आहे पहा ॥१॥

या प्रकारें श्रीकालिदासकृत रघुवंशनामक महाकाव्याच्या
गणेशशास्त्री लेले त्र्यंबककरकृत प्राकृत पद्यात्मक भाषांतरांतील
हा रघुदिग्विजयनामक चतुर्थ सर्ग समाप्त झाला असे.

१. राजांच्या मुकुटाग्रांवर. २. मुकुटांवर. ३. सर्वस्व आहे दक्षिणा ज्यांत असा (यज्ञ).
४. या नांवाचा यज्ञ आहे. त्यांत सर्वस्वाचें दान करावें लागतें. ५. यज्ञदर्शनास. ६.
विरहयुक्त ज्या स्त्रिया त्यांस. ८. पादद्वंद्व.

सर्ग पांचवा

श्लोक

- [शा. वि.] मोठा विश्वजिदाख्य याग रघुनें केला महाभक्तिनें,
सर्वस्व ऋतुसांगतार्थ दिधलें तें ब्राह्मणाकारणें;
कौत्साख्य द्विजमुख्य, योग्य हृदयीं ज्याच्या वसे वासना,
तो आला, वरतंतुशिष्य गुरुची मागावया दक्षिणा. १
- [स.] भांडें सोन्यारुप्याचें जवळ नचि असे एकही भूपतीच्या,
यासाठीं घालुनीयां विमल जल फुलें भाजनीं मृत्तिकेच्या,
ऐशा अर्घ्यां करोनी अतिथिस पुजणें, हेंचि ज्या थोर वाटे,
सामोरें आदरें तो नृपति झडकरी येउनी त्यास भेटे. २
- [इं. व.] देवूनियां आसन भूपतीनें, त्या पूजिलें सत्वर सन्मतीनें,
जोडोनि त्यानंतर तो स्वपाणी, बोले त्यालागिं मनोज्ञ वाणी. ३
- [स.] “मंत्रदृष्ट्यां मुनींच्या गणिं बुध गणिती ज्यास मुख्य प्रभावें,
तूझा तो श्रेष्ठ, कौत्सां, गुरु कुशल असे कीं, मला तें वदावें;
सूर्यापासोनि लोकांप्रति जगति जसें प्राप्त चैतन्य होतें,
तैसें ज्यापासुनीयां तुज विशद असें ज्ञान झालें, अहो, तें. ४
- कायावाचामनांनीं श्रमनिरत सदा होउनी त्वद्रुखनें,
हारी जें इंद्रधैर्यां, त्रिविधें तप असें सांचवीलें सुधीनें,
नाना विघ्नोपसर्ग प्रकट जगति जे होति, तीहीं त्यांचा
नाहीं ना नाश होत ? स्फुट मजजवळी सांग वृत्तान्त त्यांचा. ५
- आळीं बांधोनि यत्नें, निजसुतसम जो वाढवीला श्रमानें,
ज्याची छाया प्रभूता बहुतसुख करी, दूरि लोकश्रमाने,
ऐसा तो आश्रमींचा तरुण तुमच्या वातवन्ह्यादिकांनीं,
नाहीं ना नष्ट झाला ? तरुंकुशल मला ऐकुं दे आजि कानीं. ६

१ विश्वजित् या नांवाचा यज्ञ आहे; त्यांत यजमानाला सर्वस्वाचें दान करावें लागतें.
२ वरतंतु नांवाचा एक ऋषि होता त्याचा शिष्य म्हणजे विद्यार्थी असा (कौत्स). ३ हें संबोधन. ४ तीन प्रकारचें (तप). ५ तपाचा. ६ लोकांच्या श्रमातें (दूर नेतो) असा अन्वय. ७ वृक्षांचें कुशल.

- [शा. वि.] कर्माला उपयुक्त फार असती, ते दर्भ जीं भक्षिती,
तत्रापि द्विज ज्यांस रे न कर्धिही प्रेमामुळें हांकिती,
ज्यांचीं लोळति नाभिजें मुनिचिया नाळेंहि अंकांवरी,
ऐशीं वा चिमणी पिलीं हरिणिचीं आहेत, कीं तीं बरीं ? ७
- [शा.] ज्यांच्या योगें प्रत्यहीं स्नान होतें, सांधे जेणें तर्पणादी, अहो, तें,
ज्यांच्या कांठीं धान्य षष्ठांश राहे, तो कीं तीर्थत्रात निर्बाध आहे ? ८
- [शा. वि.] नीवारादिक धान्य भक्ष्य तुमचें राहे सदा आश्रमी,
ज्याचा भाग मिळोनि तृप्त बरवे होताति मार्गश्रमी,
गांवांतील गुरें न, कौत्सं, पडती येवोनि कीं त्यावरी,
कोंडा खाउनि धान्य भक्षणरुची होते ज्यां अंतरीं ? ९
- सर्वाही उपकारकारक असा जो कां द्वितीयांश्रम,
तूझी संप्रति योग्यता दिसतसें, त्याचा धराया क्रम,
ज्यानें प्रीतमनें तुला शिकविल्या, विद्या समस्ता यया,
त्यानें सांग मला तुला दिधलि कीं आज्ञा गृहीं जावया ? १०
- बापा केवळ आगमेंचि तुझिया तृप्ती न माझ्या मना,
सांगावें मज कांहिं कार्य, असि हे आहे मला वासना;
आज्ञा त्वद्गुरुची म्हणोनि, अथवा, तूंचि स्वतां होउनी
आलासी ? वद रे खरें, मम समाचारास रानांतुनी. ” ११
- [शा. वि.] ऐसें फार उदार भाषण, तरी ‘निर्द्रव्य हा’ हें असें
त्याचें मृन्मयपात्र देखुनि त्या आलें कळों मानसें,
‘आतां कोटुनि कार्यसिद्धि अपुली ?’ चिंतूनियां हें मनीं,
देई उत्तर राजयाप्रति असें, तो कौत्सनामा मुनी. १२
- “आहे सर्वहि आमुचें कुशळ वा ! संभाळ तूं भूमिचा
न्यायानें करितां उपद्रव जना होईल रे कोठचा ?
सूर्याचा पडतां प्रकाश पृथिवीपृष्ठावरी, भूपते,
दृष्टीला अडवी, तैमिस्र असलें बाधील कोटून तें.

१ साधतें. २ हें संबोधन. ३ गृहस्थाश्रम. ४ ‘गृही व्हावया’ असें पाठांतर. यापक्षां गृहस्थाश्रमी व्हावया असा अर्थ. ५ अंधकार.

पूज्यांचा बहुमान हा तव कुलाचार, क्षितीशा, असे,
भक्ती ही तव पूर्वजांहुनि तुझी मातें विशेषा दिसे,
आलों मी तुजपाशिं जाण भल्ल्या काळीं करूं याचना
या हेतुस्तव मात्र खेद, नृपते, होतो मदीया मना !

१४

[व. ति.] सत्पात्रिं अर्पुन धना तनुमात्र शेष,
तूं शोभसी नृपवरा, अजि वा विशेष;
काढून घेति कुणवी जंव धान्य सारें,
तैं ठोंबं मात्र उरतें. दिससी तसा रे !

३६ ५५२

१६१२

१५

[शा. वि.] भूपा, तूं अजि सार्वभौम असतां, निर्द्रव्यता पातली
झाली ती मखहेतुनेंचि, म्हणुनी शोभे बहू चांगली !
वृद्धीहून विशेष योग्य म्हणती, वा इंदुची क्षीणता,
पर्यायें अमृता पिवोनि हरिखाँ जैं पावती देवता.

१६

भूपा स्वस्ति असो अतां तुज बरें ! जावोनि अन्य स्थलीं,
पाहातोँ जरि वा मिळेल, गुरुला जी दक्षिणा कल्पिली,
ज्याच्या पोटीं नसे जलांश अणुही, ऐशा शरत्कालिका
मेघा चातक याचिना, जरि बहू तृष्णार्त आहे निका !”

१७

[व. ति.] बोलूनियां मुनि असें जंव जाउं लागे,
तोँ त्या निषेध करि भूपति भक्तियोगें,
“सांगे, तुझ्या गुरुस काँय कितीक देणें ?”
ऐसें ऋषीस पुसलें तंव भूपतीनें.

१८

[उ. जा.] मोठ्या व्ययें उत्कट याग केला, तरी न ज्या अल्पहि गर्व झाला,
वर्णाश्रमा वागवि जो यथार्थ, त्याला वदे कौत्सहि प्रस्तुतार्थ.
“समाप्त झाल्यावर सर्व विद्या, म्यां प्रार्थिला तैं गुरु नम्रबुध्या;
कीं ‘दक्षिणा कांहिंतरी गुरूजी, द्यावी असें वाटतसे, मला जी;’
गुरू मला यावर काय बोले, ‘बाबा, तुवां सेवन फार केलें,

१९

१. पाला वगैरे तोडून बाकी जें रहातें त्यांस ठोंब म्हणतात. २. चंद्राला सोळा कला आहेत. त्यांत कृष्णपक्षीं पहिली कला अग्नि, दुसरी सूर्य, तिसरी विश्वेदेव, अशा क्रमानें वेगळे वेगळे देव पान करितात, तेव्हां त्याचा क्षय होतो, असें पुराणांत वर्णिलें आहे.
३. काय पदार्थ पाहिजे व तो किती पाहिजे तें सांग.

- भक्ती तुझी कृत्रिमशून्य वत्सा, ती दक्षिणेहन विशेष कौत्सा.' २०
 तथापि म्यां आग्रह फार केला, तेणें गुरूला बहु कोप आला,
 दारिद्र्य माझें न गणी मनांत कोपाचिया बोलतसे भरांत,
 'चौदाचि विद्या गणिती जनांत, तूंतें मियां त्या दिधल्या समस्त;
 रे दक्षिणेचीच घमंड मोठी आहे, तरी दे तितुक्याच कोटी!' २१
- [शा. वि.] आलों एथ नृपा, परंतु तव ह्या हातांतल्या भाजनें
 नांवाचाचि वमुंधरेश अससी, हें जाणिलें म्यां मनें;
 मातें जें धन पाहिजे नृपवरा तें तों नसे थोडकें,
 तेणें भीडहि घालणें तुज, मला वाटे न आतां निकें. " २२
- [स्वा.] पापबुद्धि अगदीं नचि ज्याला, कांतिनें अणु उणा न विधूला,
 तो असें वचन विप्रवरोक्त ऐकुनी वदतसे द्विजभक्त. २३
- [शा. वि.] "सच्छील, श्रुतिपारग, द्विज असा गुर्वर्थ मागावया,
 आला जो रघुमंदिरीं न कवडी तेथें मिळाली त्या,
 तेव्हां अन्य वदान्य धुंडित असे, तो संप्रती!" यापरी,
 माझी नूतन ही न कौत्स पसरो, दुष्कीर्ति पृथ्वीभरी. २४
- आतां द्वित्रिदिनावधी तव धनासाठीं द्विजेन्द्रा, स्वतां
 जातों यत्न करावया निरलस क्षोणीवरी तत्त्वतां,
 यासाठीं मम निर्मलीं सुखकरीं त्रेतागृहांभ्यंतरीं
 चौथ्या अग्निपरी निवास करि वा, येईन मी जोंवरी. " २५
- [शि.] प्रतिज्ञा हे सत्या परिसुनि रघुची द्विजवरें,
 वदे हर्षे भूपाप्रति नृपवरा तो 'बहु बरें'
 नसे पृथ्वीमाजी अणुहि धन हें जाणुनि मनीं,
 हराया तें इच्छी, रघुनृप कुबेरोंजवळुनी. २६

१. निष्कपट. २. गुरूला देय जो अर्थ तो. ३. दाता. ४. दक्षिणाग्नि, गार्हपत्याग्नि, आणि आहवनीयाग्नि मिळून तीन अग्नि अग्निहोत्र्याच्या घरांत असतात. त्या तीन अग्नि मिळून त्रेता अशी संज्ञा आहे. त्यांच्या स्थानाला त्रेतागार असें म्हणतात. चौथ्या अग्नीप्रमाणें तूं थोडा काळ माझ्या घरीं रहा म्हणून राजानें कौत्सास म्हटलें. एणेंकरून अग्नीप्रमाणें तो तेजस्वी, पूज्य आणि कल्याणकारक होता असें सूचित झालें. ५. कुबेर हा धनाचा स्वामी आहे म्हणून त्याजपासून धन आणण्याचा राजाचा बेत होता.

- [शा. वि.] मंत्रप्रोक्षणयोग सन्मुनिवसिष्ठाचा जहाला जंया,
तेणें वायुवशें जसी जलधरा ये, तेंवि शक्ती तथा
या हेतुस्तव जो जलीं, स्थलिं, नमीं सर्वत्र अव्याहत
चाले, यापरि भव्य सुंदर असा होता, रघूचा रथ. २७
- [उ. जा.] स्थापोनि संपूर्ण निजास्रभार, केला रघूनें रथ सिद्ध थोर,
प्रदोषकालीं नृपती विशुद्ध आरूढला त्यांत रघू प्रबुद्ध.
- [उ. व.] वसे रघूच्यामधिं धैर्य खूप, गणी कुबेरासहि अल्प भूप;
“जिकोनि त्या आगिन अर्थ थोर,” रथीं निजे चिंतुनि हें नृवीर. २८
- [शा.] प्रातःकालीं भूप जाया निघाला, एका तेव्हां जो चमत्कार झाला,
कोशागारीं आसती जे नियुक्त, येवोनि त्या सांगती चित्रयुक्त;
“कोशागारीं जाहली स्वर्णवृष्टी, गेल्या रात्रीं पाहिली जी स्वदृष्टी,”
सांगोनी हें दाविली ते नृपाला, पाहोनीयां तोहि साश्चर्य झाला. २९
- [उ. जा.] ज्याचेवरी चालुनी जावयाचा होता विचार क्षितिपालकाचा,
तया कुबेरोंचि सुवर्णराशी दिले, असे हे रघुराजयाशीं;
वज्रें जसें खंडित मेरुखंड, तसेचि हे शोभति तें प्रचंड,
कौत्सास तें सर्वहि दान केलें, न थोडकेंही निजगेहिं नेलें. ३०
- [शा. वि.] जें का देय गुरूस त्यास तिळ्ही जास्ती न घे याचक,
मागे त्याहुनि फार देइ असला दाता धरानायक;
साच्या भूमितळीं विलक्षण असी त्यांची कृती देखुनी,
केली तें स्तुति फार विस्मितपणें, साकेतवासीजनीं. ३१
- [स्र.] पेटारे मोठमोठे भरुनि, नरपती आंत घालोनि तोडे,
केले तेव्हां रवाना झटकरि विभुनें शेंकडों उंट घोडे,
कौत्साच्या पादपद्मीं मग बहु लवुनी, ठेविलें मस्तकातें,
त्यातें हातें ऋषीही उठवुनि, करिता होय या भाषणातें. ३२
- [शा. वि.] “सद्धर्में जनपालनास करितो, भूमीपती जो तथा
देते वांचित अर्थ भू, नचि असे आश्चर्य गोष्टींत या,
स्वर्गातेंहि दुहोनि अर्थ हरणें, जो धारिला मानसें

- ऐशी शक्ति अचिंतनीय, नृपते, तूझ्याच ठायीं वसे. ३३
- भूपाळा, अनुकूल सर्व तुजला आहे, म्हणोनी स्वतां
व्हावें प्राप्त तुला, असें नचि दिसे मातें, नृपा, पाहतां;
होवो पुत्र गुणी तुझ्यासम तुला सन्मान्य लोकांमधीं,
जैसा तूं तुझिया पित्यास, नृपते, झालासि बापा सुधी." ३४
- [इं. व.] * देवोनि आशीर्वचनास यापरी, तो कौत्स गेला वरतंतुच्या घरीं,
प्रकाश जीवा रविलब्ध कीं जसा, तल्लब्ध राजा सुत होय तें तसा. ३५
- [शा. वि.] सत्पुत्र प्रसवे नृपाळमहिषी ब्राह्मीं मुहूर्तीं तदा,
तेजःपुंज कुमारतुल्य तंव त्या पाहोनि, पावे मुंदा,
ब्रह्माचें अभिधान आणुनि मनीं, भूमीपती निश्चयें,
पुत्राचें अपुल्याहि तेंचि 'अज' हें तें नाम ठेवी स्वयें. ३६
- [इं. व.] तें रूप, ती आकृति, तेंचि तेज, सौंदर्य तें, वीर्य तसेंचि ओज,
जे जे पित्याचे असती प्रशस्त, शिशूंत आले गुण ते समस्त;
- [वं.] दीपावरी दीपक अन्य लावितां, समान दोन्ही दिसती स्वभावतां,
तैसेंचि या बापसुतांत अंतर, असेचिना पंडित हो अणुभर. ३७
- [शा. वि.] विद्या तो शिकला समस्त, वरि ये कांती नवी यौवनें,
यासाठीं धरि कामें त्या रघुसुतीं तें राज्यलक्ष्मी मनें;
कन्या फार भिडस्थ पित्रनुमती वांछी वराया जशी,
लक्ष्मीही वरणार्थ त्यास रघुची आज्ञा अपेक्षी तशी. ३८
- [उ. जा.] विदर्भराजास सुरूपखाणी, स्वसां असे इंदुमती म्हणोनी,
स्वयंवराचा करि थाट मोठा, तो भोज ज्याच्या न धनास तोटा;

* अथवा (वरील अर्थाचाच दुसरा श्लोक.)—

- [शा. वि.] आशीर्वाद असा सुतुष्टहृदयें, देवोनियां भूसुर
गेला तेथुनियां स्वकीय गुरुच्या तो आश्रमा सत्वर;
सूर्यापासुनियां प्रकाश मिळतो या जीवलकां जसा,
कौत्सापासुनि पुत्रलाभ रघुला तें शीघ्र झाला तसा. ३५

१. राणी. २. ब्रह्मदेव हा ज्या मुहूर्ताची देवता तो ब्राह्म म्हणजे अभिजित. ३. षडानना-
सारखा. ४. हर्षा ५. अज हें ब्रह्मदेवाचें नांव आहे. ६. इच्छा. राज्यलक्ष्मी इच्छा धरी.
७. पित्याची अनुमती. ८. विदर्भ म्ह. हल्लींचें वऱ्हाड होय, त्याचा राजा. ९. बहीण.

पाहोनियां आप्त पुरूप एक, जो बुद्धिमान् कार्यपट्टहि देख,
आणावयासाठीं अजास त्यानें रघूकडे पाठविला नृपानें. ३९

[स.] संबंध श्लाघ्य आहे, निजसुतहि तसा योग्य लज्जास झाला,
या दोहींचा विचार क्षितिपति रघुनें, आणुनीयां मनाला,
हत्ती घोडे पदाती रथ अशि सह त्या थोर देऊनि सेना,
भोजाचे राजधानीप्रति निजतनुजा शीघ्र केलें रवाना. ४०

राहोच्या भव्य डेरे रघुनृपतनयासाठीं जे सिद्ध केले,
तेथें सामंतभूमीपति परिपरिच्या भेटि घेऊनि आले,
त्यांनीं नानोपचारां रघुनि, तिथतिथें सिद्धता सर्व केली,
तींही रानींही बागापरि पटसदनें राजभोगार्ह झालीं. ४१

[शा. वि.] मार्गा चालुनि फार सूनु रघुचा ये नर्मदेच्या तटीं,
जेथें शीतळ नक्तमालतरुंची छाया असे गोमटी;
वाराही बरवा असें बहुत तें विश्रांतिजोगें स्थळ,
झालें श्रांत म्हणोनि तेथ अज दे, तें लष्कराचा तळ. ४२

पाण्याच्या वरतीं मिलिंद उडती पाहुनि त्यां अंतरीं,
वाटे कीं, मदमत्त हत्ति शिरला आहे जलाभ्यंतरीं;
तैं वन्य द्विप ये खराच हुसळी मारुनि बाहेर कीं,
ज्याच्या मस्तकिंची धुपून असकी गेली मदाची चिकी. ४३

धातूंचा तंव वर्ण सर्व धुपुनी गेला जळें तो जरी,
दांताना दिसती उभ्या बहुनिळ्या रेखाहि नानापरी;
झाले बोंथट घांसुनी दृढ शिळा ते हो अशा हेतुनें,
खेळे टक्कर ऋक्षवद्विरिच ही हें तर्किलें तैं जनें. ४४

फेंकी दूर पळांत आंखुड करी शुंडा, तियेनें हणी
लाटांतें, ध्वनिही भयंकर करी तीराकडे पाहुनी;
जाणों बंधन तोडण्यास्तवचि ह्या मोठ्या प्रयत्ना करी,
ऐसा संभ्रमयुक्त शोभत असे पाण्यामधें तो करी ४५
शेवाळें ढकली, उरेंचि, गज तो पोहे, करोनी बळा,

१. रघुराजपुत्रासाठीं. २. दमलें (लष्कर). ३. भ्रमर. ४. हत्ती (बाहेर ये). ५. ऋक्षवान्
नांवाचा पर्वत. ६. हत्ती. ७. पोहावयास लागे (बळा करोनी).

पाणी फार खळाळुनी अधिंच तो लेंढा तटा लागला;
त्यामागोनि महागिरींद्र उपमा साजे जयाला खरी;
तो मोठा मदमत्त कुंजर जवें आला तटाच्या वरी. ४६

[उ. जा.] गेला ल्याला मद एकल्याचा, जलावगाहें क्षणमात्र साचा,
पाहे जई तो गज पाळलेले, पुन्हा शिरीं थोर मदौघ चाले. ४७

[शा. वि.] येतो मादक वास सुंदर जसा, सप्तच्छदाच्या चिका
तैसा वन्यकरींद्रमस्तकगता त्या येइ दानोदकां;
तो हुंगोनि असह्य भूपतिकरी मार्गे पळू लागले,
केले यत्न सुतीक्षण हस्तिपगणें, कांहीं न ते चालले. ४८

घोडे तोडुनि पायबंद पळती संत्रास दाही दिशा,
चाकें आंखहि भय होउनि रथां आली बहू दुर्दशा,
सेनानायक सर्व धांवति जवें रक्षावया स्त्रीजना,
केली यापरि धामधूम करिनें, जो कांहिं ऐकेचि ना. ४९

आला धांवुनि मोहरा करुनि, तें 'रानांतल्या हत्तिला
भूषें मारुं नये' असा नृपसुतें शास्त्रार्थ हो ऐकिला;
मार्गे मात्र सरो, परंतु न मरो, हें चित्तिं आणोनियां,
दोरी फार न ओढितां हळु हणी बाणा शिरीं त्याचिया. ५०

[स्र.] बाणाचा स्पर्श होतां वनकरि अपुल्या हस्तिदेहास टाकी,
त्याकाळीं सर्वसेना स्तिमित निरखुनी होय रेवातटाकीं;
तेजाचे मंडलानें जणुं चहुंकडुनी वेढिलासे क्षणांत,
भव्या दिव्या वपूला रुचिरतर अशा पावला तो नभांत. ५१

[शा. वि.] तेव्हां तो निजशक्तिनें सुकुपुमें कल्पद्रुमार्चीं बरीं
आणोनी निमिषामधें करितसे वृष्टी अजाचे शिरीं,
बोले तें हृदयावरी सुरुचिरा तदंतकांती पडे,
मोत्यांचे रमणीय हारचि नवे ते भासती रोकडे. ५२

“ औद्धत्यावरुनी मतंगमुनिनें मातें पुरा शापिलें,

१. सप्तछद नांवाचे झाडाच्या चिकाला. २. मदोदकाला. ३. राजाचे हत्ती. ४. भययुक्त.
५. “ये आंगावर चालुनी सजव तें” असें पाठांतर. ६. मतंग या नांवाचा मुनि होता.

- तेणें मत्तमतंगजत्व मजला तत्काळ वा पातलें,
माझें नांव अजा, 'प्रियंवद' असे, गंधर्वराजा पिता,
विख्यात प्रियदर्शनाख्य सकला ज्या मानिती देवता. ५३
- तेव्हां पाय धरोनियां सविनयें म्यां प्रार्थिला तो मुनी,
क्रोधा टाकुनि पावला नृपसुता, स्नेहार्द्रतेला मनीं;
पाण्याला जरि ताप येई, तरि तो अग्न्यांतपानेंचि ये^१,
आहे शीतल वस्तुतां प्रकृतिनें तें जाणती ज्ञानिये. ५४
- [प्र.] इक्ष्वाकुक्षितिपतिच्या कुलांत देख, होईल प्रकट अजाख्य भूप एक,
तो कुंभस्थल करिल प्रभिन्न जेव्हां, बाणानें, निजवपु पावशील तेव्हां,
ऐसा तो करुणमनें निधी तपाचा, उच्छापा मुनि मज दे अमोघ वाचा,
ऐसा मी मुनिवचनें गजत्व लहें, आणी या, मनुजपते, वनांत राहें. ५५
- [शा. वि.] तेव्हांपासुनि वाट पाहत असें, राजा, तुझी सर्वदा,
शापोन्मुक्त करोनियां मज तुवां वा पाववीलें मुंदा,
आतां प्रत्युपकार मी न वहिला केला तरी सांग रे,
झाली जे स्वपदोपलब्धि मजला ती व्यर्थ नोहे बरें! ५६
- [व. ति.] संमोहनाख्य मम अस्त्र विचित्र आहे,
गंधर्व दैवतकमंत्रसमेत घे हें,
हत्या घडे न रिपुची, विजयासि होते
वा प्रेरित्यास, अशि शक्ति सख्या धरी तें. ५७
- [शा. वि.] संकोचा न धरी मनांत, सख्या जें ताडिलें ती दया
त्वां केली, अणुमात्रही नचि असे संदेह गोष्टींत या;
आतां मी कर जोडुनी करितसें त्वत्प्रार्थना आदरें,
मातें निष्ठुर होउनी म्हणुं नको, 'नाहीं' असें आज रे. ५८
- [व. ति.] 'घेतों बरें' म्हणुनि यापरि राजपुत्रें,
रेवोदकें करुनि आचमना पवित्रें,
गंधर्वराजतनयाजवळुनि चित्र,

१. अग्नि व उष्ण यांच्या योगानें. २. येतो. ३. हर्षाप्रत. ४. स्वकीय पदाची प्राप्ति.
५. संमोहन या नांवाचें अस्त्र. तें ज्याच्यावर टाकावें त्याचा प्राण न घेतां तें त्याला
मोहित करून मूर्च्छित पाडितें. ६. हें उदकाचें विशेषण.

- घे तो^१ उदग्बदन वैसुनि अस्त्रमंत्र. ५९
- [शा. वि.] दोषांची घडली पयांत वहिली ऐशा रिति मित्रता,
तीतें कारण दैवयोग, न दुजा हेतू दिसे पाहतां,
गेली चैत्ररथास तेथुनि तई गंधर्वराजात्मज,
भोजाच्या नगरीस जाय रघुचा पुत्र प्रतापी अज. ६०
- आला तें नगरासमीप अज हा वृत्तांत ऐकोनियां,
हर्षापूर्तिचित्त भोज नृपती त्या जाय भेटावया;
लोकानंदकर प्रकाश असल्या चंद्रोदयीं येतसे,
वृद्धी अब्धिस, या अजागमवशें भोजास झालें तसें. ६१
- आणोनी निजराजधानिस अजा तें भोजराजा स्वयें,
शुश्रूषा करि थोर सेवकपणें त्याची बहूतें व्ययें,
ऐशी कीं यजमान तोचि गमला, तेथें मिळाल्या जनां,
होता यास्तव भूप भोज, परि तो भासे जसा पाहुणा. ६२
- जाणों टेंकण हें नभास असला प्रासाद शोभे नवा,
यद्वातायनिं बैसल्या श्रमहरा लागे सुखाची हवा,
ज्याच्या दारिं सुवर्णकुंभ भरुनी ओट्यावरी ठेविले,
तैसे अन्यहि मंगलप्रद पदार्थ श्रेष्ठ संस्थापिले.
- [स.] भोजाचे मुख्यमंत्री नमुनि बहु 'महाराज ऐसें चलावें,'
दावोनी या रितीनें पथ रघुतनया, नेति तेथें स्वभावें,
बाल्यावस्था त्यजोनी मदन विलसतो यौवनारूढ जैसा,
प्रासादारूढ भासे नृपसुत अज तो रम्य लोकांस तैसा. ६३
- [प्र.] तेथें तो शयन करी प्रतापशाली, चितीं ये अति कर्मनीय राजवाळी,
जी एक क्षितितलि रम्यरूपखाणी, तत्प्राप्ती घडु मज हें मनांत आणी,
- [शा. वि.] तेव्हां इंदुमतीस्वरूप निरुतें त्याला दिसे अंतरीं,
त्या अध्यासवशेंचि रात्रिस अजा निद्रा न ये लौकरी,
अन्यासक्तमना विलोकुनि पती त्याची प्रिया हो जसी,

१. तो अज (घे म्ह० घेई). २. उदङ्मुख. ३. कुबेराचें उद्यान. ४. प्रियंवद. ५. हर्षानें पूर्ण झालें चित्त ज्याचें असा. ६. अजाचे येण्यानें ७. राजवाडा ८. ज्याच्या खिडकींत. ९. अति सुंदर. १०. अन्य स्त्रीविषयीं ज्याचें मन आसक्त झालें.

- नाहीं येत त्यासमीप कलुषा होऊनियां मानसीं,
 [स्र.] लोळे निद्राभरें जों अज सुखशयनीं, चौकडा स्कंधदेशीं ६४
 तेव्हां घांसे, तनूची उटिहि घुसडुनी माखली चादरीशीं;
 प्रातःकाळीं उठावें म्हणुनि समवयी तें अजाचेचि भाट,
 तत्काळा योग्य ऐसा श्रुतिमधुरंरवें गाति तत्स्तोत्रपाठ. ६५
- [शा. वि.] “गेली रात्र पहा विचारचतुरा, ऊठ प्रभो, लौकरी
 क्षोणीरक्षणभार हा सकलही ध्यायास खांद्यावरी;
 दोधे पूरुष योजिले कमलजें, दोहीं कडोनी तिहीं^३
 खांदे देउनियां वरी उचलिजे, ऐसी असे गोष्ट ही.
- [व. ति.] त्यांतोनि एक तव तात असे, कुमारा,
 एकेकडोनि धरितो उचलोनि भारा,
 बाजू दुजी उचलण्या तुजलाचि तेणें
 बा, योजिलें, म्हणुनि ऊठ अतां त्वरेनें. ६६
- [शा. वि.] निद्राधीनमनें तुवां क्षणभरी लक्ष्मी तिरस्कारिली,
 तेव्हां खंडितनायिकेपरि मनस्तापास बा पावली;
 चंद्र त्वन्मुखकांतियुक्त म्हणुनी त्याच्याकडे जाय ती
 विश्रांत्यर्थ, परंतु तोहि बघ रे झाला फिका संप्रती. ६७
- [व. ति.] आतां मनोज्ञनयनांस व पंकजांस,
 वा एकदांचि अजि येउ नवा विकास,
 नेत्रांत गर्गर तुझ्या फिरताति तारा,
 पद्मांत भृंगततिका करि येरझारा;
 ऐसीं विकासि कमलें आणि नेत्र यांचें,
 अन्योन्यसाम्य घडुं दे नरवीर, साचें,
 कां कीं सहस्रदलबंधु नभःप्रदेशीं,
 येवोनि सूर्य कमलांप्रति हा विकाशी.
- [शि.] प्रभातीं फुल्लोंभोरुहसमुदयालागिं भजतो^४,
 तसा वृक्षांच्याही शिथिल कुसुमांलागिं हरितो,

१. कर्णप्रिय शब्दानें. २. ब्रह्मदेवानें ३. त्या दोन पुरुषांनीं. ४. विकसित झालेल्या कमल.
 समुदायास. ५. या क्रियापदाचा कर्ता पवन.

- तुझ्या श्वासामध्ये परिमल निसर्गेचि वसतो,
जणुं तत्प्राप्त्यर्थं स्फुट पवनं हा यत्न करितो. ६९
- [शा. वि.] वृक्षार्चीं नव कोमलारुण अशीं स्नेहांशशाली दलें,
त्यांमाजी दंव शुभ्र मौक्तिकसरावाणी दिसे चांगलें,
हास्याची रुचि दंतक्रांतिसहिता आतां बहू पांढरी
जेवीं शोभतसे, तुझ्या नृपसुता, रक्ताधरोष्ठावरी. ७०
- [पृ.] प्रतापनिधि सूर्य हा जरि नये वरी अंबरीं,
तरी अरुण सत्तरी अधिंच त्या तमा संहरी,
रणीं अतुलविक्रमी अमुनि वीर तूं तत्त्वतां,
न कारण रिपूंवरी रघुस जावयाला स्वतां. ७१
- [वं.] कुशीवरी दोहिं निजुनि जे क्रमें, रात्रीस निद्रासुख घेति अश्रमें,
जागेवरोनी उठताति कुंजर, तें शृंगळांचे रवं होति दुर्धर.
न त्यांचिया दंतयुगास लागला, तें रक्तिमा पर्वतधातुचा भला,
तथापि बालार्करुची त्यांवरी, तें गैरिकांचा भ्रम पाहत्यां करी. ७२
- [शि.] इराणी घोडे जे पटघटितविस्तीर्ण सदनीं
निबद्ध स्वच्छंदें उठति बघ निद्रेस त्यजुनी;
त्यांतें चाटायी पुढति धरिती सैंधवं नवें,
मुखोप्यानें होतें मलिन जरि तें स्वच्छ बरवें. ७३
- [स्र.] पुष्पें गेलीं सुकोनी म्हणुनि विरलता फार हारांस आली,
निस्तेजस्क प्रदीपावलि नृपतनया देख ही सर्व झाली;
जीं जीं बा त्वां उठावें म्हणुनि वदतसों रम्यवाक्यें सुखानें,
तीं तीं हा पंजरस्थ प्रकट वदतसे, देख रांवा मुखानें. ” ७४
- [शा. वि.] ऐसी बंदिसुतोक्त वाणि मधुरा ऐकोनियां, जागृत
होवोनी शयना त्यजी झटकरी तो भूपतीचा सुत;
जागा होउनि रांजहंसविरुतें गंगेचिया सैकतां

१. त्वच्छ्वासपरिमलप्राप्त्यर्थं. २. वायु. ३. सूर्याचा सारथी. ४. अक्लेशें (सुखानें). ५. शब्द.
६. तरुण सूर्याची क्रांति. ७. गेरुचा (भ्रम). ८. पाहणारांस. ९. सैंधवाचे तुकडे (घोड्यांस
घालण्याची रीत वर्णिली आहे). १०. राजहंस पक्ष्याच्या शब्दानें. ११. वाळवंटाला.

जेवीं सोडुनि सुप्रतीक उठतो, तैसा दिसे हों स्वतां.

७५

प्रातःकालिं उठोनि यापरि, मग श्रद्धालु भूपात्मज,

श्रुत्युक्तं विधिनें करी क्रमवशें तो स्नानसंध्या अज;

केला त्यास यथार्ह वेष चतुरीं तेव्हां नृपाळाचिये,

वर्गी जाइ, तदा स्वयंवरविधीसाठीं मिळे जो^१ स्वयें.

७६

ज्याचा तात असे सदाशिव कृती माता सती पार्वती,

गांव त्र्यंबक हें, गणेश अभिधा, लेले उपाख्याहि ती,

त्यानें जें रघुवंशनामक महाकाव्य प्रयत्नें महा

केलें प्राकृत, पांचवा बुधवरा हा सर्ग त्याचा पहा. ॥ १ ॥

या प्रकारें श्रीकालिदासकृत रघुवंशनामक महाकाव्याच्या

गणेशशास्त्री लेले त्र्यंबककरकृत प्राकृतपद्यात्मक भाषांतरांतील

हा अजस्वयंवराभिगमननामक पंचम सर्ग समाप्त झाला असे.

सर्ग सहावा

श्लोक

[व. ति.] राजोपचारयुतमंचक थोर देख,
सिंहासनें तदुपरी असती सुरेख,
आरूढ त्यांवरि नृपाळसमाज झाला,
तो तेथ तें रघुसुतें अवलोकिलेला.
नाना अलंकृति तसाचि सुवेष साजे,
तेणेंकरोनिहि विराजति फार राजे;
तेव्हां विमानचर हे जमले सुपूर्व,
ऐसे अजास गमले नृप तेथ सर्व.

१

[सु. प्र.] रतिप्रार्थनेनें सुसंतुष्ट चित्तें, दिला देह त्या शंकरें मन्मथार्ते,

१. सुप्रतीक नांवाचा एक दिग्गज आहे. २. अज. ३. यथायोग्य (वेष). ४. चतुर पुरुषांनीं. ५. जो नृपाळांचा वर्ग. ६. विमानांत बसणारे. ७. देव ८. शिवानें मदन जाळिला तेव्हां त्याची स्त्री जी रति तिनें शिवाची प्रार्थना केली. ती ऐकून अजाचे रूपानें मदनच तिला देण्याकरितां केला काथ अशी उत्प्रेक्षा. मदनासारिखा तो सुस्वरूप होता असें तात्पर्य.

- जणूं तोचि हा पुत्र आहे रघूचा, असा भाव झाला तई त्या नृपांचा;
 [उ. जा.] देखोनि त्याचें अतिदिव्य रूप, निराश झाले मनिं सर्व भूप,
 ते बोलती टाकुनियां न यातें, वरील ही इंदुमती अम्हांतें. २
- [स्र.] भोजानें दाविलेल्या रघुसुत चढला मंचकीं शोभमानीं,
 सोप्या सोपानमार्गे मणिगणघटितें वीर्यसौंदर्यखाणीं;
 सिंहाचा बाल मोठ्या त्रुटितंगिरिशिलामार्गयोगेंचि जैसा
 उंचुंगीं पर्वताग्रीं सहज चढतसे, हा दिसे तेथ तैसा. ३
- [शा. वि.] नानावर्ण विचित्र रत्नघटितीं सिंहासनीं तेधवां,
 शोभाशालि नृपाळबाळ अज तो आरूढ झाला युवा;
 मोराच्या वहरंगपृष्ठिं बसुनी षड्वक्त्र कीं शोभला,
 भासे आसनिं त्या तनूज रघुचा रूपें गुणें आगळा. ४
- [स्र.] पंक्तीनें बैसलेले विलसति सुरुची ते हजारेहि राजे,
 राजश्री एक ती तों बहुविध बनुनी वेगळाली विराजे;
 त्यांची ती दीप्ति दिव्य प्रकट निरखुनी, दीपती लोकनेत्र,
 मेघौघामाजि वीज स्फुट चमकुनियां दीपवी जेविं चित्र. ५
- [शा. वि.] राजव्रांत सुवेषधारक महासिंहासनीं बैसला,
 त्या सर्वातहि तेथ पुत्र रघुचा तो फार तें शोभला;
 लोकाभीष्टंपदार्थदानपटु जे विख्यात देवद्रुम,
 त्या सर्वांमधिं पारिजात दिसतो, जैसा बहू उत्तम. ६
- पुष्पांचे तरु सर्वही त्यजुनियां, भृंगी जशा कां वनीं
 हत्तीच्या मदयुक्तमस्तकिं जवें त्या बैसती जाउनी;
 तैशा दृष्टि समस्तही पुरगता लोकांचिया सत्त्वरी,
 टाकोनी सकलां नृपांस, पडत्या झाल्या अजाच्या वरी. ७
- वंशाचे चरितास जाणति बरें, ऐशा तिथें बंदिनीं,
 चंद्रादित्यसमुद्भवां नृपकुलां तें वर्णिलें सुस्वनीं,

१. जिन्न्यानें. २. हें सोपानमार्गाचें विशेषण. ३. हें रघुसुताचें विशेषण. ४. फुटलेल्या पर्वतशिलांच्या मार्गांनं. ५. उंच. ६. मयूर हें षडाननाचें वाहन आहे. ७. षडानन. ८. आश्चर्यकारक रीतीनें. ९. राजसमूह. १०. लोकांस इष्ट अशा पदार्थाचें दान करण्यांत कुशल. ११. कल्पवृक्ष. १२. कल्पवृक्षांपैकीं एक. १३. चंद्रसूर्यवंशीय राजकुलांस.

तैसा सुंदर धूरही अगुरुचा सौगंध्यशाली भला,
मार्गे टाकुनियां ध्वजांस गगनीं जो कां त्वरें चालिला. ८

मोठीं मंगलसूचकें बहुविधें शंखादिकें सुंदरें,
वाद्यें वाजुनियां गभीर रव ते गेले दिगंतीं त्वरें,
त्यातें ऐकुनियां पुराभंवतिच्या मोरें हि बागांतलीं,
पिच्छां उंच करोनि, हृष्टहृदयें नृत्या करूं लागलीं. ९

तैं वैवाहिक वेष घेउनि तई ती राजकन्या भली,
दिव्या सुंदर पालखींत बसली, जी सेवकीं शोभली,
दोहीं बाजुस राजमंच असती, मार्गांत त्या सुंदरी
ठेपे येउनि, इंदुची सुविमला जेवीं कला अंबरीं. १०

ती अत्यद्भुत रम्य सृष्टि विधिची कन्यास्वरूपी नवा,
जी कां योग्य समस्तलोकनयना पाहावया तेधवां;
राजांचीं हृदयें उडूनि पडलीं सारींहि तीच्या वरी,
तैं सिंहासनिं देहमात्र उरले ! झाली स्थिती यापरी ! ११

[भु. प्र.] “मिळो आपणा सुंदरी राजबाळा,” असी लालसा होय साऱ्या नृपाळां,
मनांतील शृंगार तेव्हां तयांचा, दिसे हावभावांवरोनीच साचा;

इं. व.] शृंगारचेष्टा तंव भूपतींच्या दूती जणूं चित्तगता रतीच्या;
वृक्षांचिया नूतन पल्लवांची, शोभा दिसे तेंवि तई तयांची. १२

[शा. वि.] कोणी एक नृपाळ घेउनि करीं नाळा बहू कोमळा,
तो लीलाकमळा बळें फिरवुनी, दावी जनां सोहळा,
ज्याचीं रम्यदळें सवेग फिरती, तीं भोंवत्या ताडिती,
तेव्हां आंतिल ही पराग हलुनी झाला सुवृत्ताकृती. १३

१. शब्द. २. हें बागांतील यांचें विशेषण. ३. इंदुमतीला पाहून त्या तरुण राजांस तिजविषयीं अभिलाष उत्पन्न झाला. तेव्हां त्यांच्या हृदय इच्छेच्या सूचक म्हणून दूती-सारख्याच ज्या शृंगारचेष्टा म्हणजे शृंगारव्यंजक हावभाव प्रकट झाले. ४. एक राजा लीलाकमल हातांत धरून गरगर फिरवूं लागला. एणेंकरून ‘हस्तगत लीलाकमळाप्रमाणें त्वां मला फिरवावें’ असा अभिप्राय व्यंजित झाला. परंतु हा हात फिरविणारा (हातवारे करणारा) म्हणून कुलक्षण होय, असा त्याविषयीं इंदुमतीचा ग्रह झाला.

- [स.] शेला एके नृपाचा त्वरित सरकुनी स्कंध देशावरोनी, -
खालीं येवोनि बैसे भुजगत विमला अंगदां आटकोनी,
लीलेनें रम्यवक्त्रांबुज फिरवुनियां बाजुला त्या नृपानें,
स्वस्थानीं स्थापिजेला, पुनरपि धरुनि, आपुल्या तो करानें. १४
- [शा. वि.] कोणी एक विशालशालि नृपती पादांगुलीच्या नखें,
लीलामंथरमानसें खरवडी तो पादपीठा सुखें,
तेव्हां संकुचिता विराजति बहू त्या अंगुली कांतिनें,
ईषद्वक्त्रविलोकनें रुचिकरें झालीं तई लोचनें. १५
- [वं.] टेंकोनि डावा भुज आसनीं बळें, मित्रांसवें एक नृपाळ चाळवे,
झालें तई तिर्कस कीं तदानन, खांदाहि तो उंच दिसे सुशोभन,
[उ. जा.] वळोनि झालें त्रिकं वक्र फार, लेळे तदा त्यावरि रत्नहार,
सभेमधें तो नरनाथ ऐसा, दावीतसे त्या समयीं विलासा. १६
- विलासिनी तें प्रिय फार साचें, सुश्वेत ऐसें दल केतकीचें,
कोणी धराधीश नखाग्रभागें, चिरीतसे त्यास विलासयोगें,

१. एका राजानें अंगावर शेला आवरून घेतला. एणेंकरून 'असें मी तुला (इंदुमतीला) आलिंगन करीन' असा त्या राजाचा मनोभाव प्रकट झाला. परंतु याचें कांहींतरी अंग (अवयव) झांकण्याजोगें म्हणजे वाईट असल्यामुळें हा अंगावर पांघरूण घेतो, असा ग्रह झाला. २. सिंहासनावर बसलें असतां खालीं पाय लोंबकळतात म्हणून त्यांना टेंकण्याकरितां पीठें मांडिलीं असतात, तशीं इथें सुवर्णाचीं पादपीठें मांडिलीं होती. एके राजानें त्या सुवर्णाच्या पादपीठास पायाच्या अंगुलींनीं खरवडिलें. तेव्हां त्या पादांगुली आकुंचित झाल्या. एणेंकरून 'तूं मजजवळ ये' असें त्या राजानें इंदुमतीला सुचविलें. परंतु हा भुईखरवड्या म्हणून कुलक्षण असा इंदुमतीचा ग्रह झाला. ३. किंचित् वक्र. ४. कोणी एक राजा डावे बाजूस वळून मित्राशीं गोष्टी करूं लागला. एणेंकरून 'अशा रीतीनें मी तुला डावीकडे बसवून तुझ्याशीं गोष्टी करीन' असें त्या राजानें इंदुमतीला सुचविलें. परंतु दुसऱ्यास पाहून हा तोंड फिरविणारा होय, कार्यकर्ता नव्हे, असा त्याविषयीं इंदुमतीचा ग्रह झाला. ५. पाठीच्या कण्याचा खालचा भाग. ६. कोणी एक राजा केवडीच्या पानाला नखांनीं टोंचून फाडूं लागला. एणेंकरून 'याप्रमाणें मी तुझ्या नितंबस्थलावर नखव्रणादिक करीन' असें त्यानें इंदुमतीला सुचविलें. परंतु तृणच्छेदक (गवतकाध्या) जसा कुलक्षण, तसाच पत्रच्छेदक (पानफाड्या)ही कुलक्षणच होय असा त्याविषयीं इंदुमतीचा ग्रह झाला.

प्रिया नितंवावरि हो स्वभावे, जयां नखाग्रांप्रति वापरावे,
तिहींच तो केतकपत्र देखा, फाडूनि पावे नरपाळ तोरवा. १७

[शा. वि.] होते जे तळवे सुरक्त उपमा ज्या योग्य रातोत्पलें,
रेखांचें ध्वजरूप चिन्ह विलसे ज्यांचेवरी चांगलें,
त्या हातीं क्षितिपाल कोणि धरुनी फांसे बहू निर्भयें,
चित्तें उल्लसितें करीत बसला क्रीडेस तेव्हां स्वयें. १८

होता नीट किरीटें मस्तकें जरी स्थानावरी सुस्थित,
बाजूला सरला असें मिष मनीं कल्पूनियां निश्चित,
सद्रत्नान्वित मुद्रिका चमकती बोटामधें त्या करें,
लीलेनें मुकुटा जपून धरिलें एकें धराधीश्वरें. १९

[भु. प्र.] तई एक दासी प्रसिद्धा सुनंदा, जिचा द्वार पाळावयाचाच धंदा,
बहू धीट जी पुरुषावाणि होती, उभी कन्यकासन्निधानीं अहो ती.

[शा.] होते जीला ठाऊके सर्व भूप, तैसें त्यांचें वंशवृत्त, प्रताप,
तीनें आधीं मागधापाशिं कन्या, आणोनी ती बोलती होय धन्या. २०

[दु. वि.] “मगधदेशपती बघ हा सये, शरण कोणि जरी नर यास ये,
परमकारुणिक क्षितिपाल हा, तद्वना करि हारुनि भी मर्हा.

[व. ति.] आहे करीत जनरंजन थोरभावे,
गंभीर फारचि असे नृप हा स्वभावे,

१. हर्षा. २. रक्तकमलें. ३. कोणी एक राजा फांशांनीं खेळूं लागला. एणेंकरून ‘मी तुजवरोवर अशीच क्रीडा करीन (खेळेन)’ असें त्यानें इंदुमतीला सुचविलें. परंतु, फांशांनीं खेळण्यांत चतुर असला तरी तो सांगटीकुट्याच. याशिवाय, फांशांनीं खेळणें हें श्रुतिनिषिद्ध आहे; यास्तव हा कुलक्षणच होय असा त्याविषयीं इंदुमतीचा ग्रह झाला. ४. एका राजानें आपल्या हातानें मस्तकावरील मुकुट सरसावून नीट बसविण्याचा भाव केला. एणेंकरून या मुकुटाप्रमाणें तूं मस्तकावर बसलीस तरी मला भार वाटणार नाही,’ असें त्यानें इंदुमतीला सुचविलें. परंतु हा डोक्याला हात लावणारा म्हणून कुलक्षण होय असा त्याविषयीं इंदुमतीचा अभिप्राय झाला. ५. मगधदेश हा प्रस्तुतचा बहार प्रांत होय. त्याची राजधानी पुष्पहार ज्यास पाटलिपुत्र असेंही नांव आहे तें होय. त्यासच सांप्रत पाटणा असें म्हणतात. ६. त्याच्या रक्षणा. ७. भीति (हारुनि). ८. हें भीचें विशेषण.

- जिकोनियां रिपुगणास रणांत अर्थ
संपादि, यास्त्व परंतप हा यथार्थ. २१
- [वं.] असोत लक्षावधि अन्य भूपती, राजेन्वती याचि नरेश्वरें क्षिती,
तेजस्वि तारे दिसती जसे हिरे, ज्योतिष्मती होय निशा निशाकरें. २२
- [पृ.] करी सतत भूवरी सवनकर्म हा सादर,
वसे म्हणुनि याचिया घरिं सदैव देवेश्वर,
शची विरहपांडुरा तंव करी न वेणीफणी,
न कल्पतरुचीं फुलें शिरिं भरी सखेदा मनीं. २३
- [शा. वि.] हा आहे वरण्यास योग्य म्हणुनी आतां जरी तूं सये,
स्वेच्छेनें वरिशी, तरी वरि सुखें या भूपतीला स्वयें,
जासी पुष्पपुरास यासह तदा वार्तायनीं सांस्थिता,
पाहातील तुला महोत्सवभरें त्या नागरी योषिता. २४
- [इं. व.] ऐशा तिच्या ऐकुनि भाषणास, कन्या कटाक्षें निरखी त्यास,
तीच्या करांतील मधूकमाळ, ती थोडकी तत्क्षणिं होय ढील.
- [उ. जा.] न बोलतां एकहि अक्षराला, प्रणाम तीनें नृपतीस केला,
कृतीवरोनीच अशा निषेध केला, असा होय जनास बोध. २५
- [इं. व.] चितीं सुनंदा समजोनि साचा, भूपात्मजेच्या कल मानसाचा
तेथोनि अन्या नृपतीकडे ती, झाली तई इंदुमतीस नेती,
- [उ. जा.] सरोवरीं मानससंज्ञिं जैसी, बसे सरोजावरि राजहंसी,
वातें जलीं लाट उठोनि तीतें, दुज्या सरोजाप्रति जेविं नेते. २६
वदे तिला, “अंगपती असे हा, विलोकिं याच्या सुमनोज देहा,
तारुण्य लावण्य बघूनि याचें, भुले पुरा चित्त सुरस्त्रियांचें.

१. वास्तविक (परंतप म्ह. शत्रूस जिकणारा). २. सुराजयुक्त. ३. यज्ञकर्म. ४. इंद्र. ५. प्रोषित-
भर्तृका म्ह. ज्यांचे पति प्रवासास गेले त्या स्त्रियांनीं वेणीफणी वगैरे करूं नये अशी रीति
आहे. इंद्र घरीं नसल्यामुळें शची वेणीफणी करीत नव्हती. व कल्पवृक्षाचीं फुलें मस्तकावर
धारण करीत नव्हती. ६. पुष्पपुरनामक नगरास. ७. खिडक्यांत. ८. इंद्राचे साह्यार्थ हा
स्वर्गास जात असतां सुरस्त्रिया म्ह. अप्सरा यांनीं याचें उत्तम स्वरूप पाहून त्या याजविषयीं
कामुक झाल्या अशी प्रसिद्धि आहे.

- [शा. वि.] याचे दिग्गजतुल्य मत्तगज जे त्यांना कराया वश
केलें शास्त्र महर्षिनीं, श्रुत असे ज्याचें जर्गीं सद्यश,
ऐसा थोर पराक्रमी नरपती या बाधिना आपदा,
भोगी भूमितलीं हि वास करुनी हा भूप ऐंद्रा पदा; २७
येणें जिंकुनि वैरि, हार हरिले त्यांच्या स्त्रियांचे खरे,
तें त्यांचे कुचिं अश्रुबिंदु पडले शोकाचिया निर्भरें,
दोरा काढुनि मौक्तिकेंचि जणुं तीं त्यानें पुन्हा अर्पिलीं
तत्कंठीं सुभगें, मनास बहु उत्प्रेक्षा गमे हीं भली. २८
वाणी आणि रमा कधीं न वसती एकेचि ठायीं जरी,
त्या दोघीहि यया नृपांत वसती, ही गोष्ट आहे खरी;
त्वत्कांती रुचिरा व वाणि मधुरा युक्ता गुणांनीं असी,
त्या दोघींसहि योग्य जाण तिसरी तूं मात्र गे दीससी.” २९
दृष्टी काढुनियां नृपावरुनि ह्या तेव्हां समर्याद ती,
“आतां चाल पुढें” म्हणोनि नृपजा बोलें सुनंदेप्रती;
होता सुंदर तो परीक्षकहि ही तत्रापि तो नावडे,
प्रत्येकीं रुचि भिन्न, यास्तव नसे हा दोष कोणाकडे. ३०
शत्रूला अतिदुःसह क्षितिपती तेथें दुजा बैसला,
जो कां फारचि दर्शनीय, उदिता चंद्रापरी शोभला;
त्याच्या सन्निध आणुनी नृपसुते तेव्हां सुनंदा सुधें
बोटा भूमिपतीकडे करुनि ती ऐशा रितीनें वदे. ३१
“देखे सुंदरि हा अवंतिपति गे विस्तीर्ण वक्षस्थल
याचें, बाहु सुदीर्घ, मध्य कृशही याचा असे वर्तुल;

१. अंगदेश हा सांप्रतच्या भागलपुराजवळचा प्रांत होय, असें म्हणतात. त्या देशाच्या राजाचें हें (या श्लोकांतलें) वर्णन आहे. कोणा एकाच्या शापामुळें दिग्गज हे पृथ्वीवर उत्पन्न झाले असतां त्यांस आवरण्याकरितां कोणे ऋषीच्या हातें गज वश करण्याचें शास्त्र करवून तें याच राजानें चालू केलें अशी लोकांत कथा आहे. या शास्त्राला गजशास्त्र असें म्हणतात. २. पालकादिक महर्षि यांनीं. ३. इंद्राचे ऐश्वर्यास भूमीवर राहूनही भोगी असा अन्वय. ४. मौक्तिकांची उत्प्रेक्षा. ५. सरस्वती. ६. लक्ष्मी. ७. तो (राजा). ८. इंदुमती.

त्वष्ट्यानें चरकीं धरोनि नवै कीं चंडांगुं जो संभ्रमें
केला स्त्रीस सुसह्य, तोच नृप हा, ऐसैं मनाला गमे. ३२

हा शक्तित्रययुक्त भूप निघतो युद्धार्थ मोठा बळी,
वाजी धांवति जैं पुढें तंव उडे त्यांच्या खुरीं जी धुळी.
सामंतक्षितिपालमौलिमाणिची कांती हरी ती स्वयें,
तेव्हां ते बहु गुद्मरोनि पळती, घेऊनि चितीं भयें. ३३

[व. ति.] श्रीचंद्रमौलि भगवान् शिव तत्समीप,
हा उज्जनींत वसतो सुकृती महीप,
कांतांसमेत सुख घे नृप चांदण्याचें,
हा कृष्णपक्षिहि अवंतिपतीच साचें. ३४

[स्र.] येतो क्षिप्रानदीला झगटुनि म्हणुनी वायु जो शीत वाहे,
तेणें उद्यानवृक्षावलि तटगत ती सर्वदा हालताहे;
तेथें या भूमिनाथासह सुरतसुखास्वाद ध्यायास तूतें,
इच्छा आहे मनीं कीं क्षितिपतितनये ! सांग आतां मला तें. " ३५

[स्वा.] मित्ररूप कमलांस विकाशी, शत्रुरूप बहु पंक्रहि शोषी,
तो रुचे न नृप इंदुमतीला, जेविं चंडरुचि कैरविणीला. ३६

[उ. जा.] नाहीं नृपालास यया वरीत, विचार आणोनि असा मनांत,

१. हल्लींच्या उज्जनी प्रांताला अवंतिदेश असैं म्हटलें आहे. त्याच देशाचा हा राजा. देवांचा शिल्पकार (सुतार) जो त्वष्टा, त्याची कन्या संज्ञादेवी ही सूर्याला दिली होती. त्याचें तेज तिला सोसवेना म्हणून त्यानें सूर्याला चाकावर लावून सुसह्य केलें, तोच हा राजा होय कीं काय, अशी ही उत्प्रेक्षा केली. सारांश हा राजा फार तेजस्वी होता असा या श्लोकाचा भावार्थ होय. २ नूतन. ३. सूर्य. ४ प्रभाव, उत्साह व मंत्र यांपासून उत्पन्न तीन शक्ति राजांत रहातात. ५. मांडलिक राजांच्या मुकुटरत्नांची. ६. आघाडीचे लोकच शत्रुपराभव करितात असा भाव. ७. उज्जनीस महाकाल म्हणून शिवाचें स्थान आहे. त्या शिवमस्तकावर चंद्र असल्यानें उज्जनींत रात्रीचें सर्वदा चांदणें असतें, कधीं अंधार असत नाहीं, या गोष्टीकडे येथें लक्ष्य आहे. ८. उज्जनीजवळ या नांवाची नदी आहे. तिला क्षिप्राहि म्हणतात. ९. सूर्य. १०. चंद्रविकासी कमलास (रुचत नाहीं). कमलविकास व चिखलाचा शोष हे धर्म सूर्याचे तसे या राजाचे होत पण (इंदुमतीला तो न रुचे).

अनूपदेशाधिपतीपुढें ती, झाली सुनंदा मग तीस नेती;
पद्मांतरंगापरि कांति जीची, लालित्यसृष्टीच नवी विधीची,
गुणाधिका जिंकि रदं चि कुंदा, बोले तदा तीस पुन्हा सुनंदा. ३७

[स्वा.] “कार्तवीर्य म्हणुनी श्रुतवृत्त, योगशास्त्रनियमीं रतचित्त,
राज हें पद विशेष जयाला योग्य, एक नृप यापरि झाला.

[वं.] सहस्र बाहू रणिं ज्यास शोभले, अष्टादशद्वीपिंहि यूप रोंविले,
एकाकि जो वैरिगणास आक्रमी, न जाहला अन्य असा पराक्रमी. ३८

[शा. वि.] दुष्कर्मीं रत होय चित्त जरि तें सोडूनि कर्मा शुभा,
हातीं चाप असा समक्षचि पुढें तत्काळ ठाके उभा;
जीं अंतःकरणीं कुवुद्धि निपजे तीतेंहि दंडीतसे,
ऐसा शिक्षक भूपती क्षितिपरी कोठें नसे राजसे. ३९

जो इंद्राहि रणांत आणि जितुनी, त्याच्यां भुजा मौर्विनें
बांधी जो अवळोनि, बंद पडलें त्यांचें तई हालणें;
धांपा टाकितसे दशींहि वदनीं तो बंदिशाळेमधीं,
भोगी कष्ट बलिष्ठ रावणहि गे ज्याच्या प्रसादावधि. ४०

[शा.] त्याचे वंशीं जन्मला हा महीप, आहे त्याचें नांव लोकीं प्रतीप.
सद्वृत्तानें ज्ञानयोगेंहि वृद्ध, त्यातें भावें सेवितो हा प्रबुद्ध;

[शा. वि.] लक्ष्मी चंचल फार, वास न करी एकेचि ठायीं असें,
लोकीं दुर्यश हें प्रसिद्धचि तिचें तूतेंहि ठावे असे;
एणें तें हरिलें सखे सकळहि ! याचे घरीं ती स्थिरां !
एणें स्पष्टचि होय दोष अवघा तो आश्रयाचा खरा ! ४१

१. माळव्यांतील महेश्वर प्रांतास प्राचीन काळीं अनूपदेश म्हणत होते. याची राजधानी माहिष्मती नगरी. तीच सांप्रतचें महेश्वर शहर होय. तें नर्मदेच्या कांठीं आहे. २. सौंदर्य. ३. माहिष्मती नगरीचा कार्तवीर्य नामें राजा झाला. त्याला सहस्रबाहू होते. म्हणून त्याला सहस्रार्जुन असेंही म्हणतात. तो श्रीदत्तात्रेयोपासक असून मोठा पराक्रमी होता. यानें रावणाला धरून बंदीत ठेविलें होतें. यानेंच जमदग्नि ऋषीची घेनु बलात्कारानें नेली. त्यावरून जमदग्नीचा पुत्र जो परशुराम त्यानें यास ठार मारिलें. ४. प्रख्यातवृत्त. ५. जिंकी. ६. रावण. ७. त्या रावणाच्या. ८. रावणाचें. ९. प्रसाद होईपर्यंत. १०. या राजानें (दुर्यश हरिलें). ११. अचल (आहे हें पद अध्याहत आहे). १२. यावरून.

लोकीं केवळ काळरात्रि गणिली जी क्षत्रियांच्या कुळा,
 ऐसा थोर कठोर रामपँरशू पृथ्वीवरी गाजला;
 त्यालाही अतितुच्छ पद्मदलसें ज्याणें रणीं लेखिलें,
 अग्नीचें बहु साह्य याच नृपतीलागीं मिळालें भलें. ४२

जी माँहिष्मतिनाम दिव्यनगरी जीची जणूं मेखला,
 ती रेवा, उदकौघ सुंदर जिचा वेणीपरी चालला;
 प्रासादाग्रगतीं गर्वाक्षिं बसुनी तो देखण्याची जरी
 इच्छा होय, तरी यया नृपतिच्या अंकीं वसे सुंदरी. ” ४३

होता सुंदर तो तथापि रुचला नाहीं तिला भूपती,
 मेघांचा प्रतिबंध जाउनि शरत्कालीन शीर्तद्युति
 आला सर्वकलासमेत उदय तो पूर्णिमेचे दिनीं
 लोकां आवडतो, तरी न रुचतो तो पंझिनीला मनीं. ४४

[व. ति.] जो शूरसेनापति, नाम सुषेण ज्याचें,
 लोकांतरींहि यश गीत असे जयाचें,
 जो कां असे अमितविक्रम जाण साचा,
 तैसाचि फार नृप जो ऋजुमानसाचा;
 आचारशुद्ध असल्या स्वकुलद्वयाशीं
 जो दीपसा विमलकीर्तिवशें प्रकाशी,
 आणोनि तन्निकट ती प्रतिहाररक्षी,
 तीतें वदे, “निरखिं याजकडे मृगाक्षि ! ४५

[शा.वि.] नीपांच्या कुलिं जन्मुनी, सैविधि गे यज्ञास केलें ययें,

१. कालरात्र म्हणून एक महाभयंकर व संहारकारक अशी पार्वतीची मूर्ति होय. तिजवरून
 कोणी महाभयंकर व प्राणिसंहारक असेल त्याला कालरात्रि म्हणतात. २. परशुरामाचा
 परशु ३. या नगरास जिंकण्याकरितां शत्रु आले तर त्यांस मीच स्वतः जाळून भस्म करीन
 असा अग्नीनें या राजास वर दिला होता म्हणून तेथें आलेले शत्रु जाळून भस्म होतात
 अशी भारतांत कथा आहे. या गोष्टीस अनुलक्षण हें वर्णन आहे. ४. सांप्रतचें महेश्वर शहर.
 ५. प्रासादावरील. ६. खिडक्यांत. ७. रेवेचा जलौघ. ८. चंद्र. ९. सूर्यविकासी कमलिनीला.
 १०. हल्लींच्या मथुरा प्रांतास पूर्वीं शूरसेन हें नांव होतें असें म्हणतात. त्याची राजधानी मथुरा
 होय. ११. द्वारपालिका. १२. नीप म्हणून या सुषेणाचा एक पूर्वज होता. १३. यथाशास्त्र.

याचे ठायिं विरुद्धही गुण सये, वासा करीती स्वयें;
गोव्याघ्रादि निसर्गवैरिहि जसे प्राणी प्रशंतीं महा
सिद्धांच्या वसती तपोवनिं सदा, तैसा चमत्कार हा ! ४६

इंदूचे परि रम्यशीतल असी कांती ययाची घरीं,
याचें तेज सुतीक्षण उष्णकिरणा ऐसें रिपूंच्या पुरीं !
वाडे तेथिलचे उजाड पडुनी गच्चांवरोनी तृणें,
झालीं फारचि दाट वाढुनि बहू जाणें मृगांकानने. ४७

क्रीडेला मथुरेसमीप यमुनातोरीं ययाच्या स्त्रिया
आनंदें करिती, तई स्तनतटीं जो चंदनाचा तया
शोभे लेप, धुपून जाइ तंव तोयौघ गे तेथला
गंगासंगवशें प्रयागिंच तसा, एथें दिसे चांगला. ४८

कालिंदीगत कालियाख्य अहिनें तांक्ष्या भिवोनी मनीं,
ज्याची अद्भुतकांति वक्षि पसरे, ऐसा दिला र्या मणी;
तो याचे हृदयावरी विलसतो शोभाळ मोठा पहा,
विष्णूला सहकौस्तुभाहि हिणवी तेणें^{१०} गमे भूप हा. ४९

रम्या चैत्ररथा उणें न अणुही उद्यान वृंदावन,
जेथें कोमल पुष्पवृंदरचिता शय्या असे शोभन;
आरोहनि तिचेवरी शशिमुखी या भूपतीच्या सवें,
नाना भोगुनियां विलास वय हें त्वां घालवावें^{११} नवें. ५०

[व. ति.] ^{१२}गोवर्धनाख्य गिरिच्या दरिमाजि नित्य
पर्जन्यकालिं करिताति मयूर नृत्य,

१. स्वभावानेंच शत्रु (हें गोव्याघ्रांचें विशेषण). २. हें तपोवनाचें विशेषण. ३. सूर्य.
४. गंगेच्या योगें प्रयागीं दिसतो तसा येथें चंदनाचा लेप मिश्रित झाल्यानें चांगला दिसे.
५. कालिंदी म्हणजे यमुना. या नदीच्या डोहांत कालिया नामें सर्प रहात होता. त्याचें रक्षण
या राजानें केलें म्हणून त्यानें त्यास एक मणी दिला अशी कथा आहे. ६. सर्पानें (मणी
दिला). ७. गरुडाला. ८. या राजाला. ९. हें विष्णूचें विशेषण. १०. त्या मणीनें.
११. चैत्ररथनामक (कुबेराचे) उद्यानास. १२. हें वृंदावन नांवें वन मथुरेजवळ आहे.
१३. हें संवोधन. १४. नवें वय म्हणजे तारुण्य. १५. हा गोवर्धन पर्वत मथुराप्रांतीं गोकुळ
नामक गांवाजवळ आहे. हाच श्रीकृष्णानें करांगुलीवर उचलिला अशी कथा आहे.

- पाषाण ज्यां दगडफूलसुवास य ग,
ज्यांचीं तलेंहि भिजती जलविंदुयोगें;
त्यांचे वरी वसुनि कामिनि हर्षहेतु
तें वैहिनृत्य अवलोकि सुलोचने, तूं,
मायूर नृत्य जरि इच्छिसि पाहण्याला,
हे सुंदरी, लवकरी वरि या नृपाला. ” ५६
- [शा.] सोडोनी त्या भूपतीलागिं कन्या, जाई भूपा ती वरायास अन्या,
मार्गीं आल्या टाळुनी पर्वताला, जाते जैसी आपंगा सागराला. ५७
- [व.] शोभे जयाच्या भुजदंडिं अंगद, हेमांगदारख्य क्षितिनाथ दानद,
पराक्रमी आणि अजिंक्य शत्रुतें, म्हणोनि ज्याचें यश फार गाजतें;
जेणें स्वशौर्यें रिपुपक्ष जिंकिला, असा कलिंगाधिप तेथ बैसला,
त्याचे पुढें आणुनि राजवाळिसीं, तई सुनंदा करि भाषणा तिशीं. ५८
- [पृ.] “महेंद्र व सरित्पती नृपति हा ययांचा धनी,
महेंद्रसमसत्व हा जिणि रिपूस आंयोधनीं;
यदीय मदमत्त गे गज विशोल त्यांचे मिसें,
महेंद्र गमना करी रणिं, गंगे जनाला असें. ५९
- [शा. वि.] मौर्वींचे वण यद्गुजांस पडले, दोहींसही साजरे,
ते पाहून अशी जनीं विबुध उत्प्रेक्षा करीती खरे;
कीं ज्या बंदिस घातल्या नृपतिनें एणें रिपूंच्या श्रियां,
पंक्ती सांजन अश्रुच्याचि असती ह्या निश्चयें त्यांचियां. ६०
- [शा.] सौधें याचीं अब्धिचे रम्यकांठीं, गच्छ्या, माड्या, दालनें ज्यांस मोठीं
तेथें वाई बैसलेल्या नराला, तोयाच्या गे दीसती ऊर्मिमांला.
- [इ.व.] गंभीर चाले ध्वनि सागराचा, तेणेंचि हा जागृत होय साचा,
तें यामधोषादिक वाद्यजातें, झालीं यया त्याज्य महीभुजातें. ६१

१. ज्या पाषाणास दगडफुलांचा सुवास येतो. २. मरायूचें नाचणें. ३. नदी. ४. दाता.
५. महेंद्र पर्वत हाच ज्यांचा गिरिदुर्ग म्हणजे किल्लाकोट; आणि सरित्पति (समुद्र) हाच
ज्याचा जलदुर्ग म्हणजे खंदक होय असा भावार्थ. ६. महेंद्र पर्वत आणि सरित्पति (समुद्र)
यांचा धनी. ७. रणांत. ८. गजांचे (मिषें). ९. महेंद्रनामा पर्वत. १०. पर्वततुल्य त्याचे
गज होते असा भाव. ११. लक्ष्म्या. १२. त्या लक्ष्म्यांच्या (सांजन अश्रुच्या पंक्ति असा
अन्वय). १३. लाटा. १४. घड्याळें वगैरे.

- [शा. वि.] मुग्धे, तोयधिचे तटीं मुगहनं आहेत तालीवनं,
त्यांचा ऐकुनि मर्मरध्वनि सुखी होताति नारीमनं;
तेथें क्रीड ययासवें, तंव मरुत् हारील घर्मा स्वयें,
जो कां घेउनियां लवंगसुमनं द्वीपांतराहनि "ये." ५७
- [व. ति.] ऐसा प्रलोभ जरि भूपतिचे सुतेला,
त्या दासिनं सुवचनें बहु दाविजेला, ३६६५ २ काव्य-
* तत्रापि सोडुनि तया नृपतीस अंतीं, १६१२ २५०
गेली पुढें झडकरी नृपवाँलिका ती;
- [शा.] कोणा येतां संपदा नीतियोगें, दुर्दैवें त्या देखुनी जाय मार्गें;
तैसी झाली भूपतीची गती या, दुर्दैव्याचीं वांछितें जाति वांया. ५८
- [मा.] मग उरगपुराचा नाथ दिव्यस्वरूप,
निरखुनी बसलेला एक तेथें महीप,
तिस निकट त्याच्या नेउनीयां प्रशस्ता,
करि अति चतुरा ती भाषणा वेत्रहस्तां. ५९
- [शा. वि.] "गे पांड्यक्षितिपाल शाक्तर्भुज हा अंसीं ययाच्या महा
लेंबे हार, तनूस लेप विलसे गोरोचनाचा पहा;
ज्याचीं रव्युदयीं सुरक्तशिखरें आणि वरी वाहती
मोठे निर्झर, त्या नगापरि यया शोभा नृपा दीसती. ६०

१. हें संबोधन. २. ताडाचीं झाडें. ३. वायु. ४. येतो. * 'तत्रापि ती त्यजुनि भूमि-
पतीप्रती या, गेली पुढें त्वरित आकृतिलोभनीया' असें पाठांतर. ५. रुचिर आहे अंगकांति
जिची अशी ती इंदुमती. (पाठांतरांत आकृतिलोभनीया असें पद आहे त्याचा अर्थ
आकृतीनं म्हणजे वास्तविक रूपानेंच वश होणारी, केवळ स्तुतिमात्रेंकरून वश होणारी नव्हे
असा जाणावा). ६. उरगपूर ही पांड्यदेशाची राजधानी होय. दक्षिण हिंदुस्थानाच्या
दक्षिण भागास जो हल्लीं त्रावणकोर प्रांत आहे त्याच्या पूर्वेस समुद्रकिनाऱ्यापर्यंतचा जो
भाग तोच पांड्य देश होय असें म्हणतात. त्याच भागांत हल्लीचे डिडिगल आणि तिनिवल्ली
हे प्रांत आहेत. (सर्ग ४ श्लोक. ४९ यांतही पांड्यांविषयींचा उल्लेख आला आहे.)
"अथोरगाख्यस्य पुरस्य नाथं" इत्यादिक हा या श्लोकाचा मूळ श्लोक आहे. त्यावर
"उरगाख्यस्य पुरस्य पांड्यदेशे कान्यकुब्जतीरवर्तिनागपुरस्य नाथम्" अशी मल्लिनाथानें
टीका केली आहे. ७. दासी. ८. शालवृक्षापरी दीर्घवाहू. ९. ज्याच्या आंगावर.

विंध्याद्रीप्रति थांबवी, निजबळें प्राशोनियां सागरा,

टाकी त्यांस पुन्हा म्हणूनि विदित क्षोणीवरी जो खरा;

‘यज्ञांतीं अवगाहनास करितां सुस्नात झालास, वा!’

ऐसें त्यांस म्हणे अगस्ति मुनि तो, हें ऐकिलेंना तुवां. ६१

रुद्रापासुनि दुर्लभास्र नृपती हा पावलासे महा,

‘याचे पासुनियां असे भय जनस्थानास माझ्या पहा,’

ऐसें रावण शंकुनी ऋजुपणीं साधी अधीं मित्रता

याशीं, नंतर होय तो निजबळें इंद्रादिकां जिंकिता. ६२

जी रत्नाकरमेखला सुविदिता आहे दिशा दक्षिणा,

तीचा हाच पती मदीयवचना आणूनियां तूं मना,

या भूमीपतिनें करग्रह तुझा केल्या जरी साजणी,

गुर्वी पृथ्विपरी सपत्नि सुमुखी होशील तीची जनीं. ६३

विस्तीर्णे मल्याद्रिच्या निकट जीं आहेत रम्ये स्थले,

तांबूलीततिनें जिथें सुरुचिरें पूगत्रजां वेढिले;

एलावल्लिगणें सुगंधसुमनें आलंगिलें चंदना,

पानें आंथरलीं तमालतरुचीं तेथें करी क्रीडनां. ६४

हा इंदीवरतुल्यकांति नृपती श्यामस्वये शोभला,

हा गोरोचनतुल्य गौरहि तुझा वर्ण प्रकाशे भला,

आकाशांत तडिल्लता जल्द ही, संयोग यांचां जसा,

अन्योन्याप्रति शोभवी बघ तुझा याचाहि होवो तसा.” ६५

१. सागराला (पुन्हा ओकून टाकी), २. विंध्याद्रि उंच वाढून आकाशांत गेला तेव्हां अगस्ति ऋषि त्याजप्राशीं आला, त्याला नमन करण्याकरितां विंध्याद्रि ओणवला, तेव्हां अगस्तीनें न्यास तसेंच रहायास सांगितलें यावरून तो अद्यापि तसाच आहे, अशी कथा आहे. याच ऋषीनें एकेच चुळानें समुद्राचें प्राशन केलें असा जो महापराक्रमी व तेजस्वी अगस्त्य ऋषि तो या राजाचा स्नानकर्ता सौस्नातिक म्हणजे सुस्नात असें म्हणणारा होता. असा हा राजा थोर होय असा भावार्थ. ३. या राजाशीं. ४. समुद्रमेखला. ५. नागवेलीच्या पंतीनें. ६. सुपारीच्या वृक्षसमूहास. ७. तांबूलीनें पूगवृक्षास, एलावल्लीनें चंदनवृक्षास वेढिलें, या वाक्यानें स्त्रीनें पुरुषास आलिंगित्याचा भाव, तांबूली व एला एतद्गत स्त्रीलिंगानें पूग व चंदन एतद्गत पुल्लिंगानें बोधित होतो. व याप्रमाणें तूही या राजाला आलिंगून शोभशील असा सुनंदावाक्याचा गर्भित अर्थ दिसतो. ८. मेघ. ९. विद्युल्लता व मेघ यांचा.

ऐसं भापण आलिचें परिशिलें भोजस्वसेनें, तरी
ग्राह्यत्वे नचि तें प्रवेश करितें झालें तिचें अंतरीं;
सूर्यादर्शनहेतुनें मुकुळितीं पद्मोदरीं कीं जसे
इंदूचे किरण प्रवेशति नें, हा दृष्टांत एथें असे.

६६

[स.] ज्या ज्या राजास गेली क्षितिपतितनया डावलोनी पुढारीं,
तो तो झाला विवर्ण, श्रम हृदयपुटीं होउनी त्यास भारी;
रात्रीं भूपालमार्गास्थित रुचिरगृहा लघुनियां मशाल
जातां त्याला जसा कां अतितिमिरवशें कालिमा ये विशाल.

६७

[शा. वि.] येता राजसुता समीप तंव त्या चितीं अजा वाटलें,
कीं “मातें हि वरील, वा न !” म्हणुनी व्यग्रत्व त्या पातलें;
तेव्हां दक्षिणबाहु जो फुरफुरी वेगें पहा सत्वरी,
तेणें सर्वहि संशयास मनिंच्या तत्काळ केलें दुरी.

६८

अंगें शोभन सर्वही विलसती ज्याचीं अशा त्या अजा-
पाशीं येउनि राहि तेथचि उभी पाहे न राजा दुजा,
ज्या मोहोर भला असे सुरुचिर प्रेष्ठां रसाला त्या,
टाकोनि भ्रमरी न इच्छि दुसऱ्या वृक्षाकडे जावया.

६९

[इं. व.] “पुत्रीं रघूच्या अनुरक्त भावें, झाली असे इंदुमती स्वभावें, ”
* ऐसें सुनंदा उमजे मनांत, तद्वंश वर्णीं मग ती नितांत.

७०

[उ. जा.] “इक्ष्वाकुवंशांत उदार एक, झाला असे भूपल्लाम देख,
ककुत्स्थ ऐसें अभिधान त्याला, राशी गुणांचा म्हणती ज्याला.”

१. सुनंदेचें. २. सूर्याच्या अदर्शनामुळे. ३. मिटलेल्या. ४. न प्रवेशती असा अन्वय.
५. त्या सुंदर गृहाला. ६. दक्षिणबाहु स्फुरण झाल्यास पुरुषाची इष्ट कार्यसिद्धि होते असें
ग्रंथांत उक्त आहे. त्याला लक्ष्मण हें वर्णन आहे. ७. फार आवडता. ८. आम्रवृक्षास
(टाकुनी). * ‘ऐसें सुनंदा समजोनियां ते, आरंभि तद्विस्तृतवर्णनातें’ असें पाठांतर.
९. (श्लोक ७१, ७२, ७३,) इक्ष्वाकुवंशांत ककुत्स्थ नामक राजा झाला. तो महापराक्रमी
होता. इंद्राचे शत्रू मारण्यास यानें इंद्राला साहाय्य केलें. तेव्हां इंद्रानें वृषभाचें रूप घेतलें
आणि हा राजा त्यावर आरूढ होऊन त्यानें इंद्राचे शत्रू मारिले. तेणेंकरून इंद्रानें संतुष्ट
होऊन त्यानें यास आपल्या अर्धासनावर बसविलें अशी कथा आहे. तिजकडे या तीन
श्लोकांत मिळून लक्ष्य आहे.

- [इं. व.] त्याचेच नांवावरुनी पुढें कीं, तद्वंशजांचें अभिधान लोकीं,
काकुत्स्थ ऐसें पडलें सुजाणे, ज्याच्या यशातें जन सर्व जाणे. ७१
- [उ. जा.] महोक्षरूपास धरी सुरेश, बैसे त्याचे वरि हा नरेश,
आरोढुनी नंदिवरी पिनांकी, आला जणूं कीं जन सर्व तर्की;
- [इं. व.] दैत्यस्त्रियातें विधवात्वदान तेणें दिलें, मारुनि तीक्ष्ण बाण,
ऐशापरी दावुनि थोर शौर्या, साधी रणीं हा नृप देवकार्या. ७२
- [उ. जा.] महेंद्र तेव्हां निजरूप घेई, तोषून अर्धासन यास देई,
बैसे त्याचे वरि हा नरेश, शेजारिं ज्याच्या विलसे सुरेश;
ऐरावता ताडितसे करानें, झालें असे अंगद ढील तेणें,
त्या अंगदा अंगद या नृपाचें, तई बहू घर्षित होय साचें. ७३
- [स्र.] त्याच्या वंशांत मुक्ताफलविमलरुची होय राजा दिलीप,
ज्याची कीर्ती दिगंतीं गमन करितसे भूप जे त्या प्रतीप;
इंद्रा ईर्ष्या न वाटो, म्हणूनिच करि जो शंभरां एकऊन
यज्ञां, प्रज्ञावतातें बहुमत उपमा देइ त्या लागिं कोण ? ७४
- [शा. वि.] वेश्या प्राशुनि मद्य रात्रिं निघती क्रीडागृहीं जावया,
अर्ध्यामार्गिच त्या विशंक निजती जें येइ निद्रा त्यां;
त्यांचें वस्त्र न वायुलाहि हलवे ! चोरी घडे कोटुनी ?
ज्याची या रि तिची सर्मस्त महती भीती धरीती मनीं. ७५
- त्याचे स्थानिं रघू म्हणोनि करितो राज्यास, त्याचा सुत
लोकीं विश्वजिदारुय याग करुनी झाला असे विश्रुत;
शौर्यें दिग्विजया करोनि रचिले जे कां धनाचे गिरी
सारे दान दिले, म्हणोनि उरलीं मृद्गाजनें ज्यां घरीं. ७६
- गेलें अद्रिवरी, तसेंचि तरलें जें सागरालागुनी,
नागांचे सर्दनीं शिरोनि तिथले निस्तेज केले मणी;
स्वर्गीं जाय असें दिसे पसरलें ब्रह्मांडगोलावरी,
ऐसें यद्यश मोजितांहि नकळे ज्याची इयत्ता खरी. ७७

१. वृषभाच्या रूपास. २. इंद्र. ३. शिव. ४. बाहुभूषण. ५. कीर्तीप्रमाणें. ६. विरुद्ध भूप तेही दिगंतीं गेले. ७. बुद्धिमंतांस (बहुमत). ८. सर्व लोक. ९. ज्याच्या घरीं. १०. पाताळीं.

- इंद्रालागिं जयंत तेविं रघुला हा जाहलासे अज,
 राज्याची गुरु धू धरी उचलुनी वापासवें हा अज;
 एके बाजुस थोर बैल दुसऱ्या बाजूस गोन्हा नवा,
 आत्म्या तुल्य धरी धुरे उचलुनी, दुष्टांत हा योग्य वा. ७८
- [उ. जा.] कुलें स्वरूपें नवयौवनानें, गुणेंहि त्या त्या विनयप्रधानें,
 हा योग्य तूंतें, वर यास तूंगे, संयुक्त हो कांचन रत्नयोगें !” ७९
- शा. वि.] ऐसें भाषण संपल्यावरि सुनंदा राहिलीसे उगी,
 संकोचांस कमी करोनि वरणस्रक् सांवरोनी बघी;
 फुलेंदीवरसुप्रसन्ननेयने, पावोनि हर्षास ती,
 प्रेमें इंदुमतीसुतास रघुच्या तें जाहली पाहती. ८०
- झाला तें अभिलाष थोर रघुच्या पुत्रार्थ तीचे मनीं,
 होती फार भिडस्त यास्तव तिला तो बोलवेना जनीं;
 कांटा दाट उभा तनूवरि तिचे झाला, त्याच्या मिसें
 अंगा भेदुनि तोच बाहिर निघे, वाटे मनाला असें. ८१
- [स.] झालीसे सानुरागा, समजुनि मनिं हें, शाहणी तीस दासी
 थट्टेनें बोलली कीं “चल मम सखये, पाहुं अन्या नृपाशीं,”
 या तीच्या भाषणाला परिसुनि नृपजा तापली थोर रांगें,
 आवेशें भोंवयातें चढउनि कुटिलें तीस पाहे अपांगें. ८२
- [शा. वि.] माला कुंकुमसंयुता करगता होती, बहू रक्त ते,
 घाली ती अजकंठिं राजतनया तेव्हां सुनंदाहतें;
 होता जो अनुराग हृद्गत तिच्या, तो मूर्तिमान् तत्त्वतां
 जाणो अर्पियला अजास बहिला भूयात्मजेनें स्वतां. ८३
- [व. ति.] माळा सुमंगल सुमंत्रजयुक्त होती,
 लेंबे विशाल हृदयावरि पाहुनी ती,
 हा होय इंदुमतिचा मृदु बाहुपाश,

१. आज. २. विकसित कमलासारिख्या प्रसन्न नेत्राच्या योगें ती रघुसुतास पाहती झाली असा अन्वय. ३. रोमांच. ४. तोच अभिलाष रोमांचाच्या मिषानें शरीर भेदून बाहेर आला. ५. क्रोधानें. ६. सुनंदेच्या हातानें. ७. पुष्पसमुदाययुक्त.

मानीं असं निजमनीं अज पूरितांश.

८४

[स.] मेघांनीं मुक्त ऐशा शशिस सुविमला पावते चंद्रिका ते,

१. (श्लोक ७१-८४) अजाचे महाकुलीनत्वादिक गुण सुनंदामुखानें ऐकून व लावण्या-
तारुण्यादिक गुण समक्ष पाहून इंद्रुमतीच्या अंतःकरणांत त्याविषयीं अत्यंत अभिलाप
उत्पन्न झाला. आणि “हा योग्य तूंतें, वर यास तूं गे, संयुक्त हो कांचनरत्नयोगें” या
सुनंदावचनावरून हा आपल्यास अत्यंत अनुरूप पति आहे याविषयीं तिचीही संमति
दिसून आल्यावरून इंद्रुमतीनें मोठ्या आनंदभरित मनानें अजाचे कंठांत माळ घालून त्याला
वरिलें. अजाच्या पूर्वी ज्या ज्या राजाच्या सन्निध इंद्रुमतीला नेऊन सुनंदाचें त्याचें वृत्तवर्णन
केलें त्यांतून एकही राजा तिला आवडला नाही. तेव्हां ते राजे तिला न आवडण्याचीं
कारणें त्या त्या वर्णनाचा विचार करितां अनुमित होतात तीं पुढें लिहितों. अजाच्या पूर्वीं
सात राजांचें वर्णन सुनंदामुखानें ऐकून इंद्रुमतीनें त्यांचा नकार केला. त्यांत मगध देशाचा
राजा परंतपनामा हा पहिला होय. याचें वर्णन श्लोक २०-२४ पर्यंत आहे. त्या सर्वांचें
मनन करितां, परंतपत्वामुळें क्रूरत्व, लोकरक्षणव्यग्रत्व, संतत यज्ञानुष्ठान तत्परत्व हीं त्या
वर्णनांत व्यंजित झाल्यावरून तो राजा इंद्रुमतीला आवडला नाही असें दिसून येतें.
अंगदेशाचा राजा हा दुसरा होय. याचें वर्णन श्लोक २६-२९ पर्यंत आहे. तें पाहतां
यांत अतिवीररस वर्णिला आहे, आणि “तुल्यो नेकत्र दक्षिणः” या शास्त्रान्वये हा
दक्षिणनायक असल्यामुळें सर्व स्त्रियांवरुन सारखें वागणारा, तेव्हां अर्थात् इतर स्त्रियां-
प्रमाणेंच मीही एक होईन ! व सुरांगनांनीं उपभुक्त्यौवनही हा आहे, असें वाटून इंद्रुमतीनें
त्याचा नकार केला असें अनुमान होतें. तिसरा अवंतिपति. याचें वर्णन ३२-३६ पर्यंत
आहे. त्यावरून पाहतां, हा केवळ शूर होय, आणि “आहे इच्छा मनीं कीं” अशा
सुनंदावचनावरून तिची ही असंमतीच होय असें वाटून इंद्रुमतीनें हा वरला नाही असें
दिसून येतें. चौथा प्रतीप. हा अनूपदेशाचा राजा. याचें वर्णन श्लोक ४१-४३ पर्यंत आहे.
तें पाहतां याचें नांवच मुळीं प्रतीप (प्रतिकूल, विरुद्ध) म्हणून अरुचिकारक तसेंच याला
अग्नीचें (संतापकारकाचें) साहाय्य, आणि त्याच्याच वळावर हा परशुरामाच्या कुठारास
मोजीत नाही असें वाटून व “इच्छा होय तरी यथा नृपतिच्या अंकीं वसे सुंदरी” या
सुनंदा वचनावरून तिचीही अरुचीच दिसल्यावरून इंद्रुमतीनें त्यास वरिलें नाही
असें दिसतें. पांचवा सुषेण. हा शूरसेनदेशाचा राजा. याचें वर्णन श्लोक ४६-५१ पर्यंत
आहे. तें पाहतां हा शत्रूस ताप देणारा म्हणून क्रूर असें वाटून, व यास स्त्रियाही बहुत
आहेत असें समजून इंद्रुमतीला तो रुचला नाही असें वाटतें. सहावा हेमांगद. हा कलिंग
देशाचा राजा. याचें वर्णन श्लोक ५३-५७ पर्यंत आहे. तें पाहतां याचें केवळ
शूरत्व मात्र व्यक्त झाल्यावरून इंद्रुमतीला तो आवडला नाही असें अनुमान होतें.
सातवा उरगपुरपति पांड्य. (पांड्य देशाचा राजा.) याचें वर्णन श्लोक ६०-६५ पर्यंत
आहे. तें पाहतां प्रथम पर्वताची उपमा आहे तिजवरून सौंदर्याच्यापेक्षां शरीराच्या

किंवा रत्नाकराला निजगुणसदृशी जान्हवी प्राप्त होते;
तैसी ही याँ मिळाली; अनुगुण घडलें हें असें संघ गागे,
प्रीतीनें तें प्रजांचा, परि अतिकटु तो क्षोणिपां शब्द लागे. ८५

[व. ति.] त्या राजमंडळित जो वरपक्ष तो कीं,
सानंद होय दुसरा विमना विलोकी,
पद्में प्रफुल्लित तळ्यांत जशीं प्रभातीं,
होती, तिथेंच कुमुदेहि सुकोनि जाती. ८६

ज्याचा तात असे सदाशिव कृती, माता सती पार्वती,
गांव त्र्यंबक हें, गणेश अभिधा, लेले उपाख्याहि ती,
त्यानें जें रघुवंशनामक महाकाव्य प्रयत्नें महा
केलें प्राकृत, साहवा बुधवरा हा मार्ग आहे पहा ॥ १ ॥

याप्रकारें श्रीकालिदासकृत रघुवंशनामक महाकाव्याच्या
गणेशशास्त्री लेले त्र्यंबककरकृत प्राकृतपद्यात्मक भाषांतरांतील
हा इंदुमतीस्वयंवरवर्णननामक षष्ठ सर्ग समाप्त झाला असे.

स्थूलत्वाची म्हणजे अवाढव्यपणाचीच शीघ्र उपस्थिति होते; तसेंच “तूं दक्षिण दिशेची सपत्नी हो” या सुनंदावाक्यावरून तो दक्षिण दिशेचा पति होता हें उघड झालें. तेव्हां दक्षिणदिक्पतित्वामुळे यमाची प्रतीति होते; आणि त्याचें श्यामवर्णत्ववर्णनही याच प्रतीतीस अनुकूल पडतें, याशिवाय, तडिल्लताघनसंयोगाप्रमाणें तुमचा संयोग असो अशा अर्थाच्या सुनंदावाक्यावरून समागमाचेंही क्षणभंगुरत्व प्रतीत होतें; या प्रकारें हें सारेंच अनिष्ट वाटून इंदुमतीनें याचा अंगीकार केला नाहीं असा तर्क वाटतो.

१. समुद्राला. २. गंगा. ३. अजाला. ४. मोठ्यानें बोले (प्रजांचा संघ). ५. राजांप्रत (तो शब्द कडू लागे). ६. विरुद्ध राजांचा पक्ष. ७. खिन्न. ८. एकेच तळ्यांत प्रभातकाळीं पद्में विकसित होतात व कुमुदे सुकतात तसें एकेच राज-सभेंत एक पक्ष संतुष्ट व दुसरा खिन्न झाला.

सर्ग सातवा

श्लोक

- [मा.] जसि बहुत विराजे षण्मुखें देवसेनां,
तसि सदृशं वरानें ती^१ दिसे शोभमाना,
रघुसुतयुतकन्ये घेउनी भोजभूप,
मग निजनगराच्या पातला तो समीप. १
- [व. ति.] राजे दुजे दिनमुखीं ग्रह तेंवि झाले
निस्तेज, तेहि अपुल्या शिबिरास गेले,
पावोनि भूपतनयेविषयीं निराशा,
धिक्कारिती बहु मनीं निजरूपवेशा. २
- [शि.] शँची होती तेथें निकट म्हणुनी कार्य तिथलें,
अनर्थावांचोनी सहज सगळें पार पडलें;
अजद्वेषी राजे असति, तरि त्यांनीं गडबड
नसे कांहीं केली, मनिंच करिती ते बडबड. ३
- [शा. वि.] जेथें सुंदर रंगवल्लि लिहिल्या, पुष्पें मृदू टाकिलीं,
इंद्राच्या धनुसारिखी रुंचि असीं सत्तोरणें बांधिलीं;
उत्तुंगध्वज तेथ जे उभविले, तीहीं न बाधे उँन,
ऐशा शोभन राजमार्गि नवरा तें ठेपला येउन. ४
- सोन्याच्या खिडक्या जयास असती, त्या उन्नतीं मंदिरीं
होत्या कार्यपरायणा स्थित तई पौरांगना सुंदरी;
आला जें नवरा समीप तंव त्या पाहावया धांवती,
कांहीं काम मुचे न, अन्य परि हो झाली स्थिती या रिती. ५
- कोणी एक वधू वरास उठली पाहावयाला त्वरें,
वेणींतील फुलें गळोनि पडलीं, जें तूटला दोर रे,

१. षडाननानें. २. देवांचें सैन्य. ३. आपल्या जोग्या. ४. इंदुमती. ५. अजानें युक्त अशा कन्येस. ६. आपल्या रूपाला व वेषाला (धिक्कारिती). ७. विवाहाच्या आरंभीं वाग्दानसमयीं पुढें होणारें मंगलकार्य निर्विघ्न पार पडावें म्हणून कन्येचा पिता इत्यादिक शचीनामक देवतेची स्थापना करून पूजा करित असतो या गोष्टीकडे एथें लक्ष्य आहे. ८. ज्या मार्गात. ९. कांति. १०. सूर्याचें ऊन.

हस्तामाजि तसेच केंस धरुनी वातायनीं पातली,
बांधाया बुचडा तिला न सुचलें, ऐसी गती जाहली.

६

लाखेचा रस पावला धरुनियां लावीत होती सखी,
तां ओढुनि पदास कोणि युवती होवोनि हर्षोन्मुखी;
गेली धांवत ती वरास बघण्यासाठीं अति व्यग्रधी,
तो ओला अलिता पथीं उमटला तेथें गवांक्षावधी.

७

होती एक वधू घरांत बसली, घालावयां अंजना,
घाली दक्षिणलोचनीं, मग दुज्या घालूं करी योजना;
तां दारीं वर पातला, ध्वनि तई त्याचा तिनें ऐकुनी,
एके हातिं शलाँकिका, तसिच ये धांवोनि वातायनीं.

८

पाहायास वरास कोणि खिडकीपाशीं त्वरें अंगना
गेली, तें फिटलें स्वस्त्र असडा बैसोनि तड्ढंधना;
हस्तीं घेउनियां निच्या वर धरी तां नाभिपद्मावरी,
कांती तत्करकंकणस्थ मणिची शोभे बहू साजरी.

९

अर्धींमुर्धिच गुंफिलीं, न सुट्टें, रत्नें अशी कांचि ती.
एकीची, उटुनी त्वरें प्रतिपदीं तीं चालतां सांडती;
अंतीं केवळ अंगठ्यास पदिंचे गुंतून राहे सुत,
ऐसी दर्शनसंभ्रमें युवतिची चेष्टा घडे अद्भुत.

१०

कांतांचीं वदनें प्रसन्न, नयनें चापल्ययुक्तें वरी
भृंगीचेपरि तीं, सुवास मधुचा येई मुखाभ्यंतरीं;
जें वातायनिं कौतुकें शिरविती त्यांना वधू संभ्रमें,
हीं पद्मेचि अरंध्र एथ रचिलीं ऐसें जनाला गंमं.

११

दृष्ट्या प्राशिति, त्या यथेष्ट हि अजा नारी पुरींच्या त्या,
तेव्हां सोडुनि त्यास, अन्यविषया जाती न भोगावया;

१. खिडकींत. २. खिडकीपर्यंत. ३. काजळा. ४. सळई. ५. त्यांच्या करांतील कांकणाचे मण्यांची. ६. वळकट बसविली नव्हती. ७. स्त्री. ८. पाहण्याच्या गर्दीनें. ९. मुखांना. १०. दाट. ११. (खिडक्यांतून स्त्रियांच्या प्रसन्न मुखांची दाटी झाली तेव्हां तीं कमळेंच एकावर एक दाट रचलीं आहेत असें वाटलें. कारण त्यांस मधुचा सुवास येत होता व भ्रमरीप्रमाणें चंचळ नेत्रें त्यांवर शोभत होतीं).

- यासाठीं इतरोंद्रियत्रज तईं एकेचि तल्लोचनीं,
झाला लीन खरा असेंचि गमलें तेव्हां जनांच्या मनीं. १२
- “ राजांनीं बहुतीं दुरून तिजला होतें जरी याचिलें,
तीनें पाहुनि हा समक्ष वरिला, केलें बहू चांगलें !
लक्ष्मीनेंहि असा स्वतांचि वरिला विष्णु बघूनी पुरा,
ऐसी ती करिती न, केंवि मिळता व्हावा तसा नोवरा ? १३
- [इं. व.] रूपें गुणेंही द्वय हें समान, होता न याचा जरि योग जाण,
निर्मून यांतें श्रम धातयाचे, जाते तईं सर्व वृथा त्याचे. १४
- [शा. वि.] जे जन्मास अले रतिस्मर खरे ! कां कीं, हिनें शोधुनी,
या आत्मानुगुणा अजास वरिलें लाखों नृपाळांतुनी;
जो अन्योन्यसमागमक्रम नरा जन्मांतरींही घडे,
त्याचें ज्ञान समस्त इंद्रियगणीं होतें मना रोकडें. ” १५
- [मं. कां.] ऐशा कर्णप्रिय पुरवधूप्रोक्त संभाषणाला,
जांवाई तें परिसतचि ये सासन्याच्या घराला;
शोभाशाली रचुन अवघे मंगलाचे पदार्थ,
जेथें ठेवी परमकुतुकी भोजराजा समर्थ. १६
- [शा. वि.] खालीं हत्तिणिचे वरोनि उतरे तो^१ कार्मरूपेश्वरीं
देवोनी कर, तों विदर्भ नृपती आला पुढें सत्वरी,
त्यानें दाखविल्या पथें हळुहळू चौकांत ये आंतल्या
नारीच्याहि मनांत तेंवि तंव ज्या तेथें स्वयें पातल्या. १७
- [इं. व.] सिंहासनीं स्वर्णमयीं त्याला, नेवोनियां बैसविलें अजाला,
रत्नासवें गंधफुलें जयांत, नृपें असें अर्घ्य दिलें करांत;
- [उ. जा.] त्यानंतरें तो मधुपर्क दिव्य, तसें दुकूलद्वय देइ भव्य,
स्वीकारिलें तें सर्वहि तें अजानें, कांताकटांक्षासमवेत त्यानें. १८

१. समुद्रांतून लक्ष्मी निघाली तिनें जसा विष्णु निवडून वरला तसा हिनेंही हा वर स्वता पाहून वरला असा भाव. २. असें न करिती तर व्हावा तसा नवरा कसा मिळता असा अन्वय. ३. ब्रह्मदेवाचे. ४. रति व काम. ५. पुरांतल्या स्त्रियांनीं उक्त. ६. राजे लोक जांवयास लग्नाकरितां हत्तिणीवर बसवून मिरवत आणीत असत. ७. अज. ८. कामरूप राजावर हात ठेवून हत्तिणीवरून खालीं उतरे तों विदर्भ राजा पुढें आला असा अन्वय. ९. हा सहोक्ति अलंकार होय.

- [शा. वि.] नेसोनी शुचिवास, राजसुत तो कामापरी शोभला,
 तें अंतःपुररक्षकीं सविनयीं कन्येकडे आणिला;
 चंद्राचे किरणीं सफेनजलधी मर्यादवेलीकडे,
 जैसा नेईजतो, तसाच रिति ही गोष्टी अजाची घडे. १९
- तेथें भोजपुरोहित श्रुतमती तेजस्वि अग्नीपरी,
 त्याचें पूजन या सुतें रघुचिया केलें मुखाचे भरीं;
 तेव्हां त्याहि पुरोहितें यजियलें वन्हीस आज्यादिकें,
 केलें लग्न तदग्निसाक्षिक त्यां दोघां जणांचें निकें. २०
- हस्तें हस्त तिचा धरोनि अज तें पूर्वाहुनी शोभला,
 त्याला योग्य असा रसालतरुचा दृष्टांत वाटे मला;
 ज्याच्या सन्निकटीं अशोकलतिका संबद्धही त्या असे,
 तीचे पल्लव तदला झगटतां शोभा विशेषा दिसे. २१
- कांटा दाट अजाचिया मणगटा तेव्हां उभा राहिला,
 स्निग्ध स्वेदहि येइ इंदुमतिच्या दिव्यांगुलीला भला;
 ऐसा सात्त्विकभाव रम्यमदनें वांटून दोघांमधीं
 या वेळीं दिधला, अशा करिति तें तर्कास गंभीरधी. २२
- अन्योन्यास पाहावयास उभयां वाटे मनीं लालसा,
 तें चोरून हळूच यत्न करिती, पाहावयाला जसा;
 दृष्टादृष्टि घडे, तंई विरमुनी खालीं बघूं लागती,
 संकोचें रमणीय फाराचि दिसे तल्लोचनांची स्थिती. २३
- कुंडीं अग्नि सुदीप्त होउनि वरी ज्वाला महा चालली,
 जेव्हां तीं उभयें प्रदक्षिणविधी त्याला करूं लागलीं;
 मेरूच्या निकटीं क्रमें दिननिशा संगें जशीं चालती,
 तैसीं दिव्य वधूवरें सुरुचिरें काळीं त्या शोभती. २४

१. शुद्ध वस्त्र. २. विनययुक्तीं. ३. हा कर्मणि प्रयोग. यांत कर्ता चंद्रकिरणीं हा. ४. त्या अग्नीच्या साक्षींनं. ५. आम्रवृक्षाचा. ६. गंभीर बुद्धीचे लोक. ७. मेरू पर्वताला सूर्य प्रदक्षिणा घालितो तेव्हां सूर्य असतो त्या भागाला दिवस व त्याचे मागचे भागाला रात्री असते तशीं हीं वधूवरें एकामागें एक शोभूं लागलीं. एथें मेरूप्रमाणें अग्नि व रात्रीदिवसां-प्रमाणें वधूवरें होत.

- [उ. जा.] नितंबगुर्वी सुचकोरनेत्री, लज्जावती आणि मनोज्ञगात्री,
आज्ञेवरोनी गुरुच्या सुकांती, अग्नींत लाजांजलिला त्यजी ती. २५
- [शा. वि.] धूमाचा बहुपुण्य अग्निमधुनी लोंढा वरी चालिला,
ज्याला शोभन गंध दग्धहविचा मोठा असे लागला;
गालाच्या भंवतींहि इंदुमतिच्या तो^१ जें असे लागुनी,
कर्णीं कैरव ठेविलें क्षणभरी, भासे जनाला मनीं. २६
- आले नेत्र भरोनि फार उदकें काळे बहू काजळें,
कानीं खोवियले यवांकुरहि जे ते म्लानता पावले;
आदर्शापरि गाल निर्मळ तरी जे जाहले धूसर,
चर्या यापरि होय इंदुमतिची लागोनि तीतें धुर. २७
- [व.] वधूवरें बैसलिं कांचेंनासनीं, त्यां स्नातक क्षोणिपती सुवासिनी,
आर्द्राक्षतारोपण ते अनुक्रमें, करीति त्या दंपतिला सुसंभ्रमें. २८
- [व. ति.] ऐसा विवाहविधि साधुनि भोजराजें,
आले स्वयंवरनिमित्त नृपाळ जे जे,
त्यांचेंहि पूजन पृथक् निजसेवकांतें
आज्ञापुनी करि करोनि महाव्ययातें. २९
- [शा.वि.] पोटीं नक्र तरी, प्रसन्न वरती, ऐशा हृदाचेपरी,
क्रोधा दावुनि, आंत मित्रपण तें दावोनि त्यांनीं वरी;
सत्कारग्रहणा करोनि, उपदाव्याजें त्या मागुती
देवोनी पुसुनी त्यास निघती ते जावया भूपती. ३०
- [स्र.] “सारोनी लग्न सारें, परतुनि रघुचा पुत्र येईल जेव्हां,
कांता घेऊं हरोनी, सकळहि मिळुनी, ठोकुनी त्यास तेव्हां;^{११}
ऐसा संकेत आर्धीं ठरवुनि, मग ते सर्व भूपाल्योध
सिद्धा सेना करोनी, करिति सकल ते तेधवां मार्गरोध. ३१
- [शा. वि.] सांगोपांग विवाहकृत्य इकडे झाल्यावरी रीतिनें,
भोजानें निजशक्ति लक्षुनि दिलीं लक्षावधी आंदणें;
जामात्यास वधूसह क्षितिपती तो धाडिता जाहला,

१. लोट. २. जळालेल्या (हविचा). ३. धूर. ४. सुवर्णासनीं. ५. गृहस्थविशेष.
६. भोजराजा. ७. पतिपुत्रवती स्त्रिया.

- स्वस्थानाप्रति, तै स्वतांहि नृपती त्या बोळवूं चालला. ३२
- [स.] त्रैलोक्याख्यात कीर्ती रघुसुत, रिपुला जाळि ज्याचा प्रताप,
तत्संगें तीन रात्री वसुनि मग फिरे कुंडिनाचा महीप;
दर्शाचें पर्व गेल्यावरि हळुहळु तो चंडभानूस लोकीं
सोडोनी दूर जातो, तुहिनकर तशी गोष्ट हेही विलोकी. ३३
- [शा. वि.] पूर्वी दिग्विजयीं हरोनि रघुनें नेली स्वयें संपदा
भूपांची अवध्याहि सर्व, म्हणुनी त्यां कोप आला तदा;
त्याचा पुत्र अज स्वतांहि हरुनी स्त्रीरत्न कीं नेतसे,
हें साहे न, म्हणुनि भूप अवघे एकत्र झाले असे. ३४
- [व. ति.] पूर्वी त्रिविक्रमपदीं बहु संभ्रमानें,
श्री अर्पिली हि बलिनें अपुले करानें,
प्रल्हाद त्यास अडवी, नृप हे तसे रे,
नेतां वधूस अज, रोधिति त्यास सारे. ३५
- [स.] मंत्री मोठा पित्याचा चतुर बहु त्यापाशीं ठेवून सेना,
कांतेच्या रक्षणाला अज झटकरि ये, भेटण्या वैरियांना;
क्षुब्धा भागीरथीचा अतिजवन असा ओघ चाले महा तो,
त्याला शोणाभिधान प्रथित नद जसा आडवा शीघ्र येतो. ३६
- स्वाराशीं स्वार तैसे, करिवर करिशीं, भांडती थोर वेगें,
पैतीशीं पादगामी मिसळुनि, वहिले हाणिती शस्त्रयोगें;
अन्योन्याचे समोर प्रवल्तर रथी धांवुनी भीडती ते,
तुल्याशीं तुल्य ऐसे, निरखुनि करिते जाहले संयुगातें. ३७
- [शा. वि.] गंभीरध्वनि वाजती रणतुरें, तद्धोरघोषामुळें,

१. त्रैलोक्यांत प्रसिद्ध ज्याची कीर्ति असा (रघुसुत). २. भोजराजा. ३. सूर्यास. ४. चंद्र.
५. बलिनामक दैत्यानें इंद्रपदप्राप्त्यर्थ शंभरावा यज्ञ आरंभिला असतां विष्णूनें वामन अवतार
घेऊन त्याजपाशीं त्रिपाद भूमि मागितल्यावरून त्यानें हातावर उदक घातलें तेव्हां विष्णूनें
मोठा देह केला त्यास त्रिविक्रम म्हणतात. त्याच्या तिसऱ्या पायास जाणा मिळेना म्हणून
तो त्यानें वलीच्या मस्तकीं ठेवून त्यास पाताळीं घातलें त्या वेळेस प्रल्हादानें त्या त्रिविक्रम-
पादास आडविलें या गोष्टीकडे एथें लक्ष्य आहे, ६. पायदळाशीं पायदळ. ७. युद्धातें.

ऐकायास न शब्द येइ, म्हणुनी कोणी न तें चांवळे,
हो कोण क्षितिपाल हे तरि शरीं टंकांकनांच्या वशें,
होते मुद्रित तें नृपांस, सहजें पाहूनि बाणां दिसे. ३८

घोड्यांचे खुर आपटोनि सहसा धूळी रणीं उठली,
वेगें स्पंदन धांवती म्हणुनियां मध्यंतरीं दाटली;
हत्तीचे श्रुतिताळ लागुनि, नमीं अत्यंत विस्तारली,
ती अंतःपटसी बनून, रविला आच्छादिती जाहली. ३९

वायू लागुनियां, विदीर्ण सहसा होती मुखें जीं निज,
तींही ओढुनि घेति थोर धुरळा मत्स्याकृतीचे ध्वज,
ग्रीष्मांतीं पडती जळें गडुळ तीं, त्यां प्राशिताती जसे
मोठाले परमार्थमत्स्य, तसली शोभा ययांची दिसे. ४०

[शि.] रथांगांच्या नादावरुनि मनिं ये कीं रथ भला,
महा घंटाघोषावरुनि समजे हत्ति उगला,
स्वभर्त्यांच्या नांवा परिसुनि कळे योधहि तसा,
दिसेना तें कांहीं, बहुत धुरळा दाटुनि असा. ४१

[शा.] नेत्रा बाधी धूलिरूपांधकार, तेव्हां घोडे हत्ति धानुष्क वीर,
यांचीं रक्तें वाहती शस्त्रघातें, तीं बालार्कस्थानिं झालीं त्यातें. ४२

[शा. वि.] रक्तानें भिजुनी, दबून बसलीं सारीं रजें खालचीं,
तेव्हां जीं उरलीं वरी तदुपरी ही कल्पना बुद्धिची,
जें भूमीवरि लालशोणित गमे निर्धूम अंगार तो.
धूळी जी वर तोच धूर पहिला व्योमास जो व्यंयि तो, ४३

[स.] मूर्च्छेनें व्याप्त होतां, फिरवुनि रथ ज्यां सारथी दूर नेती,
मूर्च्छा जातांचि सूताप्रति बहुविध ते शूर तें दोष देती;

१. बोले. २. हा राजा कोण हें. ३. वाणावर. ४. टांकीनें खोदल्यावरून. ५. बाणांस पाहून तें (हा नृपाल कोण हें दिसे असा अन्वय) ६. कर्णताल. ७. खरे मासे. ८. चाकांच्या. ९. बालसूर्याचा उदय झाला म्हणजे अंधकार दूर होतो तसें एथें रक्तानें धूळ भिजून नाहींशी झाली म्हणून धूलिरूप अंधकाराला रक्त हें बालार्कस्थानीं झालें असा भाव. १०. धूलिरूप अंधकाराला. रक्त हेच लाल निखारे व वर जो धुरळा तो त्याचा धूर असा भाव.

पूर्वीं जीहीं हणीलें, वळखुनि मग त्यां केतुचिन्हावरोनी,
क्रोधावेशें तयांच्या वरि हणिति बळें धांवुनी आयुधांनीं. ४४

ओढोनी कर्णमूलावधि, शरगण जे टाकिले योधवर्गीं,
ते येतांना, स्ववाणीं सबळ रिपुगणीं तोडिले अर्धमार्गीं;
तत्रापा अग्रखंडे अणकुचिसहितें पूर्ववेगानुसार,
जावोनी योजिलेलें स्थळ बिनचुक तीं^१ वेधिति आरपार. ४५

[स्र.] हत्तीचें युद्ध चाले जंव अतिनिशितीं चक्रधारात्रंजांनीं,
वेगें आधोरणांचीं बहु शिरकमळें कापिलीं युध्यमानां,
श्येनाच्या तें नखां तत्कच अटकुनियां राहती गुंतुनी तीं,
यासाठीं मस्तकें हो लवकरि नचि तीं तेथुनी खालिं येती. ४६

स्वाराला स्वार मारी, तंव जरि बसला थोर आघात त्यातें,
मूर्च्छा येवोनि घोड्यावरिच पडतसे टेंकुनी मस्तकातें,
मूर्च्छावस्था असे जों तंवर नचि हणी मागुती स्वीय शस्त्र
त्याला आद्यप्रहर्ता स्मरुनि मनिं मनुप्रोक्तं सत्रीतिशास्त्र. ४७

[शा. वि.] देहीं निस्पृहवीर वर्मधर जे तत्खड्ग वेगें पहा,
कोशांतूनि निघूनि आपटति तें दंतीं गजांच्या महा,
तेणें अग्नि पडे, विलोकुनि जया घेवोनि हत्ती भया,
शुंडेनें जलबिंदुतें उडवुनी ते वीझवीती तथा. ४८

बाणीं तोडियलीं शिरेंचि^२ दिसती जेथें फळें चांगलीं;
डोक्यांच्या पगड्या तुटून पडल्या तीं पानपात्रें भलीं,
* वाहे शोणित तेंचि मद्य गमलें, या हेतुनें केवळ
शोभे तें रणं मृत्युचें तंव जणूं विस्तीर्ण पानस्थळ. ४९

बाहूचा तुकडा तुटोनि पडला त्याच्या तई बाजुला,
चोंची मारिति पक्षि त्यां हुसकुनी कोल्ही धरी त्याजला,

१. अग्रखंडें. २. चक्रधारासमुदायांनीं. ३. माहूतांचीं. ४. युद्ध करणारांनीं. ५. सामनेवाला
बेसावध आहे तर त्यावर वार करूं नये असें जें मनूक्त चांगलें नीतिशास्त्र तें मनीं स्मरून
न हणी असा अर्थ. ६. बाणांच्या योगानें (तोडियलीं अशीं शिरें). ७. मस्तकें. * “वाहे
शोणित तेंचि मद्य गमलें या हेतुनें ओखटें, भासे तें रण मृत्युचें सकलिका दारू पिण्याचें
पिठें” असें पाठांतर. ८. रणभूमि. ९. मद्यपान करण्याची जागा.

- लागे खाउं, तदंगदाग्र खुपलें तीच्या मृदू तालुला,
त्रासोनी पिशितप्रिया तरिहि ती फेंकी दुरी त्याजला. ५०
- खड्गानें शिर कापिलें स्वरिपुनें, तैं तो विमानीं बसे,
वामांकावरि ज्याचिया सुरुचिरा देवांगनाही असे;
ऐसा तो अतिहर्षनिर्भरमना पाहे रणाच्या कडे,
तों त्याचाच कैबंध नृत्य करितां त्याच्याच दृष्टी पडे, ५१
- [व. ति.] दोघे रथी रथिं बसोनि रणार्थ आले,
तैं सारथी पडुनि सारथि तेच झाले,
घोडे मरून पडले, तंव ते गदांस
धेवोनियां करिति शीघ्र महाहर्वास;
[भु. प्र.] गदा मोडतां बाहु युद्धा करीति, बहू दाविती युद्ध कौशल्यरीति,
असे एकमेकांस मारून अंतीं, स्वयें स्वर्गतीलागिं दोघेहि जाती. ५२
- [उ. जा.] परस्परां मारुनि शस्त्रयोगें, स्वर्गास गेले जरि वीर दोघे,
एके स्त्रियेचा तिथलेहि नाद लागोनि तेथें करिती विवाद. ५३
- [शा. वि.] सेना दोनहि घोर युद्ध करिती, तैं जाहली हें स्थिती,
केव्हां एक हटे, दुजीहि दुसऱ्या वेळीं सरे मागुती;
पर्यायें पुढिले व मागिल असे वारे जई लागती,
दोघी हाटविती महोर्मिच जशा त्या एकमेकीप्रती. ५४
- [इं. व.] *सेना जरी शत्रुबळें पराजिता, अज स्वयें त्यासचि होय मारिता,
धूमा तृणांतोनि समीर लोटितो, जेथें तृणें तेथचि वन्हि धांवतो. ५५
- [भु. प्र.] रथारूढ होतां निषंगीहि शूर, तनुत्राण आंगीं करीं चाप थोर,
असा वीर साऱ्या नृपांलागिं मार्गें, स्वयें एकटा हाटवी वीर्ययोगें;

१. त्याच्या बाहुभूषणाची अणी. २. मांस जिला आवडतें अशी तरी. ३. मस्तक तुटून गेलेलें धड. ४. मोठें युद्ध. ५. मोठाल्या लाटा.

* अथवा (वरील अर्थाचाच दुसरा श्लोक) :—

[शा. वि.] शत्रूचें बळ हाटवी अजबळा अत्यंत वेगें जरी,
मोठा शूर पराक्रमी अज तई त्यालाच तो संहरी;
धूमाला जरि दूर सारित असे वायू तृणांतोनि हा,
राहे जेथ तृण प्रभूत शिरतो तेथेंच अग्नी महा. ५५

जसा यज्ञवाराहरूपी रमेश, महाकल्पकालीन अंभोनिधीस
निवारीतसे एकला शक्तियोगे, तसा शूर हा शत्रुला सारि मार्गे. ५६

[शा. वि.] शोभे दक्षिणहस्त तृणिवंदनीं तो घालतां काढतां,
केव्हां बाण शरासनीं चढवितो, हें ना दिसे पाहतां,
जे लागूनि सवेग ठार मरती तें शत्रु भूमीपती,
ते सारे शर तों गमे जनमनां मौर्वीतिनी नीघती. ५७

दांतीं चावुनि ओंठ लाल दिसती क्रोधाचिया निर्भरीं,
भाळालागिं अढ्या पडुनि चढल्या तें भोंवयाही वरी;
गर्भीं हुंकृति शब्द चालत असे, ऐशीं शिरें तोडुनी,
कंठीं बाण हणोनि सर्व भरली तींहीं तई मेदिनी. ५८

[शा.] सान्या सैन्या सर्वही शस्त्रभारा, घेवोनीयां भूपसंघात सारा,
सर्वे यत्नें एकदाची अजाला, लक्षोनी तो हाणिता होय त्याला. ५९

[शा. वि.] शस्त्रांनीं रिपुच्या समग्र रथ तो झाकून गेला असे,
त्याचें अग्र दिसे, म्हणोनिच तई जाणावया येतसे;
प्रातःकाल जसा बहू हिमवशें आच्छादुनी राहतो,
तेव्हां अल्परविप्रकाश बघुनी, तेणेंचि तो भासतो. ६०

[व. ति.] संमोहनाख्य रिपुमोहकर प्रसिद्ध,
जें दे प्रियंवदं समंत्रक अस्त्र शुद्ध,
आलस्यशून्य अज या समयीं सवेग,
त्याचा करी रिपुवरी समरीं प्रयोग. ६१

[शा.] तेणें ऐसें प्रेरिलें अस्त्र जेव्हां, निद्रा आली सर्व सैन्यास तेव्हां,
तीच्या योगें मूर्च्छना त्यांस आली, शस्त्रें अस्त्रें हातचीं तें गळालीं;

१. विष्णूच्या दहा अवतारांपैकीं हा (वराह अवतार) तिसरा होय. यासच 'यज्ञवराह'
'आदिवराह' असेंही म्हणतात. याचें मुख डुकराचें व देह मनुष्याचा वर्णिला आहे.
हिरण्याक्षनामक दैत्य अत्यंत उन्मत्त होऊन त्यानें लोकांस बहुत पीडा दिली व पृथ्वीसही
भार होऊन ती समुद्रांत बुडूं लागली; तेव्हां विष्णूनें हा वराह अवतार घेऊन त्या
दैत्यास मारून आपल्या दंताग्रानें पृथ्वीचा उद्धार करून तिला उचलून धरिलें अशी पुराण-
कथा आहे. तिजकडे या स्थलीं लक्ष्य आहे. २. कल्पांतींच्या. ३. समुद्रास. ४. भात्यांत.
५. त्या शिरांनीं. ६. राजसमूह. ७. या नांवाचा गंधर्व.

- स्तंभा योधे टंकती तैं ध्वजाच्या, झाल्या माना वांकड्या फार ज्यांच्या,
पागोटीं त्या बाजुच्या स्कंधिं आलीं खालीं, ऐशी दुर्दशा थोर झाली. ६२
- [शि.] प्रिया ज्याची घेई रुचिर रुचि त्या ओष्ठिं अज हा,
धरोनी शंखातें निजकरिं तई वाजवि पहा;
स्वहस्तें जें संपादित यश जणूं मूर्त बघतां,
जना वाटे पीतो समरिं रघुचा पुत्र निरुता. ६३
- पळाले जे पूर्वीं वळखुनि त्यांनीं ध्वनि तदा
धन्याचे शंखाचा, परतति मनीं पावुनि मुदा,
परिम्लानीं अंभोरुहगणिं जसें विंब विलसे
विधूचें, निद्रिस्ता रिपुगणिं तसा तैं अज दिसे. ६४
- [शा. वि.] “हारिलें यशमात्र सर्व तुमचें पुत्रें रघूच्या स्वतां,
नाहीं जीवित नाशिलें, सदयता केली असी तत्त्वतां,”
रक्तानें भिजवोनि बाणवदनें तींहीं अजानें करे,
शत्रूच्या लिहिलीं ध्वजावरि अशीं तैं सुंदरें अक्षरें. ६५
- [स.] भाळीं घर्मावुविंदू अभिनव जमले फार योगें श्रमाचे,
पागोटें काढिल्यानें कचहि विखरले भोंवतीं मस्तकाचे,
बाहूला चाप शोभे लटकुनि, असला वीर तो तेथ आला,
जेथें भार्या भयार्ता बसलि, अज तिशीं तो करी भाषणाला. ६६
- “टाकोनीयां भयातें सुतनु, निरखि या वैरियातें खुशाल,
घेतील क्षिप्र यांचें शिशुहि हिसकुनी हस्तिचें शस्त्रजाल
ऐसें केलें जयानें, अससि करगता तूं तयाच्या, तुला गे
हड्डें हारूं पहाती नृप ! नवल असें देखिलें काय सांगे.” ६७
- [शा. वि.] शत्रूपासुनियां विषाद तिजला झाला असे जो स्वतां,
जावोनी मुख रम्य फार दिसलें, चित्तांत ये स्वस्थता;
निःश्वासें मलिनत्व येउनि पुन्हा नैर्मल्य जो पावला,
तो आदर्श तिच्या सुखाप्रति मला दृष्टांत वाटे भला. ६८
- [भु. प्र.] तई हर्ष पावे मनीं थोर राणी, तरी ती भिडेनें न बोलेचि वाणी,
सरल्यांच्या मुखानें प्रशंसा तयाची, करी ती तई होय ती राजयाची.

स्थली चांगली भोजली वृष्टियोगें, तरी मेघवृंदास केकाच सांगे,
तसा हर्ष तीच्या मना जाहलेला, सखीभाषणांनीच तो व्यक्त केला. ६९.

[शा. वि.] ऐसें वामपदास ठेवुनि अजे भूमिपतींच्या शिरीं,
केली इंदुमती पराक्रमवशें तें आपुली अंतुरी,
झाले रूक्ष रजे जिचे कच अशी ती ही जयश्रीच कीं,
मूर्ता इंदुमती स्वयें जनमना तें भासलीसे निकी.

७०

[पृ.] घरास अज येइ तो अधिच वृत्त बापा कळे,
सुतें नृपति जिंकुनी परिणिली सुकांता बळें,
“अजा, बहुत धन्य बा, तनय योग्य होशी खरा,”
असें वदुनि त्याचिया फिरवि भूप पृष्ठी करा;
कुटुंब निरवोनियां मग सुतास तो सत्तरी
त्यजोनि विषयस्पृहा नृपति मोक्षमार्गा धरी;
सुदक्ष सुत होय तें कधिं न सूर्यवंशी नृप,
गृहस्थपणिंच्या सुखविषयिं होति हो लोलुप !

७१

ज्याचा तात असे सदाशिव कृती, माता सती पार्वती,
गांव त्र्यंबक हें, गणेश अभिधा, लेले उपाख्याहि ती,
त्यानें जें रघुवंशनामक महाकाव्य प्रयत्नें महा
केलें प्राकृत, सातवा बुधवरा हा सर्ग त्याचा पहा. ॥ १ ॥

या प्रकारें श्रीकालिदासकृत रघुवंश नामक महाकाव्याच्या
गणेशशास्त्री लेले त्र्यंबककरकृत प्राकृत पद्यात्मक भाषांतरांतील
हा अजपाणिग्रहणनामक सप्तम सर्ग समाप्त झाला असे.

सर्ग आठवा

श्लोक

[व. ति.] होतें विवाहशुभकंकण जों हतांत,
तां त्याचिया अणिकही रघु दे करांत;
स्त्रीचे परी वसुंमती सकलाहि ती या

शोभे मनोज्ञ, जणुं इंद्रुमती द्वितीया. १

[शा. वि.] जीसाठीं अति घातपात करिती लोकांत भूपात्मज,
ती पृथ्वी स्वयमेव ये, म्हणुनि घे तीतें महात्मा अज,
भोगाची बहु वासना म्हणुनिच स्वीकारिता जाहला
नोहे हें, परि आग्रहें स्वजनकें आज्ञापिलें त्याजला. २

केला तीर्थजलीं अजास गुरुनें राज्याभिषेक स्वतां;
तत्संगें पृथिवी तथा अनुभवी, पावे बहू तुष्टता;
तेणें उच्छ्वसितें बहूत तिजला आलीं त्यांच्या वशें,
झालें आज कृतार्थ हेंच सुचवी, ऐसें जनाला दिसे. ३

त्याला तें गुरुनें अथर्वविधिनें संस्कार केला नवा,
ल्यायोगें रिपुला दुरासद बहू तो जाहलासे युवा;
जैसा अग्निस वायुयोग घडतो, क्षात्रां म्होग्रा अतां,
तेजा येउनियां तसें मिसळलें हें ब्राह्मं तेज स्वतां. ४

[शि.] प्रजा या राजाला म्हणति “नृप हा नाहिंच नवा,
परी पूर्वींचा हा नृपति रघु ये होउनि युवा !”
न तो बापाची ती अपरिमित लक्ष्मीच अज घे,
परी शौर्योदार्यादिक गुणहि तो घेइ अवघे. ५

[स्र.] * दोघांचा योग दोघां शुभकर घडुनी, फार शोभा अलीसे,
ल्यामाजी एक जाणा, निजपद रघुचें नंदनें रम्य भासे;
तैसें तारुण्य मोठें नव बहु विलसे जें अजाच्या तनूला,

१. उद्बृहणें. २. अथर्ववेदांत इष्टकार्यसिद्धीविषयीं मंत्रतंत्र विधि सांगितले आहेत त्या अन्वये वसिष्ठानें या राजपुत्रासही त्या वेदाचा उपदेश केला. ३. दुर्घर्ष. ४ क्षत्रियसंबंधीं (तेजा). ५. मोठ्या उग्र (तेजा). ६. ब्राह्मणसंबंधीं (तेजा). ७. तरणा.

* अथवा (वरील अर्थाचाच दुसरा श्लोक.)—

[शा. वि.] दोघांचा शुभकारि योग घडुनी दोन्ही बहू शोभलीं,
तीं हीं मी कथितों तुम्हीं समजुनी घ्यावी मनीं चांगलीं;
बापाचें सुसमृद्ध राज्यपद तें शोभे सुताच्या वशें,
तैसें यौवन जें सुतांगि, विनयें शोभा त्याला दिसे. ६.

८. रघूच्या पदावर अज वसला ही एक गोष्ट; व अजाच्या तरुण देहास विनयाचा योग झाला ही दुसरी गोष्ट, अशीं दोहीनीं दोन शोभलीं.

त्याला प्रत्यक्ष आतां अतिशय विनयाचा भला योग झाला. ६

[शा. वि.] उद्वेग क्षितिला न होउं सहसा तेव्हां अशा हेतुनें,
तीचा तो उपभोग भूप करिता झाला दयार्द्रें मनें,
आणीली परिणोनि नूतन वधू भीती न तीच्या मनीं,
वाटो, यास्तव भोगितो बुध्द जसा अत्यंत संभाळुनी. ७

* प्रत्येकास गमे जनीं सकळ मी राजा बहू आवडे,
ऐसें प्रीतिपुरःसर क्षितिपती दे लक्ष सर्वांकडे;
येती अंबुधिला शतावधि नद्या सर्वाहि तो आदरी,
कोणाचीहि तिरस्कृती नचि करी, याचीहि तैसी परी. ८

[उ. जा.] न सौम्य भारी, नचि तीक्ष्ण भारी, मध्यस्थितीलागिंच अंगिकारी,
वायू बहू नम्र करी तरुंना, समूळ नाशीत नसे त्यांना;
तैसाचि हा भूमिपती नृपांतें, तो पाववी केवळ नम्रतेतें,
समूळ त्यांचा न करी विनाश, त्यांची अशी येइ दया त्यास. ९

[भु. प्र.] नसे उद्धतत्वादि चित्ता विकार, स्वभावें धिमा फार होता कुमार,
ऋजुत्वे बहू चालवी कार्यभार, प्रधानादिकां आवडे तोचि फार.
असे एकला योग्य हा कार्यभारा, नको साह्य माझे अजा मत्कुमारा,
असें जाणुनीयां रघू तो विलोकी, धरी थोर वैराग्य चित्तीं विवेकी.
जसें मृत्युलोकीं तसें स्वर्गलोकीं, नसे एकही वस्तु नाशाविणें कीं,
म्हणोनी रघू सोडि त्यालागिं देखा, धरोनी मनीं मुक्तिमार्गास एका. १०
जरा पातली देखुनीयां शरीरा, सुतीं सद्गुणीं स्थापुनी राज्यभारा,
स्वये नेसुनी वल्कलातें स्वहस्तें त्यजोनी गृहा शीघ्र जावे वनातें.
दिलीपाचिया सर्वही वंशजांचा, असे हाच आचार विख्यात साचा,
तिथें संयमातें करोनी रहावे, तनुत्याग होतांच मोक्षास जावे. ११

[पृ.] वनाभिगमनोन्मुखा निरखुनी पित्या सत्वरी,
स्वमस्तकहि मौलिच्या सहित ठेवि पायांवरी,
म्हणे, “मज अजी असें सदानिं एकल्या टाकुनी,
नकाचि गमना करूं अदय होउनीयां मनीं.”

१. चतुर पुरुष. * “प्रत्येकास गमे, नृपास अवध्यापेक्षाहि मी आवडे” असें पाठांतर.
२. या अजाची.

- [भु. प्र.] विलोकोनि अश्रु तथा लोचनाचे, तसें बोलणें दीनवाणें त्याचें,
देया येउनी अंतरीं नंदनाची, त्यजी तेथुनी भूप वार्ता वनाची.
जसा टाकुनी एकदा कंचुकांतें, न घेई त्या सर्प लोकीं त्यातें,
तसा राहिला आत्मजाचे समीप, न घे त्यागिल्या संपदेला महीप. १३
- [व. ति.] संन्यास घेउनि रघू नगरासमीप,
बाहेर बांधुनि मठास वसे महीप,
पुत्रोपभोग्य सुनबाइ रमेपरी ही,
सेवी जितेंद्रियगणा निज सासऱ्या ही. १४
- [शि.] शशी जातां अस्ताप्रति, उदय पावे जंव रवी,
अवस्था येते तें विपुल गगनालागुनि नवी;
जुना राजा जातां नव नृपति सिंहासनिं वसे
कुलीं ह्या, तेणें हें कुलहि गगनाच्या परि दिसे. १५
- [स्वा.] * एक भिक्षुं आणि एक नृपाळ, शोभती उभयतां बहुसाल,
नित्य मुक्ति फलदायक एक, भुक्तिदायक दुजा पथ देख;
दोन तेचि पथ भूवरि आले ! या रिती विबुधिं तर्कित केलें. १६
- [मा.] अजितरिपु जिणाया मंत्रियाचे समेत,
बसुनि करि विचारा पुत्र तो बुद्धिमंत,
जनक परपदाचा लाभ व्हावा म्हणोनी
विजनिं बसुनि राहे वेष्टिला योगियांनीं. १७
- [भु. प्र.] जनीं येति मागावया न्याय जे जे, त्यांसाठीं सिंहासनीं पुत्र राजे,
पिता धारणेसाठीं तेव्हां मनाच्या, बसे आसनीं नित्य शुद्धीं कुंशांच्या. १८

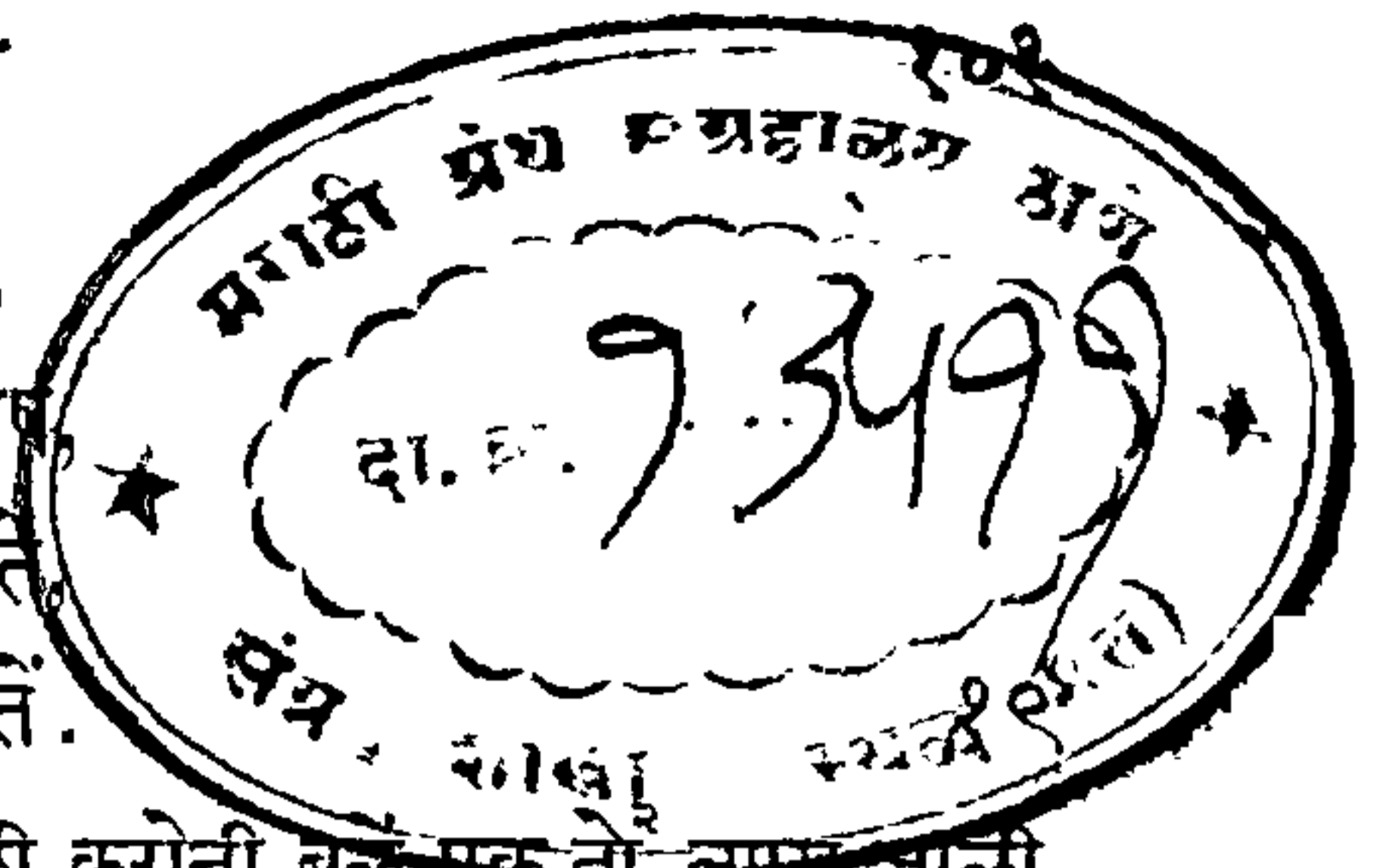
१. सापाची कांत तिला. २. रघूची सून (अजाची बायको). ३. ज्यानं इंद्रियगण जिकला अशा (सासऱ्या).

* अथवा (वरील अर्थाचाच दुसरा श्लोक.)—

[पृ.] यती जनक शोभला, तनय जाहला भूपती,
विलोकुनि त्यांप्रती जन मनीं असें कल्पिती;
“प्रवर्तक निवर्तक प्रकट मार्ग जे दोन रे,
जगांत अजि येउनी विलसताति ते हे खरे!”

१६

४. संन्यासी. (बाप रघु व पुत्र अज यांच्या गुणांची व आचरणांची तुलना कांहीं पद्यांनीं केली आहे). ५. न जिकिलेले वैरी. ६. बाप. ७. दर्भाच्या.

- [व. ति.] दावोनियां भुजपराक्रम तैं विशेष,
पुत्रें रणांत जिणिले रिपु ते अशेष,
अभ्यासुनी सतत योगविधीस ताते,
केलें स्ववश्य तंव पांचहि मारुतांतें.
- [भु. प्र.] रिपूंच्या कृतीच्या फळाचीच होळी करोनी बळें एक तो त्यास जाळी,
दुजा ज्ञानरूपीं प्रदीप्तीं हुताशीं करी भस्म जाळूनियां कर्मराशी. २०
- [व. ति.] तो संधिविग्रहमुखां अज षड्गुणांतें,
पाहोनि तत्फल रिपूवरि योजि त्यांतें,
जो मृत्सुवर्ण समलेखि असा रघू तो,
सत्त्वादि प्राकृत गुणां सबळा जिणी तो. २१
- [वं.] घडोनि येई फलसिद्धि जोंवरी, न सोडि यत्नाप्रति एक तोंवरी,
साक्षात् घडे जोंवरि आत्मदर्शन, दुजा न सोडी तंव योगसाधन. २२
- [शा. वि.] शत्रूंचा न घडो प्रसार म्हणुनी पुत्र प्रयत्ना करी,
तैसी इंद्रियवृद्धि दुर्धर बहू तीतें पिता आवरी;
ऐशी भुक्ति व मुक्ति यांजविषयीं आसक्त दोषेहि ते,
म्वस्वाभीष्ट फलाप्रती उभयतां तैं जाहले पावते. २३
- [भु. प्र.] कितीएक वर्षें सुताच्या दयेनें, अशीं काढुनी योगमार्गे रघूनें,
अविद्याकृता टाकुनी तो तमाला, स्वरूपा मिळोनी समाधिस्थ झाला. २४
- [व. ति.] देहावसान कळलें रघुचें अजाला,
शोकाश्रुंचा नयनिं फारचि पूर आला,
तैं मेळवूनि यति पाहुनि भिक्षुधर्म,
केलें तदैव खननादिक सर्व कर्म. २५
- [शा. वि.] होती भक्ति विशेष त्यास जनकीं या येवढ्या हेतुनें,
केलें सर्वहि और्ध्वदेहिक तयें त्याचें प्रियें नंदनें,

१. शत्रूंचीं कृत्यें निष्फल करी असें तात्पर्य. २. पुत्र. ३. पिता. ४. संधिविग्रह इत्यादि सहा गुण राजनीतींत सांगितले आहेत. ५. प्रकृतीसंबंधीं. ६. अशी भुक्ति म्हणजे भोग व मुक्ति म्हणजे मोक्ष यांविषयीं अनुक्रमें दोषे आसक्त झाले, म्हणजे भोगाविषयीं पुत्र आसक्त व मुक्तीविषयीं पिता आसक्त झाला. ७. पावते जाहले असा अन्वय. ८. यतिधर्म. ९. पुरणें वगैरे.

- योगाभ्यासपथें तनु त्यजुनि जे ब्रह्मीं मिळाले असे,
पुत्रांपादित पिंडदानविधिची त्यांना अपेक्षा नसे. २६
- [शा.] “झाला बापा, त्वत्पिता मुक्त आतां, तो शोकाला पात्र नोहेचि ताता,”
ऐसें तेथें जाणते जे मिळाले, त्यांनीं त्याचें तें समाधान केलें.
- [इं. व.] तें दुःखशोका त्यजुनी रघूचा, पुत्र स्वतः घेइ धनुष्य साचा,
कोणी प्रतिस्पर्धि न आपणातें, केलें असें त्या समयीं जगातें. २७
- [व. ति.] * क्षोणी तसी सुभग इंदुमती ययांनीं,
संपादिला अज पती बलशालि त्यांनीं,
एका तई प्रवसली बहु रत्नमाला,
तैसा दुजोस सुत वीरललाम झाला. २८
- सूर्यापरी प्रखरकांति वपू जयाचें,
व्यापीहि जो दशक कीर्तिवशें दिशांचें,
ज्याचें असे दशरथ स्फुट नाम हें कीं,
जो रावणारिजनक श्रुत होय लोकीं. २९
- [पृ.] ऋषी, अणिक देवता, पितरही, ऋणा यांचिया,
श्रुतें, सुर्यजनें, सुतें, सकल फेडि भूपाल यां;
असा अनृण होउनी अज विराजला फार तो,
खळ्यांतुनि सुटोनियां रवि जसा बहू शोभतो. ३०
- [शा. वि.] आर्ताचें भय वारणार्थ विलसे ज्याचें वपूचें बळ,
विद्वत्सत्कृतिसाठिं अध्ययनही ज्याचें असे केवळ;
यासाठीं धनमात्र लावित असे अन्यार्थ ऐसें नसे,
त्याचे ते गुणही परार्थ अवघे होते बलादी असे. ३१
- [मं. कां.] कोणे एके समयिं रघुचा पुत्र राज्यव्यवस्था
पुत्राधीना करुनि, मनिं घे कामिनीक्रीडनास्था,
भार्यासंगें निज उपवनीं, नंदनीं, जेविं इंद्र

१. पुत्रानें केलेलें. * क्षोणी अणिक धरणीपतिपुत्रि यांनीं. ” असें पाठांतर. यांत णींचा अनुप्रास साधतो. २. पृथ्वी. ३. इंदुमतीस. ४. वीरश्रेष्ठ असा. ५. तीक्ष्णकांति. ६. रामचंद्राचा बाप. ७. शास्त्राध्ययनानें (ऋषीचें ऋण). ८. यज्ञानें (देवऋण). ९. पुत्रोत्पादनानें (पितृऋण). १०. या तिन्ही ऋणा फेडी असा अन्वय. ११. सूर्याभोंवतीं जो परिवेष कधीं कधीं दिसतो त्याला सूर्याचें खळें असें म्हणतात.

- इंद्राणीशीं, करि अज तसा क्रीडनातें नरेंद्र. ३२
- [शा. वि.] तेव्हां दक्षिणसागरानिकट जें गोकर्ण नामें महा
क्षेत्र श्रेष्ठ तिथें अहर्निश वसे गौरीसर्वें कामहा;
त्याचें दर्शन घ्यावयास्तव दिनीं एके सुरैर्षीं स्वयें,
वीणावादनसक्तहस्त वरतीं आकाशपंथेंच ये. ३३
- [व. ति.] माला सुदिव्यसुमनीं रचिता सुरेखा,
वीणेवरी मुनिचिया नव होति देखा,
“मातें तदीय अधिवास घडो” म्हणोनी.
जाणों समीर उडवी तिजला धरोनी. ३४
- पुष्पानुसारि मधुपाँवलि वल्लकीला,
वेढी विलोकुनि जिला गमलें जनाला,
पाहोनि वायुकृतधिकृतिचे प्रकारा,
ती ढाळिते सतत सांजन बाप्पधारा. ३५
- [शा. वि.] माला ती विमला सुगंधिबहुला शोभा लतांची महा,
हारी तें ऋतुसंभवा अपुल्या सौगध्ययोगें पहा,
उद्यानीं नृपकामिनी बसलिसे तीचे स्तनाग्रावरी,
आकाशांतुनि येउनी सजवें ती खाली पडे सत्वरी. ३६
- [वै.] क्षणमात्र कुचावरी तिला, बघुनी सुंदरि होय विव्हला,
मरणाप्रति पावली त्वरें, तंव आश्चर्य जनां गमे खरें !
गिळितां विधु राहुनें जसी, दिसते निष्प्रभ चंद्रिका तसी,
दिसली नृपतिप्रिया मृता, न कळे कारण कांहिं शोधितां. ३७
- [व.] * अचेतना होउनि राजसुंदरी, पतीस घेवोनि पडे धरेवरी,

१. शचीशीं सह नंदनवनीं इंद्र क्रीडा करितो तसें. २. गोकर्णक्षेत्र हें दक्षिण हिंदुस्थानच्या दक्षिण भागांत महाप्रसिद्ध शिवक्षेत्र आहे. येथें माघमासीं महाशिवरात्रीस मोठी यात्रा भरत असते. तेथें शिवाचें आत्मलिंग स्थापिलेलें आहे. ३. नारद. ४. वीणा वाजविण्यांत सक्त आहे हस्त ज्याचा असा (सुरर्षि). ५. हिचा योग घडोन सुगंधप्राप्ति व्हावी म्हणून. ६. वायु. ७. भ्रमरपंक्ति. ८. वीणेला. ९. अंजनयुक्त. १०. अश्रू. ११. सवेग.

* अथवा (वरील अर्थाचाच दुसरा श्लोक.)—

[व. ति.] निश्चेष्ट शीघ्र पडतां पतिलाहि पाडी, दोघांचि ही तनु अशा रितिनें धडाडी,
तेलासर्वेंचि पडते जसि कां दिव्याची ज्योती सवेग पृथिवीतलि एकदांची. ३८

तेलासवें ज्योत जसी दिव्याचि ती, सवेग येते वरतोनि खाल्तीं. ३८

[व. ति.] आक्रोश थोर करि सेवकवर्ग त्यांचा,
ऐकोनि दीर्घकरुणस्वर तें त्यांचा
हंसादिपक्षिगण ओरडती भयें ते,
जाणों ययांपरि त्यांसहि दुःख होतें. ३९

[शा. वि.] झाली तें व्यजनादि साधनवशें मूर्च्छा अजाची दुरी,
राणी इंदुमती तसीच पडली निश्चेष्ट भूमीवरी;
मर्त्याचें अवशिष्ट कांहिं असतें आयुष्य हो जोंवरी,
आशेनें उपचार लोक करिती ते चालती तोंवरी. ४०

[शा.] ताराहीना वल्लुकी होय जैसी, राणी भासे चेतनाशून्य तैसी,
अंकीं तीतें घे करांनीं नृवीर, ज्याच्या चित्तीं प्रेम राहे अपार. ४१
मृत्यूनें ती जाहलेली विरूप, अंकीं घेतां भासला तेंवि भूप,
फिक्री प्रातःकाळिं वातायुलेखा अंकीं ज्याच्या तोशशी जेविं देखा. ४२

[शा. वि.] होता धीर तरी, अधीर बहु तो होवोनियां अंतरीं,
दाटे कंठ, तसाच भूमिपति तें शोकें विलापा करी;
लोहाला कठिणाहि मार्दवचि दे जो ताप तो प्राणियां,
लोकामाजि मृदू करील, न असे आश्चर्य गोष्टींत या. ४३

“स्पर्शाला मुकुमार फार असती लोकांत जीं कां फुलें,
होतीं तींहि समर्थ जीवित हरायाला स्वकीयें बलें;
मारायास नरास निष्टुर विधी चित्तीं धरी वासना,
सांगा हो, मग काय त्यास जगतीमाजी उणें साधना ? ४४

किंवा जें मृदु होय त्यास मृदुनें मारीतसे अंतक,
ऐसा सर्व जगांत विश्रुत असे त्याचा बहू लौकिक;
भारी कोमल आणि शीतल असे लोकांमधें जें दंव
तद्योगें नल्हनी मरोनि पडते, हे जाणती मानव. ४५

माळा मारक होय, हेहि म्हणणें मिथ्याच वाटे मना,

१. विंझण वारे वगैरेचे योगानें. २. तारारहित. ३. वीणा. ४. अज. ५. मृगलेखा.
६. एथून कांहिं पद्यांनीं अजाचा विलाप वर्णिला आहे.

- कां कीं ठेवितसे उरीं, तरिहि ती कैसी मला मारिना !
कोणाला विष तारितें, अमृतही कोणास मारीतसे,
तस्मात् मृत्युस हेतु एक मजला ती ईश्वरेच्छा दिसे ! ४६
- किंवा दैवगती विरुद्ध ममही, सध्या नसे ती सुधी,
या हेतुस्तव बीज ही जणुं अतां निर्मीं स्वबुध्या विधी^१;
वृक्षाचा करितां न नाश अणुही स्वीयें बलें संप्रती,
^२तीनें पाडियली तद्भाश्रित लता, मारोनियां खाल्तीं. ४७
- केले मीं अपराध फार, तंवही केली न तूं हेलना !
आतां तों अपराध अल्पहि नसे हें ठाउकें त्वन्मना;
ऐसेंही असतां, न पात्र मम हा संभाषणाही असे !
ऐसें मानुनियां सखे मज, अजी मौना धरीलें कसें ? ४८
- मीं आहे शठ धूर्त वंचक, असें तूं ओळखूनी अतां
झालीसी परलोकवासि, पुसल्यावांचून मातें स्वतां !
दुष्टाचें न मुखावलोकन पुन्हा होवो, असें चिंतुनी,
तेथोनी परतोनि येउंच नये, हें धारिलें कीं मनीं ! ४९
- कांतेच्या सह जाइ जीव मम हा, ही गोष्ट झाली बरी,
तीतें सोडुनियां निघे परत तो, ही तों अयोग्या खरी;
धिग् जीवा ! करणें तुझें न बरवें वाटे मनीं शोधितां,
याचें दुःसह कष्टरूप फल हें वा भोगि तूं तत्त्वतां ! ५०
- [वै.] सुरतश्रमजन्य घर्म हा, वदनीं सुंदरिच्या दिसे पहा !
परि ती तरि या क्षणीं असी, त्यजुनी सर्वहि झालि नाहिंसी !
- [उ. जा.] पळामधें हा घडला प्रकार, हे पाहतां देह दिसे असार
असे बहू भंगुर तत्स्थिती ते, देवा असो धिक्कृति जाण तीतें ! ५१
- [शि.] मनेंही म्यां केलें कधिंहि न तुझें अप्रिय सये,
मला टाकायाची मति तंव मनीं केंवि अजि ये ?
पति क्षोणीचा मीं परि वरिवरी प्रीति तिकडे,
खण्या प्रेमाचा तो भर सकल वाहे तुजकडे । ५२

१. ब्रह्मा. २. विजेनें. ३. वृक्षाश्रित. ४. खालतीं पाडिली असा अन्वय. ५. क्षोणीकडे.

- [शा. वि.] ज्यामाजी भरलीं फुलें सुरुचिरें, जे नील भृंगापरी,
 ज्यांचे पेड वळोनि सुंदर असी वेणी दिसे साजरी;
 त्या केशांस समीर लागुनि सये ते हालती जें अतां,
 होतो भास मनास कीं जिव तुझा येतो जणूं मागुता ! ५३
 कोणी एकलता हिमालयगता तेजास जी वागवी,
 रात्री होउनियां प्रकाशित, तमा ती तेथ त्या घालवी,
 तैसी सावध होउनी मम सखे, ऊठ स्वयें सुंदरी,
 माझी ही विरहव्यथा सकलिका आतां करी गे दुरी. ५४
 रात्रीचें मिटतें सरोज उदरीं ज्याच्या अली कोंडती,
 ते शब्दा करिती न, तें दिसतसे त्याची जसी का स्थिती ;
 तैसें भाळ विशाळ युक्त अलंकीं ऐसें तुझें जें मुख,
 तें निःशब्द विलोकुनी मज गडे, वाटेल कैसें सुख ? ५५
 चंद्राला रजनी पुन्हा मिळतसे, कोकास कोकास कोकांगना,
 त्यांचा सावधि तो वियोग म्हणुनी सोसे त्यांच्या मना;
 आतां भेट तुझी अशक्य म्हणुनी संताप जो हा असा,
 होतो त्वद्विरहें, सखे, मज न तो जाळील कीं अग्निसा ? ५६
 शय्या सुंदर पुष्पराजि रचिता ती ही खुपे हो जिला,
 ऐसी शारदपूर्णचंद्रवदनं जीची तनू कोमला !
 ती काष्ठीं घटिता भयंकर चिता दीप्ताग्निनें संयुता,
 गे सोशील कशी सरोर्जनयने, सांगे अतां तत्त्वतां ५७
- [व. ति.] एकांतिची सहचरी तव मेखला ही,
 तीही अतां मधुर शब्द करित नाही !

१. कमल. २. ध्रमर. ३. कुटिल केशांनीं युक्त. ४. रात्री. ५. कोक असें चक्रवाक पक्ष्याला म्हणतात. त्यांत पुरुष (नर) आणि स्त्री (मादी) यांचा रात्रीं वियोग असतो. त्यांची परस्परें प्रीति अत्यंत असते. म्हणून त्यांस वियोगदुःख फार होतें. सूर्योदय झाला म्हणजे त्यांची परस्पर भेट होते अशी कविप्रसिद्धि आहे तिजकडे या स्थलीं “कोकास कोकांगना पुन्हा मिळतसे” या वाक्यांत लक्ष्य आहे. ६. ज्याला समाप्ति आहे असा (वियोग). ७. शरतकालच्या पूर्णचंद्राप्रमाणें मुख जिचें (हें संवोधन). ८. कमलनयने (हें संवोधन).

- याचेवरोनि मज हे करभोरु, भासे
कीं ती तुझ्याचि विरहें मृत जाहलीसे. ५८
- तूं मंजुल स्वर दिला सखये, पिकास,
हंसीस मंदगति, दृष्टि चला मृगास,
वातें वनांत डुलती लतिका सुरेख,
त्यां हावभाव दिधले रमणीय देख. ५९.
- मातें घडो सुख म्हणोनिच पाठिमागें,
द्याह्या स्थलीं स्वगुण ठेवियले तुवां गे,
त्यांनीं मला सुखविजे, परि तेचि पाही,
आतां मदीय तनुचि करिताति लाही ! ६०
- [शा. वि.] देखेही सहंकार आणि फौलिनी बागामधें संप्रती,
या दोघांस परस्परें सुचतुरे, त्वां कल्पिलीं दंपती;
त्यांचें मंगलकार्य हें न करितां गेलीस लोकांतरीं !
आहे हें करणें तुझें उचित कीं ! सांगे मला सुंदरी. ६१
- केला दोहद तूं अशोक तरुला त्याला फुलें पातलीं
होतीं सुंदर योग्य वेणिस तुझ्या जीं भूषणें चांगलीं;
झालीसी परलोकवासि सखये, या कारणानें असा,
तीं वाहूं तव पिंडदानसमयीं पिंडावरी गे कसा ? ६२
- ज्याचे नूपुर वाजती छुमछुमा ऐशा पदांचा मला
झाला अद्भुत लाभ, हें मनिं सये, हा आठवोनी मला;
पावे चंद्रमुखी अशोकविटपी शोकास तो अंतरीं,
पुष्पांचें मिष दाउनि करितसे ही बाप्पवृष्टी खरी. ६३
- [शि.] तुझ्या श्वासा ऐसीं वकुलकुसुमें सौरभयुतें
कराया तत्कांची अपण बसलों एक निस्ते,
वदूं काई कांते ! त्यजुनि तिस अर्धीच सुभगे,
अशी निद्रा घेशी, उचित तुज हें सांग मज गे ! ६४
- तुझ्या दुःखें दुःखी, तव सुखभरानें बहु सुखी,

अशा तूझ्या संगें असति सखया जाण सुमुखी,
जसा शुक्लीं पक्षीं विधु सुभग वाढे प्रतिदिनीं,
तसा आहे तूझा तनय गुणशालीहि सदनीं,
तुला जें का वाटे प्रिय मजहि वाटे प्रियचि तें,
मनीं दोघांच्याही रुचि अणुहि भिन्ना न वसते;
अशी सर्वांशानें स्थिति सकल सौख्यास्पद मनां,
असोनि हा कैसा हृदयिं धरिला निष्ठुरपणा !

६५

[शा. वि.] झाली ध्वंस्त रती, धृतीहि सकला अस्ताचला पावली,
संपे गायन, उत्सवींहि ऋतुच्या नाहीं रुचि राहिली;
तैसें कारण अल्पही न उरलें या भूषणांचें स्वतां,
शय्या शून्यचि जाहली मम अजी जी जाळिते पाहतां !

६६

तूं माझ्या अससी धनीन घरची, मंत्री विचारांतली,
एकांतांतील मित्र, शिल्पकृतिची गे पट्ट शिष्या भली,
ऐसी तूं ! तुजला दयारहित या दैवें बलें हारितां,
नेलें सर्वहि ! काय शेष उरलें तें तूं वदे तत्त्वतां !

६७

काढोनी दयिते, मधु स्वमुखिचें तूतें मियां अर्पिलें,
तें प्राशोनिच संप्रती मन तुझें संतुष्ट कीं जाहलें;
त्या पानावर हें तिलोदक कसें स्वर्गीं रुचेल प्रिये !
झालें दूषित जें मृगांकवदने, उष्णाश्रुनीं माझिये.

६८

* मोठाले विषयोपभोग घडले मातें तुझ्या संगतीं,
उद्यानांत वसंतकालिं दयिते झाली यथेष्टा रती;
आहे वैभव तें, परंतु न असे वस्तू अजा मोहक,
झालें त्वद्विरहें असें गणितसे दुःखामधें हें सुख !”

६९

१. नष्ट. २. प्रीति. ३. धैर्य.

* अथवा (वरील अर्थाचाच दुसरा श्लोक) —

[शा. वि.] त्वत्संगं विषयोपभोग घडले नानापरीचं मला,
अद्यापी सखये, उणें न किमपी द्रव्यादिसंपत्तिला;
तत्रापी विरहें तुझ्या मम मना झालें महारोचक
तेणें कांहिं न आवडे, गणि सखे दुःखामधे हें सुख !

६९

- ऐसें तो करुणस्वरें परिपरी बोलोनि कांतेप्रती,
 उद्यानस्थ तरुंसही रडविता झाला तई भूपती;
 वाहे जो मकरंद फुल्ल कुसुमापासोनि त्यांखाल्तीं,
 तद्रूपेंच तई गमे, जनमना अश्रूच ते ढाळ्ळिती. ७०
- [स.] त्याचे मांडीवरोनी मग जसितसि ते ओढुनी बांधवांनीं,
 मोठ्या दुःखें तयांनीं अगस्तूरुभवा इंधना मेळ्ळोनी,
 माळा तीं नारदाची अमरसुंमकृता अंत्यभूषाच झाली,
 जीतें, ती राजपत्नी झटकरि अनलौमाजि तें दग्ध केली. ७१
- [शा. वि.] “कैसा हो नृप जाणता म्हणवितो, हा बाइल्याची खरा !
 जाते स्त्री नवऱ्यासवें, न कधिंही स्त्रीच्यासवें नोवरा !”
 ऐसें सर्वहि निंदितील म्हणुनी, राणीसवें भूप या
 गेला नाहिं चितेवरी, नचि तई भेणें स्वमृत्यूचिया. ७२
 तींच्या तें दशासासराहुनि पुढें कर्तव्य साऱ्या क्रिया,
 उद्यानींच सपिंडनांत विधिवत् केल्या नृपानें तया;
 शास्त्रार्थज्ञ म्हणोनियां करि महादानाहि भूम्यादिका,
 मोठा खर्च करोनि होय नृप तो संपादिता लौकिका. ७३
 कांतेवांचुनि एकलाचि नगरीमाजी प्रवेशा करी,
 तें लोकां दिसला, दिसे विधु जसा गेल्यावरी शंर्वरी;
 बाप्पें पौरवधूमूर्खीं निरखुनी भूपास वाटे असें,
 कीं जो शोक अपार होय मजला त्याचे उसासे जसे ! ७४
 होता यज्ञ करीत आश्रमिं गुरूं त्याला समाधींत रे,
 झालें ज्ञान तईच कीं नृपतिची बागांत भार्या मरे;
 तच्छोकातिशयें भ्रमिष्ठ नृपती झाला असें जाणुनी,
 त्याला बोध करावयास चतुरा शिष्यास धाडी मुनी.
- [उ. जा.] तपोवनांतूनि पुरांत येउनी, भूमीपतीची तंव भेट घेउनी,
 वशिष्ठशिष्य श्रुतवांन् करीतसे, आर्ता नृपाशीं तंव भाषणी असें. ७५

१. वृक्ष. २. आगरुनामक वृक्षाच्या इंधना. ३. पूर्वोक्त. ४. दिव्य पुष्पांची. ५. अग्नींत.
 ६. दहा दिवसांहून (पुढें). ७. संपादिता होय असा अन्वय. ८. (हें संपादिता होय
 याचें कर्म.) ९. रात्री. १० वसिष्ठ. ११. विद्वान. १२. शोकाकुल झालेल्या.

- [शा. वि.] “जें का मानसताप कारण तुला झालें असे निश्चित,
सारे योगबळें मदीयगुरुतें वा जाहलें विश्रुत;
बोधाया तुजला समक्षच तिहीं येणें असे चांगलें,
ते आहेत परंतु संप्रति नृपा, यज्ञामधें गुंतलें. ७६
तूं सद्वृत्त नृपा, तुझी विदित वा आहे जनीं धीरता,
यासाठीं लघुसा निरोप गुरुनीं सांगितला तत्त्वतां;
तो आतां तुजला प्रविष्ट करितों ऐकोनि घेई स्वयें,
तो चित्तांत धरोनियां नरपते, तूं चाल त्या अन्वयें. ७७
‘पाताळ क्षिति आणि जाण तिसरा जो स्वर्ग, लोकीं ययां,
झालें, होत असे, अणीक पुढती होणार जें कीं तयां;
जाणायस समर्थ जाण असती जे^३ ज्ञानदृष्ट्या स्वयें,
यासाठींच जनांत ज्यासैं म्हणती त्रैकालिकज्ञानिये. ७८
होता जो तृणविंदुनामक मुनी विख्यात पृथ्वीवरी,
तो रात्रंदिन कष्ट भोगुनि तपश्चर्या सुघोरा करी;
साशंकें हृदयें सुरेंद्र हरिणी नामें तई अप्सरा,
भंगायास तपास त्या मुनिचिया, धाडी महा सुंदरा. ७९
जेव्हां ती मुनिच्या पुढें सुखधू शृंगारचेष्टा करी,
हें तो विघ्न तपास जाणुनि, ऋषी क्रोधावुनी अंतरीं;
तूं होशील मनुष्य मृत्युभुवनीं उन्मत्त देवांगने,
शांती सोडुनियां तिला वदतसे शापास या रीतिनें. ८०
स्वामी मी परतंत्र, त्यांतहि असैं स्त्रीजाति जन्माधर्मा,
झाला जो अपराध थोर मम हा, त्याची करा जी क्षमा !
या दीनें वचनें द्रवूनि, मुनि तो उच्छाप हा बोलिला,
कीं, जें दिव्य फुलें विलोकिशिल तैं जाशील तूं स्वस्थला. ८१
[इं. व.] जन्मोनि ती भोजकुळांत वापा, राणी गुरूपा तव होय भूपा;
पाहोनि आतां सुरपुष्पमाळा, ती अप्सरा गेलि निजस्थळाला ! ८२
[शा. वि.] गेली प्राणसखी कसी मम, विभो चित्तांत नाणी असैं,

१. या तीनही लोकीं. २. भूतभविष्य वर्तमाना. ३. गुरुजी. ४. ज्या गुरुजींस.
(त्रैकालिकज्ञानी असैं म्हणती). ५. जन्मानेंच नीच.

जन्मा जो नर येइ मृत्यु नियमें त्याच्या कपाळीं असे;
 आतां तूं प्रतिपाळि योग्य रितिनें भूषा यया भूमितें,
 भूमीनेंचि कलत्रवंत म्हणती भूषांप्रती जाणते. ८३

संपत्तींतहि उद्धतत्व अगदीं होतें तुवां टाकिलें,
 आत्मज्ञानहि शास्त्र पाहुनि तसें लोकांमधें दाविलें;
 आतां प्राप्त असे विपत्ति तुजला या वेळिंही ज्ञान तें,
 आहे जागृत, हें प्रकाशित करी दावोनि वा धीरते ! ८४

मेल्यानेंहि न ती मिळेल मग वा कोठून या रोदनें,
 जे मेले नाचि ते पुनश्च मिळती कोण्याहि रे साधनें;
 कर्में भूवरि भिन्न भिन्न घडती यासाठिं जीवांप्रती,
 मेल्यानंतरही पृथक् घडतसे कर्मानुसारी गती ! ८५

शोका सोडुनियां समाहित नृपा, होवोनियां अंतरीं,
 उद्देशूनि कुटुंबिनीस विहिता श्राद्धादि कर्मा करी;
 कोणी संतत रोदनास करितां जे अश्रु ते ढाळिती,
 ते प्रेताप्रति जाळिताति नृपते, ऐसें स्मृती बोलती. ८६

जी लोकांत अचेतन स्थिति असे ती नित्य जाणे नृपा,
 चैतन्य स्फुट तीस जें मिळतसे तें तो क्वचित् जाण पा;
 यासाठीं क्षणमात्रही जरि घडे वा प्राणसंयोग हा,
 मानी लाभचि, दीर्घ काळ घडतां नोहे कसा तो महा ? ८७

इष्टाचा घडतां विनाश जगतीमाजी अडाणी नरें,
 हें तो शल्यचि रोविलें स्वहृदयीं हें मानिजे तें खरें;
 ज्ञाते ते तरि या प्रसंगिं म्हणती जें शल्य हो मूळचें,
 तें जावोनि समूळ दार उघडें होतें स्वयें मुक्तिचें ! ८८

आत्मा आणिक देह दोन्ही असती प्रत्येक मर्त्यास रे,
 त्यांचे योगवियोग उक्त असती शास्त्रामधें विस्तरें,
 जे कां पुत्रकलत्ररूपविषय क्षोणीपते बाह्य ते,
 शोका तद्विरहें कशास करिजे ? सांगे नृपा, पंडितें. ८९

१. समाधानयुक्त. २. (क्षणभर प्राणसंयोग घडतां जर लाभ आहे तर कांहीं वर्षे घडत महालाभ नव्हे काय ? असा अन्वय.)

- [पृ.] जितेंद्रिय नराग्रणी अससि तूंचि वापा सुधी,
न शोक करि भूपते करिति कां जसे मूढधी !
तरुक्षितिधरामधे मग नसेचि वा अंतर,
समीरवंश होउनी पडति दोनही ते जर !' ९०
- [शा. वि.] बोधाला गुरुच्या अशा परिसुनी 'हां जी, बहु उत्तम,'
ऐसें बोलुनियां निरोप मुनिला देई नृपाळोत्तम;
शोकानें भरल्या नृपाळहृदयीं त्यालां रिघावा नसे,
तोही त्या मुनिच्या सवें परतला भासे मनाला असे. ९१
होता पुत्र लहान यास्तव नृपें तें आठ वर्षे असीं,
दुःखें घालविलीं सदैव दायिते चिंतोनियां मानसीं;
वस्तू तत्सदृशा, तशा प्रतिकृती, स्वप्नांत आलिंगनें,
तीचीं, तो नरपाळ काळ बहुधा कर्मी अशा साधनें. ९२
सौधाचाहि बळेंच भेद करितें जैसें वडाचें मुळ,
राजाचे उरिं शोकशल्य करि हो फोडोनि तैसें बिळ;
झाला रोग असाध्य जीवहर ही तेथें, तरी भूप हा,
स्त्रीचा सत्वर योगकारक असा त्या लाभ मानी महा ! ९३
झाला थोर कुमार शिक्षणहि त्या झालें व्हू चांगलें,
देखोनी, निजराज्य भूमिपतिनें त्याच्यावरी सोंपिलें;
रोगार्ता तनुची नकोचि मजला ही संगती यावरी,
कंटाळोनि नृपाळ यापरि तई प्रायोपवेशा करी. ९४
- [व. ति.] भागीरथी व सरयू तैटिनी प्रसिद्ध,
तैत्संगमीं गतिद तीर्थ असे विशुद्ध,
तेथें तनु त्यजुनि निर्जर व्हावयाचें,
आलेख्य तो मिळवि सत्वर भूप साचें.
- [शा. वि.] स्वर्गीं जाय नृपाळ तों स्वदयिता तेथें त्या भेटली,
पूर्वाह्नि विशेष त्यास दिसली रूपें गुणें आगळी,

१. वृक्ष आणि पर्वत यांत. २. वायूच्या स्वाधीन. ३. त्या बोधाला. ४. प्राणत्यागार्थं
अनशन व्रत. ५. नद्या. ६. त्यांच्या संगमांत. ७. सद्गति देणारें. ८. सनद, सर्टिफिकेट.

आनंदें रमणीय नंदनवनीं चेतोहरी मंदिरीं,
भोगा भूपति भूमिनीसहित त्या भोगी अनेकापरी. ९५

ज्याचा तात असे सदाशिव कृती, माता सती पार्वती,
गांव त्र्यंबक हें, गणेश अभिधा, लेले उपाख्याहि ती,
त्यानें जें रघुवंशनामक महाकाव्य प्रयत्नें महा
केलें प्राकृत, आठवा बुधवरा हा सर्ग त्याचा पहा. ॥ १ ॥

या प्रकारें श्रीकालिदासकृत रघुवंशनामक महाकाव्याच्या गणेशशास्त्री
लेले त्र्यंबककरकृत प्राकृतपद्यात्मक भाषांतरांतील हा अजाविलापनामक
अष्टम सर्ग समाप्त झाला असे.

सर्ग नववा

श्लोक

- [शा. वि.] बापानंतर तत्पदीं दशरथ क्षोणीपती जाहला,
ज्यानें इंद्रियवर्ग सर्वहि समाधीच्या बलें जिंकिला,
मोठा शांत व पाल्नीं चतुर हा ऐसी ज्याची प्रथा,
शास्त्रीं शस्त्रगणीं प्रवीण, अयुंतां वीरां रणीं जिंकिता. १
- [भु. प्र.] प्रजा मानसीं होय तें फार तुष्ट, नसे हो कधीं ज्यावरी कोणि रुष्ट;
असें राज्य तो चालवी सुस्वभाव, कुमारापरी स्तुत्य ज्याचा प्रभाव. २
- [शा. वि.] जे कोणी श्रमपूर्वक क्षितिवरी कर्मे करीती नर,
त्यां संतुष्ट करावयास समयीं दोघे सदा तत्पर,
त्यामाजी नृप एक हा दशरथ प्रख्यात दे जो घनां.
तैसा इंद्र दुजा सुवृष्टि करितो जो धाडुनीयां घनां, ३
- [व. ति.] राज्या करी जंव अजात्मज बुद्धिमंत
शांत स्वभाव सुरसा बहुकांतिकांत,

१. स्त्रीसहित. २. राजा. ३. ख्याति. ४. दहा हजार. ५. षडाननापरी. ६. इंद्र हा
मैघांस पाठवून पृथ्वीवर पर्जन्यवृष्टि करितो अशी पुराणप्रसिद्धि आहे. ७. दशरथ.
८. देवासारखा. ९. कांतीनें फार शोभायमान.

- व्याधी न बाधि, मग कोटुनि शत्रुभीती,
पृथ्वी फला सुविपुला प्रसवे सदा ती. ४
- [शा. वि.] झाला दिग्विजयी रघु क्षितिपती, त्याच्या पुढें तत्सुत,
वैरित्रांत जिणोनियां, क्षितितलीं झाला असे विश्रुत;
या दोषां नृपतीमुळें वसुमती पूर्वीं जसी शोभली
तैसा हाहि पराक्रमी पति मिळे एणें दिसे चांगली. ५
- दुष्टां दंड करी, बहूत धन दे तो याचकांना तदा,
तेजाचा जणुं पुंज शोभत असे कांती जयाची सदा;
या हेतुस्तव काल, गुह्यकंपती, तैसा तिजा भास्कर,
या देवांसम हा नृपाळ गणिला लोकांमधें भूवरें. ६
- कांतारीं मृगया, विधुप्रभ मधू, रूपान्विता अंगना,
अक्षक्रीडन जें भ्रमास करितें लोकीं नराच्या मनां,
ऐसीं हीं व्यसनें न वेध करिती भूपाचिया अंतरीं,
जो भाग्योदय होउ यास्तव सदा राजा प्रयत्ना करी. ७
- * देवेंद्राशिंहि दीनवाणि वदला नाहीं विपत्तींत ही,
मिथ्या वाक्य वदे न भूमिपति तो मोठ्या विनोदांत ही;
क्रोधानें रिपुलाहि ताडित नसे जो निष्टुरें भाषणें,
ऐसें सत्य अदीन गोडहि असे ज्याचें सदा बोलणें. ८
- [शा.] आज्ञाधारक जे नृपाळ असती, त्यांशीं करी मित्रता,
स्पर्धेंतें करिती, त्यांस यमसा झाला असे दंडिता;
ऐसे मित्र समस्त भूमिपतिचे उत्कृष्टता पावले,
तैसे शत्रुसमूह वैर करुनी पात्र क्षर्या जाहले. ९
- [शा. वि.] हस्त्यश्वादि असंख्य सैन्य असतां तो एकला भूपती,

१ शत्रुसमूह. २. यम. ३. कुबेर. ४. सूर्य. ५. पृथ्वीवर. ६. रानांत. ७. चंद्रा-
प्रमाणें पांढरें मद्य. ८. नाशास.

* अथवा (वरील अर्थाचाच दुसरा श्लोक)—

[व. ति.] मोठा समर्थ सुरनाथ तथापि त्याशीं,
भूमीपती न कृपणा करि भाषणाशीं,
खोटें न मस्करिमधेंहि वदे नृवीर,
बोले न कोपुनि रिपुसहि तो कठोर. ८

- वैन्यां दावुनियां पराक्रम, रणीं जिंकी समस्ता क्षिती;
 “झाला हा अमुचा धनीच विजयी !” हें घोषणाचें पुढें,
 राही कार्य चमूकडे, म्हणुनि ती तेव्हां करी तेवढें. १०
- [इं. व.] तो एकला वसुनियां महारथीं, क्षोणी जिणी वीर्यवशें महारथी,
 गंभीर ज्यांचा ध्वनि जातसे नभीं, अब्धीच झाले जयघोषदुंदुभी ११
- [व. ति.] वज्रा धरोनि करिं पर्वतपक्षनाश,
 जैसा करि नमुचिसूदन निर्जरेश;
 तैसाचि हा दशरथ प्रभु वैरिपक्ष,
 नाशी शरां हणुनियां कमलायँताक्ष. १२
- [शा. वि.] जैसी इंद्रपदाप्रती प्रतिदिनीं तीं दैवतें वंदिती,
 याचेही चरणीं तसेचि अवघे राजे शिरा ठेविती;
 तेव्हां तेथ चकाकती मुकुटिचे त्याच्या हिरे साजिरे,
 त्यामाजी आणखीहि या नृपतिच्या कांती नखांची शिरे. १३
- शत्रूंच्या विधवा स्त्रिया मिळुनियां, त्यांनीं मुलें आपुलीं
 मंत्र्याच्या करवीं यया नृपतिच्या पायांवरी घातलीं,
 आश्वासोनि त्यांस सागर तटापासोनि भूमीपती,
 येई तें अलकेसमा स्वपुरिला सेनेसवें मागुती. १४
- आलीसे जरि सार्वभौमपदवी श्रेष्ठा त्याच्या हतीं,
 एकच्छत्र जरी करी पृथिविचें तो राज्य भूमीपती,
 लक्ष्मी चंचळ शोधिते मिष सदा अन्यस्थळीं जावया,
 ऐसें जाणुनि उद्यमा नृप करी आलस्य सोडोनियां,
- [उ. जा.] आंगांत अग्नीपरि तेज वाहे, तथापि चंद्रापरि सौम्य राहे;
 असा असे पंक्तिरंधारव्य तोकीं, नसे तयाशीं सम अन्य लोकीं. १५
- [व. ति.] या भूपतीस अणखी पुरुषोत्तमा तें,
 दोघां ययांसचि भजे जनिं हो रमां ते,

१. सेनेकडे. २. चमू (तेवढें घोषणाचें कार्य मात्र करी). ३. (हें राजाचें विशेषण).
 ४. जयघोषाचे अर्थ म्हणजे समुद्रच झाले. ५. नमुचि दैत्यास मारणारा. ६. इंद्र.
 ७. कमलापरी दीर्घनेत्र ज्याचे. ८. अलकापुरीसारख्या. ९. दशरथनामक. १०. लक्ष्मी
 ही एक विष्णु व दुसरा उत्तम राजा या दोघांचेंच सेवन करिते या गोष्टीकडे एथें लक्ष्य आहे.

- साध्वीस योग्यपति हेचि यया वदान्य,
ऐसा नसे पुरुष या पृथिवींत अन्य. १६
- [द्र. वि.] मगंधकेकयकोसलभूपती कुमरि यांस मनोहर आसती,
वरिती त्या नृपजाहि अजात्मजा, बहुत पावति तोष मनांत ज्या.
- [उ. जा.] नद्या जशा पर्वतजा त्वरेनें, रत्नाकरा पावति आदरानें;
तैशाच या तीन नृपात्मजाही, त्यां पावल्या तें अजनदनाही. १७
- [शा. वि.] ऐसा ह्या युवतित्रयें सुरुचिरें शोभे बहू भूपती,
त्यातें पाहुनियां कवीश्वर मनीं उत्प्रेक्षिती या रिती.
कीं आला मघवांचि हा क्षितिवरी घेवोनि शक्तित्रया
दुष्टां दंडुनि वीर्यवान् नयपथें मर्त्यांस पाळावया. १८
- [पृ.] रणीं करि सहायता क्षितिपती सुरेशासं हा,
सुरारिगण मारुनी हरि तदीय बाधा महा;
करोनि शरवृष्टिनें सुरवधूस तें निर्भया
सभेंत मनुजेश्वरें स्वयश लाविलें गावया. १९
- [शा. वि.] आणी दिग्विजया करोनि अमिता संपन्नया मंदिरीं.
त्याचा तो विनियोग दीक्षितपणें यज्ञांत राजा करी;
त्यानें तें सरयू तसीच तमसा यांच्या तटीं रोंविले,
स्वर्णस्तंभ, जिहीं प्रदेश तिथले अत्युन्नतीं शोभले. २०
- [द्र. वि.] सरळ दंड, मृगाजिन, मेखळा, कुशमयी मुखिं वाग्यम शोभला;
हरिणशृंगहि कंडुनिवारणा, असि नृपाळ तनू हरि ते मना.
- [इं. व.] घे यज्ञदीक्षा नरपाळ साची, सामग्रि ऐसी विल्से नृपाची,
शोभे बहू तीतं करी प्रवेश जें अष्टमूर्ती भगवान् महेशं. २१

१. लक्ष्मीस. २. मगधराजा केकयराजा व कोसलराजा. ३. राजकन्या. ४. दशरथाला.
५. नद्या ह्या पर्वताच्या कन्या आणि समुद्राच्या स्त्रिया होत अशी कविप्रसिद्धि आहे
म्हणून राजकन्यांस नद्यांची व दशरथास समुद्राची उपमा एथें सूचित केली आहे.
६. समुद्राप्रत. (रत्नाचा आकर हेंही साभिप्राय पद आहे). ७. दशरथास. ८. इंद्र.
९. कोश, दंड व प्रभाव ह्या तीन शक्तींस (घेऊन). १०. इंद्र. ११. दैत्यसमुदाय.
१२. दशरथें. १३. दर्भाची (मेखला). १४. दंडमृगाजिनादिकांनीं युक्त असी.
१५. राजाच्या तनूंत. १६. शिवाच्या आठ मूर्ती वर्णिल्या आहेत त्या अशा :- १. पृथिवी,
२. जल, ३. तेज, ४. वायु, ५. आकाश, ६. सूर्य, ७. चंद्र. ८. यज्ञ करणारा. १७. शिव.

- [शा. वि.] झाला तो पृथिवीपती अवमृथस्नानें विशुद्ध स्वयें,
जेणें योगबलें करोनि, जिणिलीं होतीं समस्तेंद्रियें;
स्वर्गीं देवसभेंत योग्य बसण्या, ऐसा महात्मा खरा,
तो एका अमरेश्वरासचि नमी, अन्या न कोणा नरा ! २२
- वारंवार रणामधें नरपती धांवे सुरेशापुढें,
त्याचा स्यंदन धांवतां घडघडा मोठा धुरोळा उडे;
ये तो आड रवीचिया, तंव महा दैत्यांस मारोनि हा,
त्यांच्या रक्तवशेंचि नाशित असे ऐसा न योद्धा महा. २३
- [द्र. वि.] यमकुबेरजलेश सुरेश्वरा, सम जया गणिताति नरेश्वरा,
अभिनेवीं कुसुमीं पुजण्या तया, जणुं वसंतचि ये समयीं यया. २४
- [व. ति.] तों दक्षिणेकडुनि उत्तर दिक्प्रदेशा
जावें असें, गमतसे मनिं त्या दिनेशा;
उष्णें प्रभातसमयीं हरि तो हिमाला
ने त्या दिशेस रविसूत तुरंगमाला. २५
- आधीं फुलें मग नवीन दलें तरुला,
त्यानंतर भ्रमरकोकिलसंघ आला;
ऐशाक्रमेंचि रमणीय ऋतू वसंत,
होई तई प्रकट तो गहना वनांत. २६
- [शा. वि.] भूपें साधुहितार्थ या जमविली न्याय्यें पथें संपदा,
तीतें लक्षुनि याचकौघ मिळती तीभोंवतीं सर्वदा;
तैसे या ऋतुनें सुपुष्ट नलिनी पाहोनि तीतें सरीं,
तें हंसभ्रमरादि पक्षि पडती येवोनि तीचे वरी. २७
- [पृ.] वसंतऋतुमाजि त्या बहुत सौख्यदें जीं मना,
न केवल फुलेंच तीं करिति मन्मथोद्दीपना;
अशोकतरुचीं नवीं श्रवणिं घालिती कामिनी,
दलेंहि करिती बहू मद विलासियांचे मनीं. २८

१. यज्ञांतीं स्नान. २. इंद्र. ३. यम, कुबेर, वरुण, इंद्र, यांशीं तुल्य. ४. ज्या राजाला.
५. नूतनीं. ६. सूर्याला. ७. अरुण. ८. सरोवरांत. ९. सौख्य देणारीं (हें फुलांचें विशेषण).

- [शि.] वनश्रीचे भाळीं तिलक रचिले जेंवि मधुनं,
मरंदा देणारीं असिं विलसती ज्यास सुमनें;
असे शोभाशाली कुरवकतरू दिव्य असती,
मिलिंदांच्या वृंदाप्रति बहुत वाचाळ करिती. २९
- [शा. वि.] कांतां घेउनियां चुळास मधुच्या बुंधावरी टाकितां,
ज्याला सुंदर मद्यगंधि सुमनें आलीं वनीं तत्त्वतां;
तेव्हां तन्मकरंद लोलुप अशा झुंडी अलींच्या महा,
येवोनी बकुलाख्यवृक्ष अवघे व्यापूनि गेले पहा ! ३०
- [पृ.] पलाश तरूला वनामधिं वसंतलक्ष्मी भली,
तई अरुणवर्ण दे विपुल कुड्मलें चांगलीं;
असंकुचित मानसा मदवशां पतीला जशी
क्षतें नखवशें करी, सुभग दीसती हीं तशीं. ३१
- [शा. वि.] कांतांचे अधरोष्ठ सक्षत त्यां जें फार बाधा करी,
ज्याचा जोर विशेष यास्तव वधू कांची करीती दुरी;
ऐशा तीव्र हिमा समूळ हरण्या सामर्थ्य सूर्याच्या,
अंगीं तें नव्हतें, परी हळुहळू न्यूनत्व आणी त्यां. ३२
- शोभाच्या सहकारकोमललता वातें बहू कांपतां,
जाणों या शिकताति भाव करण्या, ऐसें गमे तत्त्वतां;
उद्यानीं कलिकाचये सुविपुलें युक्ता वन्या डोळती,
कामक्रोधहि जिंकती नर, त्यालागींहि त्या मोहिती. ३३
- [पृ.] वसंतऋतु पातला तंव सुगंधशाली फुलें,
अलीं बहुत साजिरीं म्हणुनि तें तरू शोभले,
वनीं प्रथम कोकिला करिति मुग्धनारीपरी,
मनोज्ञ मितभाषणा सुखवि जें जना अंतरीं. ३४
- [इं. व.] वागांतल्या सुंदर वेलि देख, त्या नर्तकी भासति तें सुरेख,

१. वनसंबंधी लक्ष्मी. २. वसंतानें. ३. मकरंदा. ४. भ्रमरांच्या. ५. स्त्रियांनीं मद्याचा चूळ बुंधावर टाकिला म्हणजे बकुलवृक्षाला फुलें येतात अशी कविप्रसिद्धि आहे. ६. त्यांच्या मकरंदाविषयीं लोलुप. ७. मदांध झालेली स्त्री. ८. कुड्मलें. ९. हिमाला १०. आंब्याची कोमल लता. ११. लज्जावती तरुण स्त्रीचे परी.

- [उ. जा.] आले तयां पल्लव जे नवीन, तें पाणियुग्म स्फुट होय जाण;
वातें हले जें सुकुमार पाला, तो पाणिचा भाव गमे मनाला,
शिरीं तयांच्या अलिवृंद गाती, त्या रूपकीं ह्या गमताति गीती;
पुप्पें तयां जीं रमणीय होतीं शोभे तयांची जणुं दंतकांती,
अशापरी रूपक नर्तकीचें, शोभे भलें वेधक जें मनाचें. ३५
- [शा. वि.] नाना रम्यविलास फार करितां येती जयाच्या वशें,
सौगंध्यें अपुल्याची केसरभवा पुष्पांस जिंकीतसे;
ऐसें मद्य पतीसवें मधुरहो पीती तई अंगना,
स्वादा संतत देउनी करितसें जें मन्मथोद्दीपना,
प्रफुल्ल कमलें जलीं, भंवति पक्षिही बोलती, ३६ जाव्य
सुमंजुलैरवा अशा विपिनवापिका शोभती, ३६.५४२
मुहास्यवदना दिल्या सर्व ज्यांचिया मेखला ३७.१२ ३७/५
अशा युवतिचा तयां, उचित वाटतो दाखला. ३७
- [शा. वि.] झाली फार कृशा वसंतसमयीं, तैसी मुखांची दिसे,
कांति फारचि पांडु, इंदु उदयालागीं जई येतसे,
यासाठीं पतिची न भेट असली जी नायिका खंडिता,
तीशीं तुल्य अशी स्थिती रजनिला आली तई तत्त्वतां. ३८
- [मा.] दंव किमपि पडेना, त्यामुळें स्वच्छ झाले,
किरण शशधराचे ज्यांस सौंदर्य आलें,
श्रम हरिति रतीचे देखुनी त्या स्मराला,
तरुणमनिं शिराया फार आवेश आला. ३९
- [शि.] प्रदीप्ता अग्नीच्या परि बहुत तेजस्वि दिसतें,
वनश्रीचें स्वर्णाभरणाचि जनालागिं गमतें;

१. हातांचा. २. बकुळीच्या (पुष्पांस). ३. ज्यांत मंजुळ शब्द होतात अशा.
४. वनातल्या विहिरी. ५. हास्ययुक्त मुखें ज्यांचीं अशा (युवती). ६. शब्दयुक्त (अशा
मेखला). ७. त्या विपिनवापिकांस. ८. वसंत कालीं रात्री कृश म्हणजे लहान होतें.
पक्षीं खंडित नायिका कृश होते. ९. तांडाची, रात्रिपक्षीं प्रदोषसमयाची. १०. त्या खंडित
नायिकेशीं (तुल्य) खंडित नायिका कृश होते तिचें मुख चंद्रोदयां पांडुर होतें तशी स्थिति
वसंतकालीं रात्रीला आली.

असे कोरांठ्याचें कुसुम पतिनीं कोमल करीं,
दिलें तें प्रेमानें कमलनयना घालिति शिरीं.

४०

[शा. वि.] काळा अंजनसा द्विरेफगण हो ज्याच्यावरी बैसला,
ऐसा तो तिलकारव्य वृक्ष बरवा बागामधें शोभला,
तेणें भव्यवनस्थली अतिशयें श्रीच्या दिसे कीं तसी,
लोकामाजि सुधांशुकांतवदना शोभे तिलानें जशी.

४१

येतो फार सुगंध जीस मधुचा, जो वेधितो कीं मन,
आरक्ताधररूप रम्य दिसतो पाला जिला शोभन;
पुष्पें हींच जिचें मनोज्ञ हंसणें ज्याची प्रभा पांढरी,
एणें ती नवमल्लिकारव्य युवती चित्ता प्रमोदा करी.

४२

शेले रंगित, लालजर्द चुनड्या, कानीं यवांचे तुरे,
तैसे कोकिल शब्द, ऐकुनि ज्यां कांतावियोगी झुरे;
ऐसीही मदनारव्यभूपति चमू तीणें विलासी जन
केला स्त्रीपरतंत्र, त्याविण कुठें लागे न त्याचें मन !

४३

[पृ.] मरंदवश होउनी भ्रमर बैसले जीवरी,
कर्णीं सुधवर्लींहि जी बहुत पुष्ट झाली खरी;
असी तिलकमंजरी उपवनीं भली शोभली,
जशी कचभरीं तिच्या विमल मौक्तिकें गुंफिलीं.

४४

[शा. वि.] बागांतील समीरणें उडविला पुष्पोत्थ रेणुव्रज,
शोभे जेंवि उभा धनुर्धररतीशांचा विशाल ध्वज;
किंवा तो ऋतुलक्ष्मिचा शितमुखालंकार चूर्ण स्वयें,
ज्यातें लक्षुनि धांवती मधुकरश्रेणी तई निश्चयें.

४५

१. स्त्रिया. २. श्रीच्या अतिशयें असा अन्वय. ३. चंद्रवत शोभनमुखी (स्त्री). ४. तिलकानें. ५. कांतेचा ज्याला वियोग तो. ६. शेले, चुनड्या, कोकिल शब्द वगैरे. ७. मदन नामक राजाची सेना. ८. पांढऱ्या. ९. (भ्रमर हेच काळे केश, तेथें पांढरे मकरंदकण हींच मोर्त्यें गुंफलींशीं दिसलीं असा भाव.) १०. थोड्या जो मदन त्याचा. ११. पांढरे मुखाम अलंकृत करणारें चूर्ण. १२. भ्रमरांची पंक्ति.

- * हिंदोळ्यावरि बैसुनी पतिसवें कांता वसंतोत्सवीं,
चातुर्ये दृढ रज्जुला धरुनियां, दोला स्वये हाल्वी;
'आतां मी पडतें,' म्हणोनि वदनं वोलोनियां तत्क्षणीं,
रज्जू टाकुनि भीमिपें करितसे आशा धवालिंगनीं. ४६
- “कोपा टाकुनि द्या, तुम्ही रुसुं नका, चित्तांत ईर्ष्या पुरे,
स्त्रीहो, यौवन फार चंचळ असे, गेलें न मार्गें फिरे,”
ऐसें मन्मथशासना जणुं कथी तो कोकिलांचा गण,
वाटे कीं युवती यथेष्ट रमती त्या शासना ऐकुन. ४७
- शोभे ज्या मधुविष्णुकामतुलना ऐसा नृवीराग्रणी,
रूपानें रतिशा विलासचतुरा कांता सवें घेउनी;
भोगोनी विविधा यथेष्ट विषयां तेव्हां वसंतोचितां,
इच्छी कीं मृगयाविहार करिजे आतां वनीं तत्त्वता. ४८
- कौशल्यें चललक्ष्यभेद करितां येतो, तशीं चेष्टितें,
पाहोनी पशुचीं, मनोगत कळे तत्कोपभीत्यादि तें;
होतें कष्टवशें शरीर हलकें ऐसें शिकारीमधी,
जाणोनी गुण मंत्रियांस पुसुनी जाई वनीं तो सुधी. ४९
- भूपानें मृगयोपयोगि असल्या वेषा करोनी भलें,
कंठाला लटकाविलें निज धनू, जें मौर्विनें शोभलें;
अश्वचे खुर लागुनी रज उडे नोहे ज्याला मित्तें,
आच्छादी सकला नभास, दिधलें त्याला जसें कीं छत. ५०
- केशांचा बुचडा कसोनि कुसुमस्रग्बंधनानें शिरीं,
पानांशीं तरुच्या समान हिरव्या वर्मा शरीरीं धरीं;

* अथवा (वरील अर्थाचा दुसरा श्लोक)—

हिंदोळ्यावरती बसोनि युवती भर्त्यासवें खेळती,
तें आलिंगनवासना दृढ मनीं येवोनि त्या बोलती;
'धांवा रे पडतो' असं मिष तई दावोनि दोऱ्या सुट्या
सोडोनी हतच्या, गळ्यांत पतिच्या त्या मारिताती मिठ्या. ४६

१. हे स्त्रियांनो. २. कामाच्या आज्ञेस. ३. वसंत, विष्णु व काम यांची तुलना (ज्यास शोभे). ४. चल म्हणजे चंचल असं लक्ष्य म्ह. ज्याला नेमून मारायाचें तें. ५. त्या पशूंचें क्रोध, भय इत्यादि मनोगत. ६. ज्या रजाला. ७. मित्ती.

घोड्याच्या गतिनें सुरेख हलती कानांतलीं कुंडलें,
गेसा जाय वनीं नृपाळ, चरती जेथें मृगांचीं कुळें. ५१

आत्म्याला वनदेवता शिरवुनी वेलीमधें राहती,
दृग्व्यापार मधुव्रतीं निजबळें ठेवोनियां पाहती;
भूपा कोसलिंच्या जनास सुखदा त्रात्यास पूतास त्या,
ऐशा देखुनियां प्रसन्न विभुला, संतुष्ट झाल्या सत्यां. ५२

जेथें तस्करें, दळदळी, व वणवे नाहीत ऐशा वनीं,
कुत्रे आणि किरात धांवति पुढें जाळीं सवें घेउनी;
पक्षी, एण, गवे, यथेष्ट चरती, गोड्या जळाचे झरे,
मैदानें बहु लांब रुंद बरवीं, भूपाळ तेथें^६ शिरे. ५३

चिंताशून्य मनांत जो दशरथ प्रख्यात रूपें नरीं,
चापाच्या कठिनस्वनें पळविले ज्यानें महा केसरी;
जैसें भाद्रपदांत इंद्रधनु तें ज्या बीज मौर्वी वरी,
तैसें सज्ज करोनि तो धनु करीं घेई वनाभ्यंतरीं. ५४

स्तन्यार्थी हरिणींस आडविति तें मार्गीं त्यांचीं पिलें,
दर्भाचे सुकुमार अंकुर मुखीं ज्यांच्या बहू शोभले;
टौकारोनि पुढें सदा विचरती ते कृष्णसाराब्दय,
ऐसे तें मृगयूथ भूमिपतिच्या आले पुढें सान्वयें^७. ५५

[द्रु. वि.] सजव वाजिवरी नृप बैसला, निशित^८ बाण शरासनिं लाविला;
नृपति यापरि धांवतसे वनीं, निरखुनी हरिणी सभया मनीं.

[इं. व.] इतस्ततां धांवति घावरोनी, त्या पाहती व्याकुळ लोचनांनीं,
आर्द्रीं कटाक्षीं तंव हो त्याचें, तें श्याम शोभे वन सर्व साचें;
सुस्निग्ध नीलोत्पलदीर्घ पत्रें, जें हालती वातवशें विचित्रें;
तींहीं जसें श्याम अरण्य होतें, तैसें मृगीदृष्टिवशें दिसे तें.^९ ५६

१. "रुंकी" असं पाठांतर. २. (एथें वेलीचे ठायीं वनदेवतांचा व भ्रमरांच्या ठायीं त्यांच्या दृष्टीचा आरोप आहे). ३. (वनदेवता). ४. चोरटे. ५. चिखलाचीं ठिकाणें. ६. तसल्या वनांत. ७. नरांमध्ये. ८. स्तन पिण्यासाठीं उत्सुक (हें मुलें याचें विशेषण). ९. हरिणींचीं मुलें. १०. संततीसहवर्तमान. ११ तीक्ष्ण बाण. १२. हरिणींच्या दृष्टियोगानें. १३. अरण्य.

[शा. वि.] लावी बाण वधावयास विपिनीं एक्या मृगा भूपती,
तो त्याची दयिता मधेच अडवी आली अकस्मात ती;
राजा कामिर्मनोगतज्ञ म्हणुनी त्याला दया येउनी,
कर्णातावधि ओढिला शर तरी तो घे तई काढुनी !

५७

[व. नि.] तो भूमिपाळ इतरांहि अनेक एणां,
मारावयास्तव धनूवरि लावि बाणा;
तेव्हां मनीं मृग भयातिशयास घेती,
या हेतुनें नयन चंचल फार होती;
ते पाहुनी नृपतिच्या स्मरणांत आले,
प्रौढांगनानयनविभ्रम पाहिलेले,
येई दया नृपतिच्या हृदयांत थोर,
तेव्हां अशी घडलि अद्भुत गोष्ट फार;
आकर्णकृष्ट बहु घट तथापि त्याची,
झाली अपोअप ढिली मुठ राजयाची !
डोवीचिया चिखलिं सूकर बैसलेले,
तेथूनि ते निघुनि शीघ्र वनांत गेले,
अर्धेच चर्वित मुखांतिल जे लव्हाळे,
मार्गीं पदोपदिं तई दिसती गळाले;
त्यांचीं पदेंहि वठलीं वळिनेंचि ओलीं,
तींही त्या नृपतिनें अवलोकिजेलीं,
ऐशा खुणा बघुनि भूमिपती सवेग,
त्या धोरणांचि करि सत्वर पाठलाग.
थोडा पुढें लवुनि वाजिवरोनि भूप,
तो सूकरांप्रति हणी शरजाल खूप,
वृक्षांस कंबर तयें खिळली शरांनीं,
नाहींच जाणियलि त्या क्षणिं सूकरांनीं;
क्रोधें उभे करुनि केसैर भूपतीला,

५८

५९

१. कामी जनांच्या मनांतील अभिप्राय जाणणारा. २. प्रौढ स्त्रियांचे नेत्रविलास.
३. डुकरांचा पाठलाग. ४. मानेवरील केंस.

तेचि स्वयें उलट इच्छति मारण्याला,
 ऐसे परी बहुत कोपुनि सूकरांचें,
 गेलें निघूनि तव भान समग्र त्यांचें.

६०

[शा. वि.]

आघातोद्यत एक वन्य महिषा देखोनियां सत्वर,
 त्याचे नेत्रबिळांस लक्षुनि शरा मारी धराधीश्वर;
 रक्तानें नचि तो भिजे जरि निघे भेदोनियां आंतडें,
 पाडी बाण अर्धीं अरण्यमहिषा त्या मागुनी तो^१ पडे.

६१

शिंघें तोडुनि तीक्ष्णबाणनिकरीं भूमीपती सत्वरी,
 गेंड्यांचीं बहुधा शिरें नरपती तो हालकीं तें करी,
 दुष्टांचा दमिता न सोसुनि नृप प्राधान्य त्यांचें, करी,
 त्यांचा नाश, परंतु जीवहरणा वांछी न तो अंतरीं.

६२

आ वासोनि दरीस्थ वाघ जंव त्या भूपावरी धांवती,
 भग्ना वातवशेंचि सर्जतरुच्या शाखा तसे भासती;
 दावोनी करलाघवास भरलीं त्यांचीं मुखें निर्भयें
 भूषें बाणगणीं, क्षणांत गमले भातेच तीं निश्चयें.

६३

जाळीमाजि लपून सिंह बसती त्यां क्षोभवोनी स्वतां,
 मारावें म्हणुनी भयानक करी मौर्वीरवा तत्त्वतां;
 'राजा' शब्द मृगांस लक्षुनि यया लोकांमध्ये लावित्ती,
 त्याचा मत्सर वाटुनी करितसे ऐसें जणूं भूपती.

६४

ज्यांच्या वक्र नखोदरांत शिरलीं होतीं नवीं मौक्तिकें,
 ज्यांचें फारचि तीव्र दंतिततिशीं शत्रुत्व होतें निकें;
 त्या सिंहांस वधूनि भूमिपतिनें ऐसें मनीं आणिलें,
 कीं, युद्धांत सहाय जीं गजकुलें त्यांच्या ऋणा फेडिलें.

६५

घोड्याला चमरांसभोंवति नृपें तें धांववोनी त्वरें,
 त्यांचीं तीव्रशरीं हरोनि ढवळीं तीं घेतलीं चामरें;
 यामागें इतरांहि भूमिपतिचीं तीं घेउनी सोडिलें,
 जैसें त्यांस, तसेंचि यांहि चमरां जीवित्व त्यानें दिलें.

६६

१. आघात मारण्यास उद्युक्त. २. बाण. ३. तोंड वासून. ४. 'राजा' हा शब्द.
 ५. ह्या सिंहास. ६. हनींचा समुदाय ७. मृगविशेष ८. चामरें ९. भूमिपतींस (गजांस)

- [व. ति.] अश्वासमीप अवचीत उड्डनि मोर,
आला वनीं नृपतिच्या अगदीं समोर,
होता जरी दशरथास तई वधार्ह,
त्याचा विचित्र दिसला नृपतीस बँह;
[शा. वि.] केशांचा वुचडा सपुष्प रतिच्या काळीं सुटोनी बरी,
वेणी पाठिवरी सुदीर्घ दिसते स्त्रीची जशी साजरी,
तीची होउनियां स्मृती नृपवरा चित्तांत येई प्रिया,
त्यायोगें शर मारण्यास बरवें वाटे न भूषा तया ! ६७
- [व. ति.] कष्टामुळें नृपतिच्या वदनांबुजाला,
तेव्हां वनांत फिरतां बहु घाम आला,
पाल्यास जो हलवि आणिक शीत जो कां,
तो त्यास वायु सुकवी निमिषांत एका. ६८
- [शा. वि.] राज्याचा तंव कार्यभार दिधला होता स्वमंत्र्यांकडे,
अन्याही विषयाकडे न मन त्या भूमीपतीचें जडे;
ऐसा हा मृगयेस संतत भजे या हेतुनें संप्रती,
आकर्षीं चतुरा विलासिनिपरी तीं या नृपाळाप्रती. ६९
- शय्या कोमळ पत्रपुष्परचिता जें भूपतीची सुधी,
दीपस्थानिं विराजती ज्वलनशा रानांतल्या औषधी;
कोणीही परिवार सन्निध नसे, ऐशी कधीं यामिनी,
काढी तो मृगयानुरक्तहृदय क्षोणीपती काननीं. ७०
- [शा.] हत्तीचें जे कर्णताल स्वतांचे, जाणावे ते दुंदुभी भूपतीचे,
त्यांच्या नादा ऐकुनीयां प्रभातीं, होई भूमीपाळ जागा वनांतीं;
पक्षी तें जें बोलती सुस्वरांनीं, त्यांतें मानीं भूप हा भाट रानीं;
त्यांचीं तेव्हां ऐकुनी रम्य गीतें वाटे मोठा हर्ष भूमीपतीतें. ७१
- [शा. वि.] वाटेनें रुळच्या वनीं दशरथ स्वेच्छावशें चालिला,
घोड्याची गति शीघ्र यास्तव चरीं कोणी नसे पाहिला;
अंगीं घाम मुखांत फेंस असला घोडा सर्वे घेउनी,

१. पिसारा. २. स्त्री. ३. पळांत. ४. मृगया. ५. मृगयासक्त ज्याचें हृदय असा.
६. वनामध्ये. ७. मृगविशेष. ८. सेवकांनीं.

- आला तो तमसानदीवरि जिच्या कांठीं मिळाले मुनी. ७२
- तेथें कोणिं नदींत पाणि भरण्यासाठीं घडा घातिला,
त्यायोगें बुडबूड शब्द सहसा होतां नृपें ऐकिला;
हत्तीचा ध्वनि हा असें समजुनी त्या घोरणानें शरा,
सोडी भूपति लक्ष्यवेध करण्यामाजी असे जो पुरा. ७३
- युद्धावांचुनि अन्यकार्यसमयीं हत्तीस मारूं नये,
ऐसें शास्त्र, परंतु तें दशरथें तें सोडिलें निर्भयें;
कोणी शास्त्रमतीं प्रवीण असतां लोभें, मदें, मत्सरें,
कामें, अंध बनोनि जाति कुपथा दुर्वासनेच्या भरें. ७४
- ‘हा हा तात!’ असा ध्वनी परिसुनी भ्याला मनीं भूपती,
शोधी कारण तों सशल्य गंवसे वेतामधें मूर्ति ती
पुत्राची मुनिच्या, तिला निरखितां धैर्यें जरी आगळा,
तोही तत्क्षणिं भूमिपाळ हृदयीं चिंताशरें खोंचला. ७५
- घोडा सोडुनि भूवरी उतरुनी तो ब्रह्महत्या भयें,
‘होसी कोण?’ असें तयास पुसता झाला नृपाळ स्वयें;
‘नाहीं रे द्विज जातिचा, परि असे मी शूद्र वा तत्त्वतां,’
ऐसें गुंतत गुंतत स्वकुल तो होई नृपा सांगता. ७६
- ‘माझी अंध व फार वृद्ध पितरें आहेत, त्यांच्याकडे
आतां ने मजला, दयानिधि ! करी तूं काम वा एवढें;’
ऐशा तद्वचनावरोनि नृपती एकूलत्या त्या सुता,
नेई हालुच, शल्य तें नुपटितां वृद्धासमीप स्वतां.
- [व. ति.] भूमीपती मग महाविनयें करांस;
जोडोनियां कथितसे निज वृत्त त्यांस,
हत्ती म्हणोनि शर टाकियला मियां जी,
तेणें अशी घडलि गोष्ट चुकोन आजी. ७७
- तीं दंपती बहुविलाप करोनि अंतीं,
जें शल्य काढविति भूपतिच्याच हातीं,

तैं तो मरे, मग करें नयनोत्थ आपां,
घेवोनि देइ नृपतीप्रति वृद्ध शापा !

७८

‘देहान्त तूंहि मजसा निजपुत्रशोकें,
रे पावशील अतिवृद्धपणींच देखें,’
ऐसैं तई तनयशोकशैराग्रविद्धें,
तत्काळ शाप दिधला नृपतीस वृद्धें.

पुच्छावरी पद पडे तंव उंख हाणी
जैसा, भुजंगम तसा नृप त्यास मानी,
होवोनियां अतिशयें हृदयांत साधी,
त्याला वदे दशरथ प्रथमापराधी.

७९

[शा. वि.] ‘ताता ! मी अजुनी निपुत्रिक असें, या हेतुनें शाप हा
मातें वाटतसे, कृपा मजवरी केली तुम्हीं ही महा !
अंतीं भूमिस जाळितो परि पुढें धान्यें बहू पेरितां,
येतें पीक तिच्यांत थोर हित हें होतें जसें तत्त्वतां !’

८०

हें झाल्यावरि तापसा नृप वदे, ‘हां जी दयासागरा !
मोठा निर्दय आणि वध्य जन हाँ ! ह्या कांहिं आज्ञा करा;’
तो बोले ‘मज वाटतें शिशुसवें जाळून घ्यावें स्वतां,
भार्येशीं सह, याजसाठिं रचि बा तूं शीघ्र आतां चिता.’

८१

हें होतें इतुक्यांत सेवक तिथें आले नृपाचे भले,
त्यांनीं सर्व मिळोनि कार्य मुनिचें तत्काळ संपादिलें;
पापानें बहु खिन्न होउनि मनीं भूपाळ येई घरीं,
और्वा सागरसाँ स्वनाशक अशा शापास पोटीं धरी.

८२

या प्रकारें श्रीकालिदासकृत रघुवंशनामक महाकाव्याच्या
गणेशशास्त्री लेले त्र्यंबककरकृत प्राकृत पद्यात्मक भाषांतरां-
तील हा मृगयावर्णननामक नवम सर्ग समाप्त झाला असे.

१. डोळ्यांतील. २. उदका (घेवोनि). ३. मृत्यु. ४. पुत्रशोकरूप बाणाच्या अग्रानें विद्ध झालेल्या (वृद्धें). ५. संचित. ६. पहिला अपराध ज्याचा तो (दशरथ). ७. (हा जन म्हणजे मी). ८. वडवानळाला. ९. (समुद्र स्वपोटीं धारण करितो तसा.)

सर्ग दहावा

साक्ष्या

अमरनाथसैं तेज जयाच्या अंगीं थोर विराजे,
 तैसैं ऐश्वर्यही जयाचें त्रैलोक्यामधिं गाजे;
 ऐसा दशरथराजा पाळित असतां तो पृथिवीला,
 कांहिं कमी दशसहस्र वर्षां काळ निवूनी गेला. १

लोकांमाजी ऋण पितरांचें प्रसिद्ध जें का होय,
 तें ज्याचे योगानें सारें सत्वर फिटोनि जाय;
 शोकरूप तम दूर कराया ज्योती म्हणती ज्यास,
 अशा सुताची प्राप्ति अजुनिहि झालि न त्या राजास. २

मंथन होण्यापूर्वीं जेव्हां प्रसिद्ध रत्नोत्पत्ती,
 झाली नव्हती, तें जलधीला यत्नापेक्षा होती;
 तैसा हाही नृपति संतती साधन इच्छित चितीं,
 फार दिवस राहिला असे तो दशरथ सत्पथवृत्ती. ३

ऋष्यशृंगमुख मुनिवर होउनि ऋत्विज राजासाठीं,
 झाले आरंभिते जितात्मे तेव्हां सुतर्कामेष्टी, ४

इकडे रावणपीडित निर्जरं गेले शरण हरीला,

१. इंद्रासारखें. २. मनुष्यमात्रास तीन ऋणें असतात; एक देवऋण, एक पितृऋण, व एक मनुष्यऋण. त्यांत पुत्र उत्पन्न केल्यानें पितृऋणापासून मनुष्य मुक्त होतो असें शास्त्र आहे. ३. पूर्वीं देव आणि दैत्य यांनीं मिळून अमृत मिळण्याकरितां समुद्राचें मंथन केलें तेव्हां त्यांतून लक्ष्मी, कौस्तुभ, पारिजात इत्यादिक चौदा रत्नं निघालीं. या गोष्टीकडे एथें लक्ष्य आहे. ४. 'इच्छित राहिला असे' असा अन्वय. ५. सन्मार्गानें वागणारा. ६. ऋष्यशृंग हा विभांडक ऋषीचा पुत्र. अवर्षणकालीं पर्जन्य पाडण्याकरितां याचें स्थापन व पूजन सांप्रतकालीं करित असतात. हा मृगीचे पोटीं वाहून जन्मला व याचे मस्तकावर शृंगें होतीं. ७. जितेंद्रिय. ८. पुत्रेष्टी. ९. रावण हा राक्षसांचा राजा. याची राजधानी लंका. तीच प्रस्तुतचें सिंहल द्वीप होय असें म्हणतात. रावणाचा धाकटा भाऊ कुंभकर्ण व त्याहून धाकटा विभीषण होय. रावणाला दहा तोंडें व वीस भुजा होत्या. हा बलवान होता. यानें इंद्रास जिंकून त्याचें ऐश्वर्य आणिलें. कुबेरास जिंकून त्याचें पुष्पक विमान हिरावून आणिलें. यानें गोकर्ण क्षेत्रीं दहा हजार वर्षेपर्यंत मोठें घोर तप केलें. हा मोठा शिवभक्त होता. यानें एकदां कैलास पर्वत उचलिला. यानें स्वर्ग, मृत्यु, पाताळ या तीनही लोकांस अत्यंत पीडा दिली. त्या रावणाच्या दुष्टपणामुळें इंद्रादिक देव अत्यंत व्याकुळ होऊन जेपशयन विणूला शरण गेले असा या पद्यांत अर्थ उक्त आहे. १०. देव.

जसे पथिक उष्णातुर जाती छायेच्या वृक्षाला, ५
 स्वर्गाह्नी सकल देवगण आले जें अब्धीला,
 त्याच समयिं विष्णूही देखा देवें जागा झाला;
 साधनसामग्री मिळते जें खोळंब्यावांचून,
 तीतें लोकीं म्हणती पुढल्या कार्यसिद्धिची खूण. ६
 सिंहासन शेषाचा देहचि त्यावर जो^१ आरूढ,
 फणामणींची कांती ज्यावर पडली होती प्रौढ. ७
 लक्ष्मी पद्मासनीं बैसली होती तीची कांची,
 अंकावरती मृदू शालुनें छादित होती साची,
 त्या अंकावर निजकरपल्लव तीनें आंधरलेले,
 त्याचे ठायीं निजपदयुगला जेणें स्थापीयेलें. ८
 पद्मं विकासशाली तैसें नेत्रयुगुल कीं ज्याचें,
 बालार्कापरि कांतियुक्त तें होतें वस्त्र ज्याचें;
 ज्यातें देखुनि मनांत वाटे तोष सर्वही लोकां,
 म्हणुनि शरत्कालचीच उपमा देती ज्याला देखा. ९
 श्रीवत्सावर पडे ज्याची फार मनोहर कांती,
 लक्ष्मीचा हा विलासदर्पण ऐसें ज्यास गणीती;
 उदकाचा जो सार असा कौस्तुभाख्य मणि जो दिव्य,
 विशाल वक्षस्थळीं तयाला मदा धरी जो भव्य. १०
 परोपरीचीं रम्य भूषणें ज्यांच्यावर ऊदंड,
 असे दीर्घ बहु विटपांचेपरि शोभति जे भुजदंड,
 त्यांची शोभा पाहुनि वाटे तेव्हां लोकमनाला,
 कीं हा दुसरा जलधीमध्ये पारिजात जणुं झाला ! ११
 दैत्यांच्या ज्या प्रीतिपात्र वधु त्यांच्या कोमलगाळीं,

१. (विष्णूचें वर्णन होईपर्यंत हें संबंधी सर्वनाम त्या विष्णूचाच संबंध दाखवितें).
 २. आच्छादित. ३. श्रीवत्स म्हणून विष्णूच्या हृदयप्रदेशावर आंगचेंच चिन्ह आहे.
 ४. समुद्राचें मंथन करून त्यांतून चौदा रत्नें काढलीं त्यांपैकीं कौस्तुभ म्हणून एक होतें तें
 विष्णूनें कंठांत धारण केलें. ५. वृक्षांच्या फांद्याप्रमाणें. ६. पारिजात हाही समुद्रमंथन-
 कालीं समुद्रांतून निघाला होता म्हणून त्यावर ही उत्प्रेक्षा केली.

- मदमत्तपणें वसे सर्वदा जी कां विचित्र लाली;
तीतें ज्या हो दूर करीती, ज्यांचें तेज अपार,
अशा अस्रदेवता ज्याचा करिती जयजयकार. १२
- ज्याच्या अंगावरती दिसती वज्राचे वण फार,
सोडुनि दिधलें होतें जेणें शेषाचेंही वैर;
असा गरुड नम्रतापुरःसर जोडोनी निज हात,
ज्याच्या सन्निध उभा राहिला आज्ञांकित दिनरात. १३
- निद्रा गेल्यामुळें शोभती दिसती हीं बहु चित्रें^१,
वीक्षणमात्रें पावन करिती ऐसीं जीं का नेत्रें;
त्या योगानें सुखशयनातें पुसणारे मुनि थोर,
भृग्वादिक जे त्यांस पाहुनी करी अनुग्रह फार. १४
- असुरध्वंसक देव असा जो प्रेमभरानें त्याला,
सकलसुरांचा संघ आदरें नमना करिता झाला;
मनोवाणिला अगम्य ऐसा जो का पुरुष विचित्र,
त्याचें करिते झाले सुर तें अशा प्रकारें स्तोत्र. १५
- “ विश्वातें जो निर्मुनि आधीं मग जो पाळी त्यातें,
अंतीं संहारि ऐशा त्रिगुणा नमितों आम्ही तूतें. १६
- आकाशांतिल मेघोदक जें मुळचें गोडें होतें,
उपाधियोगें आंबट खारट जैसें मग तें होतें;
तैसा तूं निर्विकार असतां सत्त्वादिक गुणयोगें,
स्रष्टा, रक्षणकर्ता, हर्ता, ऐसीं घेसी सोंगें. १७
- अप्रमेय तूं परी परिच्छेदक सकलांचा होसी !
निस्पृह तूं परि इतर जनाची इच्छा पूर्ण करीसी !
अजितहि अससी हे देवा तूं ! परि सर्वांचा जेता,
सूक्ष्मरूप बहु असोनि सकळा स्थूळांचा निर्माता. १८
- सर्वांच्या तूं हृदयीं असतां, अससी वा अतिदूर !
कामशून्य असतांही करिशी देवा तूं तप घोर;

१. विस्मयकारक. २. निर्माणकर्ता. ३. निष्काम.

दयायुक्त तूं तथापि तुज दुःखाचा लवही नाही !

जुनाट असतां जराशून्य तूं ! नवल केवढें पाही !

१९

सर्वालाही तूंच जाणसी ! तुला न जाणे कोणी !

जन्मरहित तूं, तथापि अससी सर्वांची मुळयोनी !

सर्वांचा तूं धनी, तुला तो धनी न कोणी देख !

नानारूपें घेसि परंतू मुळचा तो तूं एक.

२०

सामें सातहि तालपुरावर तुला सर्वदा गाती,

सात जलनिधी ह्यांच्या उदकीं निजसी तूं दिनराती—

सप्तार्चीं जो अग्नी तो बा वदन तुझें तेजाळ,

साता लोकांचा तूं होसी आश्रय सर्वहि काळ.

२१

चतुर्वर्ग देणारें साधन ऐसें श्रेष्ठ ज्ञान,

चतुर्युगात्मक काळ जयाचें न कळे कोणा मान !

विप्रादिक जें वर्णचतुष्टय ऐसें हें बा सारें,

चतुर्मुखात्मा तूंच जहालें तुजपासुनि देवा रे !

२२

मुक्तिप्राप्ती व्हावी म्हणुनी करोनि योगाभ्यास,

प्राणायामादिकीं साधनीं वश करुनी चित्तास;

हृदयसरोजीं विराजसी तूं देवा ज्योतीरूप,

त्या तुजला ते योगी ध्याती एकांतीं गुपचूप.

२३

जन्मशून्य तूं असोनि घेसी जन्मा वारंवार,

अचेष्ट असतां, वधिसी बापा असंख्य रिपुचे भार;

निजुनि सर्वदा जागा अससी अशा कृती तव नाना,

विरुद्ध असती, यथार्थ तूझा अंत कळेना कोणा !

२४

इकडे इंद्रिय लालन करुनी विषय सेविजे फार,

इकडे निग्रह करुनि मनाचा आचरिजे तप घोर;

इकडे स्नेहपुरःसर कीजे पालन विश्वजनाचें,

उदासीनता धरोनि बसणें इकडे निःस्नेहाचें;

१. सात ज्याला ज्वाला आहेत असा. २. धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष मिळून जो समुदाय तो.
३. ब्रह्मदेवरूप. ४. 'कळे वा कोणा' हा पाठ असतां प्रश्नाची खूण आणि 'कळेना कोणा'
हा पाठ धरला तर उद्गाराची खूण जाणावी.

- अशी विलक्षण कृती परेशा नसेचि जी सामान्य,
कोण असे रे जर्गीं कराया समर्थ तुजविण अन्य ? २५
- सिद्धिहेतु पथ वेगवेगळे आगमोक्त आहेती,
तरी सागरा गंगौघापरि तुजचि पावती अंतीं. २६
- मनें आपुलीं तुझ्याच ठायीं ज्यांनीं स्थापित केलीं,
कर्मे तैशीं तुझ्याच ठायीं ज्यांनीं समर्पियेलीं;
असे पूर्ण वैराग्यशील जे मानव त्यांना अंतीं,
पुनरावृत्तिच्छेदक ऐसी देशि तूंचि वा मुक्ती. २७
- भूम्यादिक ऐश्वर्य तुझे वा दिसतें जें प्रत्यक्ष,
त्याचाही कवणास कळेना अंत विभो पद्माक्ष;
मग जो अप्रत्यक्ष असा तूं त्या तव देवा अंत,
कधीं तरी लागेल नराला ? सांग तूंच निभ्रांत ! २८
- स्मृतिमात्रेची केवळ देवा पावन करिसी लोकां,
स्पर्शदर्शनादिकीं करिशि हें नको सांगणें देखा. २९
- रत्नाकर सागर जो त्याच्या शुभ रत्नांच्या राशी,
धामनिर्धा सविता जो त्याचीं तेजें अपार जैसीं;
तशीं तुझीं चरितें विश्वेशा वाणीला व मनाला
अगोचरें, तीं विषय कशीं वा होतील स्तवनाला. ३०
- जर्गीं तुला अप्राप्त असें वां प्राप्तव्यहि वा कांहीं,
परिपूर्णा देवा तुज ऐसें वस्तु एकही नाहीं;
तथापि जन्मा घेउनि कर्मा नाना परि करिशी तूं,
लोकांवरती दया करावी हाच त्याचा हेतू. ३१
- महिमा तूझा वर्णन करितां मधें थांबती लोक,
त्यांचे हेतू दोन; त्यांमध्ये वाणीश्रम हा एक,
तुझ्या गुणांचा पार कळेना हा तो दुसरा जाणा,
सकल गुणांचें वर्णन झालें असें कधीं होईना. ” ३२
- अशा प्रकारें इंद्रियांस जो अविषय विष्णु अभंग,
प्रसन्न त्याला करिते झाले ब्रह्मादिक मुरसंध;

कां कीं तें देवांचें भाषण होतें सत्यचि सारें,
 विश्वेशाची मृषा स्तुती तो न घडे, नियम असा रे. ३३

“अहां कुशल कीं ?” अशा विष्णुच्या प्रश्नावरुनी त्याची,
 प्रसन्नता जाणोनि मंडळी वदे तदा देवांची;
 “भगवन्, राक्षसरूपी सागर मर्यादा सोडोनी,
 अकालींच अतिपीडा देतो तो आम्हांलागोनी.” ३४

या बोला परिसोनि सुरेश्वर बोले बहुगंभीर,
 आसपासच्या शैलगुहा तें नादित झाल्या थोर;
 उदकनिधीचा ध्वनी चालिला होता जो का मोठा,
 तोही त्याच्या पुढें लोपुनी गेला त्याचा तौठा. ३५

सर्वाहूनी आद्य कवी जो श्रीपरमेश्वर जाणे,
 त्याचीं कंठादिक वर्णोच्चारार्चीं जीं कां स्थानें;
 त्या स्थानांनीं कृतसंस्कारा होउनि संप्रति वाचा,
 कृतार्थता पावली यामधें संशय नाहीं साचा. ३६

विभुच्या वदनापासुनि निघती झाली जेव्हां वाणी,
 शुभ्र रंदांची कांति तिच्यावर पडे चांदिण्यावाणी;
 पूर्वीं चरणापासुनि निघुनी कांहिं शेष राहिली,
 तीच जाण्ही जणूं मुखाच्या बाहिर वाटे आली ! ३७

“सत्त्वगुणाला रजोगुणाला गुण तिसरा तम थोर,
 कधीं कधीं हटवितो सुरांनो, जेंवी दावुनि जोर;
 महिमा तुमचा तसा पराक्रम दोहोंचें सामर्थ्य !
 अम्हां समजलें निशाचरेशें केलें सारें व्यर्थ ! ३८

चुकी पडोनी प्रमादयोगें घडतें पातक जेव्हां,

१. मिथ्या. २. राक्षस हाच समुद्र. ३. गर्व. ४. गंगा ही प्रथमतः विष्णूच्या पायांपासून निघाली असें पुराणांत वर्णन आहे. गंगेचा वर्ण पांढरा शुभ्र वर्णिला आहे. प्रस्तुत विष्णु बोलूं लागला तेव्हां ह्याच्या दंतपंक्तीची शुभ्रकांति बाहेर दिसूं लागली. तेव्हां पूर्वीं पायांपासून जी शुभ्र गंगा निघाली, तिचा अंश कांहीं अवशिष्ट राहिला होता तोच आतां मुखावाटे बाहेर आला काय ! अशी दंतकांतियुक्तमुखनिर्मृतवाणीवर कवीनें उत्प्रेक्षा केली आहे. ५. दंतांची. ६. गंगा. ७. रावणानें.

सज्जनहृदयालार्गीं जैसा ताप होतसे तेव्हां ! तैसा राक्षसपती दुरात्मा ताप त्रैलोक्याला देतो फारचि, हेंही कळलें देवांनो आम्हांला !	३०.
जें कां तुमचें कार्य सुरांनो तेंच आमुचें आजी आहे, म्हणुनी इंद्रा करणें नको प्रार्थना माझी ! जनीं पहा साहाय्य अग्निचें स्वयेंचि करितो वात, नाहिं कधीं त्यालागिं विनविलें अग्नीं निभ्रांत !	४०
पूर्वीं तीव्र स्वखड्गयोगें तोडुनियां नव डोकीं, साहसकारी राक्षसपतिनें केला तुष्ट पिनाकी ! एक राहिलें बाकी तें तो जाणा मच्चक्राचा योग्य राहिला असे सुरांनो देखा विभाग साचा !	४१
परी विधीच्या वरप्रदानें भरभराट दुष्टाचा म्यांहि सोशिला ! चंदन जैसा सोसितसे सर्पाचा !	४२
“नको मरण मज करें सुरांच्या, भीति नसे मनुजांची,” तपें तुष्ट परमेष्ठीपाशीं अशा वरा तो याची !	४३
आतां दशरथसूनु होउनी तीक्ष्ण शरांनीं त्याचीं, शिरें तोडुनी सर्व सुरांनो राशी घालिन त्यांची ! शिरोलक्षणें विमळें कमळें त्यांची जी ही राशी, रणाक्षितीदेवता तिच्या ती योग्य होय पूजेशीं !	४४
निशाचराचा नाश होउनी यज्ञ हवींचा भाग, पुन्हा तुम्हांला मिळेल ऐसा सत्वर येइल योग !	४५
पुण्यवंत नर विमानिं वसुनी व्योमपथें जाती जी, दैवें रावणविमान देखुनि दडती मेघामाजी; त्या लोकांनीं सर्व इतःपर टाकुनि त्यांचा त्रास, निर्भयचित्तें गमन करावें देवांनो स्वर्गास !	४६

१. रावणानें खड्गंकरून एक एक मस्तक अर्पण करावें अशा प्रकारानें नऊ मस्तकें अर्पण केलीं तेव्हां शिव प्रसन्न झाला व त्यानें रावणाला ईप्सित वरप्रदान देऊन त्यानें तोडून टाकलेलीं नऊही मस्तकें त्याचीं त्यास पूर्ववत् उत्पन्न केलीं, अशी कथा आहे. २. शिव.
३. माझ्या चक्राचा विभाग म्हणजे वांट्या. ४. आकाशमार्गें.

शापभयानें निशाचरानें बळें हात कशांस
नाहिं लाविला म्हणोनि नसती पात्र जाण दोषास;
अशा स्वर्गकामिनी तयांच्या वेणीबंधालागीं,
देवांनो आनंदभरानें सोडा तुम्ही वेगीं. ”

४७

रावणरूपावग्रहयोगें कडक लागुनी ऊन,
देवलक्षणे धान्यक्षेत्रें गेलीं सर्व सुकून;
कृष्णमेघ त्यांवरी वर्षुनी यापरि वागमृतालां,
त्यांच्या उज्जीवना करोनी तई नाहिंसा झाला !

४८

रावणवध हें कार्य सुरांचें करायास दैत्यांरी,
सिद्ध जाहला दयासिंधु तो भक्तांचा कैवारी;
वृक्ष जसे पुष्पांच्या योगें अनुसरतो वायूस,
देवसंघ अंशांनीं तैसे अनुसरले विष्णूस.

४९

इकडे दशरथ पुत्रेष्टीच्या अंतीं कुंडांतून
विप्रविस्मयांसवें निघाला पुरुष गुणांनीं पूर्ण.

५०

करी जयाच्या पयश्चरूचें हैमपात्र तें साजे,
भगवंताच्या अनुप्रवेशें दुर्वह त्याला ही जे.

५१

पुरुषदत्त तो चरू घेतला दशरथभूपालानें,
सागरदत्ता अमृता घेई इंद्र जसा स्वकरानें.

५२

* जगद्योनि विष्णूही इच्छी याया याच्या पोटीं,
येणें त्याची गुणवत्ता सुव्यक्त जाहली मोठी’,

५३

द्यावापृथ्वी या उभयांला प्रातःकाळीं सत्य,

१. रावण हाच अवृष्टियोग. २. काळा मेघ. पक्षीं विष्णुरूप मेघ. ३. वाणीरूप जल.
४. देवरूप शेताच्या. ५. विष्णु. ६. ही सहोक्ति आहे. ७. स्वर्णपात्र. ८. वहन
करण्यास कठीण. ९. समुद्रमंथन देवांनीं व दैत्यांनीं मिळून केलें त्या वेळीं त्यांतून जें
अमृत निघालें तें इंद्रानें घेतलें या गोष्टीकडे या स्थळीं लक्ष्य आहे.

* अथवा (वरील अर्थाचीच दुसरी साकी)—

त्रैलोक्याचा कारण ऐसी व्याप्ती ज्याची मोठी
तोही विष्णू जन्मा ध्याया इच्छी याच्या पोटीं;
लोकांमध्ये राजाचें गुण सर्वाहनी श्रेष्ठ,
होते ऐसी स्पष्ट जाहली यावरुनि ही गोष्ट !

५३

वांटुनि देतो नव्या आतपांलागिं जसा आदित्य;
 चरुस्वरूपी विष्णुतेज तें भूपानें निजहस्तें
 यथाविभागें वांटुनि दिधलें तसें दोन भार्यातें. ५४
 प्रिया केकयी कोशलकन्या ज्येष्ठा यांनीं भागें
 तिजी सुमित्रा सत्कारावी असें भूप मनिं वागे.
 त्या दोघांनीं सुज्ञपतीचा अभिप्राय जाणोनी,
 वांटा तिजला दिधला अर्धा निजनिज भागांतूनी, ५६
 दोघी सवतींवरी तोपली तई सुमित्रा नार,
 जसी तोषते भृंगि गजाच्या मदलेखांवर फार. ५७
 सुधांनाडि जनहितार्थ रविच्या जलमय गर्भा जैशा,
 विष्णुमया गर्भातें राण्या धरित्या झाल्या तैशा. ५८
 गर्भधारणें तई तिघी त्या झाल्या पिंगटवर्ण,
 साळी जैशा पोटीं होतां कणयोगें परिपूर्ण. ५९
 गदादिशस्त्रें करीं घेउनी विष्णूच्या लघुमूर्ति
 अपुलें रक्षण करिती, ऐसें स्वप्नीं त्या पाहाती. ६०
 “सुवर्णवर्णीं पंख जयाचे, आकर्षीं वेगानें,
 मेघा ऐसा गरुड अम्हांतें, घेउनि तो व्योमीं ने. ६१
 गळीं घातला कौस्तुभ पतिनें, करिं कमलांचा पंखा,
 अशी इंदिरां सेवा करिती झाली अमुची देखा ६२
 गंगातोयीं स्नान करुनियां जपती जे ब्रह्मातें,
 सप्तऋषी कश्यपादि विनयें स्तविती नित्य अम्हांतें.”
 ऐसीं स्वप्नें ऐकुनि त्यांचीं राजा अपुल्या कानीं,
 विष्णू येतो उदरीं जाणुनि अपणा उत्तम मानी. ६४
 एक चंद्रमा जळीं अनेकीं विभक्त भासे जैसा,

१. प्रकाशास. २. सूर्याला सहस्ररश्मी म्हणजे किरण आहेत त्यांतून कितीएक शतरश्मीस अमृतनाडी अशी संज्ञा आहे. त्या अमृतसंज्ञक नाडी जलमय गर्भातें जशा धारणा करितात, तसें दशरथ राजाच्या स्त्रियांनीं विष्णवंशमय गर्भास धारण केलें अशी ही उपमा होय. ३. साळी ह्या पोटीं कणयोगानें परिपूर्ण होऊन जशा पिंगट वर्ण होतात तशा राण्या झाल्या असा भाव. ४. लक्ष्मी.

त्यांच्या उदरीं विष्णू नानारूपें राही तैसा.	६५
सायंकाळीं जसें औषधीपासुनि निघते ज्योति, तेजस्वी पुत्रातें प्रसवे, तैसी कौसल्या ती.	६६
वपू देखुनी भूपालानें पुत्राचें अभिराम जगन्मंगला तई ठेविली यथार्थ अभिधा 'राम.'	६७
राघववंश प्रदीप ज्याचें पडलें अनुपम तेज, तेणें केले दीप स्रुतिकागृहांतील निस्तेज.	६८
प्रसूतियोगें तंव कौसल्या कृशोदरी ती झाली, शय्यागत रामानें तिजला फारच शोभा आली; शरत्कालिं कृश गंगा शोभे कमलांच्या पूजेनें, वाळुवंटिं बांधिल्या, शोभली तसी राणि पुत्रानें.	६९
कैकेयीला भरत म्हणूनी पुत्र शीलवान् झाला, जननीला तो करी अलंकृत विनय जसा कां श्रीला.	७०
तसे दिव्य लक्ष्मण शत्रुघ्न क्रमें तनय हे दोन, जुळे सुमित्रा प्रसवे, जे कां असती बहु गुणवान; उत्तम अभ्यस्ता जी विद्या बोधाला विनयाला, प्रसवे लोकीं, तिचा दाखला शोभे या राणीला.	७१
जाउनि दुःखें सर्व सुखांनीं युक्ता पृथ्वी झाली, यास्तव वाटे विष्णुमागुनी स्वर्गाहि आला खालीं.	७२
असा चतुर्धा अवताराला विष्णू जेव्हां घेई, दिशाचतुष्टय पतीसहित तें प्रसन्न फारचि होई; मुखस्पर्शही वायु वाहती तेच जणूं उच्छ्वास, चतुर्दिशांच्या आनंदाचे, असा जाहला भास.	७३

१. शरत्कालीं पाणी आटून सूक्ष्म झालेली गंगा (गंगौघ) बाजूस वाळुवंटावर बांधिलेल्या कमलपूजेनें जशी शोभते तशी बाळंत होऊन कृशोदरी झालेली कौसल्या राणी बाजूला शय्येवर असलेल्या पुत्रानें शोभती झाली, असा अन्वयार्थ. (शरत्कालकृश असें समासयुक्त पाठांतरही जाणावें. या पक्षीं शरत्कालानें कृश असा अर्थ जाणावा. हा प्रसूतियोगें कृशोदरी या उपमेला विशेष जुळतो.)

अग्नी झाला बहु तेजस्वी, प्रभा चढे सूर्याला, रावणपीडा जाउनि वाटे हर्ष जाहला त्याला.	७४
रावणमुकुटापासुनि गळती रत्नें तें भूपृष्ठीं, वाटे राक्षसलक्ष्मी अश्रू गाळी होउनि कष्टी.	७५
पुत्रलाभ होतांच नृपाला तोष फार देवांस, होउनि त्यांनीं अधीं नृपाच्या वाजविलें मेरींस.	७६
कल्पवृक्ष कुसुमांची वृष्टी सौधीं लागे व्हाया, भावी मंगल उपचारांचा तीच जाहली पाया !	७७
जातकादि संस्कार करोनी शोधुनि उत्तम बाया, भूषें अपुल्या बाळांसाठीं ठेउनि दिधल्या दाया; दिनानुदिन तीं राजबालकें पिऊनि त्यांचें स्तन्य, पूर्वोत्पन्ना पित्रानंदासवें वाढती धन्य !	७८
सहजनम्रता शिक्षायोगें वाढे त्या कुमरांची, जैसी तेजस्विता वाढते आज्यवशें अग्नीची.	७९
परस्परें ते चारहि बालक वागति मित्रत्वानें, राघववंशा फारचि शोभा आली त्या योगानें; जैसे साही ऋतू विरोधा सोडुनि देववनाला, देती शोभा, प्रकार हाही त्याच रितीचा झाला.	८०
जरि चौघांची परस्परांशीं मैत्री फारचि होती, तथापि दोघां दोघांची तें विशेष जडली प्रीती; राम व लक्ष्मण हे दोघेजण वागति ते जोडीनें, तसे भरतशत्रुघ्न उभयतां खेळति बहु गोडीनें.	८१
वायु वन्हि वा इंद्रुतोयधी या दोघांदोघांची, लोकांमध्ये फूट पडेना जसी कधीही साची; तसा रामलक्ष्मणांत, आणखी भरतरिपुघ्न ययांत, भिन्नभाव अणुमात्र पडेना तेव्हां अन्योन्यांत.	८२
विनयें तेजें चौघे भाऊ मनोहरण लोकांचें, करिती, जैसे समशीतोष्णें दिवस ग्रीष्मांतींचे.	८३

भूपाळाचे वेगवेगळे पुत्र शोभले फार,
 धर्म, अर्थ, आणि काम, मोक्ष हे अवतरले जणुं चार. ८४
 विनयादि स्वगुणांनीं वालक भजती ताता तैसे,
 त्याच नृपाला रत्नांनीं रत्नांकर भजती जैसे. ८५
 दैत्यखड्गधारा मोडुनियां ज्यांनीं केल्या चूर,
 अशा चार दातांनीं शोभे जैसा सुरगज थोर;
 सामदामभेदादिक असती उपाय जे कां चार,
 त्यांच्या योगें जसा शोभतो नीतिमार्ग साचार;
 लांब लांब बहु सुंदर ऐसे चार महा भुजदंड,
 ते विष्णूच्या तनुला शोभा देती जेंवि उदंड;
 तसे विष्णुचे अंशभूत जे रामादिक सुत चार,
 त्यांच्या योगें राजराज तो दशरथ शोभे फार ! ८६

ज्याचा तात असे सदाशिव कृती, माता सती पार्वती,
 गांव त्र्यंबक हें, गणेश अभिधा, लेले उपाख्याहि ती,
 त्यानें जें रघुवंशनामक महाकाव्य प्रयत्नें महा
 केलें प्राकृत, त्यांतला दशम हा सर्ग क्रमानें पहा. ॥ १ ॥

या प्रकारें श्रीकालिदासकृत रघुवंशनामक महाकाव्याच्या
 गणेशशास्त्री लेले त्र्यंबककरकृत प्राकृतपद्यात्मक भाषांतरांतील
 हा श्रीरामावतारनामक दहावा सर्ग समाप्त झाला असे.

सर्ग अकरावा

श्लोक

[मा.] दशरथसुत होता राम भारी लहान,
 लघुलघु झुलुपें ज्या दीसती शोभमान;
 तरि मुनिवर विश्वामित्र येवोनि त्याला,

१. समुद्र. २. ऐरावत. ३. चंद्रवंशांत गाधि नांवाचा राजा झाला. त्याचा पुत्र विश्वामित्र होय. यानें मोठें उग्र तप केलें. त्या तपोबलानें हा क्षत्रियाचा ब्राह्मण झाला. हा वसिष्ठ ऋषीवरोवर स्पर्धा करीत असे. यानेंच आपल्या यज्ञाच्या रक्षणासाठीं राम-

- नृपतिजवळि मागे यज्ञसंरक्षणाला;
 [व. ति.] तेजस्विता बहुत ज्या वसते नरांत,
 त्यालाचि थोर म्हणुनी गणिती जनांत;
 तो लेंकळुं जरि असे तरि लोक त्यास
 संमानिती, नाचि मनीं गणिती वयास. १
- [शा. वि.] विद्वद्भक्त महीपती सुबहुलें कष्टेंहि लब्धां सुता,
 रामाच्या सहलक्ष्मणा मुनिवरा त्या होय तो अर्पिता;
 कोणी येउनियां जरी स्वनिकटीं प्राणासही याचिती,
 होईना रघुच्या कुलीं कधिंहि ती याञ्चा तयांची रिति. २
- “धूळी झाडुनियां, सुगंध सलिला मार्गांत सिंपा त्वरें,
 माझे पुत्र तपोवनीं मुनिसवें जाया निघाले बरें;”
 आज्ञा यापरि भूप जों करि चरां, तों तोयंदांचे गण,
 वायुप्रेरित वर्षती सुकुसुमें, तैसें बहू जीवनं. ३
- बापाच्या वचनास ते^{११} परिसुनी, तत्काळ दोघे जण,
 भाते पाठिशिं बांधुनी, सहशरां चापां करीं घेउन,
 पार्यां भूपतिच्या लवोनि पडती, तेव्हां नृपाक्षींतुनी,
 वेगें त्यांवरही^{१३} अखंडित पडे बाप्पोदकांची धुनी. ४
- [शा.] ज्यांच्या चूडा सिक्तं^{१६} बाप्पोदकानें जाती संगें ते ऋषींच्या त्वरेनं,
 लोकांच्या दृक्पद्मयोगें सुरेख झालीं मार्गीं तोरणें तें अनेक. ५
- [शा. वि.] संगें लक्ष्मणमात्र घेउनि तदा रानांत रामाप्रती,
 न्याया इच्छितसे मुनीश्वर, अशा हेतूमुळें भूपती;

लक्ष्मण यांस दशरथापासून मागून घेऊन पुढेंच आपलें यज्ञकार्य आटपून त्यांस जनकाचे वरीं सीतेचें स्वयंवर होतें तेंच नेलें. तेंच शिवधनुष्याचा भंग करून रामानें सीतेला वारिलें, अशी पुराणकथा आहे. १. विद्वानातें भजणारा. २. मोठ्या. ३. प्राप्त झालेल्या. ४. लक्ष्मणासहित. ५. विश्वामित्राकारणें. ६. प्राणाची याचना करणारांची. ७. व्यर्थ. ८. सेवकांस. ९. मेघांचे समुदाय. १०. उदक (वर्षती). ११. रामलक्ष्मण. १२. राजाच्या डोळ्यांतून. १३. रामलक्ष्मणावरही. १४. अश्रूची. १५. नदी (रामलक्ष्मण राजाचें पार्यां पडले तों त्याच्या अश्रूची नदी त्यांच्यावर पडली असा पडणें या क्रियेच्या द्विरुक्तीनं चमत्कार बांधला). १६. भिजल्या. १७. दृष्टिरूप पद्मांच्या योगानें

सेना कांहिं नकोचि रक्षण करायाला स्वकीयां सुतां,
आशीर्वादचि एक योग्य म्हणुनी, तो मात्र देइ स्वतां. ६

[मु. प्र.] नमूनी स्वमातांस ते जाति रानां, मुनीच्या पथीं शोभले चालतांना,
जसे कांतिमत्सूर्यसंक्रांतियोगें, बहू शोभती चैत्रवैशाख दोघे. ७

[शा. वि.] लाटांच्या परि चंचला भुजलता ज्यांच्या तदा शोभती,
बालत्वे चपला तरीहि विलसे त्या राघवांची गती;
वर्षाकाळिं जलें प्रवृद्ध नद जे तीरासही पाडिती,
त्यांची त्या नृपवाल्कांस उपमा देती जगीं जे वृंती. ८

विद्या दोन तई बलाअतिबला क्षुत्तृड्व्यथानाशिनी,
त्या ह्या भूपतिच्या सुतांस शिकवी मार्गांत जातां मुनी;
मातेच्या निकटीं सुरत्नघटिता भूमीवरीही जसें
व्हावें सौख्य मुलां, तसेंचि वनिं यां विद्याबलें होतसे. ९

होत्या ठाउक पूर्विच्या बहुकथा, त्या तो मुनी तेधवां,
जातांना पथिं विस्तरें वदतसे साद्यंत त्या राघवां;
त्यायोगें मुखवाहनीं बसुनियां अक्लेश जावें जसें,
पारीं चालुनिही गमे नृपसुतां ऐकोनि गोष्टी तसें. १०

छायेनें घनवृंद, गोड सलिलें अत्यंत शीतें सैरें,
कानाला सुखदायकें मधुरवें कीरादिकें पांखरें;
वायू पुष्परजें, तथा अवसरीं संसेविती राघवां,
संगे त्या मुनिच्या बराच बनला हा योग हो तेधवां. ११

जीवांच्या सकलश्रमास हरिती आम्नादिवृक्षत्रज,
तैसींही उदकें जयांत पडलें फुल्लेंबुजांचें रज;
यांचा दर्शनयोग होउनि घडे जें कां मुनीच्या मनीं,
त्याहनी बहु सौख्य होय विपिनीं, त्या राघवां पाहुनी. १२

ज्याचा देह शिवें हिमालयनगीं नेत्राग्निनें जाळिला,

१. तेजस्वि सूर्याच्या संक्रमणयोगानें. २. जे कुशल पुरुष (ते उपमा देती). ३. भूक व तहान यांची व्यथा दूर करणाऱ्या बला व अतिबला या नांवाच्या दोन विद्या विश्वामित्रानें रामास दिल्या. ४. सरोवर. ५. प्रफुल्लित झालेल्या कलमाचें (रज). ६. ज्या कामांचा (देह).

त्याच्या रम्य तपोवनीं नृपतिचा सूनू तई पातला;
 हातीं कार्मुक आणि सुंदर तनू या हेतुनें तो दिसे,
 लोकां कामचि देहवान्, परि कृती याची निराळी असे. १३

शापें यक्षिण राक्षसीच बनली, त्या तोटिकेनें स्वतां,
 हा आहे पथ रुद्ध, ऐकुनि मुनीपासोनि हें तत्त्वतां;
 दोघे राजकुमार निर्भयपणें दोरी धनुष्यांवर
 लावोनी, गमना वनांत करिते झाले तई सत्वर. १४

त्यांच्या चापरवास ऐकुनि तई ये ताटिका शीघ्र ती,
 जी कां काळिकभिन्न, कर्णयुगुलीं मुंडें जिच्या हालती;
 आकाशीं निविडा घनावलि जवें काळी बैकीवेष्टित,
 येते गर्जत, तत्समान दिसली ही राक्षसी निश्चित. १५

जीच्या तीव्रजवें पथांतिल तरू कांपावया लागले,
 प्रेतांच्या वसनें जिणें निजवपू विक्राळ गुंडाळिलें;
 उत्पन्ना पितृकाननीं बहुजवा वात्येपरी तेधवां,
 ती रोधी रजनीचरी निजबळें रानामधें राघवा. १६

बाहू लड्ड व उंच फार म्हणुनी भालाच तो भासला,
 प्राण्यांचीं अंतडीं कराल दिसती त्यांची जिला मेखला,
 ऐशी धांवत ये त्यावरि तई स्त्रीघातंशंकेसवें,
 मोठा बाण तिच्यावरी झडकरी तें सोडिला राघवें. १७

पाषाणापरि घट्ट फार असल्या त्या ताटिकेच्या उरीं,
 रामाचा शर तीव्रधार शिरुनी, मोठ्या बिळातें करी;

१. हिमालय पर्वतावर शिव तपश्चर्या करित असतां त्याच्याकडे इंद्रानें कामाला पाठवलें. तो येतांच त्याला शिवानें नेत्राग्नीच्या योगें जाळून भस्म केलें अशी कथा आहे. त्या कामाचें हें वन होतें. कामासारिखा सुंदर त्रैलोक्यांत कोणी नाहीं अशी प्रसिद्धि आहे. त्या कामासारिखा राम सुंदर होता असा श्लोकतात्पर्यार्थ आहे. २. ताटिका ही मुळीं रूपानें चांगली होती. ही सुकेतुनामक यक्षाची कन्या. अगस्त्य ऋषीच्या शापामुळें हिला विक्राळ रूप प्राप्त झालें. हिचा पति सुंद. त्याजपासून हिला मारीच व सुधाहु असे दोन पुत्र झाले. ३. धनुष्याच्या शब्दास. ४. मेघपंक्ति. ५. बगळ्यांनीं वेढिलेली. ६. वस्त्रानें. ७. भयंकर. ८. स्मशानांत. ९. वाहाडुळीप्रमाणें. १० स्त्रीहत्याभयासहवर्तमान बाण सोडिला. (हा सहोक्तयलंकार).

रक्षोदेशिं मुळीं प्रवेश नव्हता ज्या अंतकांचा कधीं,
झालें हें विळ दार थोर शिरण्यासाठीं त्यां त्यामधीं. १८

रामाचा शर लागतांच पडली, ती ताटिका भूतळीं,
तेणें केवळ तेवढीच वनभू नाहीं तई कांपली;
ज्यानें श्री^१ स्वपराक्रमें त्रिभुवना जिंकोनि केली स्थिर,
त्या लंकापतिचीहि साध्वसवशें ती कांपली थरथर. १९

जेव्हां दुःसह रामकांमविशिखें वेगें हृदीं ताडिली,
गंधाढ्यें तंव रक्तचंदनरसें होवोनि लिप्ता भली;
गेली सत्वर जीवितेशसदनालागोनि रात्रिचरी,
अत्यांता अभिसारिकेपरि बहू ती^{१०} होउनी घावरी. २०

ऐसा देखुनियां पराक्रम मुनी जो फार संतोषला,
रक्षोघ्नां स्र समंत्रक प्रभु त्यापासोनि तो पावला;
सूर्यापासुनि सूर्यकांतमणि तो काष्ठांस जाळी असें,
ज्योती ज्यापरि पावतो, समयिं ह्या हें कृत्य झालें तसें. २१

तेथोनी मग येइ तो रघुपती एके स्थळालागुनी,
'हा तो पावन वामनाश्रम' असें सांगे त्याला मुनी;
तेव्हां पूर्विल जन्मचेष्टित त्या रामा जरी नाठवे,
मोठी उत्सुकता तदीय हृदयामाजी तई उद्भवे. २२

१. राक्षसांच्या देशांत. २. यमाचा. ३. त्या यमाला. ४. रानांतील जमीन.
५. लक्ष्मी. ६. भीतियोगानें. ७. अभिसारिकापक्षीं अभिराम जो मदन त्याच्या वाणानें.
८. अ. प. चित्तांत. ता. प. उरस्थलांत. ९. अ. प. सुगंधयुक्तें. ता. प. दुर्गंधयुक्तें.
(रसें.) १०. अ. प. केशर आणि चंदन यांच्या रसानें. ता. प. रुधिर हाच चंदनरस
तेणेंकरून (लिप्ता). ११. अ. प. प्राणनाथाच्या गृहाप्रत. ता. प. यमाच्या गृहाप्रत.
१२. अ. प. रात्रीं गमन करणारी. ता. प. राक्षसी. १३. अतिव्याकुळ (हाच अर्थ
उभयत्र). १४. मदनानें अत्यंत पीडित होत्साती शृंगार करून रात्रीच्या समयीं स्वतांच
इष्टनायकाकडे जाणारी जी स्त्री तिला अभिसारिका म्हणतात तिच्याप्रमाणें. १५. ताटिका.
१६. राक्षसनाशक अस्त्र. १७. बलीनामक एक दैत्य मोठा बलवान् व उदार झाला.
त्यानें इंद्रपदप्राप्त्यर्थ शंभरावा यज्ञ आरंभिला असतां इंद्राचे हितार्थ विष्णूनें वामन अवतार
घेऊन बलीपाशीं त्रिपाद भूमि मागून त्यास त्रिविक्रमरूप धरून पाताळीं घातलें. त्या
वामनाचा आश्रम या वनांत होता.

तेव्हां भूपसुतासवें निजवनीं वेगें मुनी पातला,
पूजापात्र हतांत घेउनि पुढें शिष्यौघ आला भला,
पर्णांचे पुढें तेच अंजलि ज्यां ऐसे तरू शोभती,
उत्कंठें हरिणें जवें मुनिचिया तें दर्शना धांवती. २३

तेथें यज्ञ करी मुनी तंव त्या ते राजपुत्र स्वतां,
विघ्नापासुनि रक्षिती शरगणीं तें पाळिनें तत्त्वतां,
रात्रीं आणि दिवा नभांत उदया नित्यक्रमें पावुनी,
राखीती किरणीं जसे विधुरवी लोकां तमापासुनी. २४

रक्ताचे पृथु बिंदुनीं सकलही वेदा बहू दूषित
देखोनी ऋषिंच्या करांतिल भयें पात्रेहि झालीं च्युत;
क्रमें टाकुनि याज्ञिकीं तिथुनियां तें काढिलासे पळ,
ऐसी एकचि मंडपांत मुनिची झाली तई धांदल. २५

[भू. प्र.] पताका नभीं ऋध्रपक्षोत्थवातें, तई हालती नाहिं संख्या जयातें;
दळीं राक्षसांच्या बहू धामधूम, बघूनी वरी काढि बाणास राम. २६

[शा. वि.] मारीच्या व सुबाहुला रघुपती दोघांस मारी शर,
कां कीं हेच निशाचरांत अवध्या होते महा दुर्धर;
जिंकी वासुकिलाहि जो खगंपती लोकांत मोठ्या बळें,
त्याच्या हो गणनेंत येतिल कशीं तीं तुच्छ मांहांडुळें ! २७

वायव्यास्र रघूद्वहें धनुवरी अत्युग्र तें लाविलें,
तो मारीच निशाचरत्रजपती त्याच्यावरी सोडिलें;
होता पर्वतसा बहू जड तरी त्या जीर्णपर्णापरी,
अस्रजें सहजांत दाशरथिनें तें पाडिलें भूवरी. २८

[प्र.] सुबाहु म्हणुनी दुजा निशिचर स्वमायाबळें,
तपोवनिं मुनीचिया तंव इतस्ततां जो पळे;

१. पानांचे. २. द्रोण म्हणजे द्रोणासारखीं झालेलीं पानें. ३. पाळीपाळीनें (क्रमानें).
४. चंद्रसूर्य. ५. लोकांस (तमापासून जसे राखिती असा अन्वय). ६. मोठमोठे.
७. गिधाडाच्या पंखांनीं उत्पन्न झालेल्या वायूनें. ८. आकाशांत. ९. गरुड. १०.
सापाच्या आकाराचे परंतु गरीव प्राणी आहेत. ११. राक्षससमूहाचा नायक. १२. जुन्या
पानाप्रमाणें.

तयास निशितीं शरीं चिरुनि आश्रमापासुनी
दुरी रघुवरें दिलें क्षुधित पक्षियां वांटुनी.

२९.

[स्र.]

यज्ञाचें विघ्न सारें दशरथकुमरीं यापरी नाशियेलें,
त्यांच्या तें विक्रमाचें बहु कुलपतिच्या ऋत्विजीं स्तोत्र केलें;
अंतीं शास्त्रोत्तरीत्या क्रम मग धरुनी राहिलेल्या क्रियाही
नेल्या निर्विघ्नचित्तें सकलमुनिचिया शेवटा याजकांहीं.

३०

[शा. वि.]

दीक्षांतीं कृतमज्जना मुनिवरा केली प्रणामक्रिया
दोघांनीं, तंव हालती लघु शिखा शोभा तिहीं ये तथा;
आशीर्वाद तयांस देउनि, कुंशीं तें फाटलेल्या करीं,
त्यांच्या तो कुरवाळि कौशिकऋषी सानंद पाठीवरी.

३१

[शा.]

“चापारोपें कल्पिल्या जानकीच्या, लग्ना यावें शीघ्र तुम्ही तयेच्या,
ऐसें तेव्हां सादरामंत्रणाला, केलें भूपें मैथिलें” कौशिकाला.

[शा. वि.]

यज्ञा संपवुनी, विदेहनगरा जाया निघाला मुनी,
तेव्हां तो शिवचापवृत्त कथिता झाला मुळापासुनी;
त्यातें ऐकुनि रामलक्ष्मण धनू पाहावया इच्छिती,
जाणोनी मुनि हें सर्वें अपुलिया ने त्या कुमारांप्रती.

३२

सायंकाळिं तिघे पथा ऋमुनियां एके स्थळा पातले,
तेथें आश्रमवृक्ष रम्य बघुनी वासार्थ ते राहिले;
जेथें रूपवती तशीच युवती ऐसी अहल्या सती,
इंद्राशीं रत जाहली क्षणभरी जाणून त्यातें पती.

३३

१. “त्यांचें मौनी मुनीच्या निकट बहु तदा ऋत्विजीं स्तोत्र केलें” असें पाठांतर होय. यांत मुनीला मौन होतें म्हणून ऋत्विजांनींच रामलक्ष्मणाची स्तुति केली असा भाव आहे. २. विश्वामित्राच्या. ३. ऋत्विजांनीं. ४. यज्ञांतीं. ५. अवभृथस्नान केलेल्या (अशा मुनिवरा). ६. दर्भानीं (फाटलेल्या म्ह० विदीर्ण झालेल्या). ७. हातानें. ८. रामलक्ष्मणाच्या (पाठीवरी). ९. आदरयुक्त आमंत्रणाला. १०. जनकराजानें. ११. जनकाच्या नगरास. १२. अहल्या ही गौतम ऋषीची स्त्री होय. ती अत्यंत रूपवती होती. तिच्याशी इंद्रानें गौतमरूप धरून जारकर्म केलें. तें गौतमास कळून त्यानें ‘तूं शिळा होऊन पडशील’ म्हणून तिला शाप दिला. ‘हें कर्म अजाणत मजपासून घडलें’ म्हणून तिनें प्रार्थना केल्यावरून ‘दाशरथिरामाच्या चरणस्पर्शानें उद्धरशील’ म्हणून उःशाप दिला. ती अहल्या येथें शिळारूपानें होती. १३. इंद्रातें पति जाणून त्याशीं रत झाली असा अन्वय.

शापें होउनियां शिळा पडलि जी होती मुनीची सती,
ती जी संप्रति पावली स्वतनुची पूर्वीप्रमाणें स्थिती;
ही तों राघवपादपद्मरज जें त्याची कृपा जाणजे,
जें कां दूर करी अघौघ अवघे संस्पर्शमात्रें निजें.

३४

आला गाधिजं राघवान्वित असें ऐकोनियां निश्चयें,
कामार्थासमवेत धर्मचि जणूं हा मूर्तिमंत स्वयें.
ऐसें मानुनियां विदेहंनृपती घेवोनि पाद्यादिकां,
सामोरें तंव त्यास सादर मनें तत्काळ गेला निका.

३५

आकाशावस्नी पुनर्वसुच हे आले जणूं भूतळीं,
ऐसें मानुनि, राघवांस नगरीवासी तई मंडळी;
उत्कंठें अवलोकितां मधिंमधीं ज्या पापण्या मीटती,
त्या येती अडव्या म्हणोनि निमिषे^९ तीते^७ नको वाटती.

३६

[इं. व.] समाप्त झाला नृपयाग जेव्हां, भूपास बोले मुनिवर्य तेव्हां,
“चापा पहायास बहूत राम सोत्कंठ, याचा करि पूर्ण काम. ३७

[शा. वि.] याचें जन्म महाकुलांत म्हणुनी कन्येस द्याया अजी,
आहे उत्तम हा, परंतु वपु तों याचें मृदू फार जी;
कैसा हा नमवील शैव धनुला दुःसाध्य कीं हा पण.”
ऐसें वाटुनि फार भूमिपतिचें तें खिन्न झालें मन.

३८

बोले भूपति, “थोर मत्त गज जे, त्यांतेंहि जें का जनीं
साधयास अशक्य कर्म, जरि तें इच्छी कराया मनीं
छांवाही, तरि वासना विफल ती, जाती वृथा यत्न ते;
यासाठीं कलभास तें न बरवें निभ्रांत माझ्या मतें.

३९

१. विश्वामित्र. २. काम आणि अर्थ यांसहवर्तमान. ३. धर्म हा पुरुषार्थ. ४. जनक राजा.
५. आकाशांत पुनर्वसु नक्षत्र मोठें देदीप्यमान व सुंदर असतें. त्याच्या तारा दोन आहेत.
त्यांसारिखे हे रामलक्ष्मण दोघे देदीप्यमान व सुंदर होते म्हणून लोकांनीं यांस तेच पुनर्वसु
खालीं आले असें मानिलें. ६. नेत्रनिमीलनें. ७. त्या मंडळीतें. ८. जनक राजाच्या घरीं
शिवाचें मोठें प्रचंड धनुष्य होतें तें उचलून त्यावर जो बाण लावील त्याला आपली कन्या
जी सीता ती द्यावयाची असा जनकानें पण केला होता. ९. हत्तीचा वाळ (कराया इच्छी)
या क्रियेचा कर्ता.

[शा.] वा, त्या चापें लाजवीले नरेश, ते^१, जे^२ ज्येच्या^३ वर्षणानें त्वचेस घट्टे केले, त्या स्वकीया भुजांला धिकारोनी चालले स्वालयाला." ४०

[शा. वि.] बोले कौशिक यावरी, "नरपते, माझ्या वचा^४ आयका, आहे राम बलाढ्य थोर अवय्या राजांहुनी हा निका, किंवा बोलुं कशास हो ! अंशनि तो जैसा कळे पर्वतीं, रामाचें बल या कळेल तुझिया चापींच वा निश्चितीं." ४१

ही आ^५प्तोक्ति म्हणूनि भूप मुनिच्या वाक्या खरें मानुनी, बोले कीं, "शिशुमाजि पौरुष वसे ऐसें घडे हो जनीं; मोठ्या दीप्त हुतांशनीं क्षितितलीं जी दाहशक्ती असे, ती अल्पा थिणगीमधेंहि वसते प्रत्यक्ष लोकां दिसे !" ४२

धाडी शीघ्र तदा विदेह नृपती तो सेवकांच्या गणां, आणायस सभेंत शंकरधनू, सिद्धीस न्याया पणा; वर्षाकालिं जसा स्वकीय धनुला स्वर्गाधिराज स्वयें, आविर्भूत करावयास जंलदां आज्ञापितो निश्चयें. ४३

जेणें सत्वर विद्रुत क्रतुमृंगां मारावया कारणें, सोडी बाण महेश^६ पूर्वसंभयीं सक्रोध वेगें मनें; तें सुप्त^७ भुजगे^८धरापरि बहू विक्राळ होतें जरीं, त्यातें देखुनि तो रघूत्तम बली तत्काळ घेई करीं ! ४४

होतें तें दृढ पर्वतापरि बहू तत्रापि तो त्यावरी, लीलेनें प्रभु रामचंद्र चढवी मौर्वीस तें सत्वरी; पुष्पाचे धनुला जवें चढवितो कंदर्प^९ दोरी जसा, संभयीं^{१०} विस्मितलोचनीं निरखिला श्रीराम तेव्हां तसा. ४५

जोरानें धनु ओढितां रघुवरें तत्काळ तें भंगलें,
तें वज्रापरि घोर शब्द निपजे जेणें त्रिलोकी हले;

१. ते (नरेश). २. जे (नरेश). ३. धनुष्याच्या दोरीच्या (वर्षणानें). ४. वचनाला.
५. वज्र. ६. आप्त म्हणजे यथार्थवक्ता त्याचें वचन. ७. अस्मींत. ८. इंद्र. ९. मेघांस.
१०. पळालेल्या क्रतुरूप हरिणाला. ११. शिव. १२. पूर्वकालीं. १३. निजलेल्या.
१४. शेषाप्रमाणें. १५. काम. १६. संभ्यांनीं.

मोठ्या क्रोधन जामदग्न्य मुनिला तो शब्द हें जाणवी,
कीं ही क्षात्रकुलांकुरास फुटली आतां नवी पालवी. ४६

त्याचें अद्भुत वीर्य जाणुनि धनुर्भगावरोनी निकी,
रामालागिं तईं समेत नृपती दे खूप शाबासकी;
तेव्हां तो मिथिलाधिराज अपुली प्रत्यक्ष लक्ष्मीपरी
कन्या जी, तिस देउनी रघुवरा संतोषला अंतरीं. ४७

[शा.] तेव्हां राजा कौशिकाच्या समीप, आणोनीयां कन्यका सुस्वरूप,
अग्नी साक्षी ठेवुनी जेविं देती, तेवीं तीतें दीधले रामहस्तीं. ४८

[व. ति.] “आम्ही स्वकीय तनया तुमच्या सुताला,
देवोनि सेवकपणा निमिच्या कुलाला,

१. जामदग्न्य मुनि म्ह० परशुराम, यानें क्षत्रियांचीं कुळें मारिलीं होतीं व तो क्षत्रियांचा अत्यंत द्वेष करीत असे, या गोष्टीकडे येथें लक्ष आहे. २. ‘क्षत्रियवंशाचा तुम्हीं नाश केला खरा, पण त्या वंशाला नवी पालवी म्ह. अंकुर (रामरूप अंकुर) फुटला वरें, संभाळा,’ असेंच जसें काय या धनुष्य शब्दानें त्या कोपिष्ठ मुनीला जाणविलें अशी उत्प्रेक्षा होय. ३. जनक राजा. ४. इक्ष्वाकुराजाला शंभर पुत्र होते त्यांतून एकाचें नांव निमि होतें. यानें बहुत यज्ञ केले. एके यज्ञाचे वेळेस त्याचा कुलगुरु वसिष्ठ यास दुसऱ्याकडे गुंतल्यामुळें अवकाश नसून ‘मी आल्यावर यज्ञ कर’ असें त्यानें सांगितलें असतां निमीनें गौतमऋषीस उपाध्याय करून यज्ञास आरंभ केला. पुढें वसिष्ठस राग येऊन ‘तुझें देहपतन होईल’ असा त्यानें निमिराजास शाप दिला. त्यानेंही तुझें देहपतन होईल म्हणून वसिष्ठस शाप दिला. त्याप्रमाणें उभयतांचेही देहपतन झालें. पुढें ब्रह्मदेवानें दोघांसहि दुसरे देह धारण करण्याची आज्ञा केली असतां वसिष्ठाने मित्रावरुणापासून दुसरा देह धारण केला. परंतु निमिराजास विदेहस्थितीच वरी वाटली म्हणून तो विदेहच राहिला. इकडे ऋत्विजांनीं निमीचा देह मंथन करून त्यांतून जो पुरुष निघाला त्याला राज्यासनीं वसविलें. त्याचें नांव मिथि. त्यानें गौतमाश्रमासमीप निमिराजाचें वैजयंत म्हणून नगर होतें तेंच आपली राजधानी केली. तेव्हां या राजाच्या नांवावरून वैजयंत नगराचेंच नांव मिथिला असें पडलें. मिथि राजा मातेचा संबंध नसतां केवळ जनकाच्याच देहापासून झाला म्हणून त्याचें जनक हेंही नांव पडलें. या प्रकारें सूर्यवंशीय इक्ष्वाकु राजापासून निमिकुलरूप एक स्वतंत्र शाखा झाली. त्यांत निमिपुत्र जो मिथि याचा बाप (निमि) विदेह झाल्यामुळें तेथून पुढें झालेल्या वंशजांस विदेह हें नांव पडलें. तसेंच मिथिराजाचें नांव जनक पडल्यामुळें पुढील वंशजांस जनक ही संज्ञा प्राप्त झाली व त्याच्या नगरीचें (वैजयंत नगराचें) नांव मिथिला पडल्यापासून त्या नगरीच्या राजांस मैथिल असें म्हणूं लागले. मिथिराजाच्या संबंधानें साऱ्या विदेह देशाला ही मैथिल अशी संज्ञा प्राप्त झाली असें म्हणतात. हा मैथिल किंवा विदेह देश हल्लींचा गोरखपूर प्रांत होय असें मत आहे. त्या प्रांतांतच हल्लीं जनकपूर म्हणून शहर आहे असें सांगतात.

स्वीकारितोंच तरि होउनि यास मान्य,
कीजे मला नृपवरा जगतांत धन्य !”
ऐसा निरोप अपुल्या गुरुच्या मुखानें,
तें धाडिला दशरथाप्रति मैथिलानें;
तो केधवा स्वसदनाप्रति रामतात
येईल, ऐसि नृप वाट असे पहात.

४९.

[शा.] “मातें आतां चांगली सून यावी,” ऐसें राजा जो मनामाजि भावी;
इष्टार्थाच्या सिद्धिचा तों निरोप घेवोनी ये विप्र तेथें अपाप.
जें जें चित्तीं इच्छिती पुण्यवंत, तें तें त्यांचें सिद्ध होतें क्षणांत;
इच्छावें जें कल्पवृक्षासमीप, तें तत्काळीं प्राप्त होतें अमूप;
तैसी इच्छा संप्रती राजयाची, तत्काळीं ती जाय सिद्धीस त्याची;
विप्राची त्या अर्घ्यपाद्यादि पूजा, सद्भावानें तें करी शीघ्र राजा. ५०

[शा. वि.] पूजा घेउनियां नृपास मुनिनें संदेश सांगितला,
तो ऐकोनि त्यास फार हृदयीं संतोषही वाटला;
तेव्हां थोर चमूस घेउनि निघे तो इंद्रमित्र स्वतां,
तें मोठा धुरळा उडोनि, रविला तो जाहला झांकिता.

५१

सेना घेउनि भूमिपाल मिथिलेलागीं त्वरें पावला,
बाहेरूनि त्या पुरीसभंवता वेढा तिनें घातला;
बाहूंनीं अवळी पती, तरि वधू संतोष पावे जसा,
तैसा मित्रकृतावरोध पुरिला हा वाटला इष्टसा.

५२

त्याकाळीं वरुणेंद्रसे उभयतां त्या पत्तनीं भूपती,
अन्योन्याप्रति तोषपूर्वक समारंभें बहू भेटती;
स्वर्चोनी विभवानुसार अपुल्या द्रव्यास ते सादर,
कन्यापुत्रविवाहकार्य करिते झाले तई सत्वर.

५३

- [व. ति.] सीतेस राम, आणि लक्ष्मण उर्मिलेला,
 भ्राते तदन्यहि कुशध्वजकन्यकांला,
 ऐसे युवे दशरथात्मज चारही ते,
 झाले नरेश्वरसुतांप्रति तैं वरीते. ५४
- ऐसे वधूस वरुनी सुत भूपतीचे,
 लोकांत फार दिसती रमणीय साचे,
 सामादि त्या नृपतिचेचि उपाय चारी,
 लोकीं विराजति सैसिद्धिक जेविं भारी. ५५
- [रथो.] कन्यका नृपमुतीं तसे भले, तेहि त्यांहिं तंव फार शोभले,
 होय तो वरवधूसमागम, प्रत्ययप्रकृतिवत् मनोरम. ५६
- [शा.] ऐसीं चान्हीं लग्नकार्ये सुतांचीं, संपादूनी भूपती उत्सवांचीं,
 जाया लागे जें निजा पत्तनाला, व्याही त्याला पोंचवाया निघाला;
 भूपासंगें जाउनी तो त्रिरात्र, मार्गें सीतांतात ये सच्चरित्र,
 व्हावा तैसा जांवई हा मिळाला, एणें त्याला फार आनंद झाला. ५७
- [शा. वि.] त्याकाळीं प्रतिकूळ वायु सुटुनी भारीं उडालें रज,
 मोडेनी पडले कडाकड तई उंचुंग सेनाध्वज;
 मोठा पूर नदीस येउनि पहा पर्यंतभूमी जसी
 होते नष्ट पळांत, भूपचमुची झाली अवस्था तसी. ५८
- [इ. व.] नभामधें त्यासमयीं विलक्षण, झाली स्थिती जी गणिती कुलक्षण,
 खळें रवीच्या भंवतें भयासुर, देखोनि भीतिप्रति पावले नर;
 तीक्ष्ण हर्ता कुंडलिच्या जसा च्युत, होतो मणी मस्तकिंहूनि निश्चित,
 तो त्यांचि देहें जंव वेष्टिला असे, खळ्यामधें सूर्य तई तसा दिसे. ५९
- [स.] श्येनाच्या पक्षपंक्ती मळकट असती फार ज्या, केश तेची,

१. रामलक्ष्मणाहून इतर (भरतशत्रुघ्न). २. कुशध्वजाच्या कन्यांस. ३. राजकन्यांस.
 ४. सिद्धियुक्त. ५. राजपुत्रांच्या योगानें (कन्या शोभल्या). ६. राजपुत्रही. ७. त्या
 राजकन्यांच्या योगानें. ८. प्रत्यय आणि प्रकृति यांच्या समागमासारखा (मनोरम).
 ९. लग्नकार्याचें (विशेषण). १०. जनक. ११. उंच. १२. आसपासची जमीन.
 १३. गरुडानें. १४. मारलेल्या. १५. सर्पाच्या. १६. भ्रष्ट. १७. त्या मृतसर्पाच्या (देहें).
 १८. श्येन पक्ष्याच्या. १९. पंखाच्या ओळी.

संध्याकालीन अभ्रं अरुण दिसलें तीं आर्द्र वस्त्रें जयांचीं;
ऐशा सान्या दिशा तें मलिन ऋतुमती कामिनी भासल्या या
लोकांना, ज्या अयोग्या बहुतचि असती लोचनांनीं पहाया. ६०

[व. ति.] तें ज्या दिशेस रवि त्याच दिशेकडेस,
भालू भयानक अशा करिती स्वनास,
“मारोनि बाहुजकुलास वलें स्वहस्तें,
रक्तें तुम्ही करितसां पितृतर्पणांतें;
तो संधि सन्निध पहा अजि पातला कीं,
ऐसा न येईल पुनश्च कदापि लोकीं,”
हें जामदग्न्यमुनिला कळवावयाला,
जाणो अशा रितिच काढिति त्यां स्वराला. ६१

[स.] ऐसे उत्पात मोठे निरखुनि नृपती घेइ चित्तीं भयाला,
“यांची शांती करावी” म्हणुनि विनविता जाहला तो गुरूला,
त्याकाळीं तो वशिष्ठ क्षितिपतिस वदे, “भूपते सोड भीती,
उत्पातांपासुनीयां फल शुभचि नृपा देख होईल अंतीं.” ६२

ऐसें ते बोलती तों प्रकट बहुजवें होय सेनेसमोर
तेजाचा लोळ मोठा, वनदहन जणूं पातला तेथ घोर;
सेनानेते नृपाचे नयन पुसुनियां पाहती जों तयाला,
तों कोणी एक मोठा पुरुषचि सहसा लोचना पात्र झाला. ६३
वापाच्या पूर्त अंशां धरि निजगालें तो नाम ज्या यज्ञसूत्र,

१. रजस्वला स्त्रिया. २. कोल्ह्या. ३. क्षत्रिय कुलास. ४. भालू. (कथिती). ५. वणवा.
६. जमदग्नी ऋषीला रेणुनामक राजानें आपली कन्या रेणुका हिला दिलें होतें. तिचे
पोटीं जमदग्नी ऋषीपासून झालेला जो पुत्र त्याचें नांव परशुराम प्रसिद्ध आहे. हा
विष्णूच्या मत्स्यादि दहा अवतारांपैकीं सहावा त्रेतायुगांत झाला. याचा बाप ब्राह्मण व
माता क्षत्रिय म्हणून याच्यांत दोनही प्रकारचीं म्हणजे ब्राह्म व क्षात्र अशीं तेजें होतीं.
कार्तवीर्य राजानें जमदग्नीची कामधेनू वलात्कारानें नेली म्हणून यानें त्यास ठार मारून
धेनु परत आणिली. कार्तवीर्याच्या पुत्रांनीं जमदग्नी ऋषीला ठार मारिलें म्हणून परशुरामाला
अत्यंत क्रोध येऊन त्यानें त्या सर्वास ठार मारून त्या वेळचे सर्व क्षत्रिय राजे मारून
त्यांच्या रक्तानें आपल्या पितरांचें तर्पण केलें. जनक राजा मोठा शैव व ब्रह्मनिष्ठ होता
म्हणून परशुरामानें त्याची उपेक्षा केली, परशुरामही मोठा शैव होता. परशुरामाच्या गर्दीत

मातेचा अंश तैसा धनु विदित जनीं घे करीं तें विचित्र;
चंद्रानें युक्त भासे दिनकर अणखी चंदनद्रू अहीनं,
तैसा सत्वं रजें ही सहित पुरुष तो पाहिला तें जनानें. ६४

बापाला कोप आला म्हणवुनि न सुचे त्यास कर्तव्य कांहीं,
योग्यायोग्य व्यवस्था मुटुनि तंव बहू होय तो आंत पाहीं;
त्याच्या आज्ञेवरोनी करि निजजननीमस्तकच्छेद वेगें,
ऐसी जिंकी दया जो प्रथम मग मही सर्वही शस्त्रयोगें. ६५

[शा. वि.] श्रीमच्छंकरभक्ति-सूचक अशी रुद्राक्षमाला भली,
सूत्रप्रोत तई यदीय उजव्या कानांवरी शोभली;
जीं एकाधिक वीसवार वधिलीं दुःक्षत्रियांचीं कुळें,
ती संख्या समजो म्हणोनि तितुके जाणो मणी ओंविले. ६६

बापाला वधिलें म्हणुनि चढला कोपास जो निश्चित,
जेणें क्षत्रियवंशनाशकरणीं दीक्षा असे स्वीकृत;
ऐसा दास्य वैरि हा, तनय तों चारीहि ते लेंकरें !
म्हातान्यास असा प्रसंग बघुनी, आंगीं भरे कांपरें. ६७

पुत्राची तशि शत्रुचीहि अभिधा विख्यात तें 'राम' ही,
ती त्या भूपतिला गमे प्रिय तसी देई मना भीति ही;
हारांतील मणी बहूत करिती आल्हाद जे निश्चयें,
तेच व्यालफणावरी निरखितां चित्तास देती भयें. ६८

तेव्हां बोळत, "अर्घ्य, अर्घ्य" म्हणुनी भूपाल त्याच्या पुढें
येई सादर तो, परंतु मुनि तो पाहीच ना त्याकडे;
डोळे विंगळसे जयांत फिरती तें गर्गरा तारका,
ऐसा तो ऋषि राम जेथ तिथ ये भूपालकां मारका. ६९

जीं बाळें क्षत्रियांच्या वायकांनीं ऋषींच्या आश्रमांत आणून सोडिली तीं व ज्या कोणी वायकांचा वेष घेतला असले मात्र त्याच्या तडाख्यांतून वांचले. पुढें दाशरथी रामाची गांठ पडल्यावर त्यांतील विष्णुतेज रामांत प्रविष्ट झालें अशी कथा आहे. ७. आपल्या कंठांत. १. चंदनवृक्ष. २. सर्पानें. ३. सुतांत ओवलेली. ४. दुष्ट क्षत्रियांचीं. ५. राजांस मारणारा (असा परशुराम).

मुष्टीमाजि धरी महा धनु, तसें घे अंगुलींनीं शरा,
मोठ्या क्रोधन जांमदग्न्य मुनिला युद्धार्थ झाली त्वरा,
तेव्हां निर्भयचित्त राम मुनिच्या अग्नीं उभा राहिला,
त्याला भार्गवराम कोपुनि बहू ऐशा परी बोलिला. ७०

[शा.] “ माझ्या बापा मारिलें क्षत्रियांनीं, तेणें माझी जाहली थोर हानी,
म्याही त्यांना स्वर्गसंख्याकवेळां, मारोनीयां कोप शांतीस नेला;
आतां सुप्ता भोगिला दंडघात, होतां जैसा कोपतो तो क्षणांत,
तैसा तूझ्या ऐकुनी विक्रमाला, माझ्या चित्तीं फार संक्षोभ झाला. ७१

[शा. वि.] कोण्याही नृपतीस जें नमवितां आलें नसे कार्मुक,
तें त्वां मोडुनि टाकिलें परिसुनी हें वाटतें कौतुक;
ही वार्ता जरि सत्य होय तरि हा माझाच वीर्यध्वज,
झाला भग्न, असें मनांत अपुल्या रे कल्पितों मी अज. ७२

[मं. कां.] कोणी पूर्वीं जरि मुखिं वदे राम हा शब्द जाणें,
बोध क्षोणीवरिहि अवघ्या होई माझाच तेणें;
आतां तूझ्या उदयसमयीं अन्य ही वाच्य त्याचें,
जाणोनीयां मम मन बहू पावतें लाज साचें. ७३

[शा. वि.] फोडी पर्वत ही अशा सुकठिना अस्त्रा धरी जो करीं,
त्या माझे अपराधकारक रिपू दोषेच भूमीवरी;
धेनूच्या हरणा करी मदवशें तो एक रे हैहय,
मत्कीर्तीं हरुं पाहसी म्हणुनि तूं होसी दुजा निर्भय. ७४

दुष्टक्षत्रियवंशघातक असें मद्दीर्य मोठें जरी,
मातें देइ न तोष, म्या न तुजला रे जिकलें जोंवरी;
अग्नीचें बल तेंचि सत्य गणिजे जें सागराभ्यंतरीं,
वेगें तो जळतो, महार्तृणचयीं जैसा जळे सत्वरीं. ७५

तेजानें हरिच्याचि शंकरधनू झालें अधीं दुर्बळ,

१. परशुरामाला. २. एकवीस वेळा. ३. निजलेल्या. ४. सर्पाला. ५. वीर्यरूप ध्वज.
६. ग्रह (माझाच). ७. हैहय राजा याचेंच नांव कार्तवीर्य. याला सहस्र बाहू होते
म्हणून सहस्रार्जुनही याचें नांव प्रसिद्ध आहे. यास परशुरामानें मारिलें. ८. अग्नी.
९. मोठ्या शक्तीच्या गंगांत. १०. विष्णूच्या.

- त्याला मोडुनियां जगांत अपुलें त्वां दाविलें कीं बळ;
वेगानें नदिच्या मुळींच खणुनी केलें जयाला ढिलें,
त्या झाडा हलकाहि वायु उपडी, तैसेंचि हें जाहलें. ७६
- माझें घेउनि हें धनुष्य, चढवी दोरीस त्याच्यावरी,
त्यातें लावुनियां शरा निजकरें आकर्षणातें करी;
ऐसें तूं करिशी तरीं समबळी जाणोनि एणेंचि वा,
झालों मी जित जाण, युद्ध मग रे कैशास हे राघवा. ७७
- किंवा हा अतितीव्रधार परशू तेजाळ माझ्या करीं,
पाहोनी कुमरा जरीं भय बहू घेशील रे अंतरीं;
झाल्या व्यर्थचि मौर्वि घांसुनि दृढा जाणें तुझ्या अंगुली,
व्हाया निर्भय, ये मला शरण तूं होवोनि बद्धांजली." ७८
- [व. ति.] ऐसा भयंकर वदे जमदग्निपुत्र,
गालीं हंसोनि तंव दाशरथी पवित्र,
बोले न अक्षर परी करिं घे धनूला,
तें^१ उत्तरस्थलिनच होय त्या मुनीला. ७९
- [शा. वि.] रामें पूर्विल जन्मिचें निज धनू हातांमधें घेतलें,
त्यायोगें सकलां शरीर पहिल्यापेक्षां दिसे चांगलें;
आकाशीं नव वारिवाह मुळचा शोभाळ जो कां असे,
त्याला इंद्रशैरासनें अधिकची शोभा न कैसी दिसे. ८०
- [इं. व.] भूमीवरी टेंकुनि एक टोंक, केलें तयें सज्य धनुष्य देख,
अंगार जेवीं विझतो तसाच, निस्तेज झाला नृपशत्रु साच. ८१
- [स्र.] अन्योन्यांच्या समीप प्रथितगुण जगीं तिष्ठती तेथ दोघे,
एकाची कांति वाढे, गतरुचि दुसरा जाहला खेदयोगें;
संध्याकाळीं जनाला दिसति शैशिरवी पूर्णिमेला नभांत,
तैसे हे राम आणी परशुधर मुनी देखिले त्या वनांत. ८२
- [शा. वि.] झाला कुंठितशक्ति हा मजपुढें विख्यातकीर्ती मुनी,
ऐसें पाहुनियां द्रवे रघुपती चित्तामधें तेक्षणीं;

१. धनुष्य करांत घेणेंच. २. उत्तराच्या ठिकाणीं. ३. मेघ. ४. इंद्रधनुष्यानें.
५. परशुराम. ६. चंद्रसूर्य.

हा आहे अनुकम्प्य, आणि शर हा नोहेचि माझा वृथा,
हें चिंतूनि विशांखसा प्रभु वदे लक्षूनि तो सत्पथा. ८३

“आहेसी अपकारकारक तरी तूं विप्र या हेतुनें
मातें शस्त्र तुझ्यावरी न धरवे हें निर्दयेही मनें;
आतां बंद करूं त्वदीय गतिला बाणें यया सत्वर,
किंवा नासुं तुझ्या मख्वांजित फला ? वा शीघ्र दे उत्तर.” ८४

दे प्रत्युत्तर तो ययावरि मुनी, “आहेस तूं ईश्वर,
हें मी जाणतसें, जेनावन करूं आलास ह्या भूवर;
पोहावें तव धाम वैष्णव इथें हें आणुनीयां मनीं,
तूतें कोपविलें असे प्रभुवरा, म्या अजि वा जाणुनी. ८५

[स.] बापाचे वैरि सारे निजबलद्धनें जाळुनी भस्म केले,
सत्पात्रां विप्रवर्यां बहुनि सजलधिषोणितें अर्पियेलें;
आतां हा जो परेशां परिभव घडला आज माझ्या बलाचा,
तो ही विश्वेशां हस्तें तर्व, म्हणुनि मला वाटतो श्लाघ्य साचा. ८६

[शा. वि.] पुण्यक्षेत्र पवित्र तीर्थगण जो राहे प्रभो भूतलीं,
तद्यात्रा करण्यास वा गति मला जी पाहिजे ते भली;
ती रक्षी, मग देवलोकगतिही केली जरी नाहिंसी,
वाटेना मज दुःख, कारण, नसे भोग स्पृहा मानसीं.” ८७

[शि.] “वरें आहे” ऐसें वदुनि रघुनाथ द्विजवरा,
त्यजी तो प्रागास्य प्रभुवर उभा राहुनि शरा;
महा पुण्यात्मा तो मुनि तरिहि तत्स्वर्गगतिला,
तई झाला मोठा स्थिरपरिघं दुर्लभ्य मुनिला. ८८

[शा. वि.] श्रीराम प्रभु पर्शुराममुनिच्या, तें पादपद्मीं शिरा,
ठेवोनी विनयें वदे, “द्विजवरा स्वामी, क्षमेतें करा;
लोकामाजि बलाढ्य मानव रणीं जिंकोनि ही शत्रुला,
सद्भावें नमिती तरी नमन तें देतें बहु कीर्तिला. ८९

१. करुणापात्र. २. षडाननासारिखा. ३. यज्ञांनीं संपादित जें फल त्यास. ४. जनाचें
रक्षण. ५. स्ववलरूप अग्नीनें. ६. समुद्रासहित पृथ्वीनें. ७. हें संवोधन. ८. तुझ्या
(हस्तें). ९. पूर्वाभिमुख. १०. न हालणारा (परिघ).

- [व. ति.] मात्रंश राजसपणा मम घालवीला,
पितृंश सात्विकपणा मज अर्पियेला,
हा निग्रहस्फुट तुवां जरि थोर केला,
माझ्यावरी शुभ अनुग्रहरूप झाला. ९०
- [शा. वि.] येतों मी रघुनायका, तव असे जें कार्य देवेप्सित,
विघ्नांवांचुनि तें समाप्तिस विभो, जावो सदा निश्चित;”
ऐसें बोलुनियां सलक्ष्मण अशा श्रीरामचंद्राप्रती,
झाला तेक्षणिं गुप्त भार्गवमुनी जाणे जयाला क्षिती. ९१
- तो गेल्यावरि, भूप रामविजया देखोनि संतोषला,
आलिंगोनि त्या म्हणे, “तनय हा माझा पुन्हा जन्मला;”
येई जों वणवा समीप तरुच्या, तों वृष्टि होते जशी,
मोठें विघ्न टळोनि, भूमिपतिची झाली अवस्था तशी. ९२
- सौधें सुंदर थोर थोर रचिलीं जेथें अशा सत्पथीं,
कांहीं काढुनि काळ शंभुसम तो ये पत्तनां भूपती;
तेव्हां ज्या खिडक्यांमधूनि बघती सीतेस पौरांगना,
तत्रैत्रें कुमुदेंचि हीं उगवलीं तेथें, गमे हें जनां. ९३

ज्याचा तात असे सदाशिव कृती, माता सती पार्वती,
गांव त्र्यंबक हें, गणेश अभिधा, लेले उपाख्याहि ती,
त्यानें जें रघुवंशनामक महाकाव्य प्रयत्नें महा
केलें प्राकृत, त्यांतलाचि अकरावा सर्ग हाही पहा. ॥ १ ॥

या प्रकारें श्रीकालिदासकृत रघुवंशनामक महाकाव्याच्या
गणेशशास्त्री लेले त्र्यंबककरकृत प्राकृतपद्यात्मक भाषांतरांतील
हा सीताविवाहवर्णननामक एकादश सर्ग समाप्त झाला असे.

१. मातेचा अंश. २. पित्याचा अंश. ३. देवांनीं इच्छिलेलें. ४. पृथ्वी (जाणते).
५. अयोध्येस 'स्वा पुरा' असं पाठांतर जाणावें.

सर्ग वारावा

साक्या

- विषयस्नेहा यथेष्ट रीत्या भोगुनियां चिरकाळ,
दशावसानाप्रती पावला दशरथ भूमीपाळ;
निर्वाणाचा समय निकट तें असे पातला त्यास,
वाटे म्हणुनि प्रभात दीपासमान तो लोकांस. १
- कैकेयीच्या भयें जेरा जणुं लागुनियां कानांसीं,
पलितव्याजें वदे नृपाला, “राज्य देइ रामासीं.” २
- श्रीरामाच्या अभिषेकाची वार्ता ती लोकांस,
पाट जसा वृक्षांस, तसा दे तोष प्रत्येकास. ३
- अभिषेकाच्या संभाराला कैकेयी ती क्रूर,
भूपाळाच्या शोकाश्रूंनीं दूषित करि तें फार. ४
- पर्जन्यानें भिजूनि भूमी बिळांतील सर्पांस,
जसी लोटिते वरतीं सत्वर बाहेरी जायास;
पतिनें आश्वासितां तसी ती पूर्वींचे वर दोन,
मनांत होते त्यां बाहेरी काढी तोंडांतून. ५

१. दशरथपक्षीं विषय म्हणजे रूपरसादिक हेच स्नेह यांचा; दीपपक्षीं विषय म्हणजे देश अर्थात् पात्र त्यांतील स्नेह म्ह० तैल त्याचा. २. दशरथपक्षीं दशा म्ह० वयोवस्था तिच्या अवसानाप्रत म्ह० वृद्धत्वाप्रत; दीपपक्षीं दशा म्ह० वात तिच्या अवसानाप्रत. ३. दशरथ-पक्षीं निर्वाणाचा म्ह० मरणाचा; दीपपक्षीं निर्वाणाचा म्ह० मालवण्याचा. ४. या पद्यांत विषयस्नेहोपभोग, दशावसानप्राप्ति आणि निर्वाणसमयनिकटता या धर्मांनीं श्लेषंकरून दशरथाचें व प्रातःकाळच्या दीपाचें साम्य वर्णिलें आहे. ५. पलित म्ह० केशादिकांला जरेमुळें पांढरेपणा येतो तें त्या पलिताच्या व्याजें म्ह० मिषानें. ६. आपली वृद्धावस्था झाली, आतां राज्य रामाच्या स्वाधीन करावें असें दशरथाला वाटलें त्यावर, जरेनेंच पलितमिषानें कैकेयीच्या शंकेनें कानांशीं येऊन असें करायास सांगितलें काथ अशी उत्प्रेक्षा केली. ७. कैकेयीवर दशरथ राजा संतुष्ट होऊन तिला दोन वर देऊं लागला तेव्हां मला गरज पडेल तेव्हां ते मी घेईन असें तिनें राजास सांगितलें. ते दोन वर तिनें राज्याभिषेक-कालीं दशरथापासून मागून घेतले. त्यांत एकानें भरतास राज्य व दुसऱ्यानें रामास चौदा वर्षे वनवास असें मागून घेतलें.

दोहोंपैकीं एकवरानें लवी ती रामाला,	
चौदावर्षे गहनकाननामध्ये हिंडायाला;	
दुजे वरानें राज्य आपुल्या पुत्रासाठीं मागे,	
वैधव्याचें दुःख तयेलाले जयाच्या योगें.	६
पूर्वीं तातें दिली मेदिनी साश्रुमुखें तो घेई,	
वनवासाची आज्ञा ऐकुनि तुष्ट मनीं तो होई !	७
मंगलवस्त्रांपरी वलकलें धारण करितां त्यास,	
समान वृत्ती पाहुनि विस्मय झाला फार जनास.	८
लक्ष्मण आणिक जनकनंदिनी यांस घेउनी संगें,	
राम दंडकारण्य जाय तो ताताज्ञेनें वेगें;	
अशा कृतीनें रामें ताता सत्यपथीं राखीलें,	
जाणुनियां हें सर्वहि सज्जन तुष्ट मानसीं झाले.	९
राजाला सुतविरह सोसण्यापेक्षां मुनि शापाची,	
देहत्यागें योग्य वाटली तदा निष्कृती साची.	१०
कुमार देशांतरीं, भूपती स्वर्गालागीं गेला,	
राज्यावरती हात घालण्या संधि मिळे वैन्याला.	११
मातुलगेहा अमात्यवर्गे घाडुनि कुलीन दूत,	
कळूं न देतां वृत्त आणिला भरत नम्र अत्यंत.	१२
जैनकमृत्युचा प्रकार परिसुनि केवल नचि जननीचा,	
तिरस्कार करि, परी करी तो तसाच रॉज्यश्रीचा.	१३
ससैन्य रामाकडे जाय तों वसतिद्रुम रामाचे,	
वनचरदर्शित देखुनि पाणी ये नेत्रीं भरताचे.	१४
चित्रकूटगिरिनांत राही, रामचंद्र जो त्याला,	
पितृमरणाचें वृत्त सकळही भरत कळविता झाला;	

१. दंडकारण्यांत. २. भरताचा मामा युधाजित म्हणून होता त्याच्या घरीं त्या वेळेस भरत होता म्हणून तेथें आणावयास पाठविलें. ३. वापाच्या मरणाचा. ४. राज्यलक्ष्मीचा. ५. राहाण्याच्या ठिकाणचीं झाडे. ६. किरातांनीं दाखविलेले (वसतिद्रुम). ७ प्रयागापासून दहा कोसांच्या अंतरावर हा पर्वत आहे. याच्या उत्तरेकडे मंदाकिनी नदी आहे.

अननुभूत लक्ष्मीच्या द्वारे विनवी तो रामास, कीं, “भोगाया हिला चलावें शीघ्र तुवां नगरास.	१५
ज्येष्ठबंधुच्या पूर्वीं करितां राज्यश्रीस्वीकार, परिवेत्ता मी होइन ” ऐसें मानि भरत साचार.	१६
स्वर्गत गुरुच्या आज्ञेपासुन रामा परतविण्याला, कैकेयीचा नंदन तेव्हां भरत न समर्थ झाला; खिन्न मानसीं होउनि मग तो जोडुनि करयुगुलास, म्हणे, “पादुका तरी मला द्या राज्यां स्थापायास.”	१७
स्वीकारोनी वचन त्याचें रामानें भरताला, निरोप दिधला तेव्हां तेथुनि तोही मार्गें आला; पुरीं न जातां विरक्तचित्तीं नंदिग्रामीं राही, ठेवा जैसा संभाळावा तसें राज्य तो पाही.	१८
ज्येष्ठाची तो फार भक्ति करि, राज्यभोग टाकून, मातृपातक प्रायश्चित्ता करि जणुं तो जाणून !	१९
बंधु स्त्री यांसवें रामही धरोनि शांती चित्तीं, मूलफलें भक्षूनि राहिला वनामधें मुनिवृत्ती, इक्ष्वाकूचे वंशज धरिते झाले वृत्ती वन्यें वृद्धपर्णीं, परि रामचंद्र हा तरुणपणांतचि धन्य.	२०
निजप्रभावे स्थिरा करुनियां छाया तरुची एका, त्याचे खालीं एके दिवसीं बसलीं दोघें देखा; अंगीं थोडा श्रम झाल्याचा भाव दावुनी तो कीं, राम निजे ठेवूनि मस्तका तें सीतेच्या अंकीं.	२१
इंद्रपुत्र कावळां येउनी सीतेच्या स्तनभागा, दुष्ट आपुल्या नखें खरवडी निर्दय तेथिल जागा;	

१. ज्येष्ठ बंधूच्या आधीं जो लग्न करतो त्यास परिवेत्ता म्हणतात. २. अयोध्येच्या जवळ नंदिग्राम म्हणून गांव होता. ३. आईनें केलेल्या पापाचें प्रायश्चित्त (करि जणुं). ऋषीप्रमाणें वृत्ती धरून. ४. वन्य वृत्ती (वनवास). ५. या कावळ्याला ऐंद्रकाक इंद्रपुत्र असें म्हटलें आहे. यानें सीतेच्या स्तनप्रदेशास उपद्रव केला असें म्हणतात.

- रामाचीं नखचिन्हें जीं कां पूर्वीं तेंथें होतीं,
स्वबुद्धिनें तो सदोष मानुनि खोडी ! वाटे चित्तीं. २२
- सीता जागें करी तई तो^१ टाकि इषीकास्त्रासैं,
एक अक्षिच्या व्ययें रक्षि तो पैक्षी तैं अपणास. २३
- “जवळ राहतों म्हणुनि कदाचित् भरत पुन्हां येईल,
यावें नगराप्रती म्हणोनी मला अणिक विनवील;”
ऐसी शंका मनीं आणुनी चित्रकूट सोडोनी,
जाई, तेथिल मृगांस मोठी उत्कंठा देवोनी. २४
- अतिथीविषयीं साधु असे जे मुनी वसति रानांत,
तदाश्रमीं राहात चालिला दक्षिणदिग्भागांत;
पर्जन्याच्या नक्षत्रांत प्रवेशूनि ओघानें,
जाय दक्षिणे सूर्य तसें हें केलें तंव रामानें. २५
- रामाला अनुसरोनि विलसे तई जानकी तैसी,
कैकेयी वारितही शोभे गुणलुब्धश्री जैसी. २६
- अनसूया दे सुगंधशाली अंगराग सीतेला,
भृंगसंघ वनिं पुष्पांवरला जेणें चंचल केला. २७
- संध्याआपरि पिंगट राक्षस विराध नावें त्याला,
चंद्राला राहुसा, अकस्मात् मार्गीं अडवा आला. २८
- श्रावणभाद्रामधें वृष्टिला हरितोर्वग्रह जैसा,
रामलक्ष्मणामधें जनकजे हरी निशाचर तैसा. २९
- त्या दोघांनीं मारुनि त्याला, दुर्गधें पृथ्वीतें,
दूषिल यास्तव पुरुनि टाकिलें भूमीमध्यें त्यातें. ३०

१. राम. २. इषीका म्हणून एक जातीचें तृण आहे त्याची काडी अभिमंत्रित करून कावळ्यावर टाकिली तें इषीकास्त्र. ३. त्या अस्त्रापासून त्या कावळ्याचा एक डोळा फुटला, मेला नाही असा अर्थ. (इथें क्ष अक्षराचा अनुप्रास साधला आहे.) ४. तो कावळा. ५. कैकेयीनें निषिद्ध केलेली अशी ही गुणलुब्ध श्री म्हणजे राजलक्ष्मी ती. जशी रामाला अनुसरून शोभली तशीच जानकी ही रामाला अनुसरून शोभती झाली असा अर्थ. ६. अत्रि ऋषीची स्त्री अनुसूया होय. ही महापतिव्रता अशी हिची ख्याति आहे. तिनें सीतेला बाधा न व्हावी म्हणून एकप्रकारचा अंगराग म्हणजे उटणें दिलें होतें. ७. विराध नांवाचा एक राक्षस. ८. रामाला. ९. अवर्षणकारक योग.

- मर्यादेच्या स्थितींत पूर्वी विंध्याद्री कां जैसा,
पंचवटीमधिं राम राहिला अगस्तिवचें तैसा. ३१
- उष्णार्ता नागिणी चंदना, शूर्पणखा ही तैसी,
कामव्यग्रा तेथ पातली लक्षुनियां रामासीं. ३२
- सीता सन्निध असतांनाही प्रार्थीं रामाला ती,
काम माजला स्त्रीचा मग त्या काळवेळ ह्या नसती, ३३
- “ मला बायको असे, सुंदरी, वर तूं मम अनुजास, ”
रामें कथिलें तई असें त्या कामुक शूर्पणखेस. ३४
- पूर्वीं ज्येष्ठाकडे जाय ती म्हणोनि लक्ष्मण तीतें
नकारि, तेव्हां पुनश्च रामाकडे पातली स्त्री ते;
उभयतटाका धरुनि चाल्ते नदीच वर्षाकाळीं,
शूर्पणखेची तसी अवस्था संप्रति होती झाली. ३५
- हें देखुनियां हंसे जानकी त्या हास्यानें तीस,
जरी सौम्य पळमात्र असे तरि नेलें संक्षोभास;
वायू नसल्यामुळें क्षणभरी शांत जलधिची वेला,
चंद्रोदय होतांच जसी कां पावे संक्षोभाला. ३६
- “ हंसे व्याघ्रिला हरिणी तैसें तुझें कृत्य हें साचें,

१. विंध्याद्री पर्वत वाढत असून सूर्यादिकांच्या गतीस रुद्ध करिता झाला, तेव्हां त्याचा गुरु अगस्ति ऋषि याची देवादिकांनीं प्रार्थना केल्यावरून त्यानें या पर्वताकडे येणें केलें, त्यास पाहून या पर्वतानें दंडवत नमस्कार घातला, तेव्हां ‘ मी परत येईपर्यंत तूं असाच रहा ’ असें सांगून अगस्ति ऋषि दक्षिणेस आला; या गोष्टीकडे येथें लक्ष आहे. २. अगस्ति किंवा अगस्त्य हा ऋषि प्रसिद्ध आहे. यानें एके चुळानें समुद्रास पिवून टाकिलें, तसेंच आतापी वातापी आणि दुसरेही बहुत राक्षस यानें मारिले. हा कुंभापासून झाला म्हणून यास कुंभयोनि असेंही नांव आहे. विंध्याद्री आकाशांत वाढत असतां हा देवादिकांच्या प्रार्थनेवरून त्याजपाशीं येतांच तो दंडवत् पडला. तेव्हां यानें त्यास परत येईपर्यंत असेंच दंडवत् राहण्यास सांगितलें. त्यावरून तो पर्वत तसाच अद्यापि आहे असें वर्णन आहे. याच ऋषीच्या बायकोचें नांव लोपामुद्रा, ३. उष्णानें आर्त म्हणजे व्याकुळ झालेली जी नागीण म्हणजे सर्पिण ती जशी चंदनाला लक्षून जाते, तशी कामातुर शूर्पणखा रामाला लक्षून तेथें आली असा अर्थ. ४. शूर्पणखा नांवाची राक्षसी ही रावणाची बहीण होती.

- अगे, शीघ्र पावशील फल तूं माझ्या उपहासाचें. ” ३७
- तई जनकनंदिनी पाउनी मनीं थोर भीती कीं,
मिठी घालुनी गच्च बैसली रामाच्या ती अंकीं;
शूर्पणखा ही असें बोलुनी वचन तयेला क्रूर,
स्वकीय नामा योग्य असें ती दावि रूप अति घोर. ३८
- पहिल्यानें कोकिलेपरी ये मंजुळ रव ऐकाया,
मागुनि कोल्हीपरी ऐकिला भयदायक हृदयाला;
अशावरुनियां सौमित्री तो कल्पी चित्तामाजी,
कीं ही कोणींतरी राक्षसी असे पातली आजी ! ३९
- तीक्ष्णघार खड्गा उपसुनि तो घेउनि निजहातांत,
येइ सुमित्रानंदन तेव्हां शीघ्र पर्णशालेंत;
तेथें कापुनि नाक कान घे लक्ष्मण शूर्पणखेचें,
त्या योगानें द्विगुणित विकृत स्वरूप झालें तीचें. ४०
- वेणूंचे परि कर्कश पर्वे नखहि वक्र जिस थोर,
म्हणुनि अंकुशापरी जयेचा असे उग्र आकार;
तये अंगुलीकरोनि दोघाजणास धिक्कारोनी,
होय चालती व्योमपथें ती शूर्पणखा तेथोनी. ४१
- रामें राक्षसपराभवाचा क्रम जो आरंभीला,
तसा लक्ष्मणें नासाकर्णच्छेद आपुला केला;
इत्यादी सकला वृत्ता ती खरादिकां आतांस,
कथिती झाली त्वरें येउनी तई जनस्थानास. ४२
- निशाचरी ती छिन्ननासिका केली आघाडीस,

१. “हंसे व्याघ्रिला” इत्यादि (३७ वें जें पद्य तद्रूप) वचन तयेला (सीतेला) बोलून. असा अर्थ. २. सीता. ३. [आपल्या शूर्पणखा (सुपासारिखीं जिचीं नखें) या नांवास योग्य असें रूप अर्थात् आपलें राक्षसीरूप.] ४. वेळच्या पेथ्यांप्रमाणें ज्या अंगुलीचीं पर्वे म्हणजे पेरीं कर्कश, व जिचें नखही वाकडें म्हणून अंकुशाचे आकाराची होती त्या अंगुलीनें दोघां (रामलक्ष्मणांस) धिक्कारून आकाशमार्गें शूर्पणखा गेली असा अर्थ. ५. खरदूषण इत्यादि आतांस (खरादि राक्षसांस) चौदा हजार राक्षस बरोबर देऊन खर, दूषण व त्रिशिरा अशा तीन राक्षसांस (दंडकारण्यांत) पंचवटीजवळ रावणानें ठेविलें होतें.

रामावरती जातां झालें हेंचि अमंगल त्यांस.	४३
नाना परिचीं तीक्ष्ण आयुधें घेउन अपुले हातीं, मत्त खरादिक राक्षस आंगावरती चालुन येती; असें पाहुनी सीतारक्षणकामीं सौमित्रीला योजुनि, राम स्वयें झुंजण्या सचाप जाता झाला.	४४
राम एकटा, निशाचरांची संख्या फारच होती, परी त्यांना अपुल्या इतक्या दिसल्या त्याच्या मूर्तीं.	४५
जसें दुर्जनी दिल्या दूषणा कधीं सुजन साहीना, तसा राम हा रणीं दूषणां पळ राहों देईना.	४६
दूषण खर व त्रिशिरा यांना क्रमें मारिले बाण, एकदाचि ते धनूपासुनी निघतां दिसती जाण.	४७
तनू भेदुनी जाति पार परि रक्त न माखे त्यांस, ते पीती प्राणास तिघांच्या, पक्षी तद्रक्तास.	४८
रामशरांनीं सर्व तोडिलें जेव्हां राक्षससैन्य, रणीं कबंधांचुन कोणी तई उठेना अन्य.	४९
निशाचरांची सेना मोठी युद्ध करी रामाशीं, जाणें तिजवर रणीं वर्षिलें अपार शरवृंदासी; असें युद्ध ती करोनि निजली गृध्रच्छायेखालीं, जिचा न होई नाश अशी तें निद्रां घेती झाली.	५०
रामें वधिले राक्षस ऐसी दुर्वार्ता लंकेस, शूर्पणखा एकलीच येउनि कळवी दशवक्त्रास.	५१
भंगिनीनिग्रह आप्तवर्गवध, ऐकुनि दशवदनानें, मानियलें कीं दशही मस्तकिं पाय दिला रामानें.	५२
मृगरूपी मारीचाकरवीं फसवुनि सानुज रामा,	

१. या नांवाचा राक्षस. २. रामाचे बाण इतके वेगानें गेले कीं, त्यांस रक्त देखील लागलें नाहीं; त्यांनीं त्या तिघां राक्षसांचे प्राण घेतले; रक्तपान पक्ष्यांनीं केलें. ३. गिधा-
ड्याच्या छायेखालीं. ४. मरणरूप निद्रा. ५. बहिणीला केलेला दंड. ६. मारीच म्हणून

- मार्गीं जातां अडवा आला पक्षी जटायुनामा;
कांहिं वेळ युद्धास करोनी पराभवोनी त्यास,
वैदेहीला हारुनि नेई रावण निजनगरास. ५३
- सीताशुद्धी करूं लागले दोघे बंधू जेव्हां,
मार्गीं पडला जटायु पक्षी तिहीं देखिला तेव्हां;
छिन्नपक्ष होउनियां लोळे व्यय केला प्राणाचा.
अशा प्रकारें अनृणी झाला तो दशरथराजाचा. ५४
- रावण सीता घेउनि गेला हें अपुल्या वाणीनें
त्याशीं केलें घोर युद्ध तें तनुच्या व्रणयोगानें;
ऐशीं दोन्हीं दोन रितीनें निवेदोनि रामाला,
जटायु पक्षी तनु त्यजोनी स्वर्गा जाता झाला. ५५
- पितृमरणाच्या ऐसा त्यांना फार शोक होवोनी,
पित्यापरी त्याचेंही केलें उत्तरकार्य त्यांनीं. ५६
- रामशरानें मरोनि झाला कबंध शापविमुक्त,
त्याच्या वचनें होय रामही सुग्रीवीं अनुरक्त;
राम आणि सुग्रीव उभयतां समान दुःखी होते,
त्या योगानें सख्य त्याचें पावे बहु वृद्धीतें. ५७

राक्षस होता त्याला सुवर्णमृगाचें रूप देऊन तो सीतेच्या दृष्टीस पाडिला त्यास पाहून 'हा मला आणून द्या' असें सीतेनें रामास म्हटल्यावरून राम त्याचे मार्गें लागला असतां त्याच्या मार्गें रावणानें रामाच्या पर्णकुटींत येऊन सीतेला तापसवेषानें उचलून आकाशपथें लंकेस घेऊन चालिला असतां जटायुपक्षी आडवा आला त्यास मारून लंकेस जाऊन तेथें सीतेला अशोक वनांत ठेविलें अशी कथा आहे.

१. जटायु हा गृध्रजातीचा पक्षी होता. त्याचें दशरथराजाबरोबर बंधूप्रमाणें सख्य होतें. त्यानें रावण सीतेला लंकेत नेत असतां त्यास मार्गांत आडविलें तेव्हां रावणानें याशीं युद्ध करून त्याचे पंख उपटून त्याला लोला करून आपण सीतेला घेऊन लंकेस गेला. जटायूचे भावाचें नांव संपाती. २. वाणीच्या योगानें (सीताहरण सांगितलें). ३. घायांच्या योगानें (युद्ध सांगितलें). ४. हा कबंध राक्षस मुळचा गंधर्व होता. त्यास ऋषिशापानें राक्षसयोनि प्राप्त झाली होती. याचे बाहू चार चार कोस लांब होते. त्यांत जें सांपडे तें भक्षून तो दंडकारण्यांत राहिला होता. त्याचें मस्तक इंद्राचें वज्र लागून हृदयप्रदेशांत शिरल्यामुळें त्याचा देह कबंध म्हणजे मस्तकरहित दिसत असे म्हणून त्यास हें नांव पडलें.

* बली वालि मारुनियां राम स्थापी त्याचे स्थानीं, धातुस्थानीं आदेशापरि, सुग्रीवालागोनी.	५८
सुग्रीवानें प्रेरित वानर इकडे तिकडे तैसे, सीतान्वेषण करों लागले, राममनोरथ जैसे.	५९
संपातीच्या वचनें लागे सीताशुद्धि तयांस, संसारा निर्ममसाँ तरला मारुति तोयनिधीस.	६०
निशाचरीवेष्टिता जनकजा लंकेमाजी तैसी, हनुमंतें पाहिली, विषलतावृता महौषधि जैसी.	६१
भर्त्यानें जी खूण म्हणोनी मुदी अर्पिली होती, तीच तई हनुमंतें दिधली वैदेहीच्या हातीं; आनंदाश्रू शीतल येती नेत्राब्जांतुनि तीचे,	

१. किष्किंधा नगर याचा राजा वाली नांवाचा वानर होता त्याचा भाऊ सुग्रीव नांवाचा वानर, याची घायको वालीनें बळकावून त्यास हुसकून दिलें होतें. तेव्हां तो सुग्रीव ऋष्यमूक पर्वतावर राहत असे कारण त्या पर्वतावर वालीला शापामुळें जाववत नव्हतें. सुग्रीवाचा मंत्री हनुमान वानर होता तो वायूपासून झाला म्हणून त्याला वायुपुत्र म्हणतात. २. संस्कृत व्याकरणांत धातूचे ठिकाणीं आदेश होत असतो तद्वत्.

* अथवा (वरील अर्थाचीच दुसरी साकी)—

बली वालि जो त्यातें मारुनि रामें त्याचें स्थान,
चिरकालेप्सित जाणुनि विधलें सुग्रीवालागोन;
एके धातुस्थानीं दुसऱ्या धातूचा आदेश,
कीजे तैसा प्रकार झाला प्रस्तुत सुग्रीवास.

५८

३. संपाती हा जटायूचा भाऊ, जातीचा गृध्र पक्षी होता, त्यानें वानरांस सीतेचें लंकेतील ठिकाण सांगितलें. ४. निर्मम म्हणजे विरक्त पुरुष जसा संसाराला तरतो तसा मारुती तोयनिधीस म्हणजे समुद्रास तरला. ५. विषलतांनीं आवृत म्हणजे वेष्टित अशी महौषधी म्हणजे अमृतवल्ली दिसते तशी निशाचरींनीं म्हणजे राक्षसस्त्रियांनीं वेष्टित अशी जानकी हनुमंतानें पाहिली. ६. अंजनी वानरीला केसरी वानरापासून झालेला महापराक्रमी वानर याचें नांव हनुमंत. यानेंच शंभर योजनें समुद्र तरून लंकेत जाऊन सीतेची भेट घेऊन अशोकवन व लंका पुच्छाग्नीनें जाळून रामाकडे येऊन सीतेचें कुशळ कळविलें, हा मोठा रामभक्त आहे. जेथें राममूर्ति तेथें हनुमंताची मूर्ति असते. हा वायूच्या प्रसादामुळें झाला म्हणून यास वायुपुत्र असें म्हणतात. याचें मारुती हें नांव प्रसिद्ध आहे. ७. हनुमंत हा सुग्रीवाचा मंत्री व रामाचा महाभक्त वानर प्रसिद्ध आहे.

सामोरे ते येति मुदीला ऐसें भासे साचें.	६२
पतिसंदेशा सांगुनि तोषित करोनि वैदेहीला, रावणपुत्रा मारुनि अक्षा चितीं उद्धत झाला; इंद्रजिताच्या अस्त्रामध्यें क्षणभरि होउनि बद्ध, पुच्छाग्नीनें सारी लंका करी मारुती दग्ध.	६३
येउनि रामाकडे शिरोगत रत्न अर्पि तो त्यास, जणुं सीतेचें हृदय मूर्त हें असे गमे रामास.	६४
धरी उरीं तो रत्न त्याच्या स्पर्शें मोहित झाला, पयोधरांवांचून पावला प्रियाश्लेषसौख्याला.	६५
प्रियावृत्त एकोनि राम हा अत्युत्सुक होवोनी, महार्णवा लंकेच्या परिखाऐसें अल्पचि मानी.	६६
शत्रु वधाया राम निघाला घेवोनी कपिसेना, न भूतलीं परि नभींहि झाली दाटि तिची जातांना.	६७
महार्णवाच्या तीरीं आले राम आणि कपिसैन्य, येईं विभीषण तेव्हां त्याचें दर्शन घ्याया धन्य; स्नेहानें जणुं राक्षसलक्ष्मी त्याला सन्मति सांगे, म्हणोनि रामाकडे येउनी तो आश्वासन मागे.	६८
राक्षसपतिची सर्व संपदा तुलाच देइन बापा, बोले त्याशीं रामचंद्र हा तई अशा संकल्पा; योग्यकाळिं जरि बीज पेरिलें सत्रीतीचें लोकीं, फलनिप्पत्ती अवश्य होते त्यायोगें अवलोकीं.	६९
जलधीमध्ये सेतु बांधिला रामें भासे लोकां,	

१. इंद्रजित् हा रावणाचा पुत्र. हा मोठा पराक्रमी होता यानें इंद्रास जिंकिलें म्हणून यास इंद्रजित् नांव पडलें. याचें मूलचें नांव मेघनाद आहे. यानें हनुमंताला ब्रह्मास्त्रांत बद्ध केलें होतें. यास लक्ष्मणानें मारिलें. याच्या स्त्रीचें नांव सुलोचना. २. डोईत घालावयाचें. ३. स्तनावांचून. ४. स्त्रीच्या आलिंगनाचे सुखास. ५. 'येईं विभीषण शरण त्याला राक्षस होउनि धन्य' असें यथें पाठांतर जाणावें. ६. विभीषण हा रावणाचा धाकटा भाऊ होता. त्याला रावणाचें कृत्य न आवडून तो रामपक्षास येऊन मिळाला.

- विष्णूच्या शयनार्थ शेषं जणुं वरती आला देखा. ७०
- सेतुपथें वानरां घेउनी जाउनि परतीरास,
रामें वेढा दिधला त्यांचा तें लंकागरास;
पीतवर्ण ते वानर जेव्हां उभे राहिले दाट,
हेमघटित तें भासे दुसरा लंकेभंवता कोट. ७१
- वानर राक्षस यांचें चालू झालें तें रण घोर,
ते^२ दिग्ब्यापी शब्दें करिती निजनिज जयजयकार. ७२
- परिघालागीं कधी तोडिती हाणुनि मोठीं झाडें,
लोहघटितमुद्गरां फोडिती फेंकुनि त्यांवर धोंडे;
शस्त्रांचें बल तीक्ष्णनखांच्या पुढें न कांहीं चाले,
पर्वतराशीपुढें निशाचरदंति पराजित झाले. ७३
- छिन्न रामशिर देखुनि येई जंव मूर्छा सीतेस,
माया ही हें सांगुनि सावध करि तें त्रिजटा तीस. ७४
- जिवंत पति हें ऐकुनि शोका टाकी जरि नृपवाळी,
मरण सत्य भासुनि हि न मेलें म्हणुनि लाजती झाली. ७५
- इंद्रजितानें भुजंगपाशीं निजवैच्यां बांधीलें;
गरुडानें तें बंधन तोडुनि त्यास मोकळें केलें;
भुजगास्त्रानें क्लेश राघवप्रतीतिला जे आले,
क्षणामधें सारे ते स्वप्नापरी नाहिंसे झाले. ७६
- लक्ष्मणवक्षस्थलीं मारिली शक्ति दशग्रीवानें,
आघाताविण रामहृदय तें विदारिलें शोकानें; ७७

१. शेष हा सर्प पाताळांत असतो त्याच्या आकृतीचा सेतु दिसू लागला म्हणून त्यावर ही उत्प्रेक्षा केली. २. ते वानर व राक्षस दिग्ब्यापी म्हणजे दिशांस व्यापणारा असा मोठा जो शब्द म्हणजे ध्वनी तेणेंकरून आपआपला जयजयकार करिते झाले असा अर्थ. ३. हीं आयुधें आहेत. ४. राक्षसांचे हत्ती. ५. या नांवाची राक्षसी. ६. आपला पति जिवंत आहे असें जाणून सीतेचा शोक दूर झाला खरा; परंतु त्याच्या नाशाचें वर्तमान पूर्वी कळलें होतें तेव्हां जरी तें सत्य वाटलें तरी मी मरण पावलें नाहीं ! असें म्हणून तिला लज्जा उत्पन्न झाली.

- हनुमंतानें द्रोणगिरीला आणुनि अतिशयवेगें,
सौमित्रीला जिवंत केलें महौषधीच्या योगें;
उठोनि लक्ष्मण अणिक लागला माराया बाणांस,
पुन्हां लावि तो रडावयाला लंकेतिल बायांस. ७८
- शरत्काल मेघांच्या नादा इंद्रधनुष्यालागीं,
नष्ट करुनि टाकितो सर्वथा घेउनि अपुल्या वेगीं;
इंद्रायुधसम तंदीयापा आणि मेघनादास,
सौमित्री हा तशाप्रकारें धाडी यमसदनास. ७९
- सुग्रीवानें घटकर्णाचे नाककान कापोनी,
केलें त्याचें स्वरूप त्यानें तद्द्विगिनीच्या वाणी;
टांकीनें फोडोनि टाकिजे ज्यावरचा मनशीळ,
तथा गिरीपरि अडवा आला रामाला तो स्थूल. ८०
- निद्राप्रिय हा, व्यर्थ अकालीं उठवी बंधू यास,
असें म्हणुनि जणुं अखंडनिद्रा राघव देई त्यास. ८१
- इतरहि राक्षस वानरयूथीं मग्न होउनी मेले,
त्यांच्या रक्तनद्यांमधिं जैसें रज समरोत्थ बुडालें. ८२
- * रावण अथवा राम ययांतुनि मरेल अजि रे एक,
अशा निश्चयें पुनश्च रावण युद्धा आला देख. ८३

१. द्रोणागिरी हा एक पर्वत आहे. याच्यावर नानाप्रकारच्या औषधी असतात. त्यांत मृतसंजीवनी म्हणून एक औषधी जिच्या योगानें मेलेला प्राणी जिवंत होतो ती होती. तिच्याकरितां हनुमंतानें तो पर्वत उचलून लंकेत समरांगणीं आणिला. २. इंद्रजिताच्या चापाला. ३. इंद्रजितास. ४. घटकर्ण म्हणजे कुंभकर्ण हा रावणाचा धाकटा भाऊ याचें शरीर अत्यंत मोठें व भयंकर होतें. यानें मोठी तपश्चर्या करून ब्रह्मदेवापाशीं इंद्रपद मागावयाचें तें चुकून निद्रापदच मागितलें. या प्रसंगीं देवांनीं याचे जिव्हेवर सरस्वती बसवून असा वर मागविला अशी कथा आहे याला रामानें मारिलें. हा सहा महिने निद्रा घेऊन एकदां उठत असे त्या वेळेस याला भक्षाय्यास बहुत मांस वगैरे लागत असे. ५. शूर्पणखेपरी. ६. मृत्यू. ७. समरांत उत्पन्न झालेलें. (रज.)

* अथवा (वरील अर्थाचीच दुसरी साकी.)—

मरेन वा अजि मारिन वैरी नेम असा चित्तांत,
करुनि दशानन घरोनि आला जुंझाया समरांत.

सर्ग बारावा

रथीं बैसला रावण तैसा चाले राम पदानें,	१६९
देखुनि ऐसें स्वर्गाहुनि रथ पाठविला इंद्रानें,	३६६
स्वर्गगेचा लागुनि वारा ध्वजा फडाडी भारी,	२६७२ ८४
ज्यांत बसुनि इंद्रानें वधिले लक्षावधि देवारि;	
असा जैत्रं जो स्यंदन त्यावरि धरुनि हात सूताचा,	
रामचंद्र तैं चढता झाला कैवारी भक्तांचा.	८५
सुरवैन्यांचीं प्रबलहि अस्त्रें कुंठित ज्यावर होती,	
असें कवच रामाला घाली मार्तळि अपुल्या हातीं.	८६
रामदशानन रणांगणीं ते अन्योन्या देखोन,	
स्वकीय विक्रम दावाया हें बहुतांदिवसीं स्थान	
योग्य मिळालें, असें म्हणूनी युद्धा आरंभीलें	
त्याहीं, त्यायोगानें त्यांचें रण जणुं सार्थक झालें.	८७
निशाचरांचा वर्ग सकलही रामें विनष्ट केला,	
म्हणुनि दशानन रणभूमीवरि एकटाचि राहीला;	
तरी भुजा मस्तकें पादही बहूत होते त्यास,	
यासाठीं राक्षसीं वेढिला असा दिसे लोकांस.	८८
दिवपालांचा जेता जो कां, कैलासा जो झेली,	
जेणें अपुल्या शिरकमळांनीं श्रीशिवपूजा केली,	
असा शूर अतिबलाढ्य शत्रू रणीं मजपुढें आला,	
आज बहुत हें योग्यचि झालें गमे असें रामाला.	८९
सीतासंगमसूचक दक्षिणबाहुस्फुरणा त्याच्या,	
देखुनि रावण शरास तेथें हणी भरें कोपाच्या.	९०
रामबाणही उरा रिपूच्या भेदुनि पाताळांत,	
गेलो जणुं तो कळवायाला सर्पा प्रिय वृत्तान्त.	९१
सभेंत वादी बैसुनि जैसे जिंकाया अन्योन्या,	
कोट्यावरतीं कोट्या करिती युक्तीनें बुधमान्या;	

१. राक्षस. २. जिंकारा. ३. सारथ्याचा. ४. इंद्रसारथी. ५. पंडितांस मान्य अशा कोट्यांवर कोट्या.

परस्परांतें हटवायाला रणांत संप्रति तैसे, अस्त्रांवर अस्त्रांस टाकित्ती हे दोघे आवेशें.	९२
मत्त मतंगज वीर्यवळानें झुंजति अन्योन्याशीं, त्या दोघांच्यामधें सामयिक भिंत उभी कां जैसी; रामदशानन बलाढ्य दोघे यांच्या ही युद्धांत, तसी जयश्री बसे ठेउनी दोहिं तडींवर हात.	९३
रावणें राघव लाघव देखुन सर्व असुर आणि देव हर्ष पावुनी त्यांवर करित्ती क्रमें पुष्पवर्षाव; परस्परांची पुष्पवृष्टि तें परस्परांच्या बाणा, न साहून ते अडवुनि धरित्ती वरचेवरतीं जाणा.	९४
आणी जिंकुनि यमा तीचं जणुं लोहकंटकीं युक्त, त्यजी शतघ्नी रामावर तो रावण कोपासक्त.	९५
केळीचे परि सहज तोडिली पथीं शतघ्नी त्यानें, असुरांशेच्या सवें अर्धविधुंमुखीं शरीं रामानें.	९६
कांताहृदयीं शोकशल्य जें त्यातें उपटायस, चापीं लावी राम अमोघा अंतीं ब्रह्मास्त्रांस.	९७
नभीं पसरुनी मुखें तयांचीं दिसती तेजःशाली, महा भयंकर देखुनि वाटे शेषफणांची आली.	९८
त्या अस्त्रानें होउं न देतां व्रणव्यथा अणुमात्र, तोडुनि पाडी क्षणांत रावणशिरांस दशरथपुत्र.	९९
बालार्काचें बिंब वीचिनी जळांत बहुविध जेवीं, कंठच्छेदस्थले अरीचीं तई शोभती तेंवी.	१००
शिरें तोडिलीं तरी पुन्हा तीं जडतिल कीं देहास,	

१. सामाईक. २. रावण व राम यांचें कौशल्य. ३. ज्या शतघ्नीनामक शक्तीच्या योगानें रावणानें यमाला पूर्वीं जिंकिलें होतें तीच शक्ति जाणों तो रामावर टाकित्ता झाला. ४. असुर म्हणजे राक्षक यांच्या आशेसहित तोडिली म्हणजे तिच्यावरोबर आशेचा भंग केला. असा एथें सहोक्ति अलंकार झाला. ५. अर्धचंद्रमुख. ६. ब्रह्मास्त्र या नांवाचें एक अस्त्र प्रसिद्ध आहे. तें रामचंद्र अर्जुन आशा प्रतीचे मोठ्या पराक्रमी वीरांसच माहित असे. जेव्हां दुसरा उपाय नाही अशा प्रसंगीच याचा प्रयोग करीत असत. हें मोठें भयंकर व ज्वाळामय असें वर्णिलें आहे. ७. पंक्ती. ८. लाटांनीं.

अशा भयें देवांना पुरता वाटेना विश्वास.

१०१

दिवपालांच्या गंजगंडस्थलदानजलें जड झाले,
मधुंकर सौरभ्याच्या लोभें गंडा सोडुनि आले;
ज्यांच्या वरती, अशा नंदनोद्धवाफुलांची वृष्टी,
करिती निर्जर राममस्तकीं मनीं पावुनी तुष्टी;
जया राममस्तकास मणिवंधांचा योग पुढें कीं,
लौकर राज्याभिषेकसमयीं व्हायाचा अवलोकी.

१०२

ऐसें तें सुरकार्य अटपल्यावरी राम दोरीला
तो चापाच्या कोटीवरुनी शीघ्र सोडिता झाला;
ध्वजास ज्याच्या रावणनामांकितशर रूपले फार,
वाजि हजारों ज्यास जुंपिती असा इंद्ररथ थोर;
घेउनियां मातली राघवा विचारोनि विनयानें,
अमरनार्थनगरीप्रति जाता झाला उर्ध्वपथानें.

१०३

रघुपति करि मग अग्निविशुद्धा सीतेचा स्वीकार,
बिभीषणाला साऱ्या लंकाश्रीचा दे अधिकार;
सौमित्री सुग्रीव बिभीषण यांसह पुष्पक्यानीं,
बैसुनि साकेतांस यावया निघे राम परतोनी.

१०४

ज्याचा तात असे सदाशिव कृती, माता सती पार्वती,
गांव त्र्यंबक हें, गणेश अभिधा, लेले उपाख्याहि ती,
त्यानें जें रघुवंशकाव्य रचिलें मोठ्या श्रमेण प्राकृतीं
त्याचा द्वादश सर्ग देख विबुधा हा प्रीतिनें संप्रती ॥ १ ॥

या प्रकारें श्रीकालिदासकृत रघुवंश नामक महाकाव्याच्या
गणेशशास्त्री लेले त्र्यंबककरकृत प्राकृतपद्यात्मक भाषांतरांतील
हा रावणवधनामक वारावा सर्ग समाप्त झाला असे.

१. गंडस्थलास. २. भ्रमर. ३. हत्तींच्या गंडस्थलसंबंधी मदजलानें. ४. नंदनवनांत झालेल्या. ५. देव. ६. रत्नांचे सरांचा (ज्या राम मस्तकराला या उपर लौकर राज्याभिषेक होऊन रत्नांच्या सरांचा योग होणार त्यावर आतां पुष्पवृष्टि केली असा अन्वय). ७. देवांचें कार्य. ८. अमरावतीप्रत. ९. आकाशमार्गानें. १०. पुष्पक विमानांत. ११. अयोध्येप्रत (परतोनि यावया निघे).

श्लोक

- [शा. वि.] सांगातें जनकात्मजेस^१ अपुल्या घेवोनियां सत्वरी,
जाई व्योमपथें^२ विमानिं बसुनी श्रीरामनामा हॅरी;
तें रत्नाकर^३ पारशून्य^४ सहसा पाहोनियां खालता,
एकांतीं दयितेस^५ तो गुणनिधी झाला असें बोलता. १
- “हा पाहें मम सेतुनें जलनिधी झाला द्विधा मैथिली,
लाटा या मल्यावधी^६ उसळती, तैशाच फेनावली;
तारांचे गण जेथ शोभति शरत्कालीं बहू निर्मळ,
त्या छायापथ जेवि भेदि गगनां,^७ तैसा दिसे सोज्वळ.” २
- “पूर्वीं जें सगर^८ ऋतूस^९ करिता झाला, तई सुंदरी,
अश्वाला कपिल स्वयें हरुनि तो पाताळिं ने^{१०} सत्वरी;
तच्छोधार्थ^{११}, वसुंधरा खणिलि तत्पुत्रीं^{१२} खनित्रीं महा,
केला वर्धित पूर्वजीं मम असा सिंधू प्रिये हा पहा.” ३
- “याचें घेउनि अंबु^{१३} वृष्टि करिती अंशू^{१४} रविचे जैनीं,
होती चंद्रमुखी^{१५} अमोलिक असे पोटांत याच्या मणी;
अंभोभक्षक वाडवांमिहि जलीं यानेंच मे पोशिला,
लोकानंदन^{१६} चंद्रमाहि सखये यापासुनी जन्मला. ४
- विष्णूची स्थिति भिन्नभिन्न असते तेवीच याची असे,
जेवीं व्यापक विष्णु तेवि दयिते दिग्यापि हाही दिसे;

१. सीतेस. २. आकाशमार्गें. ३. विष्णु. ४. समुद्र. ५. ज्याला पार नाहीं असा (रत्नाकर). ६. प्रियेस (सीतेस). ७. हे सीते. ८. मलयपर्वतापर्यंत. ९. (त्या गगना छायापथ जेवि भेदि असा अन्वय). १०. (शरत्कालीं आकाशमंडळाच्या मध्यभागीं शुभ्रवर्ण असा एक लांब आडवा पट्टा दिसतो त्यास छायापथ असें म्हणतात). ११. सगर नांवाचा राजा. १२. यज्ञास. १३. नेता झाला. १४. अश्वशोधार्थ. १५. पृथ्वी. १६. सगर पुत्रांनीं. १७. खणण्याच्या हत्यारांनीं. १८. उदक. १९. किरण. २०. सूर्यकिरणांनीं समुद्राचें उदक आकर्षित होऊन त्यापासून पाऊस पडतो. या सिद्धांताकडे या स्थलीं लक्ष्य आहे. २१. (हें संवोधन). २२. समुद्रांत राहून त्याचें जल शोषण करणारा असा एक अग्नी पुराणांत वर्णिला आहे. २३. लोकांस आनंद देणारा.

त्यासाठी निजरूप अंबुनिधिचें विस्तीर्णताही खरी
 विष्णूचे परि, जानकी, न समजे कोणासही भूवरी. ५
 ज्याच्या नाभिसरोरुहीं वसुनियां ब्रह्मा स्तुतीतें करी,
 शक्तीनें सकलां जगांस उदरीं जो आवरोनी धरी;
 शेषाच्या शयनावरी निजसुखें श्रीपुंडरीकाक्ष गे,
 कल्पांतीं जलधींत या निजुनियां तो योगनिद्रेस घे. ६
 पक्षच्छेद करोनियां सुरवरें हारीस ज्यां आणिलें,
 ते अब्धींत शतावधीं गिरि^१ सुखें येवोनियां राहिले;
 शत्रूनीं अतिपीडित क्षितिपती ते जेंवि धर्मान्विता,
 मध्यस्था नृपतीस आश्रिति, तसें हेंही दिसे पाहतां. ७
 साधी उद्वहनक्रिया कृतयुगीं कोलावतारी हरी,
 तेव्हां ह्या जलधींतुनी वसुमती ती शीघ्र येई वरी;
 कल्पांतीं उसळे बळें जळ बहू याचेंचि तें भ्वांनना,
 झालें कीं मुखवस्त्र तें क्षणभरी, वाटे असें गे मना. ८
 अर्पायास मुखास सिद्ध असती धृष्टा नद्या सत्वर,
 तैसा फारचि दक्ष तोयधि असे द्याया तरंगार्धर;
 सिंधूच्यो^२ वदनासपी पिववि ही त्यांना सुखें स्वाधरा,
 ऐसा सागर हाचि एक चतुर स्त्रीभोगकर्मीं खरा. ९
 लांबी शंभर योजनें, बघ शिरीं राहे जयांच्या बिळ,
 ज्याचें नांव तिमी^३ अशा जलचरीं ही अंबुधी संकुल^४;
 हे मासे नदिच्या मुखीं जमलिया सर्पाणि तोया पिती,
 डोळ्यांला मिटुनी, विळांतुनि वरी पाणी त्वरें झोंकित्ती. १०

१. पंखाचा छेद. २. इंद्रानें. ३. (ज्या गिरीतें). ४. पर्वत. ५. राजे. ६. धर्म-
 युक्ता (मध्यस्था). ७. वर उचलणें श्लेषानें विवाहकर्म. ८. वराह अवतारी विष्णु.
 ९. पृथ्वी. १०. पृथ्वीच्या मुखाला (मुखवस्त्र म्हणजे राजस्त्रियांचा मुखावर घेण्याचा वुरखा
 असतो तसें झालें). ११. तरंगरूप अधर. १२. नद्यांच्या. १३. या नांवाचे मोठमोठे
 शंभर योजनें लांबीचे मासे समुद्रांत असतात ते डोळे मिटून जलजंतूसहित पाणी पितात
 व त्यांच्या मस्तकाला एक मोठें छिद्र असतें त्यांतून पाणी वर उडवितात. १४. व्याप्त.
 १५. प्राणियुक्त (तोया).

- मातंगाकृति नक्र या जलनिधीमध्ये उड्या मारिती,
तेणें फेनांगिरी फुटोनि तुकडे होवोनि नानारिती;
तेही उंच उडोनि कर्णयुगुला नक्राचिया लागती,
पाहातां नयनीं जना क्षणभरी हे चामरें भासती. ११
- येती सर्प वरी विळांमधुनि हे वेलानिलां प्यावया,
या लाटाच असा जनां ग्रहें मुळीं होतो बघूनी ययां;
सूर्याचे किरणत्रजे चमकती जेव्हां फणांचे मणी,
तेव्हां निश्चय होय कीं, पसरले आहेत एथें फणी. १२
- ओष्टाचे परि रक्तविद्रुम तुझ्या आहेत, त्यांच्या वरी,
लाटा लागुनि शंखं येउनि पहा हे ठेपती सत्वरी;
त्यांचे अंकुर तें मुखांत शिरती शंखांचिया सुंदरी,
त्यांतें सोडुनि जावयास सख्ये, हे कष्टती अतरीं. १३
- आकाशांतिल मेघ सिंधुसलिला प्यायास ओणावला,
पाण्याच्या भ्रमणामुळें गरगरां तेंथें फिरों लागला;
त्याला पाहुनियां मनांत वनिते येतें असें संप्रती,
कीं हा मंदरशैल^{१३} या घुसळितो सिंधूप्रती मागुती. १४
- हे वैदेहि^{१४} दुरून सिंधु दिसतो हा लोहचक्राकृती,
त्या भोंतील तमालवृक्षनिकरीं कृष्णां^{१५} विराजे क्षिती;
एथोनी बहुदूर यास्तव दिसे ती फार सूक्ष्मा तसी,
चाकाच्या भंवतील काळि दिसते रेखा मळाची जसी. १५
- ऐसा उत्सुक जाहलों त्वदधरा चुंबावया तत्वतां,
कीं भूषेमधि काल जाय मजला तोही न सोसे अतां;

१. हत्तीसारिखे (नक्र). २. फेंसाचे पर्वत. ३. मर्यादवेले संबंधी वायूस. ४. बोध. ५. किरणाच्या समुदायानें. ६. सर्प. ७. तांबडीं पोंवळीं. ८. (तुझ्या ओष्टाचेपरी तांबडीं पोंवळीं असा अन्वय). ९. शंख नांवाचे जलचर प्राणी आहेत. तेही तुझ्या अधरोष्ठतुल्य रक्तविद्रुमांकुरास मुखापासून सोडण्यास कठी होतात तर प्रत्यक्ष तुझ्या अधरवियोगीं माझी स्थिति कशी व्हावी असा रामाभिप्राय यांत व्यंग्य दिसतो. १०. पोवळ्यांचें. ११. समुद्राचे पाण्यास (प्राशावया). १२. मंदर नांवाचा पर्वत. १३. समुद्रास (मागुती घुसळितो). १४. हें संबोधन. १५. कृष्णवर्ण. १६. (भूषणें घालण्यांत जो काळ जातो तोही मला सोसेना इतका मी तुझ्या अधरपानाविषयीं उत्सुक झालों असा अन्वयार्थ).

जाणों हें समजोनि केतकर जें घेवोनियां निर्मळ,
सीते त्वद्वदनास लावित असे हा मंद वेलानिलें.

१६

शुक्ति भंगुनि सैकतीं विखुरल्या मुक्तावळी शोभती,
जेथें नारळि पोफळीहि लवल्या भारें फळांच्या अती;
ऐशा सिंधुतटीं विमानगतिनें अत्यल्पकालें पहा,
आलों आपण इंदुसुंदरमुखी आश्चर्य वाटे महा.

१७

[व. ति.] मार्गें वळोनि बघ कामिनि तूं पथाला,
अंभोनिधी हळू हळू बहु दूर गेला,
त्यापासुनी सविपिना सकला धराही,
जाणों निधे शशिमुखि क्षणमात्र पाही !

१८

[शा.] केव्हां मार्गें जातसे हे सुरांच्या, केव्हां केव्हां पाखरांच्या घनांच्या,
जैसी मातें वासना होय जाण, तैसें तैसें चालतें हें विमान.

१९

[शा. वि.] इंद्रैरावतमस्तकोद्भवमदें आमोद जाला असे,
गंगातोयसमागमें अतिशयें शीतत्व जेथें वसे;
तो हा व्योमसमीर आननिं तुझ्या मध्यान्हि उष्णोत्थिता,
घर्माच्या कणिकांस शुष्क करितो हे जानकी तत्वतां.

२०

[व. ति.] सीते गर्वाक्षवदनांतुनि बाह्य देशीं,
तूं कौतुकें जलदसन्निध हस्त नेशी,
विद्युल्लता तव कराजवळी प्रकाशे,
ती वर्तुलाकृति बघूनि मनास भासे,
कीं तोयद प्रकट हा अपुल्या करानें,
घाली दुजें वलय हस्तिं तुझ्या त्वरेनें.

२१

[शा. वि.] विघ्नें सर्व निरस्त देखुनि जनस्थानीं पुन्हा हे मुनी,
पूर्वीं जीं त्यजिलीं निजाश्रमपदें आतां तिथें येउनी;
ज्याची शक्ति जशी तशींच उंटजें बांधोनियां ते स्वयें,
आनंदें करिती निवास दयिते, टाकोनि सारीं भयें.

२२

१. केवड्यांतील पराग. २. वेलेसंबंधी वायु. ३. वनासहित. ४. हें संबोधन. ५. मेघांच्या. ६. आकाशवायू. ७. उष्ण्यामुळें उत्पन्न झालेल्या. ८. खिडकीचे तोंडांतून. ९. मेघासमीप. १०. पर्णशाला.

त्वच्छुद्धीस वर्नीं करीत असतां शोकाचिया निर्भरीं,
कांते नूपुर एक म्या निरखिला दैवें धरित्रीवरी;
तो त्वत्पादवियोगदुःखित जणूं बोलेच ना दुर्वळ,
ऐसें वृत्त घडे, जिथें जनकजे तें हंचि पाहे स्थळ. २३

ज्या मार्गे तुजला निशाचरपती नेई बळें सुंदरी,
त्या मार्गा वचनेंकरूनि वदण्या शक्ती नसे ज्यां बरी;
वातांकंपितपल्लवांगुलिविशें त्या ह्या लतांनीं मला,
सीते घोरवनीं दयार्द्रहृदयें पंथा तुझा दाविला. २४

लागेना तव शोध यास्तव बहू मी व्यग्र हें अंतरीं,
जाणोनी हरिणी तृणां त्यजुनि ह्यां तोंडा करोनी बरी;
दृष्टी फेंकुनि दक्षिणेस अपुली त्यांनीं मला सूचना,
केली कीं, बघ या दिशेसचि असे बापा तुझी अंगना. २५

[स्र.] आतां हें अग्रभागीं हिमकरवदने माल्यवान् पर्वताचें
आकाशस्पर्शि ऐसें शिखर बघ दिसूं लागलें थोर साचें;
जेथें येकेच काळीं विमल नव जला सोडिलें^१ शीघ्र मेघें,
तैसें बाप्पोदकातें व्यथित बहुत म्यां होउनी त्वद्वियोगें. २६

जो सीते गंध चाले भिजुनि नयजलें मृत्तिका पल्लवांची,
वाणी सुस्निग्ध मेघांगममुदित अशा तें मयूरव्रजाची;
नीपांच्या रम्यपुष्पांतिल मृदुल असे तंतु बाहेर येती;
या गोष्टी याच शृंगीं मज तव विरहें दुःसहा फार होती. २७

[शा. वि.] एथें ऐकुनियां सरोजनयने मेघांचिया गर्जिता,
ज्याचा थोर उठे प्रतिध्वनि गुहेमाजी सखे तत्वतां;
* ऐसे वेळिं मिठी गळ्या मम तुवां गे घालिजे साध्वसें,
तें येवोनि मनीं श्रमें दिवस ते म्या काढिले राजसे. २८

१. वायूनें कांपणाऱ्या ज्या पल्लवरूप अंगुली तीहींकरून. २. (ह्या हरिणी) ३. हें संबोधन. ४. (मेघें जला व त्वद्विरहें म्यां बाप्पोदका एकदाच सोडिलें असा अन्वय). ५. मेघागमनानें हर्षित. ६. मोरांचा समुदाय. ७. वृक्षविशेष यांच्या. * 'कंठीं यासमयीं मिठी मम तुवां गे घालिजे साध्वसें' (असें पाठांतर).

रक्तें कंदलिचीं फुलें उमललीं जें काननीं चांगलीं,
पर्जन्यें भिजुनी क्षिती बहु तिची ती वाफ त्यां लागली,
तीं पाहोनि विवाहकालिक तुझीं धूमारुणें लोचनें,
चित्तीं आठवुनी मला श्रम इथें झाले मृगांकानने. २९

ज्यांच्या भोंवतिं फार दाट विल्से हें वेतसीचें कुळ,
तैसे सारस पक्षि देख दिसती लांबोनि किंचिच्चळ,
त्या पंपांसलिलां दुरून बघुनी ये खाल्तीं धावुनी,
श्रांता होउनि दृष्टि ही मम सखे पीतेचें वाटे मनीं. ३०

या पंपेवर चक्रवाक मिथुनें होतीं सुखें बैसलीं,
ज्यांनीं उत्पल केसरें नवनवीं अन्योन्यतुंडीं दिलीं;
ऐसीं भीरुं तुझा वियोग असतां तीं जोडपीं पाहिलीं,
तेव्हां त्वत्स्मरणें मदीय तनुची झाली बहू काहली. ३१

तीरीं ही विल्से अशोकलतिका, जीचे स्तनाचेपरी,
गुच्छां पाहुनि पीनं, तूंच सखये आहेस हें अंतरीं
भासोनी मज, जाइं जों झटकरी आलिंघण्याला तिला
वारी लक्ष्मण, ही लता म्हणुनि, तों येई रडें गे मला. ३२

[शि.] विमानाला घंटा असति लघु ह्या हेमघटिता,
त्यांपासोनी हा मधु रव निघे यानं करितां;
त्याला ऐकोनी वरि उडति हीं सारसंकुलें,
जणूं सामोरें तीं तुज जिवळो, येति सकलें. ३३

[शा. वि.] जेथें आम्रतरू तुवां घटजलें मोठ्या श्रमें पोशिले,
तोंडें ऊर्ध्व करोनि धांवति जवें जेथें मृगांचीं कुलें;
ती ही पंचवटी अजी बहुदिनीं संप्राप्त झाली असे,
जीतें पाहुनियां मदीय हृदया आनंद गे होतसे. ३४

१. वनस्पतिविशेष. २. हें संबोधन. ३. दुरून. ४. ऋष्यमूक पर्वताजवळचें एक सरोवर त्याचें नांव पंपा. ५. (त्यांच्या सलिला म्हणजे जलास श्रांत झालेली माझी दृष्टि जशी काय पीतेच) असा अन्वय. ६. हें संबोधन. ७. पुष्ट. ८. निवारण करी. ९ गमन करितां. १० सारस पक्ष्यांचीं कुलें. ११ पंचवटी हें स्थल नाशिकाजवळ गोदावरी नदीच्या उत्तर तीरीं आहे. वनवासांत असतां रामचंद्र एथें राहिला होता. त्यानें खर, दूषण, त्रिशिरा हे राक्षस एथें असतांच मारिलें. रावणानें सीताहरण एथेंच केलें.

गोदातीरवनीं करूनि मृगया आल्यावरी सुंदरी,
वेताच्या सदनीं इथें शिर तुझ्या ठेवूनि अंकावरी;
विश्रांत्यर्थ निजें, तई झुळझुळां वाहोनि वायू भला,
होई सौख्य अपार जें समयें त्या, तें आठवे गे मला ! ३५

ज्याणें तो नहुषाख्य भूप पृथिविमाजी बहु उद्धत,
भ्रमंगें सहसा महेंद्रपदेवीपासोनि केला च्युत;
येतां जो उदयास पंकिल जलें होती अती निर्मळ,
पाहें आश्रम त्या अगस्त्यमुनिचा हा भूवरी सोज्वळ. ३६

त्याच्या अग्निगृहांतुनी इथवरी हा धूम की चालिला,
त्या योगें दयिते, विमानपथ हा चोहींकडे व्यापिला;
त्याला येइ मनोज्ञ गंध हविचा, त्या हुंगितां म्यां स्वतां,
जावोनी रज चित्त होउनि लवू भासे बहू शुद्धता. ३७

[व. ति.] ही शातकर्णि मुनिची जलकैलि भू कीं,
पंचाप्सर प्रथित नाम हिचें विलोकीं;
मेघामधूनि दिसतें विधुबिंब जैसें,
झाडींत अंधुक दिसे स्थळ दूर तैसें. ३८

[शा.] मृगांच्या संगें हा वनिं फिरतसे भक्षुनि तृणा,
विलोकूनी याचें तप, भय सुटे वासवमना;
तई धाडी इंद्र प्रकृतिसुभगा पांच युवती,
तयाला त्या एणांपरि निजबळें बद्ध करिती. ३९

[शा. वि.] सौधा बांधुनियां जलांत वसतो हा एथ रात्रंदिनीं,

१. गोदातीरीं वनांत. २. ज्या अगस्तिमुनीनें. ३. नहुष या नांवाचा मोठा पराक्रमी राजा झाला. इंद्राला ब्रह्महत्या लागून तो जलांत वसला असतां त्याच्या पदावर देवांनीं नहुषाची योजना केली. त्यानें इंद्राचे स्त्रीकडे जाण्याकरितां वाहनाला मोठाले ऋषी लाविले. त्यांत अगस्ति ऋषि होता. त्यानें याच्या उन्मत्तपणावरून याला शाप देऊन स्वर्गावरून खाली पाडिलें. ४. इंद्रपदापासून ५. अगस्ती. ६. आकाशांत अगस्त्य ऋषीचें नक्षत्र आहे. त्याचा उदय झाला म्हणजे पावसाळ्यांत उदकें गडूळ असतात तीं स्वच्छ होतात. ७. जलक्रीडेची जागा. ८. या शातकर्णि मुनीच्या क्रीडास्थानाचें नांव पंचाप्सर असें आहे. कारण या मुनीच्या तपोभंगार्थ इंद्रानें पांच अप्सरा पाठविल्या होत्या. त्यांनीं एथें त्यास वश करून ठेविलें. ९. इंद्राच्या मनाला. १०. स्वतः सुंदर. ११. हरिणापरी.

उल्लासें परिसे मृदंगमुख जीं वाद्यें तयांचे ध्वनी;
त्यांचा हा प्रतिशब्द होउनि नभामाजी, यया पुष्पकीं,
झाला फारचि संप्रती गलबला, देखें प्रिये जानकी.

४०

[व. ति.] चोंहींकडे ज्वलन पेटवुनी दुपारीं,
माथ्यावरी तपतसे जंव सूर्य भारी;
बैसोनियां मुनि सुतीक्ष्ण म्हणोनि हा कीं,
पंचाग्निसाधन करी अबले, विलोकीं,
नावेंचि हा विदित लोकिं सुतीक्ष्ण पाहे,
हे जानकी प्रकृतिनें तरि सौम्य आहे,
नांवावरोनि न कधीं करिजे परीक्षा,
लक्षांत ठेविं सखये मम ही सुशिक्षा.

४१

[शा. वि.] याच्या पाहुनियां विलक्षण तपा पावोनि चित्तीं भया,
धाडी तें युवती सुरेंद्र मुनिला रंभादि मोहावया,
डोळे घालिति, मंद हास्य करिती, त्या मेखला दाविति,
त्यांचे आंगिकभाव हे न अगदीं याच्या पुढें चालती.

४२

[शा.] रुद्राक्षांची शोभते ज्यास माला, ज्याच्या योगें खाजवी तो मृगाला;
जेणें छेदी दर्भ, ऐसा ययाचा, देखें सीते, ऊजवा हस्त साचा;
त्या हस्तानें एकल्यानें मुनी तो, आतां माझ्या सत्कृतीला करितो;
डावा बाहू ऊर्ध्व ज्याचा सदाही, काष्ठाऐसा जाहला, त्यास पाही.

४३

[शा. वि.] हा मौनी म्हणुनी मम प्रणतिला अत्यादरें ध्यावया,
किंचिन्मस्तक डोलवूनि करुनी प्रत्युक्तिची सत्क्रिया;
गेलें जें निघुनी विमान मधुनी व्योमांत एकीकडे,
तेव्हां लावि मुनी पुनश्च अपुल्या दृष्टीस सूर्याकडे.

४४

आहे हा शरभंगनाम मुनिचा संशुद्ध गे आश्रम,
जेथें दीन जनास सौख्य मिळतें अद्यापि सर्वोत्तम;
ज्यानें अध्वरिं फार होम करुनी अग्नीस संतर्पिलें,
शेखीं आत्मतनूसही शुचिनें अग्नीमधें होमिलें.

४५

१. मृदंगादिक. २. सुतीक्ष्ण नांवाचा. ३. इंद्र (धाडी). ४. (त्या ऋषीला मोहावया असा अन्वय). ५. हावभाव. ६. प्रत्युत्तराची. ७. सत्कार. ८. अंतीं.

पांथांच्या बहुला श्रमास हरिती देवोनियां सावली,
 क्षुद्धाधा हरिताति तेंवि विपुलीं जे आपुल्या सत्फलीं;
 वृक्षांच्या असल्या गणां अतिथिचा सोंपून पूजाविधी,
 सत्पुत्रास पिता तसा, त्यजि निजा देहा तपांचा निधि. ४६

[भु. प्र.] दरीरूप ज्याचें असे तोंड थोर, निघे सर्वदा ज्यांतुनी शब्द घोर,
 असे शृंगलंग्रा महा मेघराजी, जणूं टक्करा मारितां पंक, यां जी;
 असे माखला, या अशा चित्रकूटा, सखे देख तूं जो असे उंच मोठा;
 वृषाचें बहू साम्य साजे यया जी, निघेना यया सोडुनी दृष्टि माझी. ४७

[शा. वि.] वाहे निर्मळ आणि सुस्थिर बहू पाणी जयेचें असे,
 एथोनि बहुदूर यास्तव लघू तो ओघ जीचा दिसे;
 आहे ही तँटिनी समीप गिरिच्या मंदाकिनीनामिका,
 मोत्यांचा जणुं हार हा पृथिविच्या कंठांत शोभे निका. ४८

एथें हा गिरिच्या शिरीं जिवल्लो, देखें तमालद्रुम,
 याचा पल्लव घेतला खुडुनि मी ज्या गंध ये उत्तम;
 हे वैदेहि, तई मनोहर असा कानावरी खोंविला,
 ईर्ष्यांडु यवांकुरापरि तुझ्या वक्त्रीं बहू शोभला. ४९

शिक्षेवांचुनि शांत जंतु असती जेथें स्वतां सत्तम,
 पुष्पावांचुनि पादपांस नियमें येती फळें उत्तम;
 ऐशा चित्तचमत्कृतीस करितो जेथील सीते, क्रम,
 तो हा साधन सत्तपास वनिते, उद्दाम अँच्याश्रम. ५०

१. पिता जसा सत्पुत्राला सोंपितो. २. शिखराला लागलेली. ३. मेघपंक्ती. ४. या पर्वत-
 शृंगाला (पंक म्हणजे चिखल माखला जणू). ५. हा चित्रकूट पर्वत थावर रामचंद्र वन-
 वासारंभीं राहिले होते. हा प्रयागाच्या जवळच आहे. ६. वृषभाचें. ७. नदी. ८. ही नदी
 चित्रकूटाजवळ आहे. ९. किंचित् पांढरे यवांकुर. १०. झाडांस. ११. अत्रीचा आश्रम.

गंगास्नान* तसीं पवित्र कुसुमें हीं योग्य पूजाकर्मीं,
हें जाणोनि महासती सुरनदी आणी स्वकीयाश्रमीं;
प्रातःकाळिं उठोनियां सुविधिनें स्नानास संसाधिती,
सप्तर्षीं स्वकरें सुवर्णकमलें तोडोनि आराधिती. ५१

ध्याताती हृदयीं परेश विभुला वीरासनीं बैसुनी,
जैसे शोभति योगि अत्रिमुनिच्या शाखीहि तैसे वनीं;
जे वेद्यांसनिं बैसुनी विल्सती आरूढ योग्यांपरी,
एकांतीं तनुकंपशून्य अगदीं आहेत हे सुंदरी. ५२

पूर्वीं श्याम असा प्रसिद्ध पृथिवीमाजी तुवां अर्चिला,
हस्ता जोडुनियां त्रतीं पतिशुभासाठीं बहु प्रार्थिला;
पाहे तो वट हा महा फलभरें सर्वांगिं वेंटाळला,
सद्गारुत्मतपद्मरागमणिंच्या राशीपरी शोभला. ५३

मुक्तायाष्टिच इंद्रनीळमणिनीं शोभे जशी वेढिली,
किंवा शुभ्र सरोजपंक्ति खचिली इंदीवरांनीं भली, ५४

श्वेता हंसतती जसी मिसळतां कादंबकांच्यां गणीं,
वा कृष्णागुरुमिश्र पत्ररचना भूची दिसे चांदनी; ५५

छायेमाजि दडोनि राहि तम जें तें जशी चंद्रिका,
रात्रीं वेगळी वेगळी दिसतसे ती पाहतां जेवि कां;
किंवा शारद मेघराजि गगनीं तीच्या स्वरंध्रांतुनी,
आकाश स्फुट कृष्णवर्ण दिसतें जैसें सखे, लोचनीं. ५६

किंवा शुभ्र विभूतिनें शिवतनू जी कां दिसे पांढरी,
ती ही कृष्णभुजंगभूषणगणीं होते जसी साजरी,

* अथवा (वरील अर्थाचाच दुसरा श्लोक)—

सप्तर्षीं कमळें सुवर्णघटितें जीच्यांतलीं तोडिती
मालेचेपरि चंद्रशेखरशिरीं जी कां बहू शोभती;
ऐशा देवतरंगिणीस अनुसूया एथ विख्यात ती,
साधू स्नान करोत हींत म्हणूनी ती जाहली आणिती. ५९

१. वेदीरूप आसनीं. २. चांगले पाचमणी. ३. मोत्यांची छडीच. ४. काळ्या कमळांनीं.
५. (गंगायमुना. मिश्रणाचें हें वर्णन ५७ वे श्लोकापर्यंत आहे). ६. पृथ्वीची. ७. चंदनाची
(पत्ररचना).

तैसा जन्हुसुताप्रवाह दिसतो गे पांढरा शुभ्र हा,
त्याला हा यमुनौघ कृष्ण मिळुनि वाहे कसा तो पहा;
जी कां सुंदर शुभ्रवर्ण विलसे गंगा जगत्पावनी,
कालिंदी बहु कृष्णवर्णहि तसी विख्यात जी कां जनीं,
त्यांचें मेलन होउनी स्थिति दिसे जी भिन्नभिन्न स्थळीं,
ती हे देउनि दाखले विविध गे सुव्यक्त केली भली.

५७

गंगा सूर्यसुता नद्या उभयतां यांच्या महासंगमीं,
स्नाना जे करितात ते शुचिमनें प्राणाचिया निर्गमीं;
जीवात्मैक्यविभावना न करितां मोक्षास जाती त्वरें,
त्यांचें मागुति या जगांत तनुला घेवोनि येणें सरे.

५८

पाहे ही नगरी गुहोरुख्य अमुचा जो मित्र त्याची, प्रिये,
एथें मस्तकभूषणा त्यजुनियां बांधीं जटा मी स्वये;
तेव्हां तो सुमती सुमंत्र रडुनी ऐसें मुखें बोलला,
कीं “गे केकयकन्यके, अजि तुझा इष्टार्थ आला फला.”

५९

ब्रह्म्याचें सरं मानसारुख्य सखये, विख्यात पृथ्वीवरी,
जेथें यक्षवधूगण प्रतिदिनीं पानीयकेली करी;
त्यापासोनि निघे पवित्र सरयूनामें नदी ही तसी,
अव्यक्तांतुनि बुद्धि जेंवि निघते हें सांगताती ऋषी.

६०

यज्ञस्तंभ विशाल ह्या सरयुच्या तीरीं बहू शोभती,
साकेताजवळोनि निर्मळ जळें हीचीं पहा वाहती;
इक्ष्वाकुक्षितिपाळ हे अवभृथस्नाना सैवांतीं जळीं,
पूतात्मे करिती म्हणोनिच अती संशुद्ध ती जाहली.

६१

हीच्या उत्तरकौशलेश पुलिनोत्संगीं सुखें खेळले,
तैसे पुष्कळ आणि निर्मळ पया प्राशोनियां पोसले;

१. यमुना. २. गुह म्हणून एक किरात होता. तो रामाचा फार मित्र असे. त्यानेंच राम वनवासास जाऊं लागला तेव्हां आपल्या नौकेंत बसवून भागीरथीचे पार उतरून दिला. रामाचा आदरसत्कार या वेळेस त्यानें फारच केला तेणेंकरून रामास फार समाधान वाटलें. ३. सरोवर. ४. जलक्रीडा. ५. यज्ञाच्या अंतीं. ६. या सरयूच्या (पुलिनोत्संगीं). ७. उत्तर कौशल देशचे राजे. ८. वाळवंटरूप मांडीवर.

या हेतूस्तव वाटें मम मनीं, कीं, ही नदी निश्चयं,
त्यांची एकचि सर्वही मिळुनियां माता असे हे प्रिये. ६२
मातेच्या परि ही वियुक्तचि असे मान्यें नृपानें धुंनी,
मी आलों वनवास भोगुनि असें ती मानसीं जाणुनी;
वातें शीत तरंगरूप कर जे त्यांनींच आलिंगिते,
जाणों ही मजला, सुधांशुवदने, ऐसें मला भासतें, ६३
संध्या रक्त जशी तशीं अवनिचीं मोठीं उडालीं रजें,
त्यांतें पाहुनि, वाटें मम मनीं कीं संभ्रमें वायुजें;
नांदिग्रामिं महोत्सवें कळविला वृत्तांत माझा बरा,
एकोनी भरत त्वरें मजकडे येण्या निघाला खरा ! ६४
मारोनी खरदूषणादि रिपुंला येतां फिरोनी सखे,
रक्षूनी तुज लक्ष्मणें मम करीं जैसें दिलें कीं सुखें;
आलों तातकृता खरी करुनि मी आज्ञा तसी मागुती,
लक्ष्मी रक्षित केलि ती भरत हा देईल माझ्या हतीं ! ६५
मागें ठेवुनि सर्व सैन्य अपुल्या अग्नीं गुरूला करी,
तैसा वृद्ध अमात्यवर्ग अवघा घे जो सवें सुंदरी;
पूजापात्रहि यत्करांत विलसे जो वल्कलें नेसला,
तो पाहे भरत, प्रिये, मजकडे पायींच येतो भला. ६६
बापानें दिधली म्हणोनि करुंगा श्री यास होऊन ही,
माझ्यासाठिंच भोगिना तरुण ही हें जाणती सर्वही;
चौदा वत्सर हा हिच्या सह जणूं हें वाटें आसिधारव्रत,
मोठें दुर्घट आचरी भरत, हें वाटे मला निश्चित. ” ६७

१. नदी. २. हें संबोधन. ३. हनुमंतानें. ४. खरदूषणादि राक्षसांस मारून परत आलों असतां लक्ष्मणानें तुझें रक्षण करून तुला माझ्या स्वाधीन केलें तसा सांप्रत हा भरतही मी ताताज्ञा संपवून आलों आतां संभाळून ठेविलेली राज्यलक्ष्मीही माझ्या स्वाधीन करील, असा अर्थ. ५. बापानें केलेली. ६. प्रधानमंडळी. ७. हस्तगत. ८. तरुण पुरुष आपली तरुण स्त्री जवळ असतांही तिचा समागम न करितां मनोनिग्रह करून वागतो तें आसिधाराव्रत होय. हें तरवारीच्या धारेवर चालण्याप्रमाणें परम दुष्कर होय म्हणून यास आसिधाराव्रत म्हणतात.

ऐसें बोलुनि रामचंद्र विरमे तों तें विमान स्वये,
 त्याचें जाणुनियां मनोगत तई खालि नभांतोनि ये;
 तेव्हां देखुनि पुष्पकास भरतासंगें अलेल्या प्रजा,
 झाल्या विस्मित आणि तुष्ट मनिची टाकोनि सारी रूजा. ६८
 सर्वांच्याहि पुढें विभीषण असे, त्यानें स्वये दाविला,
 तैसा जो स्फटिकीं मनोज्ञ रचिला त्या दिव्यमार्गे भला;
 सुग्रीवे विनये दिल्या निजकरां आलंबुनी तो बळी,
 श्रीराम प्रभु उत्सवे उतरला यानांतुनीं भूतळीं. ६९
 तेव्हां वंशगुरू वसिष्ठमुनि जो त्याला नमूनी अधीं,
 स्वीकारी भरतें समर्पित अशा अर्घ्यादिकातें सुधी;
 बंधूसाठिंच तातेंदत्तहि न घे राज्यास ऐशा तया,
 आलिंगी भरतास साश्रु हृदयीं, हुंगी शिरा त्याचिया. ७०
 पारंब्या बहु वाढुनी वटतरू ते दीसती कां जसे,
 श्मश्रू वाढुनियां विरूप दिसती ते वृद्धमंत्री तसे;
 त्यांचे घेउनि तो प्रणाम विभु त्यां पाहे कृपादृष्टिनें,
 त्यांचें तेवि विचारुनी कुशलही संतोषवी वाणिनें, ७१
 'हा माझ्या व्यसनीं सहाय भरता सुग्रीवनामा हॅरी,
 तैसा हा दुसरा विभीषण, रणा सर्वांपुढें जो करी;
 ऐसें सादर रामवाक्य भरतें ऐकोनि दोघांजणा,
 तो बंदी प्रथम स्वतां सुविनये टाकोनियां लक्ष्मणा. ७२
 तो सौमित्रिकडे वळे मग, पडे तोही पदीं याचिया,
 हातानें उठवोनियां भरतही आलिंगि तेव्हां तया;
 घावा इंद्रजितें कृता सुकठिना सौमित्रिवक्षःस्थळीं,
 आलेल्या खपल्या खुपोनि भरता पीडा बहू जाहली. ७३

[मं. कां.] रामाज्ञेनें मनुजतनुला घेउनी वानरेशं,

१. विराम पावे. २. चिता. ३. घापानें दिलेलेंही (राज्यास). ४. वानर. ५. लक्ष्मणही.
 ६. भरताच्या. ७. इंद्रजितानें. ८. केलेल्या (घावां). ९. लक्ष्मणाच्या उरःस्थळीं.
 १०. मुख्यमुख्य वानर.

- ज्यांच्या गंडामधुनि निघती दानधारा विशेष;
त्या हत्तींच्या त्वरित वरतीं बैसती ते सुखानें,
आतां आहों गिरिवरि असें मानिती तैं मनानें. ७४
- [शा. वि.] संकल्पें रचिले यथेच्छ रथ जे मायाबलें राक्षसीं
त्यांपेक्षांहि विशेष सुंदर असे जे निर्मिले मानुषीं;
ते आणोनि तिथें विशाळ भरतें सोत्साह हो त्यां रथीं,
रामाच्या वचनें विभीषणमुख ऋच्याद ते बैसती. ७५
- [द्रु. वि.] भरत लक्ष्मण यांसह राम कीं, पुनरपी बसला प्रभु पुष्पकीं,
बहुत सुंदर आणि सुदीर्घ ज्या, फडफडी असली विलसे ध्वजा;
[शा. वि.] सायंकाळिं जयांत वीज चमके ऐशा पयोदावरी,
शोभे संस्थित चंद्रमा बुधगुरु यांहीं जसा अंबरीं;
तैसा हा प्रभुरामचंद्र अपुल्या बंधूसवें पुष्पकीं,
उत्साहें स्थित देखती सकल ही त्यातें प्रजा कौतुकी. ७६
- क्षोणीला प्रलयोदकांतुनि जसा वाराहरूपी हॅरी,
कांतीला विधुच्या शरत् घनगणां सारुनि जेवी दुरी;
रामें रावणसंकटांतुनि तसें उद्धारिलें जीस ती,
वंदीली भरतें प्रसन्नहृदया यानस्थ सीता सती. ७७
- वंदी रावण मस्तकें तरि त्या धिःकारिजे हें व्रत,
ज्याचें यास्तव बंध तें पद असे वैदेहिचें निश्चित;
तैशा अग्रज बंधुसाठिंच जटा ज्याच्या वरी शोभती,
कैकेयीसुतशीर्ष यापरि म्हणोनी पूत ज्यां मानिती;
[शा.] त्यां दोहोंचा वंदनीं योग झाला, पाहोनी त्या वाटलें तैं जनाला;
एकेठायीं होउनी येच रीती, अन्योन्याही शुद्ध जाणो करीती. ७८
- [शा. वि.] अग्रीं चालति लोक, पुष्पक त्यां मार्गें हळू चाललें,
ऐसें येउनि अर्धकोस नगरोद्यानीं उभें राहिलें;

१. विभीषणादिक. २. राक्षस. ३. मेघांबर. ४. बुध व गुरु या ग्रहांनीं युक्त. ५. वराह
अवतार धारण करणारा विष्णु. ६. शरत्काळ (कर्ता). ७. मेघसमुदायास (दूर सारुनि).
८. भरताचें मस्तक. ९. पवित्र १०. भरतशीर्षा. ११. सीतापाद आणि भरतमस्तक यांचा.

शत्रुघ्नें पटमंदिरं रचियलीं होतीं जिथें तें महा,
तेथें जाउनि मंडळीसह सुखें राही प्रभू राम हा.

७९

ज्याचा तात असे सदाशिव कृती, माता सती पार्वती,
गांव त्र्यंबक हें, गणेश अभिधा, लेले उपाख्याहि ती,
त्यानें जें रघुवंश काव्य रचिलें मोठ्या श्रमें प्राकृती
त्याचा सर्ग असा त्रयोदशहि हा देखा तुम्ही संप्रती ॥ १ ॥

या प्रकारें श्रीकालिदासकृत रघुवंशनामक महाकाव्याच्या
गणेशशास्त्री लेले त्र्यंबककरकृत प्राकृतपद्यात्मक भापांतरांतील
हा रामचंद्रअयोध्यागमननामक त्रयोदश सर्ग समाप्त झाला असे.

सर्ग चौदावा

श्लोक

- [शा. वि.] साकेतोपवनांत लक्ष्मण तसा श्रीराम दोधेजण,
पाहाती जननीस, होय तंव तें उद्विग्न त्यांचें मन;
कांकीं, भर्तृवियोग होउनि बहुक्लेशार्त झाल्या तशा,
होता आश्रयवृक्ष भग्न सुकृती उद्यानवल्ली जशा. १
- ज्यांनीं शत्रुस जिंकिलें भुजबळें जे विक्रमें शोभले,
दोषांनींहि तिहीं क्रमें निजनिजे मातेप्रती वंदिलें;
तेव्हां अश्रुमुळें दिसे न नयनां मातांचिया चांगलें,
त्यांच्यां स्पर्शसुखेंचि त्यां वळखिती कीं पुत्र हे आपले. २
- आनंदाश्रु सुशीत मातृनयनीं आले, तिहीं सत्वर,
पूर्वांच्या बहुतीक्षण शोकजजला तत्काळ केलें दुर;
श्रीर्षीं जन्हुसुता तसीच सरयू यांच्या सुतप्ता जळा,
शीताद्रिस्थित निर्झरोदक जसें दे शीतता त्याजला. ३

१. अयोध्येजवळील बागांत. २. आश्रयभूत झाड. ३. पुत्रांच्या. ४. त्या माता. ५. शोकानें
उत्पन्न झालेलें (जळ). ६. भागीरथी. ७. हिमालयांतील झऱ्यांचें पाणी. ८. देतें.

पुत्रांगीं व्रण राक्षसांस्त्रकृत ते ओलेच पाहूनियां,
मातांच्या हृदयांत फारचि तई उत्पन्न झाली दया;
जो कां क्षात्रवधूस वीरजननी हा शब्द मोठा प्रिय,
युद्धक्लेश मनांत येउनि त्यां तोही गमे अप्रिय.

४

“ भर्तृक्लेशकरी कुलक्षण असी मी सासुबाई सुन,
सीतानामक तूमच्या करितसें पादांबुजा वंदन; ”
ऐसें बोलुनि जानकी सुविनयें सरल्या व सावत्र यां,
साम्ये दोनहि सासवांस करिती झाली प्रणामक्रिया.

५

“ आतां ऊठ मुली ! तुझ्याच सुकृते हे बंधु दोषेजण
मोठा दुस्तर दुःखसिंधु तरले यामाजि संदेह न ! ”
ऐसें भाषण गोड आणिक खरें सीतेप्रती तेधवां,
प्रेमाद्रें हृदये सुयुक्त करिती दोघी तिच्या सासवा.

६

रामाचें अभिषेककार्य जननीसानंदनेत्रांबुनीं,
केलें चालु, पुढें महोत्सवभरें वृद्धाप्त सन्मंत्रिनीं
सोन्याचे घट शेंकडो करयुगीं घेवोनि तीर्थांचियां
तोयानें तव शेवटास विधिनें नेलें प्रमोदें त्यां.

७

तीर्थे सिंधु नद्या सरें असति जीं जावोनि तेथें त्वरें,
जीं कां वानरराक्षसीं अणियलीं हर्षाचिया निर्भरें;
तीं पुण्यें विमलें जळें पडलें तें रामाचिया मस्तकीं,
जैसें विंध्यशिरोग्रभागिं पडिजे कीं स्वच्छ मेघोदकीं.

८

[उ. जा.] तपस्विवेषें बहु शोभलासे, तो शोभला फारचि राजवेषें;
शोभा असी त्यास चढे विशेष, तीतेंचि^{१२} आला पुनरुक्त दोष. ९

[शा. वि.] मोठा स्यंदन उन्नतध्वज तई होता बहू चांगला,
त्यामाजी प्रभुरामचंद्र विनये स्वर्णासनीं बैसला;

१. राक्षसांच्या शस्त्रांनीं झालेले. २. क्षत्रियस्त्रियांस. ३. वीराची माता. ४. तो वीरजननी हा शब्द. ५. भर्त्याला कष्ट देणारी. ६. वरोवर ७. मातांच्या आनंदयुक्त अश्रूंनीं (चालू केले). ८. म्हातारे आप्त साधु मंत्री यांनीं (संतोषानें शेवटास नेलें). ९. अभिषेककार्या. १०. वानर आणि राक्षस यांनीं. ११. विंध्यद्रीवर जसा पाऊस पडतो तसी. १२. त्या शोभेलाच (पुनरुक्त दोष आला म्हणजे द्विगुणित झाली). १३ (हें दोन श्लोकांचें मिळून भाषांतर आहे.)

शत्रुघ्नें सहलक्ष्मणें धरियलीं माथ्यावरी चामरें,
 छत्रातें धरिलें स्वतांचि भरतें सौहार्द्रयुक्तांतरें;
 गंभीरध्वनि दुंदुभिप्रमुख तें वाघें बहू वाजती,
 सेना मंत्रि कपींद्र राक्षस सुहृत् मार्गेंपुढें चालती,
 ऐसा राघव बंधुयुक्त नगरीमाजी प्रवेशा करी,
 सामादी चवघे उपायचि भले लोकां गमे अंतरीं;
 तेव्हां पौरवधू सुसौधशिखरीं हर्षें उभ्या राहती,
 श्रीरामप्रभुच्या शिरीं करयुगें लाह्या त्वरें टाकित्ती;
 मार्गीं बांधुनि तोरणें जन सुखें त्या उत्सवा पाहती,
 झाला हर्ष मनास जो नचि असे, त्या पाहतांना मिती^१. १०-११

[उ. जा.] कृष्णागरू जाळिति राजगेहीं, ती धूमलेखाँ गगनांत जाई,
 तेथें तिला थोर समीर लागे, तत्काळ ती फांकुनियां दुभागे
 वेणी जशी ती पुरिचीच काळी, येवोनि रानांतुनि तेचिकाळीं
 रामें स्वहस्तें जणुं मुक्त केली, वुद्धी अशी लोकमनांत झाली. १२

[शा. वि.] आनंदें तंव सासुवा निजकरें जीलागिं शृंगारिती,
 तैसी जी लघुशा रथांत बसली, जी राघवाची सती,
 ती आली समजोनियां झटकरी प्राँसादवातायनीं
 हातां जोडुनियां प्रणाम करिती त्या नागरी कामिनी. १३

फांके कांति सदा कधीं न विघडे ऐशाँ सती अत्रिची,
 देई ज्या अनुलेपनास धरि त्या अंगीं सुता भूमिची;
 त्यायोगें जणुं अग्निशुद्धि करुनी जैसी पुन्हा काढिली
 तैसी दाखवितां पुरीस पतिनें ती जानकी शोभली. १४

सौजन्यांबुधि रामचंद्र अपुल्या मित्रास अत्यादरें,
 राहाया सदनें समृद्ध सुखदें विस्तीर्ण देई त्वरें;
 ताताचें मग चित्र मात्र उरलें जेथें अशा मंदिरीं,

१. स्नेहयुक्त मनानें. २. इयत्ता. ३. धुराची पंक्ती. ४. वाड्यांच्या खिडक्यांत. ५. शहरांतील वायका. ६. ऐशा अनुलेपना. ७. अत्रिक्रुषीची सती म्हणजे अनसूया (तिनें सीतेला अनुलेपन अंगास लावण्यास दिलें होतें; त्यायोगें तिची अंगकांति फार शोभत होती). ८. अनुलेपनास. ९. भूमीची सुता (सीता).

तो डोळ्यांतुनि अश्रु गाळित बहुक्लेशें प्रवेशा करी.

१५

[शि.] “प्रतिज्ञा ताताची जननि, अवघी पार पडली,
म्हणोनीयां अंतीं सुगतिहि त्यालागिं घडली
पहातां हें सारें तवचि सुकृतें अंब घडलें !”
असें कैकेयीला कर जुळुनि रामें विनविलें,

[उ. जा.] अशा प्रकारें रघुनायकानें, जावोनिं सौधीं परमादरानें;
सांत्योनियां कैकयकन्येकला, संकोच चित्तांतिल दूर केला.

१६

[शा. वि.] जी जी वस्तु जया अपेक्षित असे ती ती त्या चांगली,
व्हावी प्राप्त सुशीघ्र, राघव अशी ठेवी व्यवस्था भली;
हें सुग्रीव विभीषणादि अवघे पाहोनियां पाहुणे,
होती विस्मित फार; त्यांस अणुही तेथें पडेना उणें.

१७

रामाच्या अभिनंदनार्थ मुनि जे आले, त्यांपासुनी,
तो जन्मादिक सर्व वृत्त रिपुचें साद्यंत घे ऐकुनी;
त्याच्या विक्रमवर्णनावरुनियां ज्यानें त्या जिंकिलें,
त्याचें अद्भुत वीर्य सूचित कथेमाजी स्वयें जाहलें,

१८

पूजा घेउनि तापसेंद्र सकल स्वस्थानिं गेल्यावरी,
जाई पक्षें सुखांत तो न कळला ज्यांना मनोभ्यंतरीं;
भूषां देववि जानकी करि त्यां देई निरोपा कृती,
गेले ते कपिराक्षसेंद्र अवघे तुष्ट स्वदेशाप्रती.

१९

इच्छेला अनुलक्षुनि गति सदा ज्या व्योमयाना असे,
त्याला रावणजीवितासह पुरीं नेलें निजेच्छावशें;
यक्षेशोद्वहनार्थ मागुति त्या आज्ञापिलें राघवें,

१. हें संबोधन. २. वाड्यांत. ३. समाधान करून. ४. पंधरा दिवस (पंधरवडा). ५. सत्कार. ६. सुग्रीव व विभीषण. ७. पुष्पक विमान हें कुबेराचें होतें तें रावणानें त्याजपासून जिंकून लंकेंत आणिलें होतें. रावण मारल्यावर सीतेसहवर्तमान राम त्यांतच बसून अयोध्येप्रत आला. त्या विमानांत बसलें असतां जिकडे जाण्याची इच्छा करावी तिकडे त्यानें जावें असा त्यांत गुण होता. मोठी तपश्चर्या करून कुबेरानें हें संपादिलें होतें. राम अयोध्येस आल्यावर त्यानें त्यास कुबेराकडे परत जाण्याची आज्ञा केली. ८. कुबेरास वाहण्यास.

स्वर्गालंक्रतिभूत, पुष्पक हि तें जाया निवालें जैं. २०

[शा.] ताताज्ञेनें भोगुनी वन्यवास, राज्यश्रीही पावला तो अशेष;
धर्मीं अर्थीं आणि कामींहि तेवी, तुल्या वृत्ती बंधुवर्गीं हि ठेवी. २१

[शा. वि.] सर्वाही जननींवरी रघुपती प्रीती करी सारिखी,
सत्कारा करुनी समानचि सदा राखी तयांना सुखी;
साही स्वीयमुखीं पयोधरभवा क्षीरां पिवोनी गुंहे,
कीजे ज्यापरि कृत्तिकां सकळिकां संतुष्ट तैसेंचि हें. २२

होता फार उदार यास्तव बहू संपन्न झाल्या प्रजां,
विघ्नातें निरसी म्हणोनि करिती यज्ञादि कर्मा निजा;
न्यायें वागवितो सदैव म्हणुनी वाटे तयांना पिता,
शोका दूर करी, म्हणोनि सुतसा तो भासला तत्वतां २३

तेव्हां राघव राजकार्य अवघें काळीं स्वयें पाहुनी,
होई तो रममाण भूमितनयेलागीं सवें घेउनी;
लक्ष्मीभोग करावया मनिं बहु उत्कंठ झाली असे,
ती सीताकृति घेउनी अवतरे लोकांस भासे असे. २४

जेथें तें वनवास वृत्त लिहिलें भिंतीवरी सुस्थित,
त्या गेहीं हृदयानुकूल विषया सेवोनियां संतत;
सीता आणिक राम या उभयतां ती वन्य दुःखस्थिती,
चितीं आठउनी सुखावह बहू झाली तयां संप्रती. २५

झालीं स्निग्ध विलोचनें, बहु तसें धांवल्य गालां अलें,

१. वेगें. २. आपुल्या सहाही मुखांनीं. ३. स्तनांतील. ४. दुग्धा. ५. षडाननानें.
६. शिवाचें वीर्य अग्नीनें धारण केलें. तें सहन होईना म्हणून त्यानें तें ब्रह्मदेवाच्या
सांगीवरून गंगेला दिलें. गंगेनें कांहीं दिवस उदरांत धारण करून तो गर्भ शरवण या
नांवाच्या वनांत टाकिला. तो कृत्तिकांनीं घेतला. त्या साहाजणी होत्या म्हणून त्या गर्भास
साहा मुखें होऊन त्या सहाही कृत्तिकांचें स्तनपान एकदम केलें. अशीं त्याला साहा मुखें
झालीं म्हणून त्याचें नांव षण्मुख पडलें. कृत्तिकांनीं वाढविलें म्हणून कार्तिकेय व गुहेंत
राही म्हणून गुह, व गंगेच्या उदरीं होता म्हणून गांगेय, अग्नीनें धारण केला म्हणून
अग्निभू, देवांचा सेनापति झाला म्हणून सेनानी, अशा प्रकारचीं अनेक नांवां त्यास पडलीं.
७. लोकसमुदाय. ८. यथाकालीं. ९. पांढरेपणा.

- ऐसें भूमिसुतेस लक्षण तथा सुस्पष्ट तैं जाहलें;
तेणें^२ ती, “मज होति दोहद बरें ! गर्भार मी हो खरी,”
हें शब्दाविण सूचवूनि पतिला संतुष्ट सीता करी. २६
- झाली फार कृशा विदेहतनया त्या गर्भयोगामुळें,
तैं वक्षोज्युगाग्रभागिं सुभगीं कृष्णत्व ये आगळें;
होती लज्जित ती, तथापि तिजला घेवोनि अंकीं पुसे,
एकांतीं रघुनाथ, ‘काय सखये चित्तांत इच्छा असे ?’ २७
- ‘जेथें पक्षि व भिक्षु यांजकरितां नीवारधान्यें मुनी,
जीं कां ठेविति, त्यांस हिंस्र पशुही ते चाविती येउनी;
जेथें राहति मैत्रिणी ऋषिसुता, भूमीहि दर्भान्विता,
ऐशीं शांत तपोवनें विलसती गंगातटीं तत्वतां;
- [उ. जा.] तपोवना त्याचि पुनश्च जावें, असें मना वाटतसे स्वभावे;
ऐशापरी तैं जनकात्मजा ते, सांगे तथा पंक्तिरथात्मजातें. २८
- [शा. वि.] ‘संपादीन तुझे अभीप्सित,’ असें सीतेप्रती बोलुनी,
तत्कालोचित भृत्यवर्ग अपुल्या संगें प्रभू घेउनी;
तैं अत्युन्नत सौधभागिं चढुनी तेथूनि सीतापती,
पाहे लाउनि सूक्ष्म दृष्टि अपुली सानंद^{१३} पौरस्थिती. २९
- [स.] मोठाल्या राजमार्गीं बहुविध बसलीं, तैं समृद्धें दुकानें,
वस्तूनीं थोर नौका सरयुंत भरल्या चालताती जवानें,
बागामध्यें विलासी जन करिति तई क्रीडना हर्षयोगें,
ऐसी ती पत्तनाची स्थिति तंव विभुच्या मानसा गोड लागे. ३०
- [शा. वि.] वक्त्यांमाजि वरिष्ठ आणि समरीं ज्याणें रिपू जिंकिले,
नागेशापरि लंबमान सुभुजद्वंद्वप्रभें शोभलें;

१. सीतेस. २. त्या चिन्हांच्या योगानें ती (सीता) मला डोहाळे होतात, मी गर्भिणी आहे हें शब्दानें न बोलतां पतीला सूचवून संतुष्ट करी असा अन्वय). ३. बोलल्यावांचून सूचवी म्हणजे नेत्र स्निग्धता व मुखधावल्य हें लक्षण पाहूनच रामाला ही गर्भिणी आहे असें समजून संतोष झाला असा भावार्थ. ४. सीता. ५. स्तनांच्या मुखांस. ६. राम. ७. ऋषिधान्यें. ८. घातुक. ९. दर्भयुक्त. १०. सीता. ११. रामातें (सांगे स्वनाथा रघुनाथकातें) असें पाठांतर. १२. वाड्याच्या उंच भागावर. १३. शहरांतील लोकांची स्थिति. १४. सर्पराजाप्रमाणें.

ज्याचें पूत चरित्र, तो रघुपती भद्राख्यदूता पुसे,
कीं 'सांगें नगरींतले जन मला हे मानिती रे कसे ?' ३१

रामाच्या बहु आग्रहास बधुनी, तो भद्रनामा चर
सांगे, श्रीरघुनायकास नगरीवृत्तांत तैं सादर;
कीं 'रैक्षःपतिसद्मसंस्थित असी स्त्री आणिली ही गृहीं,'
यावांचोनि समग्र कृत्य तुमचें वाखाणिती सर्वही. ३२

[शि.]

कलत्राच्या दोषास्तव सकल निंदेस करिती,
अशी वार्ता जेव्हां श्रवण करि राजा रघुपती
सुतप्ता लोहाचा दृढघनवशें गोलक जसा,
तसें त्यांचें झालें हृदय शैतधा भग्न सहसा. ३३

'उपेक्षावें लज्जा त्यजुनि जननिंदेसचि अतां,'
त्यजावी वा भार्या वनिं अगदिं निदोष असतां !
अशा चिंतेमाजी रघुपतिमनाची स्थिति तसी,
जहाली हिंदोळ्यावरि बसुनि होते चल जसी. ३४

[शा. वि.]

लोकांचा अपवाद दूर करण्या नाहीं उपायांतर,
भार्या त्यागचि तो सुनिश्चित करी तैं जानकीचा वर !
ज्यांना स्त्रीयंतनूहुनीहि गमते कीर्तीच मोठी असी,
ऐशा कीर्तिधनां उदार पुरुषां भार्याकथा कायशी. ३५

एकांतीं मग राघवें स्वभवनीं बंधूस बोलाविलें,
म्लाना तद्वदना विलोकुनि मनीं खेदास जे पावले;
निंदा जी नगरींत लोक करिती ती त्यांस सांगोनियां,
श्रीराम प्रभु खिन्न होउनि तई हें वाक्य बोले त्यां. ३६

"ज्याचें मूळ सहस्ररश्मि असला राजर्षिचा वंश हा,
शुद्धां ही मजपासुनी अतिशयें दोषी जहाला पहा !
मेघापासुनि येतसे सजल जो वायू तयें दर्पणा,
मालिन्य स्फुट ये, अतां मम तशी ही गोष्ट झाली म्हणा. ३७

१. (दूताचें नांव भद्र होतें). २. रावणाच्या घरीं राहिलेली. ३. शंभर तुकडे झाले.
४. आपल्या देहाहून. ५. कीर्ति हेंच ज्याचें धन अशा. ६. सूर्य. ७. मी स्वतः शुद्ध
असूनही माझ्या योगानें सूर्यवंश दोषी म्हणजे कलंकयुक्त झाला. ८. येतें.

तेलाचा अतिसूक्ष्म बिंदु उदकीं विस्तीर्ण होतो जसा,
भ्रात्यानों, पसरे दिनानुदिन हा आक्षेप लोकीं तसा;
आलानाभिध खांब राजसदनीं सोसे न दंतावला,

तैसा हा अपवाद आज पहिला सोसे न जाणा मला.

३८

तोकाचा जरि लाम सान्निध दिसे, तत्रापि ही जानकी,
टाकीतों अपवाद दूर करण्यासाठीं अतां मी निकी,
गर्भीं रत्नसमुच्चय स्थित असे जीच्या असी चांगली,
ताताच्या वचनावरोनि पृथिवी पूर्वीं जसी टाकिली.

३९

सीता शुद्ध म्हणोनि निश्चय जरी माझा असे जाहला,
तत्रापि अपवाद हाचि वल्वान् तो मान्य आहे मला;
आहे वास्तव चंद्र निर्मळ परी त्याच्यावरी सावली,
भूमीची असुनी कलंक म्हणुनी लोकीं खरी मानिली.

४०

युद्धीं राक्षस मारिले सकळ ही दावोनि मी विक्रम,
तेणें वैरविशुद्धि होय म्हणुनी न व्यर्थ माझे श्रम;
पुच्छीं पाय पडे तई उलटुनी पायां अही झोंबतो,
सांगा क्रोधभरेंचि तें करितसे, वा, रक्तपानार्थ तो ?

४१

[स.]

टाकावी जानकी, हा नियम दृढचि म्यां धारिलासे मनानें,
याला येऊं नका हो किमपिहि अडवे बांधवांनो दयेनें;
जावोनी शल्य माझें बहुत दिवस मी वांचिजे वासना जी,
ऐसी चित्तांत आहे खरि जरि तुमच्या, ही करा गोष्ट माझीं.

४२

[शा. वि.]

सीतेच्या विपयीं प्रसिद्ध विभुचा अत्यंत उग्राग्रह
पाहोनी, सहजांस त्या सकळिकां झाला जरी दुःसह,
तत्रापि प्रभुच्या पुढें न शकला बोलावया एकही,
कीं “सीतेस वनांत टाक, अथवा निभ्रांत ठेवी गृहीं.”
बोले सत्य तसाचि गीतयशं जो तो रामचंद्र स्वयें,
आहे लक्ष्मण कार्यकारि बरवा जाणोनि हें निश्चयें;
बंधूपासुनियां तयासचि तई नेवोनि एकीकडे,

४३

१. अपवाद. २. आलान या नांवाचा. ३. हत्तीला. ४. तोकाचा म्हणजे अपत्याचा.
५. क्रूर आग्रह. ६. बंधूस. ७. गाइलें आहे यश ज्याचें.

“वत्सा, ऐक,” म्हणोनि राघव त्या सांगे असें रोकडे. ४४

“तूझी भावजई हिणें कळविलें स्वीया प्रिया दोहदा,
कीं गंगोपवनींच वास वरवा वाटे असावा सदा;
तस्मात् दोहदहेतुनें निजरथीं चालोनियां तत्वतां,
श्रीवाल्मीकिवनांत नेउनि तिला सोडून द्यावें स्वतां.” ४५

बंधूच्या वचना तशा परिसुनी, पूर्वीं अरातीपरी
केला घावचि भार्गवें पितृवचें तत्काळ मातेवरी;
गुर्वाज्ञेविषयीं विचार करणें नाहींच ऐसी प्रथा,
आहे ती अनुलक्षुनी रघुवरें स्वीकारिलें त्या पथा. ४६

इष्टार्थश्रवणें तिचें मन बहू संतुष्ट कीं जाहलें,
वाजी चार हुशार निर्भय असे पाहोनि ज्या जुंपिले,
सारथ्यास सुमंत्र फार चतुर प्रख्यात तो नेमिला,
ऐशा थोर रथीं तिला बसवुनी सौमित्रि तें चालिला. ४७

सीतेनें अटविप्रदेश रुचिर प्रत्यक्ष जें पाहिले,
तें “माझा पति मत्प्रियास करितो” ऐसें तिला वाटलें;
भर्ता संप्रति कल्पवृक्षसमता टाकोनि खड्गच्छदा
वृक्षाची समता धरी, न समजे हें जानकीला तदा. ४८

आतां दुर्लभदर्शन प्रियपती झाला असे ज्याजला,
तो तें जानकिचा सवेग उजवा डोळा खूं लागला;
जें कां लक्ष्मण गुप्त ठेवि हृदयीं सांगे न मार्गीं तिला,
तें भावी गुरु दुःख नेत्रचि तिचा हा सांगता जाहला. ४९

ऐशा दुःशकुना विदेहतनया कष्टप्रदा देखुनी,
झाली म्लानमुखांवुजा तंव बहू मोठी व्यथा पावुनी;
“देवा, मत्पति सर्वदा सुखि असो सद्धंधुवर्गासह !”
प्रार्थी हेंचि पुनः पुन्हा निजमनीं भर्त्यास सौख्यावह. ५०

[शा.]

ज्येष्ठाज्ञेनें लक्ष्मणें जानकीला, गंगातीरीं सोडितांना त्याला;
“बापा, आहे कर्म हें दुष्ट भारी,” गंगा ऐसें वीचिहस्तें निवारी ! ५१

१. वैश्याप्रमाणें. २. वनप्रदेश. ३. खड्गच्छद या नांवाच्या. ४. प्रियपती ज्याला दुर्लभ दर्शन झाला तो (डोळा) असा अन्वय.

- [शा. वि.] सूते आकळुनी हयांस पुलिनीं केलें उमें स्यंदना,
तेव्हां त्यांतुनि खालतीं उतरली श्रीरामचंद्रांगना;
आणि नाव किरात जीत बसुनी तीच्या सवें तो निज-
संधा आणिक जान्हवी तरुनियां गेला सुमित्रात्मज. ५२
- आला दाटुनि कंठ फार न निघे कांहींच तोंडांतुनी,
तत्रापी अवरोनि तें वदतसे शब्दा बळें योजुनी;
अश्म्यातें घन थोर वर्षत असे उत्पातकाळीं तसा,
जोरानें धडकावि एकदम तो संदेश तें वज्रसा. ५३
- जी स्वीयाभिभवानिलें बहुजवें अत्यंत संताडिली,
तेव्हां भूषणरूप दिव्य कुसुमें जीचीं गळूं लागलीं;
ती सीता अतिदुःखिता पडतसे तत्काळ भूमीवरी,
रम्य कुंदलता निचेष्ट पडते जैसी वनाभ्यंतरीं. ५४
- “ज्याचें वृत्त पवित्र, भास्करमहावंशांत जो जन्मला,
तो मानी पति हेतुवांचुनि सये टाकील कैसा तुला ?”
ऐसा संशय घेउनी जणुं तिची माता स्वतां मेदिनी,
पोटीं आपुलिया न घे जनकजादेहास ती तत्क्षणीं. ५५
- जेव्हां मूर्च्छित ती^१ पडे तंव तिला पीडा न कांहीं कळे,
ये शुद्धीवर ती तई मन तिचें तापाप्रती पावलें;
केलें सावध लक्ष्मणें जरि तिला मोठ्या प्रयासें तरी,
मूर्छेहनिहि तो प्रबोधचि तिला दुःखास दे अंतरीं. ५६
- कांहीं दोष नसोनि घोर विपिनीं जो कां तिला पाठवी,
ऐशाही पतिलागिं दुष्ट वचनें निंदी न ती पार्थिवी;
“आहें पापिण मीच, यास्तव अशीं दुःखें मला पातलीं,”
वारंवार अशी सती जनकजा निंदा करी आपुली. ५७

१. (निजसंधा म्हणजे प्रतिज्ञा व जान्हवी दोनही तरून गेला असा अन्वय). २. लक्ष्मण.
३. पाषाणातें. ४. एकदम धडकावून सांगे. ५. आपुल्या तिरस्काररूप वायूनें. ६. सीतेच्या
शरीरास. ७. सीता. ८. जागृती. ९. सीता.

आश्वासोनि सतीस बोधवचनें त्या वाल्मीकीच्या गृहीं,
जाण्याचा पथ दावि लक्ष्मण, व तो उक्ती वदे तीस ही;
“हे देवी, करि गे क्षमा, सकलही आज्ञा प्रभूची असे!
मी तों सेवक,” हें वदोनि चरणीं माथ्यास ठेवीतसे. ५८

वैदेही उठवोनि शीघ्र वदली हें वाक्य त्यातें तदा,
“झालें तुष्ट तुझ्यावरी, बहुत मी वांचोनि पावे मुदा;
इंद्राधीन उपेन्द्र यास्तव जनीं त्याची करीती स्तुती,
ज्येष्ठाच्या वचनांत वागसि सदा तूही तसा वा कृती. ५९

सांगोनी मम सासवांप्रति नमस्कारा यथानुक्रमे,
विज्ञप्ती सकळा निवेदित करी, तूं भक्तिच्या संभ्रमे;
कीं माझ्या उदरांत गर्भ तुमच्या झाला सुतापासुनी,
हें जाणोनि तुम्ही त्या अनुदिनीं कल्याण चिंता मनीं. ६०

माझे वाचिक हें नृपां कळविजे वत्सा तुवां आदरें,
अग्नीमाजि विशुद्ध होउनि पुन्हा बाहेर आलें बरें !
हें पाहोनि समक्षही करिसि तूं त्यागास माझ्या स्वतां,

१. वाल्मीकि ऋषि हा मुळीं आईवापांनीं वनांत टाकलेलें बाल होतें तें किरतांनीं वाढवून मोठें केलें. त्यांतच याचें लग्न होऊन संतति झाली त्यांच्या पोषणार्थ हा वाटेत लोकांस लुटून द्रव्य मिळवी. एके समयीं कोणी महर्षीस लुचाडीत असतां “ज्याकरितां हें पाप करितोस तो स्त्रीपुत्रादि परिवार या पापाचा विभागी होण्यास इच्छितो किंवा नाही” हें पुसण्यास सांगितल्यावरून त्यानें त्यांस तें पुसतांच “आम्ही द्रव्याचे विभागी, पापाचे नव्हे” असें त्यांचें उत्तर ऐकतांच तो पश्चात्ताप पावून त्या महर्षीस शरण आल्यावरून त्यानें त्यास ‘मरा’ असा राम या पदाचीं उलटीं अक्षरें सांगून जप करावयास सांगितल्याप्रमाणें जप करित बहुत काळ बसला; तेव्हां त्याच्या अंगावर वाल्मीक (वारुळें) वाढलीं म्हणून त्यास पुढें वाल्मीक असें नांव पडून तो महर्षींमध्ये गणला गेला. त्यानेंच रामायण म्हणून रामकथेवर काव्य केलें. त्यास वाल्मीकि रामायण असें म्हणतात. तो तमसा नदीजवळ आश्रम करून राहिला. त्याचेच आश्रमांत सीता प्रसूत होऊन तिला लव व कुश असे दोन पुत्र झाले. त्यांस यानें रामायण काव्य गावयास शिकविलें तेंच त्यांनीं रामाच्या सभेंत गाइलें असें म्हणतात. रामायण हें आद्य काव्य आणि त्याचा कर्ता वाल्मीकि ऋषि हा आद्य कवि होय असें म्हटलें आहे. २. इंद्राचा धाकटा भाऊ (विष्णु). ३. राजाला (रामाला).

- आहे हें उचित प्रभो सुविदिता वंशास कीं तत्वतां ? ६१
- किंवा नीतिपथेंचि वर्तसि सदा केव्हां न इच्छावशें,
त्यागाचा मम पाहतां तुजकडे तो दोष कांहीं नसे;
केलीं दुस्तर पातकें विविध जीं म्या पूर्वजन्मांतरीं,
त्यांचा दुःसह पाक वज्रसम हा, ही गोष्ट आहे खरी ! ६२
- झाली प्राप्त तुला स्वयें सकलही लक्ष्मी, तरी तूं तिला,
टाकोनी, विपिनांत जासि नृपते घेवोनि संगें मला;
आतां त्वद्भवनीं तुझ्यासह मला देखोनियां सुस्थित,
क्रोधानें बहुतत होउनि तिलां सोसे न हें निश्चित. ६३
- केले पीडित राक्षसीं मुनि असें देखोनि त्यांच्या स्त्रिया,
आहे दक्ष तुझ्या कृपें म्हणुनि त्या येती मदीयांश्रया;
आतां तूं प्रभु जागरूक असतां कोण्या तपस्व्याकडे,
जाऊं मीं निजरक्षणार्थ मज हें मोठें दिसे सांकडें. ६४
- किंवा त्वद्विरहामुळें अफल हें जीवित्व झालें असे,
वाटे फारचि तुच्छ यास्तव मला आशा ययाची नसे;
पोटीं त्वद्भव गर्भ हाचि अडवा येतो म्हणोनी स्वतां,
सोडाय़ा भय वाटतें प्रभुवरा, अन्नोदका तत्वतां. ६५
- झाल्यानंतर मी प्रसूत रविच्या विंबाकडे लावुनी,
दृष्टी, दुस्तर गा तपास करिजे आहे असें मन्मनीं;
जेणें तूंचि पती मला मिळशिल प्राणप्रिया आणखी,
भांवी जन्मिहि, तेवि त्या अँविरहें राहीन भूपा सुखी. ६६
- सद्गर्णाश्रमपालन प्रभुवरा हा धर्म राजाप्रती,
आहे वास्तव उक्त थोर मनुनें, तूं जाणसी निश्चितीं;
आहे संप्रति मी जरी त्यजियली नाथा महा काननीं,
तत्रापि क्षितिनायका मज तपस्व्यांच्या गणीं तूं गणीं." ६७

१. "किंवा श्रुता ?" असें पाठांतर जाणावें. २. त्या लक्ष्मीला (न सोसे). ३. (माझ्या आश्रयाला येत असत) ४. रामचंद्र. ५. पुढील जन्मीं. ६. वियोग न होतांना. ७. तपस्व्यांत मला गणिली म्हणजे त्यांच्या बरोबर अर्थात् माझेहि रक्षण तुझ्या हातून घडेल.

- [शा.] ऐसे तीचें ऐकुनी वाक्य पूर्ण, माघारें तो जाय सौमित्रि तूर्ण,
भेणें जैसी कूररी तेविं आतां, शोकावेगें ओरडे फार सीता. ६८
- [शा. वि.] वृक्षांनीं कुसुमें, तसींच शिखिनीं नृत्यें तई सोडिलीं,
भक्षाय्या धरिलीं तृणें मृगगणें तोंडांतुनीं टाकिलीं;
ऐशी जानकिच्या समान घडली अत्यंत दुःखस्थिती,
एणें त्या विपिनींहि रोदन बहू तें चाललें संप्रती. ६९
कौंचाला वधितां नदीतटिं शरें त्या देखुनी लुब्धका,
ज्याच्या शोकवशें मुखांतुनि निघे वाणीच काव्यात्मिका;
आणाय्या वनिं जाय दर्भ समिधा वाल्मीकिनामा मुनी,
सीतारोदन ऐकुनी जवळ ये तो तें दया येउनी. ७०
तेव्हां ती निजनेत्रतोय पुसुनी, टाकोनियां रोदना,
सीता तत्क्षणिं त्या सती मुनिचिया पादा करी वंदना;
तीचें जाणुनि गर्भचिन्ह मनिं “हा होईल गे सद्गुणा,
तूतें पुत्र,” असें वदूनि तिजला बोले असें तो मुनी. ७१
“रामानें अपवादहेतु वरुनी तूतें स्वगेहांतुनी
रानीं पाठविलें, असें समजलें ध्यानें मला गे मनीं,
आतां शोक करूं नको अगदिंही आहेस देशांतरीं
बापाच्याच गृहीं, असें समजुनी माझ्या वसे मंदिरीं. ७२
- [व. ति.] त्रैलोक्यकंटक असा पति राक्षसांचा,
मारोनियां करितसे जन हा सुखाचा,
सत्यप्रतिज्ञ रणशूरहि जो न सांगे,
लोकांत आत्ममहती, बहुनम्र वागे;
ऐसा गुणी तरि अकारण गे वनांत,

१. शीघ्र. २. कुररी पक्षीण ही भयानें व्याकूल झाली असतां जशी फार ओरडते तशी सीता ओरडूं लागली. ३. वाल्मीकिमुनि एके समर्यां नदीतीरीं स्नानार्थ गेला असतां कौंच-पक्ष्याचा जोडा झाडावर बसला असतां व्याधानें येऊन त्या दोघांपैकीं एक काममोहित असतां मारिलें तें पाहून वाल्मीकाला शोक होऊन त्या भरांत त्याच्या मुखांतून “मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः । यत्कौंचमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्” अशी छंदोबद्ध वाणी निघाली. या गोष्टीकडे एथें लक्ष्य आहे.

टाकी तुला धरुनि निष्टुरता मनांत !

एणें त्वदीय पतिचा मज राग आला,

सीते अयोग्य कृति ही न रुचे मनाला.

७३

[शा. वि.] ज्याची कीर्ति विशाल तो श्वशुरही होताचि माझा सखा,

तैसा बाप तुझा विदेह^१नृप जो वेदांतवक्ता निका;

सीते तूंहि पतिव्रता समुदयीं अग्रेसरा संमत,

यासाठीं अनुकंपनीय मजला तूं सर्वथा निश्चित.

७४

संबंधें मुनिच्या सुशांत असती प्राणी अशा या वनीं,

राहें तूं चिरकाळ मैथिलमुते सारीं भयें सोडूनी;

सीतें येथ तुझा सुखप्रसवही होईल तत्संस्कृती,

आम्ही सद्विधिनें करूं सकळही हें जाण गे निश्चितीं.

७५

या पुण्या तमसा नदींत विधिनें नेमं करी आप्लव^२,

तत्तीरीं उटजें अनेक असती जेथें सदा उत्सव;

सांगोपांग सुरार्चनास सुमनें तूं वाळवंटीं करी,

तेणें भूमिसुते प्रसाद तुझिया होईल गे अंतरीं.

७६

तत्तत्कालसमुद्भवें सुकुसुमें पूजोपयोगी फळें,

नीवारादिक धान्य जें उगवतें रानीं स्वयें चांगलें;

त्यांतें आणुनियां वनांतुनि तुला देतील विप्रात्मजा,

त्यांचर्या गोष्टिहि ऐकुनी सुख सये होईल चित्ता तुझ्या.

७७

वृक्षांचीं लघु आश्रमांत असती रोपें तयांना पया,

घालोनी स्वबलानुरूप कलशें वाढीव यत्नें तयां;

झाला नाहिं अजून पुत्र तुजला, प्रीती तयाची तरी,

येईल स्फुट ती तुझ्या अनुभवा हें जाण तूं अंतरीं.”

७८

[शि.] “कृपा ही ताताची मजवरि ” वदे यापरि सती,

तिला सायंकाळीं निज उटजिं ने तो कुलपती;

१. जनक (हाही माझा सखा आहे). २. पतिव्रतांच्या समुदायांत. ३. त्याचे जात-
कर्मादि संस्कार. ४. स्नान. ५. पर्णशाळा. ६. चांगल्या मनानें. ७. विप्रकन्या. ८. त्या
कन्यांच्या गोष्टी ऐकून सुख वाटेल असा अन्वय. ९. घटानें (पया घालोनि वाढीव.)
१०. वाल्मीकि ऋषि.

जिथें वेदीपाशीं अभय बसलीं होतिं हरिणें,
तसे बाहेरीही पशु चरति शांतप्रकृतिनें.

७९

[शा. वि.] आली येथ विदेहजा म्हणुनियां संतोषल्या तापसी,
त्यांच्या स्वाधिन शोककंशित अशा सीते करी तो ऋषी;
भक्षूनी पितरीं उरे विधुकळा सूक्ष्मा तयेलगिं तो^३,
मासींमासिं जसा वनस्पतिगणादर्श स्वयें अर्पितो.

८०

पूजेनंतर तापसीहि वसतीसाठीं नवीनोटज
देती तीस दिनावसानिं अवघे झाडोनि त्याचे रज.

शय्या आंत पवित्र भव्य अजिना घालून केली भली,
तैलें तेविंच इंगुदीफलभवे तें दीपिकां लाविली.

८१

प्रातःस्नान करोनि ती मुनिवनीं नेसे नवीं वल्कलें,
आलेल्या अतिथीस अर्चुन सती देई मुळें सत्फलें;
वैदेही पतिचा सुवंश अपुल्या राहो सुखें शाश्वत,
यासाठीं फलशाक भक्षुनि तनू रक्षीतसे संतत.

८२

“पश्चात्ताप अतां तरी प्रभुवरा होईल की राघवा,”
ऐसा तर्क मनांत साहजिक ये सौमित्रिच्या तेधवां;
यासाठीं अपुल्या समक्ष विपिनीं जें वृत्त तें जाहलें,
तें सीतांपरिदेवनांत अवघें रामास सांगितलें.

८३

त्यावृत्ता परिसोनि राम नयनांतूनी त्यजी जीवन,
पौषामाजि जसा निशाकर निशीं^४ वर्षे दंवालागुन;
निंदेला भिउनी बळें रघुवरें रामें स्वगेहांतुनी,
सीता काढियली जरी, तरिहि तो काढी न चित्तांतुनी.

८४

जो वर्णाश्रमपालनीं रघुपती राहे सदा उद्यत,

१. सीता. २. शोकानें कृश. ३. तो दर्श. ४. प्रतिमहिन्यांत. पितरांनीं प्राश्न उरलेल्या चंद्राच्या कलेस दर्श हा वनस्पतींप्रत देतो तशी शोकानें कृश झालेली जानकी हिला तापसीच्या स्वाधीन वाल्मिकऋषीनें केली. तात्पर्य चंद्रकलेप्रमाणें ती कृश असून आल्हादकारक होती. तिच्या योगानें चंद्रकलेपासून दर्शसमयीं जसें औषधींस तसें. तापसींस सौख्य झालें असा भाव. ५. नवीन पर्णशाला. ६. त्या उटजांतील. ७. केर. ८. हिंणबेटीचें तेलानें. ९. दिवली. १०. सीतेनें शोक केला तेथपर्यंत. ११. रात्रीं.

ज्याचें चित्त रजोगुणें युत नसे, सत्वे असे संयुत,
शोका आवरुनी स्वबुद्धिविभवे राज्य स्वयें तो करी,
ऐश्वर्या उपभोगिना बहु परी भोगी स्वबंधूपरी. ८५

स्त्री एका व पतिव्रता तरि तिला लोकापवादामुळें
ज्या श्रीरामसामाव्हय प्रभुवरें रानामधें टाकिलें;
त्याच्या भव्य उरःस्थलीं बहु सुखें लक्ष्मी विराजे तसी,
लोकीं जीस नसे सपत्नि युवती, ती हर्ष पावे जसी. ८६

पूर्वस्त्री जरि टाकिली तरि दुजी रामें वरीली नसे,
सीतेची प्रतिमा करोनि नृपती यज्ञार्थ साधीतसे;
ऐसें बोलति वृत्त तें परिसुनी कांहीं सुखा पावुनी,
सोसी ती पतिच्या वियोगजनिता दुःखा तई काननीं. ८७

ज्याचा तात असे सदाशिव कृती, माता सती पार्वती,
गांव त्र्यंबक हें, गणेश अभिधा, लेले उपाख्याहि ती,
त्यानें जें रघुवंश काव्य रचिलें मोठ्या श्रमे प्राकृतीं
त्याचा सर्ग असा चतुर्दशहि हा देखा तुम्ही संप्रती ॥ १ ॥

या प्रकारें श्रीकालिदासकृत रघुवंशनामक महाकाव्याच्या
गणेशशास्त्री लेले त्र्यंबककरकृत प्राकृतपद्यात्मक भाषांतरांतील
हा सीतापरित्यागनामक चतुर्दश सर्ग समाप्त झाला असे.

सर्ग पंधरावा

आर्या

सीतात्यागानंतर, रत्नाकररूप मेखला जीला;
श्रीरामचंद्र नृपती, भोगी त्या एकल्याचिं भूमीला. १

१. श्रीरामनामक प्रभुवरानें. २. सवत. (जिला सवत नाही ती स्त्री जसी हर्ष पावते तसी असा अन्वय.) ३. स्त्री. ४. यज्ञरूप अर्थ (यज्ञकार्य साधी). ५. समुद्र (हें हेतुगर्भ विशेषण, मेखलेला रत्न असतात). ६. ज्या भूमीला. ७. राजा हा पृथ्वीचा व पत्नीचा उपभोग करितो, रामानें पत्नी त्यागिली म्हणून तो एकल्या पृथ्वीचाच उपभोग करूं लागला.

लवणाख्य राक्षसानें, पीडित निजयज्ञकर्म पाहून; यमुनातीरस्थ मुनी, रामाप्रति येति शरणं जाणून.	२
रक्षक राम विलोकुनि, न शापिती राक्षसा मुनी सुकृती; त्राता नसतां शापायुध, लोकीं वेंचिती तपास कृती.	३
लवणा वधितों ऐसी, वदे प्रतिज्ञा विभू तथा मुनिला; धर्मावन हाचि असे, अवतरण्या हेतु लोकिं याँ हरिलां.	४
दुर्जय शूल धरी जंव, म्हणुनि नसे शूल तों तथा गांठी, ऐसाँ मुनि वदति तथा, उपाय हा त्याचिया वधासाठीं.	५
शत्रुघाला धाडी, माराया दुष्ट राक्षसा त्वरित; जाणों यथार्थ अभिधा, त्याची तो रिपुवधें असे करित.	६
सामान्या अपवादक, शास्त्र तसा एकलाच नर वहिला; यःकश्चित् रघुवंशज, बाधायीं शक्त होय तो अरिल .	७
रामें दत्ताशी तो, शत्रुघ्न निघे तई प्रसन्न मनें; पाहात जाय मार्गी, सुगंध पुष्पान्वितें मनोज्ञ वनें.	८
मागुनि राम प्रेषित, सेना साह्या करी त्यास तसें; अध्ययनवाचि धातुस, अधि हा उपसर्ग भाषणांत जसें.	९

१. रक्षण करणारा असें जाणून. २. पुण्यवान. ३. धर्माचें रक्षण. ४. या लोकीं. ५. विष्णूला. ६. जिंकण्यास अशक्य (जोंवर हा शूल धारण करितो तोंवर अजिंक्य आहे म्हणून जों याच्या हातीं शूल नाही तों त्याला गांठ असा अर्थ). ७. ऐसा उपाय. ८. (शत्रुघ्न म्हणजे शत्रूस मारणारा ही अभिधा रिपुवधें यथार्थ करी असा अन्वय). ९. हा शास्त्रीय न्याय आहे. सामान्य म्हणजे औत्सर्गिक एक शास्त्र (विधि) असतें त्याचा अपवाद विशेष शास्त्र करितें. जसें, "सर्व ब्राह्मणांला दहीं वाढा आणि कौंडिण्याला ताक वाढा." एथें सर्वांबरोबर कौंडिण्यालाहि दहीं प्राप्त असतां ताकाच्या विशेष विधीनें त्याचा बाध केला. या न्यायास तक्रकौंडिण्य न्याय असें म्हणतात. व्याकरणशास्त्रांत हा प्रकार बहुत आढळतो. जसें संस्कृत व्याकरणांत 'कर्मण्यण्' असा सामान्य नियम आहे याचा बाध 'आतोऽनुपसर्गे कः' या अपवादरूप विशेष नियमानें होतो. १०. (अरिला बाधाया शक्त होय असा अन्वय). ११. ज्याला आशीर्वाद दिला असा शत्रुघ्न. १२. संस्कृत भाषेंत 'इड् अध्ययने' असा इड् हा धातु अध्ययनार्थक आहे. त्याला अधि हा उपसर्ग लागला तरी त्याच्या साह्यानें धातूला कांहीं विशेष अर्थाचा लाभ होत नाही. केवळ त्या उपसर्गाचा योग मात्र होतो. तद्वत शत्रुघ्नानें आपल्या बाहुबळानेंच शत्रूंचा पराजय केला, म्हणून रामानें जी सेना त्याच्या साह्यार्थ पाठविली, ती केवळ शोभार्थ झाली, प्रकृत कार्याला तिची गरजच पडली नाही.

- शत्रुघ्नाचा चाले, रथ ज्याच्या अग्रभागीं मुनिवर्ग;
गमन करी दावित तो, दशरथपुत्रास त्या सुधा मार्ग,
तेजःपुंज रघूद्वह, रथीं दिसे युक्त मुनिगणें तैसा;
गगनांत वालखिल्य ब्रजयुक्तस्यंदनस्थ रवि जैसा. १०
- रथैरव ऐकुनि जेथें, उर्ध्व गळे करुनि पाहती हरिण;
मार्गीं जातां राहे, त्या वाल्मिक्याश्रमांत एक दिन. ११
- तो वाल्मीकि मुनी, निजतपोबलें सिद्ध वस्तु ज्या भारी;
तीहीं श्रांताश्चै अशा, नृपतनयालागीं फार सत्कारी. १२
- त्या रात्रींच प्रसवे, सुतद्वया भावजय त्याची ती;
सपन्न कोशदंडां, जनीं प्रसवते क्षितीं जशा रीती. १३
- आत्याला सुत झाले, परिसुनि सानंद तो सकाळीं रे;
सविनय पुसुनि मुनीला, बसुनि रथीं जाय युक्त दळभारें. १४
- घ्नोत्तरं मधूप नामें, लवणाचें पुर असे प्रसिद्ध खरें;
तेथें निज सेनेसह, येई शत्रुघ्न वीरमुख्य बरें,
गेला होता रानीं, तोही मारोनि सत्वराशीतें,
आला इतक्यांत जणूं, घेउनियां कर निजा पुराशीं ते. १५
- धूमाचेपरि धूसर, गंध वसेचा ज्या कचज्वाला;
ऋव्यादंगणावृत तो, राक्षस जंगम चिताग्निसा गमला. १६

१. वालखिल्य म्हणून अंगुष्ठमात्रप्रमाण अशा साठहजार ऋषींचा समुदाय सूर्याच्या रथावरोबर असून ते ऋषि त्याची स्तुति करित असतात असें पुराणांत वर्णिलें आहे. २. रथाचा शब्द. ३. दमले आहेत घोडे ज्याचे अशा. ४. क्षिति म्हणजे राज्य हें प्राप्त झालें म्हणजे क्लेश (अर्थ) आणि दंड (शासन) हे दोन्ही अर्थात् प्राप्त होतात म्हणून क्षिति यांस प्रसवते असें म्हणून तिचा दृष्टांत सीतेला दिला. ५. घ्नोत्तरमधूपनामें म्हणजे घ्न हें अक्षर ज्याच्या उत्तर म्हणजे पुढें आहे असा जो मधूप हा शब्द म्हणजे “मधूपघ्न” या नामें करून लवण राक्षसाचें पुर होतें. ‘मधूपघ्न’ हें पद स्वरूपेंकरून म्हणजे जशाचें तसें आर्येंत घालतां येईना म्हणून अशा संकेतानें घातलें. ६. वीरश्रेष्ठ. ७. प्राण्यांचे समुदायास. ८. ते (सत्वराशी). ९. कच म्हणजे केश (त्याच ज्वाला). १०. राक्षसगणवेष्टित. ११. चालणारा चिताग्नीच जसा. कारण धूमवर्ण, वसागंध, केशात्मक ज्वाला, राक्षसांचा वेडा हे चिताग्नीचे धर्म त्यास होते.

- शूलरहित गांटुनि त्या, लवणा शत्रुघ्न आडवा झाला;
छिद्रा पाहुनि हणिती, होते जयसिद्धि संमुखी त्यांला. १७
- “पोटापुरतें प्राप्त न, भक्ष्य म्हणुनि जणुं भयातुरें विधिनें;
पाठविलें एथ तुला,” ऐसें निर्भर्त्सिलें त्या लवणें. १८
- मग त्या वधावयास्तव, घेई उपडोनि उंच वृक्षास;
अंकुश मनुज घेतो, उपडुनि सहजें जसा लव्हाळ्यास. १९
- लवणप्रेरित तरु तो, जातां शरभिन्न होउनी वेगें;
पडला, तंव शत्रुघ्ना, केवळ पुष्पांतलेंचि रज लागे. २०
- तरु मोडला निरखुनी, फेंकी वैच्यावरी तई लवण;
अंतर्कमुष्टिपृथक्स्थित, जणुं ऐसा अतिविशाल पाषाण. २१
- शत्रुघ्नें वज्रास्त्रें, जंव तो पाषाण शीघ्र ताडियला;
तंव त्याचा वाळुहुनी, बहु बारिक तत्क्षणीं चुरा झाला. २२
- तालाचा तरु एकचि, ज्याच्या वरि उंच दिसतसे भारी;
औत्पातिक वायुवशें, जो कां लोटत फिरे विशाल गिरी,
त्या गिरिच्या ऐसा तो, दक्षिण भुज वर करोनियां लवण,
धांवे शत्रुघ्नावरि, वेगें तें शीघ्र व्यावया प्राण. २३
- वैष्णवबाणवशें तो, भिन्नहृदय पडतसे धडाडोन;
आश्रमवास्यांचा तो, घेउनि दे^१ कंप भूमिलागोन. २४
- पक्ष्यांच्या झुंडि तई, पडल्या त्या लवणमस्तकीं घोर;
शत्रुघ्नाच्या शीर्षीं, दिव्यकुसुमवृष्टि जाहली थोर. २५
- लवणा वधुनि म्हणे तो, इंद्रजितां मारित्या महौजांचा;
सोदर्य लक्ष्मणाचा, झालों मी आज भूतलीं साचा. २६
- झालें स्वकार्य म्हणुनी, स्तविति मुनी, तंव सलज्ज होवोन;
खालीं करी परी जें, पराक्रमें उन्नतचि असे वदन. २७
- यमुना तीरीं निर्मीं, एक पुरी तो नवीन रम्यतरा;

१. क्लेशावांचून. २. यमाची मुष्टीच. ३. यमापासून वेगळी झालेली जणूं यममुष्टीच काय असा पाषाण. ४. या षष्ठीचा संबंध कंपाशीं (आश्रमस्थ जनाचा कंप घेऊन भूमीला दे म्हणजे भू कांपली). ५. देता झाला. ६. इंद्रजिताला मारणाऱ्या अशा लक्ष्मणाचा. ७. (महातेजस्व्याचा हें लक्ष्मणाचा याचें विशेषण). ८. वदन. ९. विशेष रमणीय.

निस्पृह पौरुषभूषित, सोमित्री नाम दे तिला मथुरा.	२८
राजा उत्तम म्हणुनी, जेथिल संपन्न असति फार जन; त्या नगरींत वसविले, जाणों स्वर्गस्थ लोक आणवुन.	३६५२२९ काव्य-
यमुनातीरीं सौधीं, बैसुनि शत्रुघ्न पाहि जों यमुना; तंव तीचा कृष्ण जलप्रवाह देखोनि हर्ष होय मना, चक्रावृता नदीला, जेव्हां तो फार रम्य अवलोकी; स्वर्णालंकृतिमति ही, भूची वेणी असेंचि तो ^१ शंकी ^२ .	३०
दशरथ व जनक यांचा, सखा मुनी तो म्हणोनि संस्कार; प्रेमें करि सीतेच्या, तनयांचे सविधि तोषुनी फार.	३१
कुशयोगें लवयोगें, गर्भोपद्रव हरे तिचा म्हणुनी; कुशलव ऐसीं त्यांचीं, नावें ठेवी क्रमेंकरुनि मुनी.	३२
कांहीं मोठे झाले, तंव शिकवुनि सांग वेद आद्य कवी; निजकृत पहिलें काव्यचि, रामायण लवकुशांस तो शिकवी.	३३
मधुरा रामकथा ती, सुस्वर मातेपुढें मुलें गाती; विरह व्यथा तयानें, सीतेच्या कांहिंशा कमी होती.	३४
त्रेत्यांपरि तेजस्वी, भरतादिक ते तिघेजण आते; त्यांतोनी प्रत्येका, झाले सुत दोन दोन ते त्यांतें,	३५
होता सुबाहु म्हणुनी, रिपुघातक एक सुत रिपुघाचा; तैसा दुजा बहुश्रुत, लौकिक ज्याचा असे बहुगुणाचा, मथुरा एकास तशी, विदिशा नगरी दुजास देवोनी; ज्येष्ठ प्रिय शत्रुघ्न, ज्येष्ठा भेटावयास इच्छि मनीं.	३६
कुशालवसुस्वरगीतें, निश्चल होताति जेथले हरिण; ऐशा वाल्मीक्याश्रमिं, जाउनि संतुष्ट होति पांथजन, पुनरपि तेथें गेलों, तरि त्याच्या व्यय तपास होइल कीं; यास्तव त्यांत न जातां, साकेता जाय तो अतिविवेकी.	३७
लवणप्राणांतक ^३ तो, येतो जाणोनि नगरचे लोक;	

१. पराक्रमानें शोभणारा. २. चक्रवाकपक्ष्यांनीं वेष्टिलेल्या नदीला ३. शत्रुघ्न. ४. शंका पावता झाला. ५. दर्भाच्या योगानें. ६. गोपुच्छलोमांच्या योगानें. ७. अग्नि-त्रयापरी. ८. शत्रुघ्नाचा. ९. लवणराक्षसाचा हंता. १०. शत्रुघ्न.

- सर्वहि मार्गीं जेथें, उभारिती तोरणें गुढ्या देख,
त्या साकेताख्य पुरीं, प्रवेश शत्रुघ्न करितसे जेज्हां;
अत्यंत गौरवानें पुरवासी जन विलोकि त्या तेव्हां. ३८
- सभ्यांचा समुदाय, प्रेमें सेवीतसे जया वहिला;
लोकें व्यवहाराला, पाहाया जो^२ स्वयें असा बसला,
सीता त्यागास्तव जो, भूमीचा मात्र पति असे राम;
अवलोकिला रिपुघ्नें, सादर तो प्रभु सभेंत अभिराम. ३९
- ये कालनेमि मारुनि, उपेन्द्र त्यां इंद्र तेंवि लवणांस;
वधितां नमी पदीं तंव, अभिनंदी तोपुनी प्रभू त्यास. ४०
- रामें पुसल्यावरुनी, विस्तारें करुनि वर्तमानास;
शत्रुघ्न कथी सर्वहि, अपुल्या तो प्रीतियुक्त भावांस;
'अवसर पाहुनि अर्पिन, मीच ययां,' यापरी मुनी वदला,
यास्तव सुतवृत्तांत, प्रभुला त्यानें न लेशही कथिला. ४१
- एके दिवसीं कोणी, ब्राह्मण मृतबालकास घेवोन
मांडीवरि, रामाच्या दारीं शोकामुळें करी रुदन. ४२
- "हे भूमिके, दशरथापासुनि आलीस रामचंद्रकरीं;
तों पहिल्याहुनि, शिव शिव ! दुःखें आलीं विशेष तूजवरी." ४३
- सुतशोकें रडतो हा, जाणुनि हें लाज झालि रामास;
राज्यां इक्ष्वाकूंच्या, अकालमृत्यू न येचि कोणास. ४४
- "क्षणभर धीर धरा जी," ऐसें आश्वासुनी द्विजेंद्रास;
अंतक जिंकायास्तव, स्मरे प्रभू त्या कुबेर यानास. ४५
- शस्त्रें घेउनि संगे, निघे प्रभू बैसुनी त्या यानीं;
तंव अग्रभागिं त्याच्या, एकाएकीं वदे नभोवाणी. ४६
- राजा धर्मव्यतिकर, राज्यामध्ये तुझ्या असे झाला;
शोधुनि हरिशिल जरि त्या, होईल तव सत्य सिद्ध हेतु भला. ४७

१. (लोकांचे वादविवाद मनास आणून त्यांचा न्याय करण्यास). २. जो राम. ३. उपेंद्रा (इंद्र तेंवी). ४. लवणराक्षसाचा वधिता (शत्रुघ्न). ५. यमाला जिंकण्याकरितां. ६. पुष्पक विमानास. ७. आकाशवाणी. ८. हें संबोधन.

आप्तवचन ऐकुनि हें, शोधाया भूमि, चालवी यांना;	
इतक्या अतिशयवेगें, कीं, त्याचा दीर्घ केतु हालेना.	४८
झाडाच्या फांदीला, टांगुनि खालीं करोनियां स्वमुख;	
आरक्तनेत्र धूमें, करितो तप देखिला असा एक.	४९
“कोणाचा कोण” असें, पुसतां “शंवुक म्हणोनि शूद्र असें;	
स्वर्गार्थ तपा करितों,” वदला रामास तो तपस्वि असें.	५०
नसतां अधिकार करी, तपा म्हणुनियां जनापकारक हा;	
वध्य असे जाणुनि हे, घेइ करीं भूमिपाळ शस्त्र महा.	५१
ज्याचे केसर सुकले, हिमें अशा पंकजापरी वदन;	
दग्धश्मश्रु तयाचें, गलनालापासुनीच घे खुडुन.	५२
राजानें कृतदंडा, झाली सद्गति तया नरास तसी;	
दुश्चर तप तें अविहित, म्हणुनि तयानें तया न झालि तसी.	५३
तेजःपुंज अगस्त्याप्रति भेटे रामचंद्र मार्गि तसा;	
निर्मलकांतिसुधांशुस, भेटतसे शारदीय समय जसा.	५४
पूर्वीं पीतसमुद्रें, आत्म्याचें मूल्यसाचि अर्पियला;	
तो दिव्यालंकार, प्रमुला त्या कुंभसंभवं दिधला.	५५
सीतालिंगनहीना, बाहुस घालनि तो प्रभू परते;	
तंव विप्राचें मृतशिशु, त्याच्या पूर्वींच परतलें होतें.	५६
रक्षी यमाहिपासुनि, यास्तव तत्स्तुति करोनियां क्षिप्र	
पूर्वकृता निंदेतें, निरसि सुर्तप्राप्तितुष्ट तो विप्र.	५७
हयमेधा करि तो तंव, सुंगल विभीषण तसे नृपाळ दुजे;	
शेतावरि जल घनसे, उपायनें वर्षले प्रभूवरि जे.	५८
नचि केवळ भूमिस्था, परि नाक्षत्राहि सोडुनी स्थाना;	
चोहीं कडोनि आले, रामनिमंत्रित महामुनी नाना.	५९

१. ज्याच्या दाढीमिशा जळाल्या असें (वदन). २. कंठरूप नालापासून. ३. (शूद्रास विहित नव्हे असें जें तप तयानें तसी सद्गती न झाली). ४. निर्मळ चंद्रास. ५. प्यालेल्या समुद्रानें. ६. अगस्तिऋषीनें. ७. दूर करी. ८. पुत्रप्राप्तीनें संतुष्ट झालेला. ९. सुगल म्हणजे सुग्रीव. १०. शेतावर जसे घन जल वर्षतात तसे राजे प्रभूवर उपायानें वर्षले.

- चान्ही द्वारीं जमले, महर्षि तीहीं पुरी दिसे कैसा.
तत्काळ सृष्टल्लोकां, चतुर्मुखाची तनूच कीं जैसी. ६०
- जीची यज्ञगृहीं पति, हैमी मूर्तीं करोनि करि यज्ञ;
यास्तव त्या सीतेचा; स्तुत्य असे त्यागही वदति सुज्ञ. ६१
- उक्ताधिक संभार, ऋतू असा चालु जाहला जेव्हां;
जे मखघातक राक्षस, तेही मखरक्षणा करिति तेव्हां. ६२
- वाल्मीकिरचित रामायण नामक ते इतस्ततां काव्य;
गाती गुर्वाज्ञेनें वैदेहीचे तनूज ते दिव्य. ६३
- रामकथा हा विषय, प्राचेतस कवि तसेच गाणारे;
किन्नरसमरव कुशलव, तें श्रोत्याचें कसें न मन हारे ? ६४
- रूपीं गानींहि मधुर, असति असे तज्ञ सांगती प्रभुला;
सानुज कुतुकी विभु तंव, पाहुनी त्यां गीत ऐकता झाला. ६५
- गीतें निश्चल शोभे, सभा जिच्या अश्रु चालले नयनीं;
शोभति तरु दंव पडुनी, प्रातःकाळीं जसे निवार्त वनीं. ६६
- केवळ वयें व वेषें, भिन्न परंतु समान इतरांशीं;
रामांशीं, त्या जाणुनि, जनं लावुनि टक्क पाहती त्यांशीं. ६७
- त्यांची गाननिपुणता, पाहुनि विस्मय जना न होय तसा;
देखुनि तन्निस्पृहता, रामाच्या प्रीतिदानिं होय जसा. ६८
- गुरु कोण असे तुमचा, कोणाचें काव्य हेंहि सांगा कीं;
ऐसें पुसतां रामें, सांगति ते गुरू कवीहि वाल्मीकी. ६९

१. त्याचवेळीं जिनें लोक उत्पन्न केले असी. २. ब्रह्मदेवाची. ३. सुवर्णाची. ४. ज्या गाण्यांत रामाची कथा हा विषय, काव्यकर्ता वाल्मीकि मुनी व गाणारे कुशलव, मग तें गाणें ऐकून श्रोत्याचे मनाचें हरण कसें होणार नाहीं? ५. किन्नराप्रमाणें आहे स्वर ज्यांचा असे (कुशलव). ६. वायुरहित. ७. इतर भागांत. ८. रामाशीं समान असा अन्वय. ९. (हें कर्तृपद टक्क लावुनि पहाती असा अन्वय). १०. कुशलवांस. ११. रामचंद्र गायनानें संतुष्ट होऊन जें प्रीतिदान म्हणजे वक्षीस देऊं लागला त्याविषयीं जी त्या कुशलवांची निस्पृहता ती पाहून जनाला जो विस्मय झाला तितका त्यांची गायननिपुणता पाहूनही झाला नाहीं म्हणजे त्यांचा निस्पृहपणा म्हणजे निर्लोभीपणा विलक्षण होता. १२. आमचा गुरू व या काव्याचा कवीही वाल्मीकीच होय असें सांगती.

- मग सानुंज राम, प्रभु, वाल्मीकिमुनीकडेस जाउनियां;
 “मी राम” असें वदुनी, स्वराज्य संपूर्ण तो समर्पि त्या. ७०
- “सीतातनूज हे तव पुत्र” असें राघवास कळवोनी;
 “सीतास्वीकार तुवां कीजे” प्रार्थीं असें दयालु मुनी. ७१
- “अमुचे समक्ष बापा, अग्निविशुद्धा विदेहजा हि जरी;
 रावण दुष्ट म्हणुनि ही, गोष्ट न हे लोक मानिताति खरी. ७२
- स्वाचार शुद्ध ऐसा, प्रत्यय दावील ही जना जेव्हां;
 आज्ञेनें तव हीते, स्वीकारिनि मी ऋषीश्वरा तेव्हां; ७३
- रामें असी प्रतिज्ञा, केल्यावर जानकी स्वशिष्यकरें;
 नियमें स्वसिद्धिपरि, ती आश्रमिहुनि आणिली तपस्विवरें. ७४
- एकेदिवसीं मग नृप, मेळउनी नगरवासि लोकांस,
 प्रस्तुत कार्यासाठीं, बोलावी आदरें मुनिवरास. ७५
- स्वर संस्कारयुता ऋक्, तद्योगें भास्वरा रवीस जसें;
 पुत्र द्वययुत सीता द्वारें रामा भजे मुनीश तसें. ७६
- काषाय वस्त्र नेसलि, नम्रत्वे खालिं घातली मान;
 शांतवपू देखुनि, तें झालें शुद्धा म्हणूनि अनुमान. ७७
- ऐसी सीता देखुनि, काढुनि दृष्टी तिच्या वरुनि देख;
 सफला शालीचेपरि, झाले अवघे अधोवदन लोक. ७८
- आसनिं बसोनि मुनि तो, बोले, “वत्से, समक्ष या पतिच्या,
 संशय दूर करी गे, तद्विपर्यां जो मनांत लोकांच्या.” ७९

१. बंधुसहित. २. सीतेचे पुत्र. ३. तुझे. ४. अग्निप्रवेश करून बाहेर आल्यानें तिला अग्निविशुद्धा असें म्हटलें. रावणवध झाल्यावर, सीता ही लंकेंत एकटी होती. तिजविषयीं लोक संशय घेतील म्हणून ‘व्यभिचार घडला असल्यास अग्नींत जळून जाईल, नाहीतर यथास्थित बाहेर येईल’ असें म्हणून सीतेकरवीं अग्निप्रवेश करविला, तेव्हां ती भस्म न होतां जशीची तशी बाहेर निघाली. असें दिव्य करून ती शुद्ध आहे असें जाणून रामानें तिचें ग्रहण करून तिला घेऊन परत अयोध्येप्रत आगमन केलें. या गोष्टीकडे एथें लक्ष्य आहे. ५. सीता. ६. आपुला आचार. ७. नियमाच्या योगें स्वसिद्धि आणावी तसी. ८. स्वर आणि संस्कार एतद्वययुक्त सीतायोगें जी ऋचा तिच्या योगें जसें सूर्याचें सेवन करावें तसें पुत्रद्वययुक्त सीतायोगें मुनी रामास सेविता झाला. ९. शालींस फलोत्पत्ति झाली म्हणजे त्या अधोवदन होतात तसे लोक अधोवदन झाले.

- मुनिशिष्ये आणियल्या, पुण्ये उदकें करोनि आचमना;
सीता देवी वदती, झाली सत्या अशा तई वचना. ८०
- “काया वाचा चित्तें, पतिशीं व्यभिचार मी नसे केला;
तरि हे भूदेवी तूं, अपुल्या उदरांत घेईं गे मजला.” ८१
- ऐसें बोले साध्वी, तों भूमीला पडोनि रंध्र पहा;
विद्युत्तुल्य तयांतुनि, तेजोमंडळ निघे सवेग महा. ८२
- तेव्हां नागफणाधृत सिंहासनगा सुदिव्यमूर्तिमती,
सागररशना देवी, प्रकटे, तंव लोकलोचनें दिपती. ८३
- पाहे स्वपतीस अशा, सीतेला बैसवोनि ती अंकीं;
राम निषेधि तथापि, नेईं तिजला क्षणांत अहिलोकीं, ८४
- सीतेच्छु तो धरेवरि, कोपुनियां शीघ्र घे धनुष्याला;
अनिवार दैवगति हें, सांगुनियां शांतवी गुरू त्याला. ८५
- यज्ञान्तीं मुनिवर्गा, सुहृदाही बोळवी करुनि पूजा;
प्रेमा सीतेवरि जो, तो सत्पुत्रींच ठेवि तें राजा. ८६
- जनपालनरत रामें, युधाजिताचा निरोप परिसोन;
सिंधुविषय भरताला, दिधला तो योग्य फार जाणोन. ८७
- तेथें गंधर्वाप्रति, जिंकुनियां भरत वीर तो समरीं;
शस्त्रां टाकवि हतिंच्या, केवल वीणाचि घेववी स्वकरीं. ८८
- जे तक्ष पुष्कलाभिध, सुत त्यां तन्नामकांचि नगरींच्या;
राज्यां स्थापुनि योग्यां, येईं तो सन्निधानिं रामाच्या. ८९
- अंगद व चंद्रकेतु हि, लक्ष्मण यां निजसुतांस रामाच्या
आज्ञेनें आरोपी, राज्यां कारापथास्य देशाच्या. ९०
- स्वर्गीं गेल्या जननी, त्यांचें श्राद्धादि कर्म सारें ते
श्रीरामादिक अवघे, यथाविधी जाहले क्रमें करिते. ९१

१. सर्पांच्या फणावर सिंहासन होतें त्यावर बसून. २. भूमीदेवी (प्रकटे.) ३. पाताळीं.
४. जनरक्षणासक्त अशा (रामें). ५. (भरताचा मामा युधाजित याचा). ६. त्यांचीं
शस्त्रें हिसकून घेऊन त्यांस केवळ गावयास लाविलें असें तात्पर्य. ७. तक्ष आणि पुष्कल
ज्यांस तक्षशिला आणि पुष्करावती असेंही म्हणतात या दोन पुरी (शहरें) सिंधुनदीच्या
समीपभागीं होत्या असें म्हणतात.

मुनिवेषें मग अंतक, येउनि बोले स्वयेंचि रामास;	
एकांतीं अपुल्या जो, येइल नर तूं परित्यजी त्यास.	९२
रामें रुकार दिधला, मग स्वरूपें वदे त्या काल ;	
ब्रह्म्याची आज्ञा कीं, बा आतां स्वःपैदास तूं चाल.	९३
श्रीरामदर्शनास्तव, दैवानें तेथ येइ दुर्वास;	
द्वारस्थितलक्ष्मण त्या, पाहोनी निज मनांत घे त्रासैं,	
शापभयें एकांतीं, जाउनि तो त्यास कळविता झाला;	
सौमित्रिनें अशापरि, जाणुनि संकेतभंग तें केला.	९४
शरयुतीरीं जाउनि, योगवलें टाकुनी स्वदेहातें;	
लक्ष्मण निजबंधूच्या, नेई तो शेवटा प्रतिज्ञेतें.	९५
चवथा अंशचि अपुला, लक्ष्मण गेला जई स्वधामास;	
शिथिल त्रिपाद धर्मा, ऐसा तो भूवरी करी वास.	९६
वैरिवातकरींद्रा, हटवाया बहुत तीव्र अंकुशसा;	
हर्षें कुशावतीच्या, ठायीं स्थापूनि थोर वीर कुशां,	
साधूंच्या नयनाला, यदुक्ति ऐकोनि येति अश्रुलव;	
तैसा शरावतीच्या, ठायीं स्थापूनि तो हि पुत्र लव.	९७
मग तो सानुज साग्निक, राम निघे उत्तरेकडे जाया;	
गृहवर्ज्य पुरी प्रेमें, पतिच्या संगें निघे जशी जायां.	९८
भिजला कंदंबकलिका, स्थूलीं त्यांचा जनाश्रुंनीं मार्ग;	
हृद्गतवेत्ते त्यांतें, धरिती राक्षस तसेचि कपिवर्ग.	९९
आलें विमान तंव तो, भक्तदयालू नृपाळ एक घडी;	
सहचरजंना चढाया, स्वर्गीं करि सरयुलाचि दिव्य शिडी.	१००

१. काल. २. स्वर्गास. ३. भय (घेता झाला). ४. धर्माला चार पाद असतात असें वर्णन आहे ते पाद तप, शौच, दया आणि सत्य, हे होत. प्रत्येक युगांत धर्माचा एक एक पाद उणा होत जातो. चौघां बंधूपैकीं लक्ष्मण गेल्यानें ही धर्माची उपमा योजिली आहे, कारण एका विष्णूचे हे चार अंशरूपच होते. ५. शत्रुसमूह हाच हत्ती त्यास. ६. कुशावती आणि शरावती या नांवांचीं दोन शहरें. ७. कुशनामका. ८. घरें खेरीजकरून. ९. भार्या. १०. कळंबाच्या कळ्यांप्रमाणें स्थूल (असे जे जनाश्रु तींहीं). ११. रामाचा (मार्ग). १२. त्या मार्गातें. १३. वानरसमुदाय. १४. बरोबर येणाऱ्या लोकांस.

स्नान करुनि यानि वसा, ऐसें वदतां जनास रघुराणा
तेथें गोप्रतरापरि, दाटी स्नानार्थ जाहली जाणा,
झालें तीर्थ तिथें तंव, सरयूमध्यें पवित्र नव एक;
गोप्रतर याचि नावें, आहे विख्यात भूवरि देख.

१०१

अंशांनीं अवतरले होते, कार्यार्थ देव नरलोकीं,
ते स्वस्वमूर्तिमध्यें, प्रविष्ट झाले फिरोनि सुरलोकीं
जे कां नवीन आतां, देवत्वा पावले नगरवासी;
कल्पुनियां स्वर्गांतर, दिधलें श्रीराघवें नवें त्यांशीं.

१०२

श्लोक

[शा. वि.] तेव्हां उत्तरशैलिं वयुत्तनया लंकापतीला तसें,
स्थापी दक्षिणशैलिं दोन अपुल्या सत्कीर्तिचे स्तंभसे;
ऐसें रावणमारणात्मक विभू कार्या सुरांच्या स्वतां,
साधोनी सकलाश्रया निजतनूमाजी प्रवेशे अतां.

१०३

ज्याचा तात असे सदाशिव कृती, माता सती पार्वती,
गांव त्र्यंबक हें, गणेश अभिधा, लेले उपाख्याहि ती,
त्यानें ज्या रघुवंशनाम रुचिरा काव्यास यत्नें महा
केलें प्राकृत, सर्ग त्यांतील अतां हा पंधरावा पहा ॥ १ ॥

या प्रकारें श्रीकालिदासकृत रघुवंशनामक महाकाव्याच्या
गणेशशास्त्री लेले त्र्यंबककरकृत प्राकृतपद्यात्मक भाषांतरांतील
हा स्वर्गारोहणनामक पंधरावा सर्ग समाप्त झाला असे.

१. गाईचा कळप एकदम जमून एकाशीं एक लागून नदींतून तरत जातो तेव्हां जशी त्यांची दाटी होते तशी यासमयीं लोकांची अतिशयित दाटी सरयूंत झाली म्हणून असा दृष्टांत दिला. आणि त्याच नावाचें तेथें तीर्थ झालें. २. स्वर्गास. ३. जे देव भूमीवर अवतरले होते ते आपल्या आपल्या स्वर्गस्थ मूर्तींत प्रविष्ट झाले परंतु जे मुळचे देव नसून मनुष्यच होते त्यांजकरितां रामानें दुसरा स्वर्ग नेमून त्यांस राहावयास दिला. ४. हिमालय पर्वतावर. ५. हनुमंतास. ६. विभीषणाला. ७. त्रिकूटपर्वतावर.

सर्ग सोळावा

श्लोक

[शा. वि.] स्वर्गीं नागरमंडळीसह सुखें श्रीराम गेल्यावरी,
जन्मानें व गुणें करोनि हि कुशा ज्येष्ठत्व तेव्हां वरी;
केलें त्यासचि बंधुनीं सकलिकीं मुख्यांशभाक् निश्चित,
सुभ्रातृत्व कुलानुरूपचि असैं, त्यांचें जनीं विश्रुत. १

संपद्वर्धक ज्या विशेष असती कृप्यादि नाना रिती,
त्यायोगें धन मेळवोनि जरि हो संपन्न झाली स्थिती;
देशाच्या तरि आपुल्या न तजिती सीमेस सारे तसे,
मर्यादेस न सोडिती भरतिच्या वेळीं हि अर्बधी जसे. २

[व. ति.] दानप्रवृत्तियुत आंठ असे जर्थाचे
विरल्यात मूळ पुरुष स्फुट होति साचे;
ऐसा सुवंश अति थोर कुशादिकांचा,
दिग्दंतिच्यापरि सुविस्तृत होय त्यांचां;
वंशास यां प्रथम कारण विष्णु तैसा,
तो सामवेद जगिं दंतिकुलांस जैसा. ३

१. नगरच्या लोकांसहवर्तमान. २. मुख्य भागाचा धनी. ३. चांगला बंधुपणा. ४. संपत्तीला वाढविणारे. ५. समुद्र. ६. दिग्दंती पक्षीं मदजलप्रवाहयुक्त, कुशादिक पक्षीं दान करण्याविषयीं जी प्रवृत्ति तद्युक्त. ७. ब्रह्मदेव सामगायन करीत असतांना त्याजपासून हे दिग्दंति म्हणजे दिग्गज निघाले ते आठ आहेत. त्यांचीं नांवां - १ ऐरावत, २ पुंडरीक, ३ वामन, ४ कुमुद, ५ अंजन, ६ पुष्पदंत, सार्वभौम, आणि ८ सुप्रतीक. राम, लक्ष्मण, भरत आणि शत्रुघ्न या चौघांसही प्रत्येकाला दोन दोन याप्रमाणें एकंदर आठ पुत्र होते. याप्रमाणेंच दिग्गजही आठच म्हणून दोन्ही वंशांचें साम्य वर्णिलें. दानप्रवृत्तियुत हें विशेषण उभयवंशाकडेही लागूं पडतें. म्हणजे दान म्हणजे दान करणें याची प्रवृत्ति म्हणजे व्यापार तद्युक्त रामादिकांचा वंश होता व दान म्हणजे गजमद त्याची प्रवृत्ति म्हणजे प्रवाह तद्युक्त असा दिग्गजांचा वंश होता. ८. ज्या वंशाचे. ९. जसा आठ दिग्गजांचा वंश विस्तीर्ण होऊन वाढला तसा कुशादिक जे आठ धंधू त्यांचा वंशही विस्तारानें वाढता झाला असा भाव. १०. त्या कुशादिकांचा. ११. या कुशादिकांच्या वंशास. १२. मूळ (कारण). १३. गजांच्या कुलास (मूळ कारण सामवेद म्हणजे सामवेद अध्ययनसमयीं हे उत्पन्न झाले होते अशी कथा आहे.

- [शा. वि.] एके वासरिं अर्धरात्रसमयीं वाड्यांत दीपावळी;
 झाली निश्चल, आणि सर्व निजली होती जई मंडळी;
 जागा होउनि एकला कुशाचि तें देखे नवी कामिनी,
 जी कां प्रोषितभर्तृकेपरि धरी वेषास खिन्ना मनीं. ४
- राज्यश्री उपभोगिती सुविपुला ज्याच्या सर्वे सज्जन,
 तेजस्वी मर्घवाचि जो जिणियले ज्यानें रिपूंचे गण;
 त्याच्या येउनि ती पुढें “जय असो राजा” असें बोलुनी,
 राहे तेथ उभी सुदीनवदना बद्धांजली होउनी. ५
- जैसी निर्मळ दर्पणांत शिरते छाया त्वरेनें तसी,
 दारें बंद असोनिही गतिभरें गेहांत आली कसी;
 आश्चर्ये नरपाळ तो उटुनियां बैसोनि शय्येवर,
 तेव्हां त्या वनितेप्रती वदतसे ऐसें धराधीश्वर. ६
- “दारें बंद असोनि राजसदनीं आलीस कैसी वरें,
 योगाचें बळ हें म्हणूं तरि तुझ्या अंगीं दिसेना खरें;
 शैत्योपद्रव होउनी कमलिनी म्लाना दिसे जी वनीं,
 तैसी तूं दिसतेस आर्त, म्हणुनी होसीन गे योगिनी. ७
- “कोणाची दयिता वदें कवण तूं आहेस गे कामिनी,
 येण्याचें इकडे कशास्तव तुवां संधारिल्लेसे मनीं;
 आम्ही राघव तों जितेंद्रिय असूं, अस्मन्मनाची गती,
 अन्यस्त्रीविपर्यां पराङ्मुख सदा हें जाणिजे निश्चितीं.” ८
- तेव्हां ती युवती कुशास वदली कीं “जी पुरी संप्रती,
 रामानें अपुल्यासवें सकळही नेली स्वलोकाप्रती;
 त्या आहें अधिदेवता नगरिची मी भूपते जाण गा,
 सध्या नाथ नसे मला म्हणुनि मी झालें असी दुर्भगा. ९
- पूर्वीं या नगरीमधें नरपती झालें बहू चांगले,
 राजन्वत्पदवी जिणें मिळविली बां याच हेतूमुळें;

१. जिचा पती प्रवासास गेला असतो तिचंपरी. २. इंद्र. ३. आतूर. ४. योगसाधन केलेली (योगीण). ५. विष्णुलोकाप्रत. ६. ज्या देशाचा राजा उत्तम असतो त्याला राजन्वान् असें म्हणतात (ती राजन्वत्पदवी या नगरीनें पूर्वीं मिळविली असा भाव). ७. हें संबोधन.

- ऐश्वर्ये अल्लेस मोजित नसें जी मी तिची हे कुशा,
तूं सूर्यान्वयिं पूर्ण शक्ति असतां झाली असी दुर्दशा. १०
- [शा.] सौधें, वाडे, मंदिरें, चंद्रशाला, प्राकारें ही नाश यांचा जहाला,
स्वर्गालागीं जेधवां नाथ गेला, तेव्हां बापा पावलें या दशेला;
जेव्हां भानू अस्तमानास जातो, झंझावायू उग्र जेव्हां वहातो,
उद्वस्तां तें होतसे मेघराजी, नाथामागें जाहलें मी तसी जी. ११
- [शा. वि.] पादीं नूपुर वाजती खणखणा ज्यांचे बहू भास्वर,
त्या जेथें^१ अभिसारिका स्मरमदें वा चालती सत्वर;
उल्कां तोंडिं धरोनि रात्रिसमयीं त्या राजमार्गीं स्वतां,
भाल्लें शब्द करीत शोधिति नृपा वा आमिषां^२ तत्वतां. १२
- नारी स्वीयकरीं करीत असतां वापीजलीं ताडन,
क्रीडेच्या समयीं उठे निनंद तो भासे मृदंग-स्वन;
तेथें वन्यलुलाय संप्रति निजें शृंगें बळें ताडिती,
ते आक्रोश कराळ थोर विहिरीगाजी सदा चालती. १३
- गेले मोडुनि खांब यास्तव शिखी वृक्षीं वसूं लागले,
वाघें बंद म्हणोनि आवडिचिया नृत्या तिहीं सोडिलें;
त्यांचीं चित्रविचित्र सुंदर पिसें गेलीं जळूनी बरीं,
क्रीडेचेहि मयूर वन्य बनले भूमीपते यापरी ! १४
- लाखेचा रस लावुनी स्वचरणा पूर्वींल पौरस्त्रिया,
सोपानावरतीं मनोज्ञं गमना ठेवीत होत्या त्या;
आतां व्याघ्र तिथें वनीं मृगगणा मारोनियां भेसुरें,
रक्तानें भरल्या अशा निजपदा ते स्थापिती सत्वर. १५
- हत्ती आणिक हत्तिणी निजसुखें क्रीडा करीती जलीं,
देती खंडितकेसरें करिवरा तें हत्तिणी चांगलीं;
चित्रें यापरि थोर मत्तकरिंचीं आहेत भिंतीवरी,
त्यांच्या मस्तकिं रोंविती निजनखें क्रोधें खरे केसरी. १६

१. ज्या राजमार्गांत. २. स्वतः नटून नायकाकडे जाणाऱ्या नायिका. ३. ज्वलतकाष्ठें.
४. कोल्ह्या. ५. मांसाला (भाल्लू शोधिती). ६. विहिरींतील पाण्यांत. ७. नाद.
८. रानांतील टोणगे. ९. मोर. १०. (हें पौरस्त्रियांचें विशेष). ११. भयंकर.

खांबाच्यावरि चित्रवर्ण पुतळ्या नानापरी शोभल्या,
त्यांचे रंग उडोनि धूसर अशा आतां दिसों लागल्या;
कांती सुंदर ज्या भुजंग अपुल्या त्यांचे वरी टाकित्ती,
कांचोळ्यापरी त्याचि तस्तनयुगा आच्छादित्ती संप्रती. १७

काळाच्या गतिनें नृपाळ भवनीं गच्यावरींचे चुने,
काळें होउनियां तिथें उगवलीं नानापरीचीं तृणें;
मोत्यांचे सर जेंवि तेंवि धवळा ज्योत्स्ना जरी त्यांवरी
रात्रीची पडते, तथापि नदिसे पूर्वींपरी साजरी. १८

फांद्यांना लववोनि कोमलकरें पूर्वीं विलासी स्त्रिया,
होत्या नेत नवीं खुडोनि कुसुमें त्या प्रत्यहीं स्वाळ्या;
आतां भिल्ल किरात वानर हि ते वेलींस मोडूनियां
जाती दुष्ट निवृनि यास्तव नृपा उद्यान गेलें ल्या. १९

रात्रीं ज्यांमधुनी दिवे न दिसती आंधार भारी जिथें,
नारींचीं वदनें न दृष्टि पडती पूर्वींप्रमाणें जिथें;
जाळीं लागलिं थोर जेथ कृमिचीं, सौंगध्यशाली अतां,
चाले धूर न ज्यांमधून खिडक्या झाल्या अशा तत्वतां. २०

[भु. प्र.] नदीच्या तटीं वाढला वेतसांचा, जथां, गंधही येइना ऊटण्याचा;
दिसे वाळुवंटीं न पूजाप्रकार, रितें तीर देखोनि मी खिन्न फार. २१

[ष्ट.] कुशावति म्हणोनि जी तव पुरी, तिला संप्रती,
त्यजोनि गमना करी स्वकुलराजधानीप्रती;
तुझा जनक टाकुनी मनुजमूर्तिला सत्वरी,
स्वकीय तनु वैष्णवी नृपवरा जसी तो धरी." २२

[हं. व.] ऐशा तिच्या ऐकुनि याचनेला, संतोषुनी भूप बरें म्हणाला;
प्रसन्न होवोनि तई स्वचितीं, अदृश्य झाली पुरदेवता ती. २३

[शा. वि.] प्रातःकाळिं सभेंत वृत्त निशिचें सारें द्विजा अद्भुत,
सांगे भूपति, त्यास ऐकुनि मनीं ते जाहले विस्मित;

१. साप कांती टाकित्तात त्या. २. आपल्या घरीं. ३. ज्या खिडक्यांत. ४. ज्या खिडक्यांमधून. ५. समुदाय. ६. रामचंद्र. ७. प्रार्थनेला.

- व्हावा तूंचि पती म्हणोनि नगरी तूतें स्वयें बोलिली,
होसी धन्य नृपा !” असें वदलि ती भूपाप्रती मंडळी. २४
- तेव्हां शीघ्र कुंशावतीस विधिनें सद्ब्राह्मणा देउनी,
यात्रायोग्येदिनीं सवें सकल ही अंतःपुरा घेउनी;
मेघौघासह वायुसा कुश निघे जाया अयोध्येप्रती,
ज्याच्या स्वारिसवें गजाश्वसहितें सैन्यें बहू चाल्ती. २५
- के तूजे घनदाट तीं उपवनें, जे मोठमोठे गज
क्रीडापर्वत ते रथत्रज तसे होती घरे सध्वज;
ऐसी त्या प्रभुची प्रयाणसमयीं सेनास्थिती जाहली,
वाटे सर्वजनास जंगमं असी ती राजधानी भली. २६
- ज्यांचें मंडळ फार शुभ्र असला इंदू जसा अंबरीं,
येवोनी उदयास ने उदधिला वेलेकडे सत्वरी;
तैसा तो धवलातपत्र कुश ने सेने अयोध्येप्रती,
जी होती बहुकाळ पूर्वपितरीं अध्यासिली निश्चितीं. २७
- सेना भूपतिच्या जई दणदणा भूमीवरी चाल्ती,
सोसेना तिस भार तो म्हणुनियां धूलीमिषें ती क्षिती;
जाते विष्णुपदास शीघ्र दुसऱ्या जाणों असा वाटला,
तेव्हां तर्क जना, अचाट धुरळा जेव्हां नभीं दाटला. २८
- [उ. व.] कुशावतीपासुनि नीघतांना, पुढें मुकामावरि शीरतांना,
तशीच मार्गांतहि चालतांना, दिसे समाना नरपाळसेना;
- [शा.] आदिस्थानीं सैनिकांचा अचाट, मध्यें अंतीं सर्वथा तोच थाट,
कोठें कांहीं न्यूनता ती दिसेना, ऐसी होती थोर भूपाळसेना. २९
- * मोठ्यां सेकें हस्तिदानोदकांच्या, होती तेव्हां पंकिला भूमि साच्या;
पादाघातें घोडियांच्या पथांत पंकाची तें धूळ होई क्षणांत. ३०

१. कुशावती नगरी ब्राह्मणास दान देऊन असा अर्थ. २. गमनास उक्त अशा दिवशीं.

३. चालणारी (अशी राजधानीच). ४. ज्या इंदूचें. ५. नेतो. ६. मर्यादवेलेकडे.

७. जी अयोध्या.

* अथवा (वरील अर्थाचा दुसरा श्लोक) :

[रथो.] हत्तिचा मद गळे धुळींत हा, तें पथीं चिखल होतसे महा;

वाजिचें रज उडे पदें जई, पंक सोखुनि धुळी वने तई.

३०

८. हत्तींच्या मस्तकांतून वाहणाऱ्या उदकानें मार्गातील धूळ भिजून चिखल होई आणि घोड्यांच्या खुराघातानें उडालेला धुरळा त्या चिखलांत मिसळला म्हणजे त्या चिखलाचा

- [शा. वि.] विंध्याच्या अटवीमधें निजपथा शोधावया लागली,
तेव्हां भूपतिची अपार पृतना चोहींकडे फांकली;
जागोजाग विनाद वीर करिती ते नर्मदेच्यापरी,
तें त्यांचे प्रतिनाद ते पसरले दर्याननाभ्यंतरीं. ३१
- धातूंच्या खनिंतूनि जात असतां चाकें रथाचीं नव
झालीं फारचि लाल, आणि निघतेवेळीं गजांचे रव
होती मिश्र मृदंगवाद्यनिनदीं, ज्याच्या असा तो प्रभू,
मिळानीत उपायना बघत तें विंध्या वलांडी विभू. ३२
- विंध्याच्या तटिनींतुनी उतरतां सेतू गजांचा करी,
गंगा पश्चिमवाहिनी उतरला तेव्हां तयाच्या वरी;
पंखातें हलवीत हंस उडती व्योमांत तेव्हां त्वरें,
यत्नावांचुनी जाहलीं नृपशिरीं तीं आयतीं चामरें. ३३
- क्रोधानें कपिलें स्वपूर्वजगणां निःशेष ज्या जाळिलें,
त्यांना स्वर्ग मिळो म्हणूनिच बहू यत्नें ज्या आणिलें.
तें गंगोदक भक्तिपूर्वक नराधीशें कुशें वंदिलें,
ज्याच्या अंतरिं चालती बहु तरी त्यांच्यामुळें जें हले. ३४
- कित्येकीं दिवसीं क्रमूनि अवघा मार्ग क्षितीचा पती,
पाहे श्रीसरयूतटीं सुरुचिरीं यूपत्रजाची स्थिती;
जो पूर्वीं बहु अध्वरांस करुनी रामादिकांनीं भला,
वेदिस्थान पवित्र जाणुनि मनीं तेथेंच संस्थापिला. ३५
- [शा.] तेव्हां वृक्षां पुष्टितां हालवोनी, नद्युत्पन्नां ऊर्मिजाला शिवोनी;
उद्यानाचा वायु आला समोर, केलें तेणें भूपसैन्यास गार. ३६
- [शा. वि.] रोंवी शत्रुतनूमधें निजवळें जो आपले भार्गण,
पौरांना प्रिय जो, जयांत वसती शौर्यादि नानागुण;

शोष होऊन पुन्हा धूळ होई. म्हणजे त्याचे सैन्यांत मदमत्त हत्ती फार होते आणि जोरानें धावणारे घोडेही फार होते असा भाव होय.

१. दरीच्या मुखांत. २. मिळानीं आणिलेल्या भेटी. ३. नद्यांतून. ४. पूल. ५. ज्या गंगोदकांत. ६. नौका. ७. यज्ञस्तंभगणाची. ८. यज्ञस्तंभसमुदाय. ९. हें वृक्षांचें विशेषण. १०. नदींत उत्पन्न झालेल्या (लाटांस). ११. वाण.

ऐसा तो कुश भूमिपाळ अपुलें घेवोनि सारें दळें,
साकेतामिध राजधानिजवळी येवोनि देई तळ.

३७

[स.] जें कां साहित्य लागे सुखकर सदनें बांधण्यालागिं फार,
होतें तें सिद्ध लोहादिक सकळहि तें ज्या नसे अंतपार;
तें घेवोनी नृपाज्ञे वरुनि रचियलीं शिल्पवर्गे त्वरेनें,
सौधें, प्रासाद, हर्म्ये अशनजलगृहे मंदुरां, हत्तिखाने;

[उ. जा.] ऐसी पुरी फारचि मोडलेली, नृपें नवी बांधुनि रम्य केली;
ग्रीष्मोष्मतप्ता धरणी, सवेग, जलें करीतो जशि पुष्ट मेघ.

३८

[शा. वि.] जे कां वास्तुविधिज्ञ विप्र असती ज्यांनीं उपास स्वये,
केले त्यां करवीं करी नरपती तो शांति शास्त्रान्वये;
सद्रंधाक्षत धूप दीप बरवे नाना पशूंचे बळी,
अर्पोनी नगरींतलीं सकळही तें दैवतें पूजिलीं.

३९

कांमी स्त्रीहृदयीं प्रवेश करितो तैसा मर्हांमंदिरीं,
आधीं तो नृपती प्रवेश करुनी तेथूनि थोडीं दुरी;
ज्याला जें उचित प्रशस्तहि तसें ऐसीं गृहे पाहुनी,
तें मंत्र्यादिक मंडळीस कुश तो देई स्वये नेमुनी.

४०

बाजारांत अनेक वस्तु विकण्यासाठीं सुध्या मांडिल्या,
खांबांला गर्जसंहती अनुचरीं तें ओळिनें बांधिल्या;
वाजी स्थानिं विराजती व हिंसती त्या वाजिशालेंतले;
सालंकार कलत्रसें नगर तें शोभूं बहू लागले.

४१

रामाच्यासमयीं जसी विलसली तैसी पुन्हा ही पुरी,
शांभे, जेथ कुशाख्य भूमिपति तो न्यायेचि राज्या करी;
ऐश्वर्ये, धनसंग्रहे हि नृप तो संपन्न झाला तसा,

१. सैन्य. २. सुतार, गवंडी वगैरेंच्या समुदायानें. ३. भोजनशाळा पानशाळा. ४. अश्वशाळा. ५. रूक्ष झालेल्या जमिनीला म्हणजे ग्रीष्मांतील उष्णानें उष्ण झालेल्या पृथ्वीस मेघ जसा जलानें पुष्ट म्हणजे टवटवीत करितो तशी कुशानें नगरी बांधून रम्य केली असा अर्थ. ६. वास्तुविषयक विधी जाणणारे. ७. कामुक पुरुष. ८. राजमंदिरीं. ९. याचा अन्वय गृहे याशीं (थोडीं दूर गृहे). १०. हत्तीचे समुदाय. ११. शब्द करिती. १२. अलंकारयुक्त. १३. स्त्रीप्रमाणें.

- कीं प्रत्यक्ष सुरेशं यक्षपतिही त्याच्या पुढें कायसा. ४२
- [उ. जा.] जाळी जयांभोंवति मौक्तिकांची, तीं उत्तरीयें रमणीय सार्चीं;
कुचद्वयालंबित रत्नहार, जे स्पर्शतां लागति फार गार;
- [इं. व.] वस्त्रें लवूँ मलमलिचीं सुरेख, जीं फुंकल्यानें उडताति देख,
वेषा अशा करि वा प्रियांस, ये सांगण्या ग्रीष्म जणुं कुशास. ४३
- [शा. वि.] ज्या मार्गास अगस्त्यनाम मुनिचें होतें सदा दर्शन,
त्यालां सोडुनियां मला दिनपैती ये भेटण्यालागुन;
ऐसें जाणुनि उत्तराभिध दिशा आनंद बाप्पापरी,
शीतांद्रीमधुनी निरंतर अशी सोडी हिमाची झरी. ४४
- लाडाँचा झगडा करोनि दयिता आणीक तीचा पती,
हीं रागें सरती दुरी, परि पुढें चित्तांत पस्तावती;
तैसी फार कृशा निशा, दिवसही संतप्त झाला असे,
त्याकाळीं उभयस्थिती निरस्वितां, त्यां दंपतीशी दिसे; ४५
- पाणी तें गृहवापिचें प्रतिदिनीं आटावया लागलें,
शेवाळें बहु पायन्यांवरि असे तें त्यामुळें वाळलें;
पद्मं ही उघडीं पडोनि वरतीं तेव्हां दिसूं लागलीं,
नारींच्या कमरेवरोबर जलें वापींमधें राहिलीं. ४६
- संध्याकाळिं कळ्या बऱ्या उमलती त्या मोगरीच्या वनीं,
चाले फार सुवास घेउनि त्या येई अली धाउनी;
प्रत्येकावरि पाय ठेवुनि जई गुंजारवाला करी,
तेव्हां हा जणुं मोजितोचि कलिका, ऐसें गमे अंतरीं. ४७

१. इंद्र. २. कुबेर. ३. हलकीं. ४. त्या मार्गाला (दक्षिणायनाला). ५. सूर्य. ६. हिमालयांतून वर्फाचें पाणी होऊन तें ग्रीष्मकाळीं वाहातें त्यावर उत्तरदिशेच्या आनंद-बाप्पाचा आरोप केला. ७. ग्रीष्मकाळीं रात्र कृश म्हणजे लहान असते आणि दिवस संतापयुक्त असतो या गोष्टीस लक्षून हें वर्णन आहे, त्यांत प्रणयकोपानें कृश झालेली स्त्री आणि संतप्त झालेला पुरुष यांच्या युग्माची उपमा ग्रीष्मकालीन रात्रदिवसांच्या युग्मास दिली. सारांश या काळीं (ग्रीष्मीं) रात्र लहान व दिवसा ताप होत असे. ८. त्या प्रणय-कुपित अशा. ९. दंपतीसारिखी (स्थिति दिसे असा अन्वय). १०. वरतीं दिसूं लागलीं असा अन्वय. ११. भ्रमर.

गालीं कामिनीच्या नखक्षत असे झालें पतीच्या करें,
त्याला ये चिकटा बहू गरमिनें घेमें जई तें^३ भरे;
कानीं खोवियलें शिरीषफुल जें भूषेपरी शोभन,
तें वेगें पडतां तयांस चिकटे, खालीं न ये तेथुन.

४८

[शा.] तोयागारीं शीतला तोयधारा, कारंजाच्या ऊडती ज्या भरारा;
सद्रत्नांचीं आसनें मध्यभागीं, जेथें होतीं मांडिलीं जागजागीं.

[इं. व.] तीं चंदनाच्या धुतलीं रसानें, त्यांचे वरी ते निजती सुखानें,
ग्रीष्मर्तुचा ताप धनाढ्य लोक, अशा उपायीं हरिताति देख. ४९

[शा. वि.] न्हायाला कच मोकळे करिति जे त्या धूपवोनी स्त्रिया,
सायंकाळिं भरोनि मुद्गरफुलें त्या घाल्ति वेणिया;
ग्रीष्मीं दुर्बल पुष्पसायक तरी केशां तयां देखुन,
तो उत्तेजित होउनी अतिशयें वेधी जनाचें मन. ५०

आल्या अर्जुननामका तस्वरा चेतोहरा मंजुन्या,
आरक्ता बहु धूलियोग घडुनी ज्या दीसती साजुन्या;
जाळोनी मदना शिवें स्वनयनें तन्मौर्विही तोडिली,
तीचीं हीं शकलें अती सुरुचिरें लोकीं मनीं भाविलीं. ५१

[शि.] रसांळाचे पाले विविध कवळे मद्यहि जुनें,
उसाचें उत्कृष्ट प्रथमपरिचें मादक उणें;
गुलावाचीं पुष्पें नवनव गुणानें अधिक तीं,
निदार्धीं यायोगें तरुण जन तापास हरिती. ५२

[शा. वि.] ग्रीष्माच्या भडक्यांत दोन असती लोकांस फार प्रिय,
ज्यांच्या पादनिवेषणें च हरतो संतापदुःखोच्चय,
त्या माजी उदयाधिरूढ विलसे एक स्वयें तो कुश,
तैसा तो दुसरा सुधाकर हरी जो कां तमा निस्तुर्ष.
ग्रीष्मीं वाटति फार ज्या सरयुचीं लोकांस तोयें प्रियें, ५३

१. झालें असे असा अन्वय. २. घामानें. ३. नखक्षत (भरे). ४. नखक्षतास. ५. जलमंदिरांत. ६. मोगरीचीं फुलें. ७. काम. ८. त्याची दोरी. ९. लोकांनीं. १०. आंब्याचे. ११. पहिल्या प्रतीचें. १२. कमी मादक (असें जुनें मद्य). १३. चरणसेवेनें पक्षीं किरणसेवनानें. १४. संतापरूप दुःखें पक्षीं संताप व दुःखें. १५. चंद्र. १६. निःशेष.

- उर्मीच्या विषयीं सतृष्ण वसती जेथें मरांल स्वयें;
 यैत्तीरीं फुलल्या लता हि विविधा, तेथें स्त्रियांच्या सवें,
 क्रीडावें असि वासना कुशमनीं मोठी तई उद्धवें. ५४
- तेजस्वी विभुनें कुशें पटगृहें तीरीं तिच्या बांधुनी,
 कैवर्त्ताकरवीं नदींतुनि नहा नकां दिलें काढुनी;
 लक्ष्मी वैभव यांस योग्य असली क्रीडा करायास्तव,
 केली सर्वहि सिद्धता धरुनियां चित्तीं महा उत्सव. ५५
- गदीनें जंव पायन्या उतरती तों कांकणें घांसती,
 अन्योन्याप्रति, तोरड्याहि पदिंच्या मोठ्या स्वरें वाजती;
 ऐसा तो वधुंचा अती गलबला ऐकोनियां सत्वरी,
 भीतीतें तटिंचे मरांलगण तें घेती बहूँ अंतरी. ५६
- कांता अंजलिनीं जला उडविती त्या एकमेकींवरी,
 *त्यांच्या स्नानविधीस देखुनि विभू संतोषला अंतरीं;
 हातीं चामर घेउनी नृपशिरीं वारी किराती तिला,
 नौकासंस्थित भूपती वचन हें बोलूं तई लागला. ५७
- “ ह्या पाहे वनिता मदीयें शतशां पाण्यामधें क्रीडती,
 त्यायोगें उटणें सुगंध सगळें तोयीं गळालें किती !
 संध्याकाळ अनेकवर्ण दिसतो मेघागमानें जसा,
 आतां श्रीसरयूप्रवाह बनला आहे अगे हा तसा. ” ५८
- *जोरानें तरिच्या वरी उसळलीं वेगें नदीचीं जळें,
 तेणें स्त्रीनयनांतुनी निघुनियां गेलीं त्वरें काजळें;
 लाली ये नयनां जशी मदवशें तैसी जळें पातली,
 गेलें शोभवितें हि काजळ तरी, तीं लालिनें शोभलीं. ५९
- मोठाले कुचकुंभ आणिक भल्या जाड्या नितंबस्थली,

१. ज्या सरयूतीरीं. २. हंस. ३. जिच्या तीरीं. त्या सरयूतीरीं. ५. डेरे राहोव्या वगैरे.
 ६. कोळ्यांकडून. ७. संपती. ८. ऐश्वर्य. ९. हंससमुदाय. १०. बहु भीतीतें घेती असा
 अन्वय. * “ त्यांची हौस विलोकुनी नरपती संतोषला अंतरीं ” असें पाठांतर. ११.
 स्त्रिया. १२. माझ्या. १३. शेंकडों. * “ नौकेच्या वरती बहूँ उसळती ” असें पाठांतर.
 १४. कटिपश्चाद्भाग.

त्यायोगें तनु दुर्वहा अतिशयें ज्यांची असे जाहली;
 ऐशा ह्या दृढकंकणान्वित भुजीं कष्टास पावोनि ही,
 पोहोंती जलें यास हेतु तरि गे यांची असे हौस ही. ६०

कानीं खोंवियलीं शिरीषकुसुमें कर्णावतंसापरी,
 तीं क्रीडा करितां सवेग पडलीं खालीं जलाभ्यंतरीं;
 शैवालप्रिय मीन जे असति ते त्यातें विलोकूनियां,
 शेवाळींच असें मनीं समजुनी येती धराया त्यां. ६१

क्रीडेतें करितां वधूगण करीं तोयास जें ताडिती,
 तें मुक्ताकृति वारिबिंदु हि गळीं हारापरी शोभती;
 तेव्हां मौक्तिकयुक्त हार तुटले होते जरी क्रीडनीं,
 ते नाहीं तुटले असेंचि गमलें त्यां पाहतां लोचनीं. ६२

नाभीचे उपमान थोर भंवरे तोयामधें राहती,
 भ्रूंचेही उपमान तेंवि उदकीं ऊर्मीच त्या ऊठती;
 वक्षोजां उपमान कोकमिथुनें, तींही तिथें शोभती,
 ऐशा या उपमान वस्तु उपमेयापाशिं गे दीसती. ६३

गीतें गाउनियां जळास रमणी जें ताडिती स्वीं करीं,
 त्याचा नाद मृदंगसा शिरतसे हा रम्य कर्णातरीं;
 ज्यातें ऐकुनि तीरचीं करुनियां मोरें पिसारे वर,
 हर्षे शब्द करीत थैथय तई तीं नाचती सुंदर. ६४

पाण्यानें भिजुनी बहू चिकटलीं वस्त्रें नितंबस्थला,
 रंध्रामाजि भरोनि पाणि अचला झाल्या तई मेखला;
 नक्षत्रं ब्रज चांदिण्यामधिं नभीं लोपूनियां जातसे,
 कांचीत्रात कटीतटीं युवतिच्या निःशब्द तैसा दिसे. ६५

क्रीडेतें करिती सवेग युवती तें एकमेकीवरी,
 पाणी फेंकिति तें उडे गतिवशें वक्त्रांबुजांच्या वरी,

१. देह. २. जड. ३. ज्या स्त्रियांची (तनु दुर्वहा जाहली असे असा अन्वय).
 ४. या स्त्रियांची (हौस). ५. कर्णभूषणापरी. ६. शिरीषकुसुमांना. ७. स्तनांचें
 (उपमान). ८. स्त्रिया. ९. पिसारे वर करुनियां थयथय नाचती असा अन्वय. १०.
 नक्षत्रसमूह. ११. कांचीचा समुदाय.

होती केश भिजोनियां सरळ तंद्वारें गळे तें जळ,
झालें लाल विलेपनेकरुनियां जें मूळचें निर्मळ, ६६

केशां वांधियलें वरीच, पुसली पत्रावळी गालिंची,
मुक्तापंक्ति सुटोनि खालिं सरली कर्णस्थ ताटांकिंची;
कांतांचा मुखवेष यौरिति जलक्रीडावशें जाहला,
अस्ताव्यस्त, तथापि शोभत असे हा पूर्ववत् चांगला. ६७

नौकारूप विमान त्यांतुनि नृप क्रीडार्थ पाण्यांत ये,
तेथें केलि^३ करी वधूसह, गळां तें हार हाले स्वयें;
ज्याच्या हत्तिणिशीं जळीं विहरतां स्कंधास गुंतोनियां,
लेंबे पद्मिनि, त्या अरण्यकरिची शोभा दिसे राजया. ६८

[शि.] मुळीं शुभ्रा मुक्तां मग जंवतया पाच मिळतो,
तयानें तो मेळा बहुतचि मनोहारि दिसतो;
तसा येवोनी तो नृपति अपुल्या स्त्रीगणिं मिळे,
तई त्यांचें वृंद प्रकट बहु शोभाढ्य दिसलें. ६९

[शा. वि.] सोन्याच्या पिचकारिया तव वधू घेवोनि राजावर,
रंगा टाकित्ती, ज्यांत फार असतें कुंकू तसें केशर;
त्यायोगें धरणीपती अतिशयें तैसा तटीं शोभला,
जैसा सुंदर धातुनिर्झरवशें शैलेंद्र शोभे भला. ७०

देवांचा पति इंद्र उत्सवभरें आकाशगंगाजलीं,
ऐश्वर्यें बहुतें अनेक विध तो क्रीडा करीतां भली;
जैसा शोभतसे, तसाच कुश ही भूमीपती क्रीडतां,
उत्साहें सरयूजलामधि पहा तो जाहला शोभता. ७१

पूर्वीं भूषण कुंभसंभवमुनीपासोनि रामा मिळे,
राज्याच्या सम जें उदार मतिनें रामें कुशाला दिलें;
संग्रामीं जयदायि तें नृपतिचे दंडीं असे रोकडे,
क्रीडेच्या समयीं जळीं न कळतां हातांतुनी तें पडे. ७२

१. सरळकेशाद्वारानें. २. (अशा प्रकारें अस्ताव्यस्त झाला असा अन्वय). ३. क्रीडा.
४. मोत्यें. ५. हें भूषण अगस्तिऋषीनें रामाला दिलें होतें; याविषयीं पंधराव्या सर्गाच्या
पंचावजाव्या श्लोकांत सांगितलें आहे तेथें पाहावें. ६. (राज्याबरोबर कुशाला दिलें).

कांतांशीं सह भूमिपाळ विविध क्रीडाविधी साधुनी,
तीरींच्या पटमंदिरीं नदितुनी तो भूप येतांक्षणीं;
वेषातें करणार, तोंचि न दिसे ती जैत्रभूषा भुजीं,
त्यायोगें मनिं त्याचिया निपजली तेव्हां बहू काळजी. ७३

[भु. प्र.] नसे लोभ चितीं, असे धैर्य त्याला, गणी तुच्छ पुष्पापरी भूषणाला,
तरी तातें त्याला धरी स्वीयहस्तें, त्याच्या वशें लक्ष्मि ही प्राप्त होते,
अशा हेतुनें मात्र भूमीपतीला, त्याच्या विनाशें बहू खेद झाला. ७४

[शा. वि.] जे कां पाणबुडे प्रसिद्ध असती कैवर्त लोक-त्रजीं,
त्यांना सांगतसे क्षितीश्वर, “तुम्ही शोधा अलंकार जी;”
ऐसें ऐकुनि कोळि सिंधुसलिलीं शोधून त्या, जाहले
व्यर्थोद्योग, परंतु हर्षितमनें भूपास हें बोलले. ७५

“राजां भूषण तें जळांत पडलें, त्याचें अम्ही शोधन
केलें फार, परंतु तें गवसलें नाहीं अम्हांलागुन;
त्याचा शोध असा असे, कुमुद या नांवें अही या जलीं
राहे एथ, तयेंचि जाण नृपते, भूषा तुझी हारिली.” ७५

कोळ्याच्या वचनास ऐकुनि विभू भारीच रागावला,
डोळे होउनि लाल शीघ्रगतिनें तीरावरी पातला;
सर्पाच्या हननार्थ योग्य जगतीं ताँक्ष्यांस्त्र हें जाणुनी,
घेई सत्वर तो शरासन करीं दोरी त्या लावुनी. ७७

चापीं अस्त्र नियोजितांच ऱ्हद तो ऐशापरी क्षोभला,
उर्मिरूप-करीं तटास जणुं तो पाडावया लागला;
गर्तेमाजि वनांत सांपडुनियां घोरा निनांदा करी
जैसा कां करितो, तसा, ऱ्हद तई विक्राळ शब्दा करी. ७८

[उ. जा.] भेणें^{१३} बहू धांवति नक्र पोटीं, गर्दी बहू होय जलांत मोठी,
सरिर्पती मंथनकालिं जैसा, आतां दिसे हा ऱ्हद घोर तैसा;

१. जैत्रनामक भूषण. २. रामचंद्र. ३. नदीच्या पाण्यांत. ४. व्यर्थ गेला उद्योग ज्यांचा असे. ५. हें संबोधन. ६. सर्प. ७. गरुडशास्त्र. ८. पाण्याचा डोह. ९. खळबळला. १०. लाटारूप हातांनीं. ११. शब्दा. १२. हत्ती (करितो). १३. भयानें. १४. समुद्र.

- [भु. प्र.] समुद्रांतुनी श्रीसर्वे कल्पवृक्ष, जसा ये तसा हा स्वसेला समक्ष,
करीं घेउनी ये न्हदाच्या वरी तो, भुजंग स्वये भूप देखे त्या तो. ७९
- [शा. वि.] भूषा मागुति द्यावया परत तो घेवोनि आला फणी,
त्याला पाहुनियां दया नृपतिच्या उत्पन्न झाली मनीं;
तेव्हां गारुड अस्त्र भूवरि तये हातांतुनी ठेविलें,
पाहोनी शरणागतास तजिती तत्काळ कोपा भले. ८०
- ज्याचा श्रीजगदीश तात, जगतीं जो शत्रुला अंकुश,
केलासे अभिषेक सन्मुनिगणें ज्याला असा जो कुश;
त्यातें तो कुमुद प्रणाम करुनी बोले नैतें मस्तकें,
जो^१ गारुत्मतनामकास्त्र महिम्या जाणे स्वचितीं निकें. ८१
- “जो कार्यार्थ मनुष्यभाव धरितो, त्या विष्णुची तूं दुजी
पुत्रारुत्याचि तनू म्हणूनि मजला आराध्य आहेस जी ?
तूझ्या प्रीतित अंतर प्रकट मी आणीन कैसें बरें ?
याची तूंचि विचारणा करुनियां सांगे नृपाळा खरें. ८२
- गेला कंदुक ऊर्ध्व सत्वर कराघातें हिच्या त्या तिनें,
पाहायास्तव संभ्रमें करुनियां केलीं वरी लोचनें;
तेव्हां खालतिं तारकेपरि पडे व्योमांतुनी भूषण,
हें जैत्राव्हय तूमचें निरखुनी ही^२ घे त्या धावुन. ८३
- जो भारी बलवान्, तसा अवनिचा विस्तीर्ण रक्षार्गल,
आजानुं स्फुट लांब आणिक ऋजूं तैसाचि दीर्घांगुळीं;
आघातें व्रण फार ज्यास असती, ऐशा भुजालागुन,
जैत्रारुत्या वलयास संगति घडो, हें^३ घेतसें मागुन. ८४
- [इं. व.] कुमुद्वर्तनामक देख माझी, बहीण माझ्याहुनि धाकुटी जी,
देतो तुला ही, न करी नकार, प्रेमें करी सत्वरि अंगिकार;

१. बहिणीला. २. सर्प. ३. नम्र केलेल्या. ४. जो कुमुद नाग गरुडास्त्रमहिम्यास निके जाणे असा अन्वय. ५. नक्षत्राप्रमाणें. ६. जैत्रनामक. ७. ही माझी बहीण (घेई). ८. मोठा रक्षण करण्याचा अर्गलच. ९. जानुपर्यंत (लांब) असा भुज. १०. सरळ. ११. दीर्घ आहेत अंगुली ज्याच्या असा (भुज). १२. तूं हें भुजांत घाल असा अर्थ. १३. हें मागणें मागून घेतों.

धरोनि चित्तीं बहु भक्तिभावा, करील ही त्वत्पदयुग्मसेवा,
त्वत्सेवनें मागिल दोष राया, इच्छीतसे, सर्वहि धाल्वाया." ८५

[शा. वि.] ऐसें बोलुनि भूपतीस कुमुदे भूषा दिली आदरें,
ती घेऊनि वदे नृपाळ कुमुदा, कीं, "हे भुजंगा, बरें;
बंधू तूं अमुचा स्वकीय अससी," हें ऐकूनी कुंडली,
देई त्या नृपतीस तीस विधिनें तो बंधु बद्धांजली. ८६

अग्नि स्थापुनियां, तिच्या मणगटीं बांधोनियां, कंकण,
तत्पाणिग्रहणा यथाविधि करी तो जानकीनंदन,
तें वाघें बहु वाजलीं सुरपुरीं त्यांचे दिगंतीं ध्वनी
गेले आणिक पुष्पवृष्टि गगनांतूनी हि केली घेनीं. ८७

ऐसा तो जगदीशपुत्र अणखी तो तक्षकाचा सुत
यांचा आप्तपणा घडोनि जमलें मित्रत्वही शाश्वत;
झाला मुक्त तई भुजंग गरुडोत्पन्ना भयापासुनी,
तैसी पृथ्वि हि मुक्त होय अहिच्या दंशोर्त्थभीपासुनी.

[उ. व.] कुमुद्वती नाम सुरूप आर्या, यथाविधी यापरि आत्मभार्या
करोनियां नीतिवेशें नृपाळ, पाळीतसे भूमिस तो कृपाळ. ८८

ज्याचा तात असे सदाशिव कृती, माता सती पार्वती,
गांव त्र्यंबक हें, गणेश अभिधा, लेले उपाख्याहि ती,
त्यानें जें रघुवंश काव्य रचिलें मोठ्या श्रमें प्राकृतीं,
त्याचा षोडश सर्ग हा विबुध हो देखा तुम्ही संप्रती ॥ १ ॥

या प्रकारें श्रीकालिदासकृत रघुवंशनामक महाकाव्याच्या
गणेशशास्त्री लेले त्र्यंबककरकृत प्राकृतपद्यात्मक भाषांतरांतील
हा कुशविवाहवर्णननामक षोडश सर्ग समाप्त झाला असे.

१. कुमुद सर्प. २. (कुमुद्वतीचा भाऊ) कुमुद. ३. अमरावतींत. ४. मेघांनीं. ५.
कुश. ६. कुमुद सर्प. ७. सर्पाच्या. ८. डसण्याच्या भयापासून. ९. कुश.

सर्ग सत्रावा

आर्या

प्रातःकालवशानें, प्रसाद बुद्धीस होतसे जेवीं; अतिथी कुमुद्वतीच्या उदरीं, सुत होय कुशवशें तेवीं.	१
मातापितृवंशांतें, पवित्र करि तो महाद्युती तैसा, उत्तरदक्षिणमार्गां, पूत करी तो प्रभाकराचि जैसा.	२
आधीं विद्यार्पण करि, पुत्राला, तत्त्रजाणता तात; मग भूपकन्यका त्या, देई रूपें गुणेंहि विख्यात.	३
शूर, कुलीन, जितेंद्रिय, कुश तत्सुत अतिथिही तसाचि असे; निजगुणयुक्त म्हणुनि कुश, दुसरा आत्माचि त्यास मानितसे.	४
वडिलांपरि तोहि करुनि, साह्य सुरेशां स्वकीय शस्त्रवरें; अन्वर्थदुर्जयाख्यां, दैत्यां मारुनि तदायुधेंचि मरे.	५
कुमुदाख्य नागभगिनी, कुमुद्वती अनुसरे त्यास तसी, कुमुदानंदकविधुला, अनुसरते कौमुदी प्रसिद्ध जसी.	६
सिंहासनाद्धभागी, इंद्राचा जाहला तई कुश हा; कल्पद्रुमकुसुमांची, भागी शचिची कुमुद्वतीहि पहा.	७
समरा जातांना जी, आज्ञा केली कुशें स्वमंत्रिजनां; सिंहासनीं म्हणुनियां तत्पुत्रा स्थापिलें तिहीं जाणा.	८
उन्नत ज्यांच्यां वेदी, चाहों खांबांवरी उभा केला, ऐसा नूतन मंडप, अभिषेकासाठीं त्याचिया केला.	९
त्या मंडपांत मोठें, भद्रासन मांडुनी त्यावरतीं, सादर भूमीपतिच्या, पुत्राला मंत्रिवृद्ध बैसविती; आणवुनी बहुपावन, तीर्थांपासुनि जलें पवित्र शुभें, स्वर्णाच्या कुंभांनीं, घेउनि ते राहिले समीप उभे.	१०
नानापरिच्या मंगलवाद्यांचे थोर चालिले बाजे, त्यांचे तेव्हां उठती, मोठे गंभीर गोडही स्वर जे;	

१. (तो कुशही). २. इंद्राला. ३. यथार्थ आहे दुर्जय ही आख्या म्हणजे नाम ज्याचें अशा. ४. असुराला. ५. त्या दैत्याच्याच शस्त्रानें. ६. मरण पावता झाला. ७. चांदिणें. ८. अर्ध्या सिंहासनाचा वांटेकरी. ९. कल्पद्रुमांच्या फुलांची वांटेकरीण. १०. ज्या मंडपाच्या.

- त्या मंगल स्वरांनीं, ऐसें झालें जनांत अनुमान,
कीं, या अतिथिनृपाचें, होइल आतां अखंड कल्याण. ११
- पुक्षत्वचा, यवांकुर, दूर्वा, कमळें, अशा पदार्थाहीं,
नीराजनाविधी तें, केला त्यालागिं जातिवृद्धाहीं. १२
- विप्र पुरोहितमुख त्या, अभिषेकोपक्रमा करिति आधीं,
आथर्वण मंत्रगणें, जो कां विजयास निश्चयें साधी. १३
- पडतां शिरीं त्याच्या, सशब्द शोभे विशाल उदकौघ;
शिवमस्तकीं जसी कां, गंगा जी हरिते समस्त अर्घ. १४
- स्तुतिपाठक करिति स्तव, त्याचा तंव शोभला कुमार तसा;
चातक शब्दा करिती, ज्याभंवतीं तो सतोय मेघ जसा. १५
- मंत्रोदकाभिषेकें, अधिकचि तो कांतिमान् दिसे कुमर,
वृष्टिवशानें वैद्युत, वन्हि जसा गगनिं चमकतो फार. १६
- अभिषेकांतीं त्यानें, दिघलीं इतुकीं धनें गृहस्थांस;
कीं, बहुदक्षिण यागहि, त्यांचे जावे तिहीं समाप्तीस. १७
- त्यांनीं दिघल्या आंशी, सफला होण्यास संधि तें नव्हती;
कां जे प्राक्कर्में त्या सर्वेश्वर्येहि पातलीं होतीं. १८
- बैद्धां सोडा, वध्यां मारुं नका, गाइनां न दोहा रे;
बैलां लादुं नका हो, ऐसी आज्ञा दिली तई कुमरें. १९
- क्रीडेचे देखिल तें, राघु मैना व पांखरें दुसरीं;
बंधांतोनि सुटून तीं, उडती गगनीं यथेच्छ खालिवरी. २०

१. वडाची त्वचा. २. नीराजनाविधि म्हणून एक मंगलकारक कर्म आहे. त्यांत दूर्वादिक शुभ औषधि, कमलादि फुलें, अक्षता इत्यादि शुभ पदार्थ मिळवून आणि सुंदर दीप पाजवून आरतीसारखें ओंवाळतात. एणेंकरून अशुभाचा निरास होऊन अभ्युदय होतो अशी समजूत आहे. ३. उपाध्यायप्रमुख (हें विप्र याचें विशेषण). ४. (जो अथर्व मंत्र-गण). ५. शिवाच्या मस्तकीं गंगा आहे अशी पुराणप्रसिद्धि आहे तीस अनुलक्षून ही उपमा आहे. ६. विजेसंबंधीं अग्नी. ७. सामिक ब्राह्मणांस. ८. त्या धनांच्या योगें. ९. आशीर्वाद. १०. मोठमोठ्या राजांस राज्याभिषेक होऊं लागला असतां तसेंच त्यांना पुत्र झाला असतां त्यावेळीं आनंदप्रदर्शनार्थ बंदिवान सोडणें, वधार्हांस जीवदान देणें, इत्यादि दयाकूपणाचीं लोकांवर मेहेरवानीचीं कृत्यें प्राचीनकाळीं करण्याचा संप्रदाय होता त्यास अनुलक्षून हीं दोन पद्यें (१९ वें व २० वें) केलीं आहेत.

- मग अन्य मंदिरीं शुंचि गजदंती आसनावरी नृपती;
बैसे जाउनि, तेथें, भूपादिक घालण्या तनूवरती. २१
- सद्गंधद्रव्यांनीं धूपउनी वाळवोनियां केंस,
प्रक्षालन करांतें, सेवकजन वेष करविती त्यास. २२
- मुक्तासरिं आवळुनी, माळा घालोनि केशपाशांत,
त्यांनीं घट्ट बसविला, अतिभासुर पद्मरागमाणि आंत. २३
- कस्तूरीयुत चंदन, यांची लावोनियां उटी तनुला,
मग गोरोचनयोगें, करिती त्याला सुपत्ररचनेला. २४
- नानालंकार असे, शोभति जडले अमूल्य मणि ज्यांलां,
घालुनि त्यां हंसांनीं, चित्रितें तो शालजोडि पांघरला.
अतिदर्शनीय झाला, वरशोभा अतिथिला बहू आली,
राज्यश्री हीच बधू, त्याची योग्या तई जना गमली. २५
- स्वर्णादर्शामध्यें, शोभे त्याचा सुवेष तैं तैसा,
मेरुस्थित कल्पतरू, उदितीं रविमंडलीं दिसे जैसा. २६
- छत्रादिक नृपचिन्हें, धरुनि करीं जयरवा करिति लोक,
ऐसा सभेस तो ये, होती जी सुरसभासंमा देख. २७
- यत्पादपीठ झिजलें, नृपमुकुटीं छत हि शोभलें ज्याला,
सिंहासनीं पित्याच्या, ऐशा तो अतिथि आदरें बसला. २८
- मांगल्यांगार अशी, अतिथीनें ती सभा बहू विलसे,
श्रीवत्सलक्षण तई, विष्णूचें वक्ष कौस्तुभेंचि जसें. २९
- अर्ध्याचा सगळा जो, होतो विधु त्यापरी कुमार भला,
तो सार्वभौम होउनि, पूर्वीहुनि शोभमान तैं दिसला. ३०

१. शुभ्र. २. हस्तिदंताच्या (आसनावर) ३. ज्या अलंकारांला. ४. त्या अलंकारांस (घालून). ५. जिच्यावर हंस काढले आहेत अशी. ६. मेरुपर्वतावर कल्पवृक्ष आहेत. त्यांचें प्रतिबिंब उदय पावणाऱ्या स्वच्छ सूर्यबिंबांत जसें सुंदर दिसतें तसें (अशी उपमा होय). ७. जयशब्दा. ८. जी सभा. ९. देवसभेसमान. १०. ज्या सिंहासनाचें पादपीठ. ११. मांगल्याचें घरच (अशी सभा) पक्षीं विष्णूचें वक्षस्थल. १२. श्रीवत्स म्हणून राजवाड्याचा एक प्रकार आहे तल्लक्षण म्हणजे तद्रूप. (अशी सभा) पक्षीं, श्रीवत्स म्हणजे एक चिन्ह विष्णूच्या उरस्थलीं प्रसिद्ध आहे तल्लक्षण म्हणजे त्या चिन्हांनं लक्षित अथवा चिन्हित (असें विष्णूचें वक्षस्थल).

- सतत प्रसन्नमुख, तो स्मितपूर्वक भाषणा करी नृपती,
हा साक्षात् विश्वासचि, ऐसें अनुजीवि लोक त्या गणिती. ३१
- इंद्रसमश्री राजा, ऐरावतसम करीवरी बसला,
वाजतगाजत मोठ्या, थाटानें निजपुरीमधें फिरला;
कल्पतरूपरि विलसति, शोभाशाली ध्वजा जिथें नाना,
ऐसी नगरी त्याच्या, संक्रमणें स्वर्ग भासली जाणा. ३२
- जेव्हां छत्र विमलरुचि, त्या एकाच्या शिरावरी धरिलें,
पूर्वाक्षितिपतिविरहज औष्ण्य सकल भूमिचें तई हरलें. ३३
- अग्नीचा धूर अधीं, ज्वाळा मागूनि त्याचिया निघती,
तैसे किरण रवीचे, उदयामागूनि भूवरी पडती;
तेजःस्थिती असी परि, तत्कम सोडोनि अतिथि हा देख,
गणसमुदायासह तो, उदयातें पावला जनीं एक ! ३४
- प्रेम प्रसन्ननयनीं वेदिति, तैशा नृपास पुरयुवती,
शारदनिर्मलउडुनीं, ध्रुवाप्रती रात्रि जेंवि आकलित्ती. ३५
- सन्मंदिरीं सुपूजित, साकेतंग देवताहि पावुनियां,
सान्निध्य मूर्तिमाजी, अनुग्रहा करिति भूपतीवर या. ३६
- यावत् सुकलि न वेदी, अभिषेकें आर्द्र जाहली जी कां,
तावत् प्रताप दुःसह, त्याचा वेलांत पावला देखा. ३७
- मंत्र वसिष्ठगुरूचे, शर याचे हे मिळोनि दोघे ही,
न शकति साधाय जें, वस्तु^{११} असें त्रिभुवनीं असे कांहीं ! ३८

१. राज्याभिषेक झाल्यावर राजास हत्तीवर बसवून नगरांत फिरवीत असत या गोष्टीस अनुलक्षण हें वर्णन आहे. यांत या राजाला इंद्राचें साम्य वर्णिलें आहे. कारण हा राजा इंद्राप्रमाणें व याचा हत्ती ऐरावताप्रमाणें व याची नगरी स्वर्गाप्रमाणें शोभायमान् होती. २. पूर्वील राजाच्या वियोगानें झालेलें. ३ उष्णत्व. ४. (एकाच्या डोक्यावर छत्र धरिल्यानें सर्व लोकांच्या उष्णाचें निवारण झालें हा एक चमत्कार). ५. शरत्कालीन स्वच्छ नक्षत्रांच्या योगें. ६. (हें कर्तृपद). ७. अयोध्येतील (देवता). ८. (देवता मूर्तीमाजी सान्निध्य पावून या भूपतीवर अनुग्रहा करिती असा अन्वय). ९. समुद्रमर्यादेपर्यंत. १०. (मंत्र व वाण मिळून त्यांस साध्य नव्हे असें कांहीं वस्तू होत काय अशी काकू). ११. एथें प्रश्नरूप काकू न केली तर (वस्तु असें त्रिभुवनीं नसे कांहीं) असा पाठ समजावा.

- धर्मज्ञांसह निरलस, नित्य जनांचे विवाद तो पाही,
संशय दूर करोनी, न्याय त्यांना यथार्थ तो देई. ३९
- निजसौमनस्ययोगें, प्राप्ति जयांची मना अर्धीच कळे,
पाकाभिमुखें ऐसीं, देती तस्वर जनास इष्ट फळें;
त्याच रितीनें सारें, आटोपोनी सभेंतलें काम,
निजभृत्यांनीं प्रार्थित पुरवितसे तो प्रसन्नमुख काम. ४०
- श्रावणमासीं जैशा, नद्या सकल पावताति वृद्धीतें,
कुशभूपाच्या काळीं, प्रजा तशा पावल्या समृद्धीतें;
त्याच नद्यांना भाद्रीं, मासीं येतो जसा महापूर,
यांच्या काळिं जनाची, संपत्ती वाढली तसी थोर. ४१
- बोले तें सत्य करी, जें देई तें न घेइ माघारें,
हें व्रत रिपु उपटुनि त्यां, स्थापि पुन्हा म्हणुनि भग्न होय खरें. ४२
- ऐश्वर्य, रूप, यौवन, यांतुन एकेक हेतु माजास,
आंगीं सर्व असुनि हीं, मदलेशहि येइना कधीं ज्यास. ४३
- फार प्रजांस अवडे म्हणुनि, नवा जरि तथापि त्या राया,
दृढमूला वृक्षापरि, शक्ति न अरिचे समूह उपडाय. ४४
- बाह्यप्रतिपक्षिव्रज, दूर वसे तो न सर्वदा बाधी,
यास्तव अंतर्गत, षड्विपुर्वर्गालागिं तो जिणी आधीं. ४५
- चंचल जरी स्वभावें, लक्ष्मी तरि याचिया घरीं पाहे,
निर्कधीं कांचनरेखां जशी, तशी ती सदा स्थिरा राहे. ४६
- केवल नीति न बरवी, तिजला भितरेपणा जनीं म्हणती,
नीतिविवर्जित शौर्या श्वापदवत् क्रूरताचि ते गणिती;
यास्तव नीतिसमेता, शौर्या अवलंबुनीच विजयातें,
साधाय हा नृपती, पाहे जिंकोनि सर्व अरिजातें. ४७

१. फिर्यादी कज्ये. २. आपल्या पुष्पोद्गमानें राजपक्षां आपल्या चांगल्या उदार मनाचे योगें. ३. इच्छिलेलें (काम). ४. या राजाच्या समयीं. ५. बाह्य वैरिसमुदाय. ६. कामक्रोधादिक. ७. देख (हें पादपूरणार्थक अव्यय एथें जाणावें, मुख्य क्रियापद राहें हें आर्येच्या उत्तरार्धाच्या अंतीं आहे). ८. सोन्याची कसोटी पाहण्याचा दगड (त्याचे ठायीं). ९. सुवर्णाची रेघ. १०. लक्ष्मी. ११. वैरिसमुदाय.

- सेवकरूपी किरणां, स्वमंडळीं फेंकुनी नृपाळ पहा,
अभ्ररहित सूर्यापरि, लोकव्यवहार पाहि भूमिप हां. ४८
- ज्या ज्या काळीं जें जें, विहित असे कार्य शास्त्रि भूपास,
त्या त्या काळीं तें तें, करि नियमं सोडुनी विकल्पास. ४९
- मंत्र्यांसह नित्य करी, विचार तरि तो न ये उघडकीस,
राखी गुप्तद्वारें, जीं कां लोकांत सुचविती त्यास. ५०
- निजपरमंत्र्यादिकृती, जाणाया योजि गुप्त अनुचर जे,
तद्योगें सतत असे, जागा जरि तो स्वकालिं नित्य निजे. ५१
- जरि बलशाली राजा, हा जिंकी सर्व शत्रुच्या वर्गा,
निर्भय चित्तीं तरि दृढ, राखी तो आपुल्या सकल दुर्गां;
करिवरहंता बलवान्, सिंह जरी तो गुहोदरीं निजतो;
तरि काय त्यास म्हणतिल, कोणि तरी हां खरा मृगांस भितो. ५२
- लोकहिताँवह संतत, निरीक्षिता बाधवर्जिता साच्या;
गर्भस्थितशालीपरि, फलती लोकांत गूढ कृति याच्या. ५३
- अतिसंपन्न तथापी, कुपथें नृपती कधीं न वागे तो;
भरती आली जरि तरि, सागर नदिच्या मुखेंचि वर येतो. ५४
- लोकांची अप्रीती, दूर कराया समर्थ भूमिपती
होता, तरि तीचें तो, कारण होऊं न दे मुळींच कृती. ५५
- जरि बलशाली तरिं तो, न्यूनबला रिपुवरी करी स्वारी;
वायू सहाय जरि तरि, वणवा जाळूं न पाहि तो वारी. ५६

१. आपल्या राष्ट्रांत पक्षी मंडळांत. २. हा भूमिप. ३. (जीं द्वारें त्या मसलतीस लोकांत प्रकट करिती तीं गुप्त राखी असा अन्वय.) ४. आपल्या व दुसऱ्या राजाच्या प्रधानादिकांचीं आचरणें. ५. किल्ले. ६. हा सिंह खरेंच मृगांस भितो असें कोणी तरी म्हणतील काय? असा अन्वय. ७. लोकांस हितकारी नेहमीं ज्याची देखरेख केली, ज्यांना कशाची पीडा झाली नाही अशा त्याच्या गुप्तकृती सफल होत असत जशा गर्भयुक्त शाली ज्या लोकहितकर व नेहमीं देखरेख केलेल्या व निर्बाध असतात त्या फलित होतात. ८. गर्भीं म्हणजे अभ्यंतरीं परिपाक पावणाऱ्या शाली त्यांचेपरी. ९. त्या अप्रीतीचें. १०. कुशल. ११. उदकाला.

- *लोकप्रसिद्ध जे कां, धर्म तसा काम आणखी अर्थ;
न्यूनाधिकता सोडुनि, सेवी तो तुल्य तीन पुरुषार्थ. ५७
- न्यूनबल न उपयोगी, अधिकबल तरी करीति अपकार;
यास्तव मध्यमबळ तो, मित्रां ठेवी सदैव नरवीर. ५८
- शक्ति बलाबल देखुनि, आपण अरिहुनि बलाढ्य हें वाटे;
तरिं तो जाय त्यावरि, अधिक बलाच्या न जाय तो वाटे. ५९
- आश्रयितेला अर्थचि, मूल म्हणुनि अर्थ सांचवी नृपती;
सजैल पयोधर जाणुनि, चातक सादरपणें त्या भजती. ६०
- शत्रूंच्या उद्योगां, विफल करुनि आपुले करी पार;
स्वच्छिद्र गुप्त राखुनि, परंध्रा शोधुनी करी मार. ६१
- वाढविलें बापानें, अभ्यासाहि करवि तोचि युद्धाचा;
ऐसें भूपतिचें बल, तसेंचि वपु, भेद तो नसे त्यांचा. ६२
- सर्व शिरोरत्नापरि, त्याच्या शक्तित्रया न वैरि हरी;
चुंबक लोहास तसा, रिपुच्या शक्तित्रयास तोचि हरी. ६३
- वापीपरी नद्यांते, राना बागापरीच गतंभीती;
जाणुनि गिरी घरापरि, व्यापारी पाहिजेतसे फिरती. ६४
- विघ्नांपासोनि तो तप, चोरांपासोनि राखि अर्थास;
यास्तव आश्रम वर्णाहि, देति त्या निजंतपोर्थपष्टांश. ६५
- रत्नें खाणींत, वनीं गज, धान्यें विपुल शेतिं, पसवूनी;
निजरक्षणानुरूपचि, दे वेतन या नरेश्वरा धरणी. ६६

*अथवा (वरील अर्थाचीच दुसरी आर्या)—

धर्मी, अर्थी, आणिक कामीं, तो नीतिमंत भूमिपती;
तीनहि पुरुषार्थी, ह्या ठेवितसे सारखीच निजवृत्ती. ५७

१. आश्रयित्वाला. २. द्रव्य. ३. जलयुक्त मेघ. ४. चातक म्हणून एक पक्षी आहे तो मेघांतून जे थेंब त्याच्या तोंडांत पडतील ते मात्र पितो त्याखेरीज दुसरें पाणी तो पीत नाही अशी कविप्रसिद्धि आहे. ५. आपुले उद्योग पार करी असा अन्वय. ६. हें बळ व वपू यांचें विशेषण. ७. बापच. ८. प्रभावशक्ति, उत्साहशक्ति, मंत्रशक्ति अशा राजांच्या तीन शक्ति सांगितल्या आहेत त्यांचें त्रय. ९. निर्भय. १०. आपल्या तपाचा षष्टांश ब्राह्मण व अर्थाचा षष्टांश व्यापारी यास देती.

गुणषट्क व बलषट्कहि, यांचा विनियोग कार्य साधाय;	
कैसा करिजे, याचें, ज्ञान असे गुहसमा यया राया.	६७
सामाद्युपाय चारहि, निजपर राष्ट्रांत योजुनी ऐसे;	
सद्राजनीतिचें तो, फल निर्बाध क्षितीश भोगितसे.	६८
जाणे कपट करूं परि, सन्मार्गें करि रणांस भूपाळ;	
वीरप्रियाँ जयश्री, आपण होवोनि घालि त्या माळ.	६९
तेजेंचि भग्न अवघे, वैरि म्हणुनि ये न योग युद्धाचा;	
गंधेंचि इतर करि जो, हरि त्या वनकरिचियापरी साचा.	७०
चंद्रसमुद्रापरि तो, वृद्धिस पावे परंतु हानि कधीं;	
त्या दोघांच्या परि हा, पावेना भूपती समृद्ध सुधी.	७१
विद्वान् याचक त्याच्या, दानानें दानशूर ते झाले !	
अब्धिवशें मेघ जसे, जनिं दातृत्वास पावती वहिले.	७२
स्तुत्याचरण करी परि, पावे स्तुतिनेंचि लाज तो राय;	
स्तावकवैरि असें, तंव यश हें त्याचें दिगंतरीं जाय.	७३
दुरितां दर्शनमात्रें, तत्त्वार्थें दवडुनी तमासं दुरी;	
उदितांदित्य तसा, तो प्रजांस अपुल्या अधीन भूप करी.	७४
विधुंचे कमलीं तैसे, रविचे कुमुदीं प्रवेशति न किरण,	
परि या भूमिपतीचे, विपक्षहृदयीं प्रवेशती सुगुण.	७५
हा भूप अश्वमेधासाठीं, जिंकावया निघे देख,	
रिपुवंचना घडे तैं, धर्म्याचि ती कांकिं, हेतु तीस मख.	७६

१. राजाचे साहा गुण. २. राजाचीं साहा बलें (शास्त्रांत उक्त आहेत). ३. षडानना-समान जो हा राजा त्यास. ४. युद्धास. ५. वीरच जिला प्रिय अशी (विजयश्री). ६. चंद्र आणि समुद्र यांच्याप्रमाणें. ७. स्तुती करणाराचा हा शत्रु होय. (हें यश). ८. पापास. ९. अंधकारास पक्षीं अज्ञानास. १०. उदय पावलेल्या सूर्याप्रमाणें. ११. चंद्रोदय झाला असतां कमलें आणि सूर्योदय झाला असतां कुमुदें मिटतात अशी प्रसिद्धि आहे तीस लक्षून हें वर्णन आहे. तात्पर्य याचे उत्तम गुण पाहून त्याच्या द्वेष्यांस देखील विस्मय वाटून ते माना डोलवीत असत. कमलांत जसे चंद्रकिरण व कुमुदांत जसे सूर्यकिरण प्रवेश करीत नाहींत तसा याच्या गुणाचा प्रवेश शत्रूच्या हृदयांत झाला नाहीं असं नव्हे तर ते शत्रुहृदयांत प्रविष्ट झाले आणि त्यांसही तोषकारक झाले.

शास्त्रविहित मार्गानें, निजप्रभावे समृद्ध होउनि हा,
 देवांचा देव जसा, इंद्र तसा राजराज होय महा ! ७७

पंचम लोकपती कीं, षष्ठ महाभूत होय हा सुमती,
 तसा सार्धर्म्यवशें, कुलपर्वत आठवा असें म्हणती. ७८

आज्ञापत्र ययाचें छत्र, विरहितीं शिरीं धरिति राजे,
 इंद्राचें शासन सुर, मान्य करिति जेंवि मस्तकेंचि निजें. ७९

अश्वमखिं दक्षिणा तो, अशा रिती देई ऋत्विजांस महा,
 कीं ज्यांतें पाहुनि जन, म्हणती प्रत्यक्ष होय धनंदचि हा. ८०

श्लोक

[स्र.] कालीं पर्जन्य पाडी सुरैपति, यम ही रोगबाधा निवारी,
 नावाड्यां योग्य ऐसा वरुण, करि जलीं मार्ग तें सौख्यकारी;
 कोशाची वृद्धि त्याच्या, धनंद करितसे पूर्वजांच्या प्रमाणें,
 ऐसे या पातले तें शरणचि, अवघे लोकपाल क्रमानें. ८१

ज्याचा तात असे सदाशिव कृती, माता सती पार्वती,
 गांव त्र्यंबक हें, गणेश अभिधा, लेले उपाख्याहि ती,
 त्यानें ज्या रघुवंशनाम रुचिरा काव्यास यत्नें महा
 केले प्राकृत त्यामधील सतरावा सर्ग हाही पहा ॥ १ ॥

या प्रकारें श्रीकालिदासकृत रघुवंशनामक महाकाव्याच्या
 गणेशशास्त्री लेले त्र्यंबककरकृत प्राकृतपद्यात्मक भाषांतरांतील
 अतिथिवर्णननामक सतरावा सर्ग समाप्त झाला असे.

१. इंद्रादिक जे चार लोकपाल, त्यांच्यासारखा हा लोकसंरक्षक होता म्हणून हा पांचवा लोकपालच, व आकाशादि पंचमहाभूतांप्रमाणें लोकप्रकारक होता म्हणून साहावे महाभूतच व महेंद्र मलयादिक जे सात कुलपर्वत त्यांच्यासारखा हा भूमीचें धारण करणारा होता म्हणून हा आठवा कुलपर्वतच होय असा अर्थ या पद्यांत वर्णिला आहे. २. कुबेर. ३. इंद्र. ४. कुबेर.

सर्ग अठरावा

श्लोक

- [द्रु. वि.] निषधराजसुतोदरिं चांगला, अतिथिभूपतिला सुत जाहला;
निषधशैलसमानचि जो बळें, निषध हें अभिधान तथा दिलें. १
- [शा. वि.] पाहोनी सुतविक्रमास अतिथी चित्तीं म्हणे कीं भला,
हा पाळील जनास निश्चित, असें जाणून तो तोषला;
शेतामाजि पडोनि वृष्टि पिकती धान्यें मनाजोगतीं,
तीं देखोनि समस्तलोक हृदयीं तोषा जसे पावती. २
- [शा.] नाना भोगां भोगुनी दीर्घकाळ, राज्यीं पुत्रा स्थापुनी तो नृपाळ;
सत्कर्मांनीं प्राप्य जो स्वर्गलोक, तेथें गेला अंतिं भूपाळ देख. ३
- [शा. वि.] चित्तीं सागरसा गंभीर, नयनीं पद्मापरी सुंदर,
बाहूंच्या युगुलीं पुरांगल तसा, युद्धीं परां दुर्धर;
ऐसा तो कुशपौत्र सिंधुवलयें संवेष्टिल्या भूतळा,
एकच्छत्रपणेंचि पाळि निषध क्षोणीपती एकला. ४
- तेजें पावकसा नलं स्वजनक स्वर्गास गेल्या वरी,
राज्याचा अधिकार सर्व अपुल्या तो घेइ माथ्यावरी;
जो पद्मानन कांतिमान् निजबळें युद्धांत मारी अरी,
जैसा शाद्वलदेश पादगमनें नाशी पदांनीं करी. ५
- ज्याची किन्नर कीर्ति गाति भुवनीं त्याही नळाला सुत,
झाला श्रावणनाम मासच जसा लोकां रुचे संतत;
ज्याची सुंदर अंगकांति गगना ऐसी सुनीलां दिसे,
त्याचें नांव महीतळीं नभं असें प्रख्यात झालें असे. ६
- तेव्हां उत्तरकोसलारव्यविषयीं पुत्रा नभाला नळ,

१. निषधराजाच्या कन्येच्या पोटीं. २. निषधनामक पर्वताप्रमाणें. ३. पुत्राच्या पराक्रमास.
४. गंभीर. ५. पुरद्वाराच्या अडसराप्रमाणें. ६. शत्रूस. ७. कुशाचा नातू. ८. समुद्रवल्-
यांकित पृथ्वीला. ९. निषधनामक राजा. १०. नल नांवाचा (हें कर्तृपद). ११. आपला
बाप. १२. हिरव्या चारीनें युक्त प्रदेश. १३. हत्ती. १४. श्रावणमासासारखा.
१५. नीलवर्ण. १६. नभ हें त्या राजपुत्राचें नांव व श्रावणमासाचेंहि नांव होय. १७. देशांत.

स्थापी राज्यपदीं स्वधर्मरत जो चित्तीं सदा निर्मळ;
हैं झाल्यावर मुक्तिसाठिं नृपती वृद्धापकाळीं मनीं,
होवोनी सुविरक्त जाउनि वसे एणांसवें तो वनीं. ७

[रथो.] पुंडरीक म्हणुनी त्या सुत, जाहला अतिशयें बलान्वित,
पुंडरीकगज अन्य हत्तिला, तेंवि हा रणिं अजिंक्य शत्रूला;
स्वर्गलोकगत तात जाहला, पुंडरीक सुत राज्जिय बैसला,
सेवि विष्णुस सदा रमाँ जशी, याहि भूमिपतिला भजे तसी. ८

[शा. वि.] झाला त्या क्षितिपालकास सुगुणी तो क्षेमधन्वा सुत,
जो कां शांत असोनि दक्ष अर्वनीं पृथ्वीचिया निश्चित;
ऐसें जाणुनि राज्य देउनि त्या भूपाल तो सत्वर,
जावोनी गहना वनांमधिं तपश्चर्या करी दुस्तर. ९

[शा.] देवांनीक ख्यात नामा त्यास, झाला पुत्र श्रेष्ठ भूमीपतीस,
सेनांचा जो अग्रगामी रणांत देवांशीं जो तुल्य होता जगांत. १०
केलें ऐसें नंदनें सेवनाला, कीं त्यायोगें पुत्रवान् तांत झाला;
भारी प्रेमा नंदनीं त्याच योगें, झाला सूनूँ तातवान् तत्प्रसंगें ११

[उ. जा.] जनार्वनाचा मग सर्व भार, टाकोनि पुत्रावरि त्या नृवरि;
यज्ञादि कर्मा करुनी स्वलोकीं, गेला कृती तो यजमानलोकीं. १२

[शा. वि.] देवांनीकतनूज जो मधुरवाक् विख्यात लोकीं असे,
त्यायोगें स्वजनापरी रिपुगुणीं मैत्री त्याची वसे;
जीं कां पावुनियां भयास हरिणें रानामधें धावती,
तींही मंजुळ वाणिनें वश नरा होताति हो निश्चिती. १३

१. मृगांबरोवर. २. पुंडरीक म्हणून एक दिग्गज आहे तो जसा इतर हत्तींना अजिंक्य आहे तसा हा शत्रूला अजिंक्य असा अन्वय. ३. लक्ष्मी. ४. रक्षणीं (पृथ्वीच्या). ५. देवानीकनामक. ६. बाप. ७. पुत्र. ८. जनरक्षणांचा. ९. यज्ञ करणारे ज्या लोकीं जातात त्या लोकीं (स्वर्गास). १०. देवनीकाचा पुत्र. ११. शत्रुसमुदायांत त्याची मैत्री वसे म्हणजे त्याच्या मधुर भाषणानें शत्रूही त्याला प्रेमानें वश झाले होते. ही गोष्ट ठीकच आहे, कारण जीं हरिणें मनुष्याला पाहून रानांत भयानें पळतात तींच हरिणें त्याच्या मंजुळ व गोड शब्दाच्या योगानें त्याला वश होतात असा अनुभव आहे. तरमात या राजाच्या मधुर भाषणानें त्याचे शत्रू त्यावर प्रेम करूं लागले हैं योग्यच होय.

त्याचें नाम अहीनगू म्हणुनियां होतें जगा ठावकें,
तो पाळी सकळा महीस, बळही बाहंत ज्याच्या निकें.
नीचाचा न करीच संग म्हणुनी होता युवा ही तरी,
त्याला दुर्व्यसनें न बाधिति, वसे सद्वासना अंतरीं. १४

चित्तज्ञ क्षितिपाल हा चतुर ही सिंहासनीं जें वसे,
बापानंतर, लोक मानिति जया प्रत्यक्ष विष्णू असें;
जे सामाँदि उपाय चार असती, तीहींच चाऱ्ही दिशा,
जिकोनी नरपाळ हा मिळविता झाला विशुद्धा यशा. १५

तो गेल्यावरि पारियात्र म्हणुनी विख्यात त्याचा सुत,
उच्चत्वे जगिं पारियात्रगिरिला जो हाटवी निश्चित;
संग्रामीं रिपु जिंकिले सकळही ज्याणें, तथा तत्वतां,
चित्तामाजि धरोनि भाव भजली ती राज्यलक्ष्मी स्वतां. १६

ज्याचा ऊर विशाल, तेंवि दृढ ही पाषाणपट्टापरी,
जो अत्यंत उदारशील, शिलें तो शोभे धरित्रीवरी;
ज्यानें बाणगणीं अरातिनिचया आयोधनीं जिंकिलें,
होई लज्जित तो तरी जर तथा कोणीं नरीं वर्णिलें. १७

ज्याचें चित्त उदार फारचि असे, त्यापारियात्राव्हयें,
पुत्रा देवुनि यौवराज्यपदवी झाला सुखी तो स्वयें;
कां कीं भूप जनां उवनास करितां कार्यामुळें आडती,
त्यायोगें सुखसाधनें असुनिही क्लेशा बहू पावती. १८

[स.] *मोठा सौंदर्यशाली म्हणुनि अतिशयें भोग्य नारीजनाला,
भोगोनी इंद्रियार्था नरपति जरि तो तृप्त नाहींच झाला;

१. तरुण असूनही. २. परहृद्गतार्थ जाणणारा. ३. साम, दाम, भेद व दंड असे चार उपाय शत्रूस वश करण्याविषयीं राजाला सांगितले आहेत. ४. पारियात्रनामक पर्वतासारिखा. ५. शिलनामक. ६. शत्रुसमूहा. ७. रणांत. ८. (कोणी मनुष्यानें त्याची स्तुती केली तर तो लज्जित होई). ९. जनाचें पालन करीत असतां.

* अथवा (वरील अर्थाचाच दुसरा श्लोक)—

[शा. वि.] रूपें सुंदर देखुनीच युवती भोगूं जया इच्छिती,
ज्याच्या मानसवृत्ति सर्व विषयां रात्रंदिनीं वांछिती;
ऐसा जो नृपती तथासहि जरा हारीतसे सत्वर,
रत्यर्हा नसतां स्वयें, कारितसे जी कां वृथा मत्सर.

तों त्या हारी जरा जे रतिसँ जरि नसे योग्य तत्रापि साची,
रत्यर्हा स्त्रीजनातें निरखुनि करिती होय ईर्ष्या वृथांची. १९

[इं. व.] उन्नाभ झाला सुत त्यास पाहे, नाभी जयाची बहु खोल राहे,
विष्णूपरी जो बहु शोभमान, भूपांचिया मंडळित प्रधान. २०

[शा.] त्याला झाला वज्रनाभाख्य पुत्र, इंद्रा ऐसें तेज ज्याचें विचित्र,
युद्धीं ज्याचा नाद विद्युद्रवाशीं, साम्या पावे पाळि तो भूमिकेशीं. २१
गेली जेव्हां भूप हा स्वर्गलोका, त्याचा सूनू बैसला राज्जिय देखा;
सेवी ज्याला भूमि ही रत्नजातें, ज्याणें युद्धीं मारिलें शत्रूवातें २२

[शा. वि.] तोही शंखणनामधेय नृपती प्रारब्धयोगें दिवीं^{१०}
गेल्यानंतर राजकार्य करिता झाला महा वैभवी;
भूपाळ व्युपिताश्वनामक विभू, नासत्यंतुल्याकृती,
जो ठेवी हययुक्तं सैन्य उदधीपाशीं स्वयें निश्चितीं. २३

[व. ति.] विश्वेश्वरांस पुजुनी बहुभक्तिभावं,
भूपाल तो तनय विश्वसहाख्य पावे,
जो क्षोणिच्या अवनिंफारचि दक्ष झाला,
लोकीं सुताकृति धरोनि पिताच आला. २४

[शा. वि.] सत्रीतिज्ञ नृपाळ विश्वसह हा जो अर्थिचिंतामणी,
त्याला पुत्र हिरण्यनाभ म्हणुनी विष्णवंश झाला जनीं;
ते दोघे मिळुनी रणीं निजबळें शत्रुप्रती मारिती
जैसे वायु आणीक अग्नि मिळुनी वृक्षां वनीं नाशिती. २५

१. क्रीडेस (योग्य नसे). २. रती करण्यास ज्या योग्य त्या स्त्रिया निरखून वृथा ईर्ष्या करिती झाली असा अन्वय. ३. या राजाला जरा आली म्हणजे तो म्हातारा झाला. एथें जरेवर स्त्रीत्वाचा आरोप करून इतर स्त्रियांच्या ईर्ष्येनेच जसें काय तिनें त्यास स्ववश केलें, स्वतां पाहिलें तर ती रत्यर्हाही नव्हती. अशा चमत्कारानें हें वर्णन केलें आहे. ४. या नांवाचा. ५. मुख्य. ६. विजेच्या शब्दाशीं (साम्या पावे). ७. शंखणनामक. ८. रत्नसमुदायाच्या योगें. ९. शत्रूतें. १०. स्वर्गास. ११. अश्विनीकुमारांसारिखा आकार ज्याचा. १२ (घोड्यांचें सैन्य समुद्रतीरीं ठेवी). १३. शिवाचीं प्रसिद्ध बारा ज्योतिर्लिंगें वेगवेगळ्या ठिकाणीं आहेत, त्यांत जें काशीक्षेत्रांत आहे, त्याला विश्वेश्वर असें म्हणतात. त्या विश्वेश्वराची आराधना या राजानें केली होती. १४. याचकांस इष्ट देण्या-त्रिपथीं चिंतामणीसारिखा. १५. विष्णूचा अंश.

होवोनीं जनिं मुक्तं संततिवशं पित्र्या ऋणापासुनी,
 अंतीं विश्वसहाय्य भूमिपति तो मोक्षास इच्छी मनीं;.....
 येई वार्धक तों सुतास अपुल्या सिंहासनीं स्थापुनी,.....
 देहा वल्कल वेढुनी नरपती तत्काळ गेला वनीं. २६

ज्यानें यज्ञ विधानयुक्त भुवनीं सोमादि संपादिले,
 ज्यानें उत्तरकोसलाय्य विषयां सत्रीतिनें पाळिलें;
 ऐशा त्याहि हिरण्यनाभविभुला कौशल्यनामा सुत
 झाला, जो नयनांस उत्सव करी चंद्रापरी अद्भुत. २७

ज्याची कीर्ति समस्त वेढुनि मही ती ब्रह्मलोकावधी
 गेली, तो विदित क्षितीश्वर असे कौशल्यनामा सुधी,
 ज्यानें ब्रह्मविदेन विरक्तमतिनें ब्रह्मिष्ठनाम्या सुता,
 राज्यां स्थापुनि अंतकालिं अपुल्या संपादिली ब्रह्मता. २८

वंशा भूषणभूत भूमिपति तो ब्रह्मिष्ठनामा असे,
 ज्याची संतति ही जगांत अवध्या स्तुत्यर्ह झाली असे;
 तो राजा असतां, अणूहि महिला बाधा नसे; या गुणें,
 आनंदें जनलोचनें भरुनियां येती सदा अश्रुनें. २९

भक्तीनें पितृसेवनें सुबहुलें जो पूज्य झाला असे,
 ज्याची आकृति फार सुंदर महा विष्णुप्रमाणें दिसे;
 ज्याचे लोचन पंकजच्छदजसे, त्यानेंचि पुत्राभिधें
 केला बापहि अग्रगण्य अवध्या तें पुत्रवंतांमधें. ३०

टोकोनी विषयांस तो सकळिकां घेई विरंक्तीप्रती,
 स्वर्गालागिंच गंतुकाम असता झाला तई भूपती;
 संपादूनि नृपाळ आत्मजवशें वंशस्थिती सादर,
 न्हावोनी नियमें त्रिपुष्कर^{१२}जलीं झाला स्वयें निर्जर^{१३}. ३१

१. संततिवशेंकरून पितरांच्या ऋणापासून मुक्त होऊन. २. ज्यानें सोमादि यज्ञ विधान-
 युक्त (यथाविधि) संपादिले असा अन्वय. ३. देशांस. ४. ब्रह्मलोक म्हणजे ब्रह्मदेवाचा
 लोक, ज्यास सत्यलोक असेंही म्हणतात. भूमीच्या वरील भागास जे सात लोक आहेत
 त्यांत हा सर्वाहून वरचा होय. ५. ब्रह्मवेत्त्यानें. ६. ह्या गुणामुळें (हा त्याचा गुण
 पाहून). ७. कमलपत्राप्रमाणें. ८. अवध्या पुत्रवंतांमध्ये हाच पुत्रवंत खरा असें यानें
 वापास केलें. ९. वैराग्य. १०. स्वर्गाप्रत (गंतुकाम असता झाला). ११ पुत्रांच्या
 योगानें १२. पुष्कर या नांवाचीं जीं तीन तीर्थे त्यांमध्ये (स्नान करून). १३. देव.

पुत्रस्त्री तनया पुंसीं प्रसवली ती पूर्णिमेच्या दिनीं,
ज्याचा वर्णहि पुष्परागमणिला आत्मीय तेजें जिणी;
बारावे दिवसींच पुष्यं अभिधा ज्याला जनें अपिली,
तारा ती दुसरी जणूं उगवली पुष्याख्य भूमंडळीं. ३२

तो पुत्राब्धय भूपती स्वतनया पुष्याभिधा तें धरां,
देवोनी मुनिजेमिनीस विनयें अपोनियां स्वांतरां;
त्यापासोनि शिकोनि योग मग तो जन्मं नये मागुती,
ऐसा हेतु धरोनि योग करुनी मुक्तीस गेला कृती. ३३

पुष्याचा मुलगा ध्रुवोर्पमितिला पावे जनीं तो सुधी,
जे कां शत्रु नमूनि राहति त्यां पीडा न देई कधीं;
त्यांशीं संधि करुनि मोडितं नसे सत्यप्रतिज्ञ प्रभू,
वापानंतर भूमिपाळ बसला राज्यावरी तो विभू. ३४

एणांच्या नयनासमान नयनें ज्याचीं बहू आयेंत,
तो भूमीपतिवर्य फार मृगयेमाजी असे जो रत;
त्याचा पुत्र सुदर्शनाख्य असतां लाहान चंद्रापरी,
चारू, त्या ध्रुवसंधिलागिं गहनीं मारी जिवें केसरी. ३५

ऐसा तो ध्रुवसंधिनाम नृपती स्वर्गास गेल्यावरी,
ज्यांना नाथ नसे अशा निरखुनी दीना प्रजा नांगरी;
मंत्र्यांनीं तंव एकचित्त करुनी त्या राजपुत्रा त्वरें,
सकेंतांत सुदर्शना बसविलें सिंहासनीं आदरें. ३६

[शा.] बालेंदूनें व्योमं शोभे नितांतं, किंवा शोभे बालसिंहें वनांतं;
किंवा वारी पद्मकोशें विराजे, तैसा हा या बालकें वंशें रजे. ३७

१. पुत्रनामक राजाची स्त्री. २. पौष मासांत. ३. पुष्य नक्षत्र हें मोठें पुष्टिकारक (वृद्धिकारक) होय असें फलज्योतिषकार म्हणतात. त्या नक्षत्राप्रमाणें हा राजा होता म्हणजे त्याच्या काळीं सर्व प्रजा सुखसमृद्धीनं युक्त होत्या. ४. नक्षत्र. ५. धरा म्हणजे पृथ्वी हिला देऊन. ६. व्यासानं चार वेदांचे चार वेगळे वेगळे शिष्य केले त्यांत ज्याला सामवेद सांगितला तो जैमिनी होय. ७. आपल्या मनाला. ८. ध्रुवाची उपमा. ९. तह. १०. शत्रूबरोबर केलेला संधि मोडीत नसे म्हणून त्याचें नांव ध्रुवसंधि होतें. ११. हरिणाप्रमाणें. १२. दीर्घ १३. श्रेष्ठ राजा. १४. चंद्रापरी चारू (सुंदर). १५. सिंह. १६. नगरवासी. १७. अयोध्येंत. १८. आकाश. १९. अत्यंत. २०. वनाचा मध्य. २१. उदक. २२. कमलकोशानें. २३. (हा वंश म्हणजे रामाचा वंश). २४. शोभे.

- [शा. वि.] त्यानें मस्तकिं रम्य मौलि धरिला तस्मात् पित्याशीं सम
होईल प्रभु हा, असें निजमनीं तें मानिती सत्तमं;
जैसा अल्पहि वारिवाँह गगनीं वायूप्रती पाउनी,
आशाँ सर्वहि वेढितो बहु जँवें, हें पाहिलेंसे जनीं. ३८
तेव्हां दिव्य करोनि वेष बसुनी तो बाळ हत्तीवरी,
माहोतीं धरिला जपूनि मिरवे जँ राजमार्गातरीं;
वर्षे पांचसहाच त्यास असती तत्रापि राजा असें,
जाणोनी सकळ प्रजागण तथा तें गौरवी बापसें. ३९
ज्याकालीं नरपाळबाळ अपुल्या सिंहासनीं तो बसे,
तें मोठें, व लघूच हा म्हणुनियां जागा रिकामी असे;
तत्रापि बहुतेज हेमसमं तें फांके तँनूचें जई,
तें व्यापूनि उरे तई सकलही सिंहासनाला तई. ४०
- [व. ति.] सिंहासनावरि बसे जंव तो कुमार,
भेटीस येति नृपती तंव थोरथोर
लाक्षारसें अरुण वर्ण पदे तयाचीं,
पीठा न पोंचति अंखूड म्हणोनि साचीं;
तेव्हां तथा मुकुट उंच करोनि चौजे,
ते वंदिती बहुत नम्रपणेंचि राजे,
होते मनीं बहुत नम्र तरी शिरांते,
उंचाविल्याविण उपाय नसेचि त्यांतें. ४१
- [शा. वि.] आहे हो लघु इंद्रनीळ तरिही पाहोनि तेजस्विता,
लोकीं त्यास महामणी म्हणति हें मिथ्या नसे पाहतां;
तैसा हा नरपाळ बाळ दिसला तेव्हां वर्ये अल्पही,

१. मुकुट २. साधु पुरुष. ३. मेघ. ४. दिशा. ५. वेगें. ६. राजकुमार. ७. राज्या-
भिषेकसमर्थीं हत्तीवर बसवून राजाला नगरांत मिरविण्याचा विधि उक्त आहे त्याला लक्षून
हें वर्णन आहे. ८. पांच-सहा वर्षांचें वय होतें तरी. ९. अल्पवयी असतांही त्याला
बापाप्रमाणें गौरविलें. १०. सिंहासन. ११. सुवर्णाप्रमाणें. १२. देहाचें (तेज). १३.
त्याच्या देहानें सिंहासन व्याप्त झालें नाहीं परंतु त्याच्या तेजानें सर्व सिंहासन व्यापून
आणखी पसरलें. १४. राजा सिंहासनावर बसला म्हणजे पाय टेंकावयास पीठ मांडिलें
असतें त्या पीठाला त्याचे पाय पोंचत नव्हते. म्हणून राजे लोकांस त्याच्या पायां
पडण्याकरितां मस्तकें उंच करावीं लागत. १५. कौतुकें.

- त्यालागीं पदवी मृषा नचि असे तेंवी महाराज ही. ४२
 ज्याच्या बाजुस सर्वकाळ विमळें सच्चामरें ऊडती,
 ज्याच्या सुंदर चंचलेहि झुलुपें गालावरी शोभती;
 ऐसा तो नरपाळवाळ हि वदे आज्ञा स्वकीयें मुखें,
 ती आसागरतीर भूमिवल्ल्यां कोणी न मोडूं शके ! ४३
- [मा.] कनकघटितपट्टें रम्य यद्गाल देख,
 विमल तिलक जेथें शोभलासे सुरेख;
 निजरिपुंवनितांची भालपट्टें विशालें,
 तिलकरहित केलीं याचि भूमीशबाळें. ४४
- [शा. वि.] याची कोमल अंग्याष्टि म्हणुनी जो भूषणानींच रे !
 भारीं पावतसे सुदर्शनविभू क्लेशास, हें तों खरें;
 तत्रापी क्षितिकार्यभार अवघा तो घेइ माथ्यावरी,
 ऐसा भूमिपती नसेचि दुसरा सान्याहि भूमीवरी. ४५
- हा पाटीवर अक्षरें शिकतसे तों थोर विद्वज्जन,
 याचे सन्निध राहती सतत जे तद्योग या होउन;
 आली नाहिं लिपी तरीहि सकला सत्रीतिच्याही फला,
 भूमीपाळकवाळ हा सुमतिमान् अल्पश्रमं पावला. ४६
- [इं. व.] “हा भूपती संप्रति बाल आहे, मातें बसाया उरें दीर्घ नोहे,
 पावेल हा प्रौढ दशेस जेव्हां आलिंगण्या योग्य दिसेल तेव्हां,”
- [शा.] लाजोनीयां श्री असें ती मनानें, छत्रांचीया साउलीच्या मिषानें,
 आलिंगी त्या बालभूमीपतीला, ऐसी वाटे कल्पना तें जनाला. ४७
- [पृ.] युंगोपम जरी नसे भुज अजून त्याचा स्वतां,
 न ज्यास पडले वण प्रकट मौर्विचे^{११} तत्वतां;
 न खड्ग धरिला असे, तरिहि पाल्न क्षोणिचें
 भुंजें करि तयेंचि हा शिशु म्हणोनि लोकां रुचे.^{१३} ४८

१. समुद्रतीरापर्यंत. २. सर्व पृथ्वींत. ३. सोन्याच्या पट्ट्यानें. ४. शत्रूंच्या स्त्रियांचीं.
 ५. (अर्थात् विधवा केल्या). ६. आंगकाठी. ७. पृथ्वीचा कारभार (याचें ओझें).
 ८. वक्षस्थळ. ९. राजछत्राची छाया लक्ष्मीच असते अशी प्रसिद्धि आहे (असं टीकेंत
 आहे). १०. जुगासारिखा (भुज). ११. धनुष्याच्या दोरीचे वण. १२. त्याच
 भुजानें. १३. आवडे.

न केवल शरीर त्या नृपतिचें तई वाढलें,
परी गुण कुलक्रमागतहि वृद्धिला पावले;
मुळीं बहुत सूक्ष्म तद्वपु तसेचि त्याचे गुण,
बरोबर अशा रिती सहज पावले वर्धन.

४९

[शा. वि.] केला मागिल जन्मि फार नियमें अभ्यास ज्यांचा पुरा,
त्या विद्या स्मरणासवें गुरुमुखें येती धरौधीश्वरा;
वेदांचें त्रय जें त्रिवर्गफलद, प्रख्यात शास्त्रें भलीं,
तैशा तो निज तीव्रवृद्धिविभवे साऱ्या प्रजा आकळी.

५०

विस्तारी वरचा विभाग तनुचा तो मानसें निर्भये,
केशांचा बुचडा कसोनि उजव्या जानूस दाबी स्वये;
डाव्या हातिं धनू धरोनि नृपती आकर्ण ओढी शर,
ऐसा शोभतसे, शिके जंव धनुर्विद्येस तो सादर.

५१

[स्र.] नेत्रांना पेय ऐसें मधुच युवतिंच्या, तेंवि कामस्वरूप,
वृक्षाचें पुष्प शोभे, अनुरतिलतिकेर्लागिं जें पत्ररूप;
सर्वांगव्यापि भूषा रुचिरतर अशी होय जें कां स्वभावे,
भूपाळाचा कुमार प्रथितगुण अंशा यौवनालागिं पावे.

५२

[शा. वि.] राजांच्या मुल्लिंच्या अधीं तसविरी दूतिव्रजे दाविल्या,
त्यांपेक्षांहि सुरूप भूपतनया तें मंत्रिनीं आणिल्या;
लक्ष्मी आणि धरौ अशा उभयतां होत्या जरी त्या स्त्रिया,
संतानार्थचि बायका करुनियां त्यांनीं दिल्या त्या तया.

५३

या प्रकारें श्रीकालिदासकृत रघुवंशनामक महाकाव्याच्या
गणेशशास्त्री लेले त्र्यंबककरकृत प्राकृतपद्यात्मक भाषांतरांतील
हा वंशानुक्रमवर्णननामक अठरावा सर्ग समाप्त झाला असे.

१. वृद्धि. २. स्मरण होतांच. ३. राजाला. ४. धर्मार्थ कामरूप फल देणारें. ५. वेदत्रय व शास्त्रें यांतें जसा आकळी त्याच प्रकारें प्रजाही आकळी म्हणजे स्वाधीन करी असा अन्वय. ६. विस्तारयुक्त करी. ७. धनुर्विद्या शिकतांना त्याच्या शरीराची स्थिति जशी होतसे त्या स्थितीचें या श्लोकांत वर्णन केलें आहे. ८. अनुरागरूपवल्लीला. ९. (युवतिनेत्रपेय असें मधुच, कामरूप वृक्षाचें पुष्पच अनुरागवल्लीचें पत्रच, सर्वांगव्यापी असा अलंकारच असें जें यौवन त्या यौवनातें राजपुत्र पावता झाला). १०. दृतींच्या समुदायानें. ११. पृथ्वी.

सर्ग एकोणिसावा

श्लोक

- [शा. वि.] जो तेजें ज्वलनासमान गमला त्या अग्निवर्णा सुता,
 ज्ञानिश्रेष्ठ सुदर्शनक्षितिपती स्थापूनि राज्यां स्वतां;
 साधाया परमार्थ वार्धक दशेमध्ये भवांच्या भयें,
 गेला सर्व ममत्व सोडुनि वनीं तो नैमिषांख्यां स्वयें. १
- क्रीडेच्या विहिरी तिथें विसरला तो पूततीर्थोदकें,
 दर्भाच्छादित भूमिनीं विसरला मोठे बिछाने निके;
 पर्णाच्या उटजांप्रती समजला तो राजसद्मापरी,
 टाकोनी फलवासना, नरपती ऐशा तपाला करी. २
- [पृ.] रिपुव्रज जिणूनियां सकलभूवंधू आयती,
 प्रसाधितचि देतसे नृपति आत्मपुत्राप्रती;
 म्हणोनि सहजें तिच्या करुनि पालना संतत,
 यथेष्ट नृपपुत्र तो तिस सुखें असे भोगित. ३
- [शा. वि.] मोठा कामुक अग्निवर्ण नृपती बैसोनि गादीवरी,
 कांहीं काळ करोनि राज्य, मग दे मंत्र्यांचिया तें करीं;
 होता तो तरणा म्हणोनि विविधक्रीडा स्त्रियांच्या सवें
 कीजे, यापरि वासना दृढ मनीं त्याच्या तई उद्भवे. ४
- त्यानें मेळविली विलास करण्यासाठीं वधूमंडळी,
 सारंग्या तबले तशींच दुसरीं वाद्यें सुरू जाहलीं;
 तेव्हां उत्सव उत्तरोत्तर असा सर्वप्रकारें चढे,
 कीं जो थाट अजी त्याहुनि उद्यां जास्ती घमंडी उडे. ५

१. अग्नीसारखा. २. संसाराच्या (भयानें). ३. कुरुदेशाजवळ एक मोठें नामांकित अरण्य आहे त्यास नैमिषारण्य असें म्हणतात. याच अरण्यांतून सूतानें शौनकादिक ऋषींप्रत पुराणें सांगितलीं. हें स्थळ मोठें पवित्र आणि येथें कलिकालाची बाधा होत नाही असें पुराणांत वर्णिलें आहे. हें स्थळ सांप्रत लखनौ प्रांतांत आहे असें सांगतात. ४. स्वकीय राजधानींत असतां जशा क्रीडेच्या विहिरी तशीं अरण्यांत तीर्थें, घरीं जसे बिछाने तशी वनांत दर्भाच्छादित भूमि, नगरांत असतां जसे राजवाडे तशी येथें पानाची झोपडी, याप्रमाणें तपश्चर्या करीत असतां या राजाला झालें. ५. पवित्र तीर्थांच्या उदकानें. ६. वैरिगण. ७. पृथ्वीरूप स्त्रीच. ८. (निष्कंटक केलेली पक्षीं अलंकृत)

राजाला विषयाविणें क्षणभरी ही राहवेना तदा,
एकांतीं वनितागणासह रमे तो भूपती सर्वदा;
व्हावें दर्शन आपणा नृपतिचें ऐसी जरी वासना
होती पौरजना, तरी नरपती तो त्यास भेटेचिना. ६

[रथो.] मंत्रिवर्ग वळवी जरी तथा, आत्मदर्शन जनास द्यावया,
वारितून पद मात्र दाखवी हेंचि दर्शन म्हणोनि सूचवी. ७

[शा.] प्रातःकालीं बालसूर्यप्रकाशें, होवोनियां स्पष्ट जें का विकासे,
शोभेचें ज्या मानिती मुख्य सद्म, जें नेत्रांतें सौख्य दे रम्य पद्म;
त्या पद्माचें पावला साम्य साचें, आरुण्यानें आपुल्या जो नखाचे,
त्या पादाला वंदुनी भृत्यलोक पृथ्वीनाथा सेविती सर्व देख. ८

[इं. व.] स्तनावघातें तरुणीजनाच्या, पंक्ती जिथें हालति पंकजांच्या,
तैशाचि ज्याच्या रतिगेहपंक्ती, यत्तोययोगें बहु गुप्त होती;
त्या वापिकेमाजि शिरोनि भूप, स्त्रियांसवें केलीं करी अर्मूप,
त्या केलियोगें निजमानसाला, आनंद त्याच्या बहुसाल झाला. ९

[शा. वि.] गेलें काजळ नेत्रिचें जळवशें, लाली तशी ओष्टिंची,
गेली सर्व धुपून, गर्दि जंव ती चाले बहू केलिची;
तें औपाधिक कांति गेलि मुखिंची, स्वाभाविकी राहिली,
त्या योगेंहि नृपाळवृत्ति वंधुनीं पूर्वीहुनि मोहिली. १०

ज्यांना फार सुगंध येइ असलीं मद्यें जिथें शोभती,
त्या पानस्थलिं शीघ्र जाइ वनिता घेऊनि तो भूपती,
रम्या पुष्पित पद्मिनीप्रति वशां घेऊन जातो कॅरी,
त्याची या नरपाळकास उपमा तें योग्य वाटे खरी. ११

भूपानें दिधला मुखासव पिती त्या अंगना हौसिनें,
तोही प्रीतमनेंचि पान करि तें जो त्या दिला स्त्रीजनें;
जैसा कां बकुलारव्यवृक्ष वनितादत्ताऽऽसवा वांछितो,
तैसा भूप वधूगणांपित अशा मद्या तई इच्छि तो. १२

१. खिडकींतून. २. (जो पाद आपल्या स्वकीय नखांचे आरुण्यानें म्हणजे लालीनें पद्माचें साम्य पावला) असा अन्वय. ३. चाकर लोक. ४. स्तनाच्या आघातानें. ५. क्रीडागृहांची पंक्ती. ६. ज्या वापिकांच्या पाण्यानें. ७. क्रीडा. ८. पुष्कळ. ९. अस्वाभाविक. १०. स्त्रियांनीं. ११. हत्तिणीला. १२. हत्ती. १३. त्या हत्तीची. १४. स्त्रियांनीं दिलेल्या सुरेला.

- उत्संगौवरि बैसुनी नृपतिच्या क्रीडावयालागुनी,
त्याकालीं नृपतीस योग्य गमल्या या मात्र दोषीजणी;
वीणा चित्तहरस्वरा व वनिता मंजुस्वैना तत्वतां,
या अंकीं वसती सदा नृपतिच्या, राहो न देती रितां. १३
- सोन्याचीं कटकें करांत हलती, माळा फुलांच्या गळीं,
वाघें वाजवितां स्वयें नरपती तालावरी चांगलीं;
नृत्याच्या समयीं अणूहि चुकतां भावामधें नर्तकी,
त्यांतें शिक्षक सन्निधानि असतां तो लाजवी भूप कीं. १४
- नृत्याच्या बहुत श्रमें निपजल्या घर्मावुनें तत्क्षणीं,
भालींचा तिलकांक नर्तकिंचियां गेला असें पाहुनी;
प्रेमें फुंकुनि आननास नृपती चुंबीतसे सादर,
या सौभाग्यवशें तयें हटविलें यक्षेशंदेवेश्वर. १५
- काहीं देखुनि वस्तु नूतन जरी तो सेवि तीतें पती,
“झाला तृप्त तरी न इच्छिल अम्हां,” घेवोनि ऐसी भिती;
अर्धा भोगाहि जाहला न, तंव त्या तत्काळ वेगें स्त्रिया,
तेथूनी अपुल्याकडे वळवुनी त्या आणिती राजया. १६
- जातां आवडत्या त्यजोनि दयिता वंचूनि त्या भूपती,
शिक्षा तत्क्षणिं कोपुनी करिति त्या भूपास ऐशौरिती;
अग्नीं अंगुलिच्या तिरस्कृति, तसें वक्रेक्षणें वीक्षण,
वारंवार धरोनि त्यास करिती त्या भेखलां बंधन. १७

१. विलासी पुरुष स्त्रियांवरुबर क्रीडा करीत असतां मद्यपान करितात तेव्हां पुरुषानें मद्याचा प्याला आपले मुखाला लावून थोडें मद्य आपण पिऊन अवशिष्ट स्त्रियांस पिण्यास द्यावें, स्त्रियांनींही आपलें उच्छिष्ट मद्य आपल्या प्रियास द्यावें असा संप्रदाय काव्यादिकांत आढळतो त्याला अनुसरून हें आसवपानाचें म्हणजे मद्यपानाचें वर्णन आहे. आणि तरुण स्त्रीनें मद्याचा चूळ तोंडांत घेऊन तो बकुल वृक्षाच्या बुध्यावर टाकिला असतां त्याला तत्काळ फुलें येऊन तो प्रफुल्लित होतो, असा कविवर्णनसंप्रदाय आहे; त्याला अनुलक्षून या श्लोकांत राजाला बकुलवृक्षाचा दृष्टांत दिला आहे. २. मनोहरस्वरा (वीणा ही एक). ३. मंजुलस्वरा (वनिता ही दुसरी). ४. रिकामा (अंक न राहों देती). ५. कडीं. ६. नाचाच्या. ७. नाचणारिणींच्या. ८. त्या राजानें ९. मागें टाकले. १०. कुबेर व इंद्र. ११. त्या आवडत्या स्त्रियांस वंचून जातां राजाला. १२. यापुढें सांगितलेल्या शिक्षा करीत असत. १३. बोटांनीं तिरस्कार. १४. भिवया चढवून वक्रदृष्टीनें. १५. अवलोकन. १६. वारंवार भेखलांनीं बंधन.

बुद्ध्या आडवसे नृपाळ रतिच्या रात्रीं तई त्याचिया,
 दूतीशीं विरहातुरा वदति त्या काकूळ्तीनें स्त्रिया;
 कीं त्यां भेटवुनी प्रियास अमुचें रक्षा गडे जीवन,
 ऐसी ऐकुनि दीनवाणि, विभुचें संतोष पावे मन. १८

राण्यांच्या सह संगमांत असतां भूमीपती निश्चित,
 झाल्या दुर्लभ नर्तकी म्हणुनि तो होवोनि उत्कंठित;
 स्वेदें अंगुलितूनि खालिं निसरे काडी, तरी काढुन,
 त्यांचें चित्र जसें तसें करितसे तो जीवसंधारण. १९

प्रेमें गर्वित जाहल्या सवति त्या तो द्वेष वागे मनीं,
 झाला कामहि दीप्त फार, असल्या या दोनही हेतुनीं;
 ऐषा टाकुनि त्यांस नेउनि घरीं कामोत्सवाचे मिसें;
 राण्या साधुनि घेति कार्य अपुलें जें धारिलें मानसें. २०

प्रातःकालिं नृपाळ येऊनि घरीं भेटे स्त्रियांलागुनी,
 होती खिन्न मनीं तनूस रतिचीं चिन्हें बहू देखुनी;
 सांत्वी सादर त्यांस तों पडुनियां त्यां नर्तकींची स्मृती,
 सोडी सांत्वन, ही कृती बघुन त्यां तापा पुन्हा पावती. २१

स्वप्नीं वृत्त वदे जई नृप सपत्नींचें तई त्याप्रती,
 तोंडानें नचि बोलतां कृतिवशें धिक्कारिती यांरिती,
 अश्रू गाळुनि चादरीवरि वधू त्या बांगड्या फोडिती,
 क्रोधें पाठ नृपाकडे करुनियां तें दूरही नीजती. २२

दूती भूमिपतीप्रती सविनया नेती लतामंदिरीं,
 पुष्पांचीं शयनें जिथें रचियलीं उंचुंग मंचांवरीं;
 स्वीयांतःपुरिंच्या जनास भिउनी कांपे जरीं अंतरीं,
 भोगी भूप यथेष्ट रात्रिं बटकी बोलाउनी सत्वरी. २३

“जी कां इष्ट तुम्हा, तिचीच अभिधा मातें मिळाली तरीं,
 तीचें भाग्य मिळो म्हणोनि निपजे वांछा मला अंतरीं;

१. त्या प्रियास. २. जीव. ३. घाम आल्यामुळें बोटांतून काडी निसरे तरी त्या काडीनें त्यांची तसवीर जसी तसी कष्टानें काढून तो आपला प्राण वांचवी असा अर्थ.
 ४. राजास. ५. त्या राजाला. ६. ज्यांचें सांत्वन राजानें आरंभिलें होतें त्या स्त्रिया.
 ७. पुढें सांगितल्याप्रमाणें. ८. उंच. ९. पलंगावर.

लोभाविष्टपणा मना किति बरें माझ्या !” असें भूपती,
नांवातें चुकतां स्त्रिया नरपतीलागीं तई बोलती. २४

आली चादरिला गुलाल शिरिंचा लागोनि लाली भली,
माळा ही चुरडोनि गेलि, कटिची सन्मेखला मोडली;
लाखेचा रसही तिथें दिसतसे, या व्यक्त चिन्हामुळें,
भूषें भोगियल्या स्त्रिया पॅरिपरी हें स्पष्टतेनें कळे. २५

पायांला अलिता स्वतां नरपती लावी स्त्रियांच्या जई,
त्याचें व्यग्र बहूत होय मन तें न स्वस्थ राहे तई;
कां कीं, रम्य नितंबयुक्त जघनें जेथील वस्त्रें ढिलीं,
झालेलीं निरखून तें नृपतिची दृष्टी बहू वेधली. २६

जाई चुंबन घ्यावयास तंव त्यां मार्गें मुखा सारिती;
नीवीला कर घालितांचि हिसका त्याला बळें मारिती,
ऐसे सर्व निवृत्ति हेतु असतां स्त्रीसंगवांछा त्या,
त्याकाळीं उलटी प्रवृत्त करिती झाली बहू राजया. २७

एकांतीं प्रियकामिनी बसुनियां अंगावरी रम्य तीं,
चिन्हें जीं रतिचीं सुदर्पणतलीं पाहावया लागती;
तेव्हां मस्करिसाठिं पाठिसि उभा राहोनि हास्या करी,
त्याचें तें प्रतिबिंब देखुनि वधू त्या लाजती अंतरीं. २८

*रात्रींच्या अवसानिं भूप शयनांतूनीं उठे तो जई,
नारींचा समुदाय भूमिपतिला प्रार्थीं असें तो तई;
कीं, “हे नाथ पदद्वयास अमुच्या ठेवोनि पायांवरी,
कंठा वेष्टुनि बाहुनीं दृढ अम्हां द्या चुंबना सत्वरी.” २९

राजा यौवनशालि तो तनुवरी भूर्पाल्वेषा धरी,
आदर्शांत विलोकि जों स्वतनु ती इंद्राहुनी गोजिरी;

१. माझ्या मनाला हा केवढा लोभाविष्टपणा बरें (असा अन्वय). २. नानाप्रकारांनीं (हे प्रकार टीकेंत स्पष्ट केले आहेत). ३. स्त्रिया. ४. लुगड्याच्या गांठीला. ५. (प्रिय स्त्रिया एकांतीं बसून अंगावर उठलेलीं चिन्हें दर्पणांत पाहावया लागती, तेव्हां आरशांत राजाचें प्रतिबिंब पाहून लाजती असा अर्थ). * “प्रातःकालिंच भूमिपाळ” असें पाठांतर. ६. अंतीं. ७. अंगावर. ८. राजवेष्टा.

तैसा तोष न होय चित्तकमलीं तैं भूपतीला तथा,
जैसा होय वपूवरील रतिच्या चिन्हांस देखोनियां. ३०

मित्रांच्या करितां म्हणोनि नृपती बाहेर तो जावया,
होई सिद्ध, तई त्यास वदती नारी त्यजोनी भया;
“हे अत्यंत शठा, अम्ही समजलों जाशी पळोनी खरें,”
ऐसें बोलुनि त्या कचीं धरुनियां आकर्षिती त्या करें. ३१

भूपाच्या बलवद्रतिश्रमवशें जें ग्लान होती स्त्रिया;
विश्रांत्यर्थ भुजांतरीं निजुनियां आलिंगिती त्या प्रिया;
जी, शोभे विभुच्या विशाल सुभगा वक्षस्थलाच्या तटीं,
ती जाई कुचघर्षणें निघुनियां तैं चंदनाची उटी. ३२

रात्रीं गुप्त फिरे जना न कळतां रत्यर्थ भूमीपती,
दूती शोधुनियां तई नृपतिला नारीप्रती दाविती;
त्याला होउनि आडव्या पथिं वधू, “हे कामुका यापरी,
चोरोनी फिरसी कुठें” वदुनि हें ओढून नेती करीं. ३३

[शा.] नारीस्पर्शें सौख्य पावे नितांत, ज्योत्स्नायोगासारिखें भूमिकांत,
रात्रीं जागे वासरीं घेई झोंप, ऐसा पावे कैरवौपम्य भूप. ३४

[शा. वि.] झाले सक्षत ओष्ठ अग्रदंतीं, मांड्या नखांनीं तशीं,
पांवे^१ आणिक तंबुच्या मग तैयां दुःखा न देती कशा ?
ऐसें आत्मविलोकनें सुचविती राजास गाणारिणी,
नेत्रांची छवि तीहि मोहित करी भूमीपतीलागुनी. ३५

गाणें नृत्य व भव ही शिकवुनी वारांगनातें स्वतां,

१. अंगावरील रतिचिन्हें आरशांत पाहून राजाला जसा आनंद झाला तसा इंद्रापेक्षांही सुंदर असें आपलें रूप पाहून झाला नाहीं असें श्लोक्तात्पर्य. २. मित्रकार्यार्थ म्हणून तो बाहेर जावयास लागला असतां अरे शठा, तूं पळून जातोस असें म्हणून त्या त्याला केश धरून ओढिती असा भाव. ३. वक्षस्थलीं. ४. अत्यंत. ५. चांदिष्यानें सुख होतें तसें. ६. राजा. ७. रात्रीं जागरण व दिवसा निद्रा यामुळें चंद्रविकासी कमलांची उपमा भूप पावे असा अर्थ. ८. क्षतयुक्त. ९. पुढल्या दांतांनीं. १०. ओष्ठाप्रमाणें सक्षत. ११. सनईसारिखीं तोंडानें वाजविष्याचीं वाद्यें (आलगुजी). १२. ओठांला (पांवे) आणि मांड्यांना (तंबुच्या).

एकांतस्थलिं त्यां सुशिक्षित करी कौतूहलें तत्वतां;
मित्रांसन्निध आणवोनि मग त्यां दावोनि त्यांचा गुण,
ऐणें इच्छि पराभवूं सुकुशलां तो शिक्षकांलागुन. ३६

[भु. प्र.] कुड्यांच्या फुलांच्या सुमाळा गळ्यांत, कळंबांर्गजानें तनू ज्याचि कांत,
असा वृष्टिकाळीं करी तो विहार, कृतीच्या नगीं नाचती जेथ मोर. ३७

[शा. वि.] प्रेमाच्या कलहें रूसूनि निजल्या जें पाठमोच्या स्त्रिया,
त्यांची तें समजाविशी न करणें हें योग्य वाटे त्या;
तो मानी मनिं कीं, 'अतां भिडनियां मेघांचिया गर्जिता,
आपोआप मिठ्या गळ्यांत मम हो या घालतील स्वतां.' ३८

[भु. प्र.] हिमाची व्यथा ती न व्हावी म्हणोनी, गृहें झांकिलीं नूतनां चांदव्यांनीं,
शरद्रात्रिं तो स्त्रीरतीच्या श्रमाला, हरी भूपती सेवुनी चांदिण्याला. ३९

[शा. वि.] हंसाळी रशनां जिलां, पुंलिन ही जीचें नितंबस्थल,
ऐसी ती सरयू मनोहर जिचें वारीच वस्त्रांचल;
कांतेचा अनुकार ती करितसे, जाणोनि ऐसें मनीं,
*सौधाच्या खिडकींतुनी नृप तिला पाहे उभा राहुनी. ४०

हेमंतीं उपयुक्त वस्त्रनिवहीं, शब्देंहि वस्त्रांचिया;
पट्ट्यांनीं कटिच्या, तसा परिमळें कस्तूरिधूपाचिया;
आकर्षीं वनितासमूह सुभग क्षोणीपतीला त्वरें,
जो^{१०} सोडोनि निच्या बहू अवडिनें बांधी स्वकीयें करें. ४१

ज्यांच्या अंतरिं वायुचा लव नसे ऐशा गृहाभ्यंतरीं,
ज्यांचीं निश्चल दीपरूप नयनें तेजें बहू साजरीं;
यावन्मैथुनभेद सेवन करायाला सुयोग्या तशा,
त्या झाल्यां शिशिरीं, नृपाळरतिच्या साक्षी प्रशस्ता निशा. ४२

*आम्राला मलयानिलें नवदलें मोहोरही नूतन,

१. कौतुकानें. २. कळंबाच्या फुलांतील रजानें. ३. कृतीनें केलेल्या डोंगरावर ४. हंसाची पंती. ५. मेखला. ६. ज्या सरयूला. ७. वाळवंट. ८. अनुकरण. * 'वाड्याच्या' असें पाठांतर. ९. कस्तूरीच्या धूपाच्या (परिमळें). १०. जो क्षोणीपती (राजा) जो राजा आवडीनें स्त्रियांच्या निच्या आपल्या हातानें सोडून बांधितसे असा अर्थ. ११. मैथुनाचे सर्व भेद. १२. शिशिर ऋतूंत. १३. राजाच्या क्रीडेच्या (साक्षी). * 'आंव्याला' असें पाठांतर. १४. नवीं पानें.

आला, देखुनियां वसंतसमयीं रोषास त्या टाकुन;
सोसेना प्रियविप्रयोग म्हणुनी होवोनि अत्यातुरा,
भूपाला स्वयमेव त्या विनविती जोडोनि दोनी करा. ४३

अंकीं धेउनियां प्रिया नरपती दोलेवरी बैसुनी,
घे झोंके जंव रज्जु सोडुनि बहू तो सेवकाहातुनी;
भीतीचेनि मिषें बळें कवळिती भूपास त्या बाहुंनीं,
ऐसें तो वनिताँस्वयंकृतभुजाश्लेषास भोगी जनीं. ४४

उंचा चंदन घांसुनी स्तनयुगालागीं उट्या लाविती,
मोत्यें गुंफुनि भूषणें सुरुचिरें आंगावरी घालिती,
रत्नांनीं युत मेखला स्वजघनीं सौख्यावहा बांधिती,
ऐसा वेप करोनि कामिनि त्या ग्रीष्मीं नृपा सेविती. ४५

[भु. प्र.] फुलें पाटलाचीं नवीं आम्रपानें, करीं घालुनी तो करी मद्यपानें;
कमी काम जो ग्रीष्मकालीं स्वभावे, अशानें नृपाचा बहू वृद्धि पावे. ४६

[शा. वि.] कामाधीन असा नृपाळ असतां कामें दुर्जां सोडुनी,
झाला इंद्रियलालनीं रत सदा तो भूपचूडामणी;
एकैका ऋतुचे विलास असती जे वेगळे वेगळे,
ते भोगोनि नरेश्वरें ऋतु सहाही या रिती काढिले. ४७

कामें मत्त असा * तरी न नृपती त्याच्या वरी उठले,
कां कीं हा बलवान् असें समजुनी ते भीतिला पावले;
झाला ग्लान परंतु भूपति गदें स्त्रीसंगजन्यें तसा,
होई क्षीण कलनिधी अतिशयें तो दक्षशापें जसा. ४८

स्त्रीमद्यादि कुपथ्य वैद्य जरि त्या सोडावया सांगती,
होई त्या अपकार दृष्ट, तरि तो एकेचिना भूपती,
संसारांत मनुष्य गोडविषयीं जो आकळिला असे,
त्यापाँसोनि त्या पुन्हा वळविणें हें कृत्य सोपें नसे. ४९

१. वसंत ऋतूंत. २. प्रियांचा वियोग. ३. हिंदोळ्यावर (बसून झोंके घेई). ४. स्त्रियांनीं आपण होवोन दिलेलें आलिंगन यास (भोगी). ५. ग्रीष्मकालीं. ६. पाटलाचीं फुलें, आंब्याचीं पानें हातानें मद्यांत घालून तो पान करी. * 'तथापि न अरी' असें पाठांतर. ७. रोगानें. ८. स्त्रीसंगापासून झालेल्या (गदें). ९. चंद्र. १०. दक्षाच्या शापानें. ११. स्वादू विषयांनीं. १२. त्या दुष्ट विषयांपासून.

- झालें तोंड फिकें, तसा स्वर निघे तें क्षीणं कंठांतुनी,
घाली अल्पचि भूषणें, गमनही यष्ट्याँदि आलंबुनी;
होती स्त्रीविरही नरास असलीं जीं कां जनीं लक्षणें,
तीं झालीं तंव अग्निवर्णनृपतीलागीं क्षयव्याधिनें ५०
- दर्शाचे समयीं क्षयिष्णुविधुनें आकाश तें कीं जसें,
ग्रीष्मीं तोय सुकूनि पंकचि उरे ज्याचाँ तळें तें जसें;
ज्योती फारचि सूक्ष्म होउनि पहा चाडें दिव्याचें जसें,
तैसा राघववंश या नृपतिच्या योगें जनाला दिसे. ५१
- [मा.] गडबड जंव कांहीं भूपतीची दिसेना,
प्रकृतिविषयिं त्याच्या येइ शंका प्रजांना;
“ करि जपतप गुप्तस्थानिं पुत्रार्थ थोर,”
करिति कथुनि ऐसें मंत्रि शंकेस दूर. ५२
- [शा. वि.] त्या भूमीपतिला अनेक वनिताँ होत्या तरी संतती,
लोकीं तो नृप विद्यमान असतां झाली न एकीप्रती;
वैद्याचे बळ खुंटलें क्षयगदें ऐसी तनू व्यापिली,
कीं, दीपाँ पवनें तशी नृपतिला तेणें अवस्था दिली. ५३
- [शि.] असा स्वर्गीं गेल्यावरि नृपति रोगोपशमनीं,
असे कांहीं शांती, प्रकट असि वार्ता उठउनी,
गृहाऽरामीं मंत्री दहन तनुचें गुप्तरितिनें
पुरोध्यांच्या हस्तें करिति तंव अंत्येष्टिविधिनें. ५४
- [शा. वि.] ज्ञाते पौर व मंत्रिवर्ग अवघे एकत्र ते जाहले,
आहे गर्भवती नृपाळमहिषी चिन्हीं तिहीं जाणिलें;
तेव्हां ती शुभगर्भलक्षणवती भूमीपतीची प्रिया,
राज्यश्रीप्रति पावली झटकरी त्या सार्वभौमाचिया. ५५

१. (हें स्वराचें विशेषण). २. काठीवगैरे. ३. ज्या तळ्याचा. (पंक म्हणजे चिखल मात्र उरतो तें तळें जसें). ४. स्त्रिया. ५. दिव्याला वारा जशी अवस्था देतो म्हणजे मालवून टाकितो तसें क्षयरोगानें त्यास केलें (नाहींसें केलें). ६. (रोगाचें शमन करणारी असी कांहीं शांती आहे म्हणून वार्ता उठवून वाड्यांतल्या वागांतच त्याचें दहन केलें असा भाव). ७. वाड्यांतील वागांत. ८. उपाध्यायाच्या. ९. सार्वभौम राजाच्या राज्यश्रीप्रत पावली असा अन्वय.

भर्त्याच्या विरहामुळें अतिशयें शोकार्त झाली प्रिया,
तन्नेत्रोष्णजलें बहूत निपजे संताप गर्भा त्या;
स्वर्णाचे घट शीतवारियुत जे तींहीं महा उत्सवें,
झाला जें अभिषेक, तें सकळ तो संताप त्याचा निवे.

५६

[मं. का.] होवो कालीं प्रसव म्हणुनी इच्छिती लोक सारे,
त्यांतें श्रेयस्कर बहु असें बीज पोटांमधें रे;
वर्षाकालीं जसि वसुमती, त्यापरी राजपत्नी,
गर्भा दिव्या उदरिं धरि, ज्या रक्षिती सर्व यत्नीं.

५७

[शा. वि.] शोभे श्रीयुत ती नृपाळमहिषी तें भर्तृसिंहासनीं,
मोटे वृद्ध व बुद्धिवंत असल्या युक्ता सदा मंत्रिनीं;
पाळोनी अवध्या प्रजा नयवशें ठेवी त्यां तोषित,
चाले शासनही तिचें सकल भू गोलांत अव्यार्हत.

५८

ज्याचा तात असे सदाशिव कृती, माता सती पार्वती,
गांव त्र्यंबक हें गणेश अभिधा लेले उपाख्याहि ती,
त्यानें ज्या रघुवंश नाम रुचिरा काव्यास यत्नें महा
केलें प्राकृत, सर्ग त्यांतिलच हा एकोणिसावा पहा ॥ १ ॥

इति श्रीकालिदासकृत रघुवंशनामक महाकाव्याच्या गणेश-
शास्त्री लेले त्र्यंबककरकृत मराठी पद्यात्मक भाषांतरांतील
अग्निवर्णशृंगारवर्णनात्मक एकोणिसावा सर्ग समाप्त झाला असे.

१. पृथ्वीच्या पोटांमध्ये लोकहितकर जसें बीज धारण करते तशी राणी दिव्य गर्भ उदरांत धरती झाली. २. लक्ष्मीयुक्त (ग्रंथाच्या शेवटल्या सर्गाचें हें शेवटील पद्य म्हणून हा श्रीशब्द येथें मंगलार्थही होय असें जाणावें). ३. राजपत्नी. ४. नवऱ्याच्या सिंहासनावर. ५. म्हाताऱ्या व बुद्धिमान अशा मंत्र्यांनीं युक्त. ६. नीतीच्या योगानें. ७. आज्ञा. ८. अकुंठित.

ग्रंथकर्त्याची प्रार्थना

श्लोक

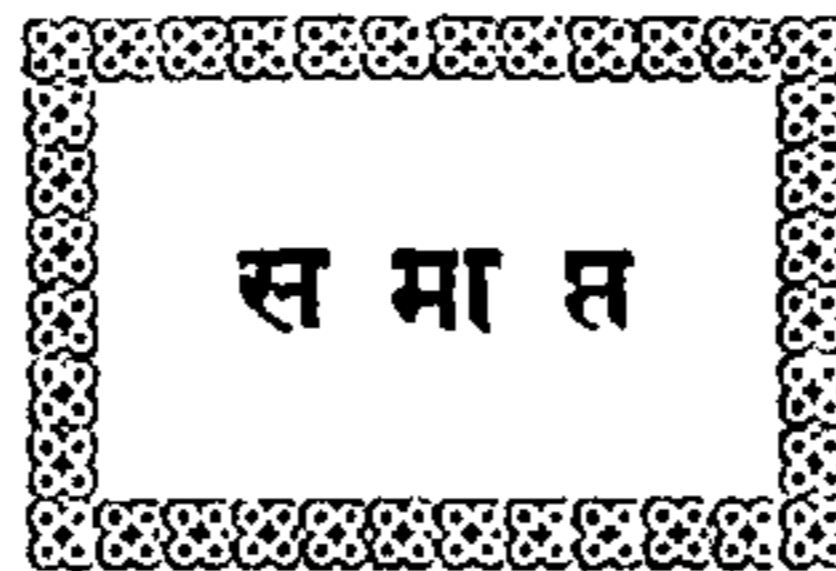
- [स्र.] आर्यवर्तांत झाला, कवि मुकुटमणी कालिदासाख्य ज्याची,
सत्कीर्ती भूमिगोलावरि फडफडते, जेंवि शुभ्रा ध्वजाची;
त्यानें वंश क्रमानें रघुनरपतिचा वर्णिला संस्कृतांत,
त्या काव्यालागिं लोकीं बुधजन गणिती श्रेष्ठ काव्यत्रजांत. १
- [शा. वि.] ज्याचा तात असे सदाशिव सुधी माता सती पार्वती,
गांव त्र्यंबक हें गणेश अभिधा लेले उपाख्याहि ती;
त्यानें संस्कृत काव्य तें उतरिलें भाषांतरीं प्राकृती,
दोषा टाकुनि याचिया गुणलवा घेवोत ते जे कृती. २
- [व. ति.] दोषांकडे नचि विलोकुनि मत्कृतीस,
स्वीकारितील जरि पंडितवर्य तीस;
जावोनि शीण अणखीहि असेच कार्य,
कीजे असें मम मनीं निपजेल धैर्य. ३

आर्या

सतराशें अठ्याण्णव शककालीं चैत्र शुद्ध नवमीला;
गेला श्रीशदयेनें निर्विघ्न ग्रंथ हा समाप्तीला. ४

आर्या

अठराशें पांच शकीं प्राकृत रघुवंश रामनवमीला;
निर्णयसागरमुद्रणयंत्रेशें छापवून संपविला.

श्री

दशरथमृगया

ह्या नांवाचा रघुवंशांतील नवम सर्ग

ह्याचें

समश्लोकी प्राकृत भाषांतर

गणेशशास्त्री लेले त्र्यंबककर

ह्यांनीं केलें

तें

मुंबईत

“ निर्णयसागर ” छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केलें.

ह्यांत थमकालंकार आणि वृत्तवैचित्र्य हीं मुळांतल्याप्रमाणें साधण्याविषयीं प्रयत्न केला आहे.

प्रस्तावना

कांहीं दिवसांपूर्वी आम्ही रघुवंश नामक प्रसिद्ध संस्कृत काव्याचें दक्षिणा प्रैश् कमिटीच्या सूचनेवरून मराठी पद्यात्मक भाषांतर केलें ही गोष्ट पुष्कळांस कळली आहेच. आतां कोणत्याही ग्रंथाचें भाषांतर म्हटलें म्हणजे त्यांतील अर्थ एके भाषेतून दुसऱ्या भाषेत उतरणें होय. आम्ही रघुवंशाचें भाषांतरच केलें, तेव्हां तें अर्थात् या नियमाप्रमाणेंच झालें. आणि ज्यापेक्षां त्या समग्र काव्याचें भाषांतर केलें, त्यापेक्षां त्यांतल्या नवव्या सर्गाचेंही भाषांतर तसेंच झालें म्हणजे त्याचा अर्थ मात्र संस्कृतांतून मराठींत उतरला गेला ही गोष्ट अर्थसिद्धच आहे.

अलीकडे आम्ही त्या नवव्या सर्गाचें आणखी समश्लोकी भाषांतर रसिकजनांच्या प्रीत्यर्थ तयार केलें आहे, त्याविषयीं कांहीं माहिती देणें आणि सूचना करणें अवश्य वाटल्यावरून त्या पुढें देतो :—

संस्कृत पंडितांनीं काव्याचे तीन भेद कल्पिले आहेत : (१) ध्वनि, (२) गुणीभूत व्यंग्य आणि (३) चित्र. यांसच अनुक्रमें उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ असें म्हणतात. त्यांत ध्वनि म्हणजे ज्यांत वाच्यार्थापेक्षां व्यंग्यार्थाला प्राधान्य असतें तें. गुणीभूत व्यंग्य म्हणजे ज्यांत वाच्यार्थ गौण किंवा अप्रधान असतो तें आणि चित्र म्हणजे ज्यांत व्यंग्यार्थ असून अलंकारांचा मात्र चमत्कार असतो तें. चित्रनामक काव्याचे दोन भेद आहेत : (१) अर्थचित्र आणि (२) शब्दचित्र. यांतून पहिल्या भेदांत उपमा, रूपक इत्यादि अलंकारांचा, आणि दुसऱ्या भेदांत अनुप्रास, यमक इत्यादि शब्दालंकारांचा चमत्कार असतो. जें काव्य व्यंग्यप्रधान असून त्यांत आणखी अर्थालंकार आणि शब्दालंकार यांचा चमत्कार असतो तें काव्य फारच उत्कृष्ट होय असें जाणावें.

काव्य कितीही चांगलें असलें तरी त्याच्या श्रवणसमकाल म्हणजे तें ऐकण्याबरोबर जो आनंद होतो, तो त्याच्या शब्दरचनेच्या योगानेंच होतो. अर्थाच्या योगानें जो आनंद होतो, तो त्याच्या मागून विचाराअंतीं होतो यांत संशय नाहीं. फार तर काय पण काव्य नीरस असलें तरी त्यांत शब्दलालित्य असलें तर तें देखील श्रवणसमकाल लोकांच्या मनास संतोष देतें. मग तें सरस असलें तर संतोष देईल हें सांगावयास नकोच. स्त्रीच्या अवलोकनानें तरुण पुरुषाच्या मनाला जो मोह होतो, तो तारुण्यलावण्यादिक जे तिचे बाह्य म्हणजे

देहासंबंधी गुण, त्यांच्याच दर्शनसमकाल होतो; मग तिचे चातुर्य रसिकत्वादिक जे अभ्यंतरचे म्हणजे आत्मसंबंधी गुण ह्यांच्या योगाने संतोष होणे, तो दर्शनानंतर सहवासादिक योगाने त्या गुणांचा अनुभव आल्यावर होतो. तसाच काव्यापासून श्रवणसमकाल जो आनंद होणे, तो त्याचा देहरूप जो शब्दसंघात त्याच्या योगानेच होतो; आत्मरूप जो रस त्याच्या योगाने आनंद होतो तो त्याच्या मागून होतो, ही गोष्ट उघड आहे.

अनुप्रास (वर्णावृत्ति), यमक (वर्णसंघातावृत्ति), पद्मबंध छत्रबंध वगैरे बंधरचना, इत्यादि शब्दालंकार प्रसिद्धच आहेत त्याप्रमाणेच छंद म्हणजे पद्याच्या चाली ज्यांस वृत्त असे म्हणतात, हाही नियताऽअक्षरगणघटित किंवा नियतमात्रागणघटित शब्दरचनेचाच एक मनोहर प्रकार आहे. या छंदाची योग्यता वेदामध्ये देखील वर्णिली आहे ही गोष्ट वेदवेत्त्यां पंडितांस विदित आहेच. प्रस्तुत लोकांमध्येही छंदाचे माहात्म्य फारच आहे, इतके कीं एखादे वाक्य केवळ छंदोबद्ध असले म्हणजे त्यास कविता म्हणतात ! गद्यरचना सुंदर असली तरी तीस कविता म्हणत नाहीत ! संस्कृत आणि प्राकृत परमार्थ-संबंधी ग्रंथ देखील छंदोबद्ध आढळतात. सर्व ऋग्वेद छंदोबद्ध आहे. मुकुंदराज, ज्ञानेश्वर, रामदास, तुकाराम, यांचे ग्रंथ छंदोबद्धच आढळतात. सारांश शब्दचमत्कार असण्याचे जेथे तादृश अगत्य किंवा प्रयोजन दिसत नाही, त्या पारमार्थिक ग्रंथांत जर हे चमत्कार आढळतात, तर केवळ लोक-रंजनार्थच केलेले जे नाटकादि ग्रंथ त्यांत हा चमत्कार असणे आवश्यक होय हे उघडच आहे.

पुराणे छंदोबद्धच आहेत. त्यांतही शब्दचमत्काराकडे लक्ष असल्याचे दिसून येते. श्रीमद्भागवतांत रासोत्सवप्रसंगीं

जयति तेऽधिकं जन्मना व्रजः श्रयत इंदिरा शश्वदत्रः हि ॥

दयित दृश्यतां दिक्षु तावकास्त्वयि धृतासवस्त्वां विचिन्वते ॥ १ ॥

इत्यादि गोपीगीत म्हणून प्रसिद्ध अध्याय आहे तो एके मनोहरछंदांत निबद्ध असून प्रत्येक चरणांत पहिले व सातवे हीं अक्षरे समान आणून अनुप्रास साधला आहे. तसेच यांत कांहीं बंधरचनाही साधली असल्याचे ऐकण्यांत आहे. असेच,

श्रुत्वा गुणान्भुवनसुंदर शृण्वतां ते ।

निर्विश्य कर्णविवरैर्हरतोऽङ्गतापम् ॥

इत्यादि श्रीकृष्णाप्रत रुक्मिणीनें लिहिलेली पत्रिका (पत्र) ही एके प्रकारच्या सुंदर वृत्तामध्ये निबद्ध आहे.

याप्रमाणें पुराणामध्येही कोठें रस, कोठें वक्ता, कोठें वाच्य, कोठें प्रबंध, यांच्या संबंधानें अनुगुण व उचित अशी सुंदर शब्दरचना असल्याचें दिसून येतें.

अर्थ साधारण असला तरी छंद व अनुप्रास इत्यादि शब्दरचना-चमत्काराच्या योगानें त्याला फार शोभा येते. जसें :—

“हटातटानें पटा रंगवुनि जटा धरिशि कां शिरीं,”

“मठाची उठाठेव कां तरी.” (रामजोशी)

या वाक्याचा अर्थ म्हटला म्हणजे ‘वळेंच जोग घेऊन गोसावी बैरागी व्हावें, मग प्रपंचाची खटपट कशास करावी?’ इतकाच आहे. परंतु ह्याच साधारण अर्थाला जेव्हां जोशीवोवांनीं लावणीच्या मनोहर छंदानें आणि ‘टा’ व ‘ठा’ ह्या वर्णांच्या आवृत्तिरूप शब्दालंकाराच्या भूषणांनीं भूषित केलें, तेव्हां तोच अर्थ श्रोत्यांच्या मनाला मोह करणारा झाला !

याप्रमाणेंच वामनपंडित, मोरोपंत, अमृतरायजी इत्यादि कवींच्या काव्यांत शब्दालंकार बहुत आढळण्यांत येतात.

“कठिण सरुया लप्कराची वार्ता, यइल यखादा हरीप मार्ता,”

“शुद जति मग बंदुक धर्ता, हात कांपतो दारू भर्ता.”

इत्यादि अनंतफंदीचे चुटके जे लोकांस इतके भुलवितात, ते शब्दालंकारानेंच भुलवितात, ही गोष्ट लोकानुभवसिद्धच आहे !

श्रीहर्षनामक कवि अत्यंत बुद्धिमान् होता. तो लहानपणीं कांहीं उडदांचा पदार्थ खात बसला असतां त्यास कोणी एकानें :संस्कृतांत विचारलें, “अरे, किं जक्षसि ?” त्यावर त्यानें उत्तर दिलें, “शेमुषीमुषमापान्नम् !” आतां हें लहानसेंच वाक्य, पण तें अनुप्रासाच्या योगानें किती गोड झालें आहे ! असो.

अनुप्रास, यमक, नाना प्रकारचीं वृत्ते, हीं जशीं कानास गोड लागणारीं आहेत, तशी बंधरचना कानास गोड लागणारी नव्हे हें स्पष्टच आहे.

भारवी-कवीनें किरातार्जुनीय काव्यांत, आणि माघ कवीनें शिशुपालवध काव्यांत हा बंधरचनेचा प्रकार दाखवून आपलें शब्दरचना चातुर्य

प्रकट केलें आहे. रघुवंशनामक काव्यांत कालिदासानें बंधरचना दाखविली नाही; परंतु अनुप्रासाकडे त्या कवीचें पुष्कळ लक्ष होतें, असें दिसून येतें. ही गोष्ट तें काव्य साद्यंत पाहिलें असतां अनुभवास येईल. आतां तें साद्यंत काव्य पाहण्यास बहुत वेळ पाहिजे, म्हणून त्याचा दुसराच सर्ग, जो यावत् संस्कृत विद्यार्थ्यांच्या प्रायः पाहण्यांत येतो, तोच त्या दृष्टीनें पाहिला असतां याविषयींचा नमुना समजण्यांत येईल. त्याचा पहिलाच श्लोक असा :-

“ अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् ”

“ वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच ॥ ”

यांत प्रथम प्र या अक्षराची व शेवटीं ध, न, म या अक्षरांची आवृत्ति आली आहे तेणेंकरून हा श्लोक कानास गोड लागतो !

(श्लोक ३ रा याचें पूर्वार्ध).

“ निवर्त्य राजा दयितां दयालुस्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः ”

यांत य, द, स, र, भ, या अक्षरांची आवृत्ति आली आहे ! तसेंच विसृष्टपार्श्वानुचरस्य तस्य पार्श्वद्रुमाः पाशभृता समस्य ” (श्लो. ९ पू.) यांत पा आणि स्य या अक्षरांची आवृत्ति साधली आहे.

“ ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी वधाय वधस्य शरं शरण्यः ”

“ जाताभिषङ्गोनृपतिर्निषङ्गादुद्धर्तुमैच्छत्प्रसभोद्धृतारिः ॥ ”

सनन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा सद्वत्सलो वत्सहुतावशेषम् । (श्लो० ५९ पू.)

“ गौरीगुरोर्गर्भरमाविवेश ” (श्लो० २६ चतुर्थ चरण).

“ प्रजाः प्रजानाथ पितेव पासि ” (श्लो० ४८ चतुर्थ चरण),

“ प्रस्थापयामास वशी वशिष्टः ” (श्लो० ७० चतुर्थ चरण).

“ पुरंदरश्रीः पुरमुत्पताकम् ” (श्लो० ७४ प्रथम चरण).

ह्या आणि असल्या आणखीही बहुत ठिकाणीं वर्णावृत्ति आणि शब्दावृत्ति साधिली आहे तिच्या योगानें तीं तीं पद्ये फार श्रोतमधुर झालीं आहेत.

हा अनुप्रासाचा प्रकार रघुवंशाच्या सर्वही सर्गांत साधारणपणें आढळतो. परंतु विशेषेंकरून यमकाचा व वृत्तवैचित्र्याचा जो चमत्कार, तो नवव्या सर्गांतच दिसून येतो. यावरून तो सर्ग अर्थरचनाचतुर जो कालिदासकवि त्यानें यमक आणि वृत्तवैचित्र्य हींही दाखविण्याच्या उद्देशानें केला असावा असें अनुमान होतें.

रघुवंशाचें मराठी पद्यात्मक भाषांतर आम्ही केलें, त्यांतही असा अनुप्रास साधण्याकडे ठेववेल तितकें लक्ष ठेविलें आहे ही गोष्ट जे कोणी ग्राह्यबुद्धीनें व ऋजुपणानें तें भाषांतर पाहतील त्यांच्या ध्यानांत येईल. त्यांतील दुसऱ्या सर्गाचा पहिला श्लोक असा आहे :—

प्रातःकालीं सुगंधाक्षत विमलफुलें वाहिलीं धेनुकेला,
भार्येनें भूपतीच्या मुनिवरहवनासाठीं तद्दोह केला;
वत्सातें आंखडोनी नरपति तिजला सोडि रानांत जाया,
सत्कीर्तीं हेंचि ज्याचें धन, नृपति असा तीस लागे भजाया. १

एथें प्रथमार्धांत ल, भ, या अक्षरांची, व उत्तरार्धांत ज, य, या अक्षरांची आवृत्ति आली आहे. तसेंच,

(श्लोक तिसरा)

वाटेंत कांटे वनिं गार वारा तसा कसा सोशिलही उवारा,
अशी दया फार मनांत वागे म्हणोनि धाडी नृप तीस मार्गे;

यांत ट आणि र या अक्षरांची आवृत्ति आली आहे. याप्रमाणें भाषांतरांत मध्ये मध्ये थोडीं थोडीं अनुप्रासाचीं स्थलें वाचकांचे आढळण्यांत येतील.

सकल रघुवंशाच्या भाषांतरांत नवव्या सर्गाचें भाषांतर आलें आहे, तें केवळ अर्थाचेंच आहे हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. यमकादिक शब्दालंकाराचें भाषांतर होत नाही ही गोष्ट उघडच आहे.

आतां त्या नवव्या सर्गांत कवीनें जशीं यमकें साधिलीं आहेत, व जसें वृत्तवैचित्र्य दाखविलें आहे, तसें प्राकृतभाषेतही आपणास साधलें तर आपण करून पाहावें असें अलीकडे मनांत आल्यावरून त्या सर्गाचें हें समश्लोकी भाषांतर पुढें केलें आहे.

मूल संस्कृत सर्गाचीं पद्ये ८२ आहेत. आणि द्रुतविलंबित, वसंततिलका, शालिनी, प्रहर्षणीय, औपछंदसिक, मालिनी, रथोद्धता, मंजुभाषिणी, पुष्पिताग्रा, स्वागता, वैतालिय, आणि मत्तमयूर, अशीं एकंदर वृत्तें म्हणजे छंदाच्या चाली बारा आहेत.

भाषांतरांत एके पद्यास एक पद्य याप्रमाणें केल्यामुळें पद्यसंख्या व्यायशींच असावी, परंतु पांच सात ठिकाणीं एके पद्यास अनेक पद्ये करण्यांत आल्यामुळें पद्यसंख्या ८२ पेक्षां अधिक म्हणजे सरासरी एकुणनव्वद नव्वद

झाली आहे. मूळ पद्याचें जें वृत्त तेंच भाषांतर पद्यांत योजिलें आहे, आणि जेथें एके पद्याचीं अनेक पद्ये केलीं आहेत, तेथेंही मूळ पद्याचें जें वृत्त तेंच त्याच्या भाषांतराच्या अनेक पद्यांसही योजिलें आहे, म्हणून मूळांतल्याप्रमाणें भाषांतरांतील वृत्तांची संख्या बाराच झाली आहे.

मूळ संस्कृतांतील आरंभीचे ५४ श्लोक द्रुतविलंबित वृत्ताचे असून त्यांत प्रत्येक श्लोकाच्या चतुर्थ चरणाचें पहिलें एक अक्षर सोडून त्यापुढील तीन अक्षरांची आवृत्ति साधली आहे. आणि पंचावन्न श्लोकापासून पुढील भागांत तसली अक्षरावृत्ति न साधितां केवळ वृत्तवैचित्र्य दाखविलें आहे.

भाषांतरांतही पहिल्या चौपन्न श्लोकांचें भाषांतर द्रुतविलंबित वृत्तांतच करून ३९ वा व ४४ वा हे दोन खेरीज करून बाकीच्या प्रत्येक श्लोकाच्या चतुर्थ चरणांत पहिलें अक्षर सोडून पुढील तीन अक्षरांची आवृत्ति साधिली आहे.^१ मूळ संस्कृतांतील ही अक्षरावृत्ति सर्वत्र यमकालंकाररूप आहे. भाषांतरांतील अक्षरावृत्ति कोठें कोठें यमकरूप आणि कोठें कोठें लाटानुप्रासरूप झाली आहे ही गोष्ट जे कोणी अलंकारशास्त्र जाणते असतील त्यांच्या ध्यानांत येईलच. यमक कोणास म्हणावें आणि लाटानुप्रास कोणास म्हणावें हा प्रकार विस्तारभयास्तव एथें सांगवत नाहीं.

चौपन्न श्लोकापासून पुढें भाषांतरांतही मूळांतील श्लोकांचें जें वृत्त त्याच वृत्तांत त्याचें भाषांतर करून वृत्तवैचित्र्य दाखविलें आहे.

या सर्गांत मुख्यत्वेकरून प्रतिपाद्य विषय म्हटला म्हणजे दशरथ राजाची मृगया होय. म्हणून यास दशरथमृगया असें नांव आहे. यांत अजराराजा मरण पावल्यानंतर त्याचा पुत्र दशरथ हा राज्यपदारूढ झाला, एथून उपक्रम करून, त्याचे शौर्यौदार्यादिक गुण, त्याचे विवाह, त्यानें केलेले देवेंद्रास साहाय्य, त्याचा शत्रुपराजय, त्याची प्रजापालनदक्षता, त्याचें यज्ञकर्मानुष्ठान, त्याची उद्योगशीलता, इत्यादिकांचें संक्षिप्त कथन करून वसंत-ऋतूचा प्रादुर्भाव वर्णिला आहे. पुढें वसंतोत्सवसंबंधानें तरुण स्त्रीपुरुषांच्या वासंतिक विहाराचें अत्यंत सुरस व सविस्तर वर्णन करून पुढें त्याची मृगया चमत्कारिक व सुंदर रीतीनें वर्णिली आहे. पुढें एक्या अंध व वृद्ध अशा तापसाच्या पुत्राचा वध दशरथाच्या हातून चुकून घडला, तेव्हां वृद्धावस्थेंत पुत्रशोकानें

१. एकुणचाळिसाव्या श्लोकांत तर 'शाकर' या तीन अक्षरांची आवृत्ति न साधतां निरुपायास्तव 'साकर' असेंच रूप करण्यांत आलें आहे.

मरण पावण्याचा शाप त्यानें राजास दिल्यामुळे व आपल्या हातून हें फार वाईट कर्म घडलें असें वाटल्यामुळे राजास उपरति होऊन तो मृगया करणें सोडून आपल्या अयोध्यानगरीप्रत परत येता झाला, ही कथा शेवटीं सांगून कवीनें या सर्गाची समाप्ति केली आहे.

भाषांतरांतही अर्थात् ह्याच क्रमानें हाच कथाभाग आला आहे. मूळ पद्याचा अर्थ छंदाच्या निर्वंधामुळे भाषांतरपद्यांत साकल्येंकरून साधणें फार कठिण; त्यांतही पहिल्या चोपन्न पद्यांत मूळचें वृत्त साधून आणखी चतुर्थ चरणांतील तीन अक्षरांची आवृत्ति साधावी लागली म्हणून तेथें तर निदान कथासंदर्भाचें सूत्र तरी न तुटतां तें कायम रहावें म्हणून त्याविषयीं ठेववेल तितकी सावधगिरी ठेविली आहे. आणि संदर्भसूत्र कायम राहून आणखी मूळांतील विवक्षितार्थ जेथें जितका वांधायास साधला तेथें तितका वांधण्या-विषयीं यत्न करण्यांत कसर केली नाही.

या सर्गांत मूळकवीनें (कालिदासानें) अनेक रस दाखविले आहेत. त्यांत प्रथम दानोत्साह, धर्मोत्साह, ह्या उत्साहसंबंधानें दानवीर, धर्मवीर असे, वीररसाचे अनेक प्रकार दर्शित करून पुढें वसंतोत्सवाच्या प्रसंगानें शृंगार-रसाची पुष्टि उत्कृष्ट रीतीनें व्यक्त केली आहे. नंतर मृगयेच्या प्रसंगानें शृंगार, वीर, अद्भुत, अशा रसांचे थोडे थोडे मासले दाखवून पुढें पुत्रमरणामुळे वृद्ध तापसास झालेल्या शोकाच्या संबंधानें करुणरस प्रकट करून, नंतर पुत्रवधानें अत्यंत कोपायमान होऊन तापसानें राजास शाप दिला यासंबंधानें रौद्ररसाची लपेट दाखवून शेवटीं मुनिपुत्रवधरूप अत्यंत गर्हित कर्म स्वहस्ते घडल्यामुळे राजास मृगयेविषयीं उपरति होऊन झालेल्या निर्वेदाच्या संबंधानें शांतरसाची झाक दाखवून सर्गाची समाप्ति केली आहे.

भाषांतरांत हे रस कितपत उतरले आहेत किंवा मुळींच उतरले नाहीत याचा निर्णय करणें हें काम सहृदय वाचकाचें आहे, भाषांतरकर्त्याचें नव्हे, हें उघड आहे.

वृत्त व यमक यांच्या निर्वंधामुळे व योग्य शब्द न सुचल्यामुळे जे अप्रसिद्ध व कठिण शब्द घालावे लागले त्यांचा बोध होण्याकरितां, व दूरान्वयादि कारणानें जेथें दुर्बोधता आली आहे असें वाटलें तेथें त्यांचाही बोध होण्याकरितां, पृष्ठाखालीं टीपा दिल्या आहेत.

याप्रमाणें हें रघुवंशातील दशरथमृगया नामक नवम सर्गाचें प्राकृत

समश्लोकी म्हणजे (मूळपद्य ज्या वृत्तामध्ये असेल त्याच वृत्तामध्ये त्याचें) भाषांतर मोठ्या श्रमानें तयार करून तें रसज्ञ व मार्मिक अशा विद्वज्जनांस परमादरपूर्वक समर्पण केलें आहे. तर यांत जे दोष व न्यूनता असतील त्यांविषयीं क्षमा करून कृपालुपणें याचा त्यांनीं अंगीकार करावा अशी त्यांस विनयपूर्वक प्रार्थना आहे.

गणेशशास्त्री लेले त्र्यंबककर

रघुवंश नवमसर्गाचें समश्लोकी

प्राकृत भाषांतर

[द्रु.वि.] अमरलोकिं करी गमना अज, मग धरपति होय तदात्मज;
*जनतती तं त्वा बहु मानि ती^{१०} नृपतिला; पतिला^{११} जशि कां संती. १
सकलदेशगणा नगरा वना, नृपति पाळितसे सुनये^{१३} जना;
म्हणुनि जाहलि यासचि हे क्षिती^{१४} वसुमती, सुमती जगिं बोलती. २
दशरथप्रभु आणि शचीपति, जगिं यथासमयीं वसु^{१५} अर्पिती;
म्हणुनि भूमितलीं न समान यां, वसु जना सुजना बहु द्यावया. ३

१. स्वर्गास. २. अजनामक राजा (दशरथाचा बाप). ३. अज स्वर्गास गेल्यावर म्हणजे मरण पावल्यावर. ४. पृथ्वीचा धनी. ५. होता झाला. ६. अजाचा पुत्र (दशरथ). *'पृथिविला सुख दे निजलेंकरा जनकसा; न कसा नृप तो बरा' हें पाठांतर. ७. जनसमुदाय (रथत). ८. त्या नृपतिला. ९. फार मानिती झाली. १०. (हें जनतातीचें दर्शक). ११. भर्त्याला. १२. पतिव्रता स्त्री. एथें 'पतिला' या अक्षरसमुदायाची आवृत्ति साधली आहे. आणि हा अक्षरसमुदाय अर्थयुक्त असून प्रथम उच्चारणीं व आवृत्तिकालीं ही एकेच भर्तृरूप अर्थीं प्रयुक्त असल्यानें हा लाटानुप्रासनामक शब्दालंकार झाला. पाठांतरीं निजलेंकरा जन कसा म्ह० बाप जसा तसा पृथिविला सुख दे, तो नृप बरा कसा न? असा अन्वय. एथें न कसा या तीन अक्षरांच्या समुदायाची आवृत्ति साधली आहे. आणि हा अक्षरसमुदाय प्रथम उच्चारणकालीं अर्थशून्य असून आवृत्तिकालीं अर्थयुक्तपणें योजिला आहे म्हणून हा यमकनामक शब्दालंकार झाला. असेंच पुढेंही जाणावें. १३. चांगल्या नीतिमार्गानें. (जना पाळी). १४. पृथिवी. १५. वसुमती हें पृथ्वीचे नांव आहे. याचा अर्थ वसु म्ह० रत्नें धन तद्युक्त असा आहे, परंतु अन्यायी राजांस ती नांवाचीच वसुमती असते. पण हा राजा उत्तम नीतीनें जनपालन करी म्हणून ती खरी म्हणजे यथार्थ वसुमती वसु (रत्नें धन यांनीं) युक्त अर्थात् रत्नें धन यांतें प्रसवणारी अशी याच राजाला झाली असें सुमती म्ह० जाणते लोक बोलू लागले असा अर्थ. एथें सुमती या अक्षरसमुदायाची आवृत्ति साधली आहे. १६. दशरथ राजा. १७. इंद्र. १८. यथा-कालीं (वक्तावर). १९. दशरथपक्षीं धन व इंद्रपक्षीं जळ. २०. या राजासारखा सुजना म्हणजे साधु अशा जनाप्रति वसु म्हणजे धन देणारा भूमीवर नव्हता असें तात्पर्य. प्रतिशब्द जना याच्या पुढें असणें चांगलें म्हणून बहु हें पाठांतर कल्पिलें आहे. तसेंच

न रिपुचें भय भूमितलीं वसे, न विपदा कवणा शिणवीतसे;
 जगिं उपद्रवलेशहि देतसे, न गद् हौं गद्हानि करीतसे. ४
 रघुं तसाचि अजें प्रभुं जें असे, बहु सुशोभित भूमि तई दिसे;
 क्रम तसा नृप दाखवि हौं गुणी, धरणिला; रणिं लाघव दाउनी ५
 बहुत दुष्ट जनाप्रति दंडि तो, सुजन त्यां धन देउनि रक्षि तो;
 यम तसाच कुवेर, उणा ययां, न च, म्हणूंच म्हणूं सम हा तयां. ६
 न मृगयारति वा नचि सोंगटीं, नचि मधूं नचि नारहि^{१३} गोमटी;
 व्यसन एकहि यां वश ना करी, सुमतिला मतिलाजनि^{१४} जें हरी. ७
 नचि शैचीपतिशीं कधिं दीनसें, नचि असत्य कुचांळितही तसें;
 न रिपुलाहि वदे कटुं निश्चित, नृपति तो पतितोद्धरणीं रत. ८

सुजना हें जना याचें विशेषण शोभत नाहीं कारण सुष्टु (चांगला) जो जन तो सुजन असा याच पदांत जन या पदाचा अर्थ उक्त होतो. परंतु सुजन हा शब्द साधु याच्या पर्यायरूपानें ही क्लेशांत प्रणीत आहे म्हणून एथें त्या अर्थीच योजिला आहे. या श्लोकांत सुजना या तीन अक्षरांच्या समुदायाची आवृत्ति आली आहे.

१. रोग (उपद्रवलेशही न देतसे असा अन्वय). २. हा राजा. ३. रोगाचा नाश (करीतसे) या श्लोकांत गद्हा या अक्षरत्रयाची आवृत्ति साधली आहे. ४. दशरथाचा आज्ञा. ५. दशरथाचा वाप. ६. राजा (जेव्हां होता तेव्हां जशी पृथ्वी शोभली तशीच यानेहि पराक्रमानें शोभविली असें तात्पर्य). ७. हा दशरथ नृप. धरणिला म्ह० पृथ्वीला आज्ञा व वाप यांच्याप्रमाणेंच रणांत. ८. लाघव म्ह० कौशल्य दाखवून क्रम दाखवी असा अन्वय. एथें रणिला या अक्षरत्रयाची आवृत्ति आली आहे. आवृत्तीतील णीवर अनुस्वार एथें अधिक झाला परंतु अनुस्वाराचा दोष यमकादिकांत तादृश कविजन मानीत नाहींत. ९. ययां यमकुवेरांस (हा उणा न च). १०. तयां यमकुवेरांस हा सम म्ह० तुल्य असें म्हणूंच म्हणूं असा अर्थ. कारण दंड करणें व धन देणें हीं कामें यथाक्रमें यम व कुवेर यांचीं आहेत. तीं दोन्ही या राजांत वसत होतीं म्हणून तो त्यांशीं समान होता. या श्लोकांत च म्हणूं या अक्षरत्रयाची आवृत्ति साधली आहे. ११. शिकार. १२. मद्य. १३. सुंदर स्त्री. १४. या सुमतिला (राजाला). १५. जें व्यसन मतिला हरि म्ह० बुद्धि नष्ट करितें तें एकही व्यसन त्यास नव्हतें असा अर्थ. एथें मतिला या अक्षरत्रयाची आवृत्ति आली आहे. १६. इंद्राशीं ही (दीन भाषण नव्हतें). १७. विनोदांतहि (असत्य भाषण करीत नसे). १८. कठोर (भाषण शत्रूलाही बोलत नसे). १९. हें नृपति याचें विशेषण. याचा अर्थ पतितोद्धरण म्हणजे ईश्वर त्याचे ठायीं रत. किंवा दारिद्र्यादिकेंकरून सुखापासून च्युत झालेल्यांस उद्धरण म्हणजे हात देऊन वर काढणें याविषयीं सक्त, असा जाणावा. एथें पतितो या अक्षरत्रयाची आवृत्ति आली आहे.

- दशरथा नमुनी नृप वागती, जगतिं पावति ते उदयाप्रति;
 अनत जे नृप होति, तयांवरी, न करुणा करुणाऽवश तो करी. ९
- सकलही पृथिवी रघुच्यां समें, दशरथें जिणिली स्वपराक्रमें;
 अति दुरासद यच्चमु तत्वतां, गजवती जवतीव्रहया स्वतां. १०
- क्षितिस आजलधी जंव जिंकिलें, जलधि ते जयदुंदुभि जाहले;
 सुरहि वानिति ऐकुनि ज्याचिया घनरवां; नर वानि कसा न यां? ११
- अमरनाथें जसा कुलिशां करीं, धरुनि पर्वतपक्ष जवें चुरी;
 नरपतीहि तसा रिपुचीं बळें, निजें शिरें जशि रे खुडि तो फुलें. १२
- अखिल देव जसे सुरनायकां, नमिति ठेवुनियां पदिं मस्तका;
 नमिति याहि नृपाळवरा अरी, सकलही कलहीं जितें सत्वरी. १३
- रिपुचिया विधवा तशिं लेंकरें, निजपदीं पडतां निरखूनि रे;
 करि सुरक्षित हारुनि तदरां, विजयसां जय सांधुनि ये घरा. १४

१. करुणेला अवश म्हणजे जेथें करुणा योग्य नव्हे तेथें करुणा न करणारा. एथें करुणा या अक्षरत्रयाची आवृत्ति साधली आहे. २. रघुशीं समान म्हणजे तुल्य असा जो दशरथ तेणें. ३. आकळण्यास अशक्य हेंही यच्चमू याचें विशेषण. ४. ज्या दशरथाची चमू म्हणजे सेना. ५. गजयुक्त. ६. वेगानें सत्वर चालणारे आहेत असे हय म्ह० घोडे जिच्या ठायीं. (गजवती आणि जवतीव्रहया हीं दोनही यच्चमू याचीं विशेषणें आहेत). एथें 'जवती' या अक्षरत्रयाची आवृत्ति आली आहे व हा अक्षरसमुदाय प्रथम उच्चारणीं व आवृत्तिकाळींही अर्थशून्य आहे. ७. समुद्रापर्यंत. ८. समुद्र. ९. जयाचे नगारे. १०. देवही. ११. वर्णिती. १२. ज्या जलधिरूप जयदुंदुभीच्या (घनरवा). १३. घनरवा गंभीर शब्दास. १४. मनुष्य या (घनरवाला) नर कसा न वानी? असा अन्वय. १५. एथें नरवा या अक्षरत्रयाची आवृत्ति आली आहे. १६. इंद्र. १७. वज्राला. १८. पर्वतांचे पक्ष म्हणजे पंख. (पूर्वीं पर्वतांस पंख असून ते उडून लोकांस त्रास देत असत म्हणून इंद्रानें वज्रेंकरून त्यांचे पंख तोडून टाकिले अशीं पुराणांत कथा आहे तिजकडे एथें लक्ष आहे). १९. वेगानें. २०. चुरडी. २१. या षष्ठीचा संबंध शिरें याशीं होय. २२. बळानें. २३. निज हें रिपुचीं याचें किंवा बळें याचें विशेषण. २४. तो नरपतीहि जशीं फुलें तशीं निज रिपुचीं शिरें खुडी असा अर्थ. एथें जशिरे या अक्षरत्रयाची आवृत्ति साधली आहे. २५. इंद्राला. २६. शत्रू. २७. सर्वही (अरी). २८. युद्धांत. २९. जिंकिलेले (हें अरी याचें विशेषण). एथें कलही या अक्षरत्रयाची आवृत्ति आली आहे. ३०. त्या विधवा आणि लेंकरें याच्या दरा म्हणजे भयास हारुनि सुरक्षित करी असा अन्वय. ३१. अर्जुनासारखा. ३२. संपादून. एथें जयसा याची आवृत्ति आली आहे.

पृथिविचा सकलाहि धनी जरी नृप अहर्निश उद्यम हा करी,
 'निघुनि जाय म्हणे चल्ल चार्कशी निज रमां जर मानव आळशी.' १५
 जशि भजे दनुजार्सि सर्वदा नचि तया त्यजि ते कधिं सर्वदा,
 तशि ययाहि उदार नृपास ती सकमला कमलां त्यजिना संती. १६
 मगध कोसल केकय देशचे अधिपती अतिनिर्मलबुद्धिचे,
 बहुत सादर अर्पिति राज्या सुतनुजां तनुजां तरुणी ययां. १७
 तिनहि शक्तिसर्वे नृपती जसा विलसला क्षितिराज्यपदीं तसा,
 विलसला तिन घेउनियां स्त्रिया सुचतुरां चतुरानन भूप यां. १८
 मग नरेश सुरेशसहायता करुनियां बनला विजयी स्वतां,
 नृपतिचें यश वर्णिति गायनीं स्वरबला रबलाघव दाउनी. १९
 विपुल यज्ञ करी नृप निश्चये अमित दान करोनि धन स्वये,
 पुरुनि यूपं बहू सरयूवरी नरमणी रमणीय तिलां करी. २०

१. सर्वकाळ. २. उद्योग. ३. चंचळ. ४. चाकासारिखी (चंचळ). ५. स्वकीय लक्ष्मी
 'लक्ष्मी चाकासारिखी चंचळ आहे म्हणून मनुष्य आळशी राहिला तर ती त्याची लक्ष्मी
 निघून जाते' असें दशरथाचें म्हणणें असून तो पृथ्वीचा सार्वभौम असतां सर्वकाळ उद्योगी
 असे आळशी नसे असा अर्थ. ६. विष्णूस. ७. निरंतर. ८. तया विष्णूस. ९. सर्व
 देणारा अशा हें तया याचें विशेषण. १०. कमल धारण करणारी. ११. लक्ष्मी. १२.
 पतिव्रता. (एथें कमला याची आवृत्ति आली आहे). १३. राजे. १४. दशरथाला.
 १५. सुंदरांगी. १६. (हें संबधीसर्वनाम याचा संबंध तनुजा याशीं). १७. कन्या.
 १८. ह्या (राज्या). आपल्या सुंदरांगी आणि तरुणी अशा ज्या तनुजा त्या या राजाला
 म्हणजे दशरथाला ते राजे सादर अर्पिते झाले. दशरथाचें लग्न झालें असें तात्पर्य.
 १९. प्रभाव, उत्साह आणि मंत्र अशा राजाच्या ठायीं तीन शक्ति असतात असें शास्त्रांत
 वर्णिलें आहे या गोष्टीस लक्षून हें वर्णन आहे. तीन शक्तींप्रमाणें तीन स्त्रियांनींहि हा राजा
 शोभला असा अर्थ. २०. फार चतुर (अशा स्त्रिया). २१. हें विशेषण भूप आणि स्त्रिया
 या दोहोंकडे ही लागू पडण्याजोगं आहे. (चतुर म्हणजे सुंदर आहे आनन ज्यांचें किंवा
 जाचें असा पदाचा विग्रह जाणावा). २२. एथें चतुर याची आवृत्ति आली आहे. २३.
 दशरथ राजा. २४. इंद्राचें साहाय्य (करून). २५. स्वर्गाच्या अबला म्हणजे स्त्रिया
 अर्थात् अप्सरा. २६. स्वरकौशल्य (दाउनी). एथें रबला याची आवृत्ति आली आहे
 आणि व आणि व यांचें सावर्ण्य विवक्षित आहे. २७. यज्ञस्तंभ. २८. सरयूनामक नदी
 अयोध्येजवळ आहे तिच्या तीरीं. २९. दशरथ. ३०. सुशोभित (करी). ३१. सरयूला.
 एथें रमणी याची आवृत्ति आली आहे.

अजिन दंड तशी कुशमेखला धरुनि हा जंव दीक्षित जाहला,
 तंव यया बहु मानिति सज्जन शुभवहा भव हा मनि जाणुन. २१
 सुरसमाजहि मानितसे भला अवभृथें प्रयत प्रभु जाहला,
 नमवि मस्तक भूमिपती पहा वनभुचीं नमुचिद्विषिं मात्र हा. २२
 बहुत माजुनियां दनजत्रजें त्रिदश पीडियले कृतिनें निजे^{१३},
 गमन नाकिं करोनि करी स्वतां प्रवल^{१४} हा बलहास सहायता;
 रविस झांकित धूल नभामधीं दववि ती रिपुरक्तवशें सुधी,
 अशिच अग्र^{१५} युद्धि करी स्वतां प्रवल^{१६} हा बलहास सहायतां. २३
 मग सुरेशसमां अजनंदना जणुं फुलांसह ये तव वंदना,
 ऋतु वसंत जनां सुखदायक रुचिर^{१७} तोचि रतोत्सवकारक. २४
 तंव उदीचि दिशेप्रति जावया अरुण तो फिरवी अपुल्या ह्यां,
 म्हणुनियां रथिं संस्थित तो^{१८} निजीं, विमल^{१९} या मलय^{२०} रवी त्यजी. २५
 प्रथम मोहर ये मग पल्लव, मग पिकभ्रमरावलिचे रवं,
 क्रम असा बहु दे जनतुष्टिला नवनवी वन वी ऋतुसृष्टिला. २६

१. कातडें (मृगाचें). २. दर्भाची मेखला. ३. यज्ञाची दीक्षा घेतलेला. ४. कल्याणकारक
 ऐसा हें यया याचें विशेषण. ५. शिव. यज्ञदीक्षा घेतली म्हणजे अजिनादिक धारण करावीं
 लागतात व यज्ञ करणारा यजमान हा शिवाची अष्टमूर्तीपैकीं एक मूर्ती होय या
 शास्त्रप्रसिद्धीस अनुसरून हें वर्णन आहे. ६. देवसमुदाय. ७. यज्ञांत स्नानास अवभृथ
 म्हणतात तें महापावन गणलें आहे. ८. शुद्ध. ९. जल देणारा (हें सप्तम्यंत विशेषण).
 १०. नमुचि या नांवाच्या दैत्याचा द्विट् म्हणजे शत्रु अर्थात् इंद्र त्या इंद्राविषयीं मात्र हा
 दशरथ राजा मस्तक नमवीत असे. इंद्राहून दुसऱ्या कोणासही तो नमस्कार करित नसे
 असा भाव. ११. दैत्यसमुदायानें. १२. देव. १३. आपुल्या (कृतीनें म्हणजे कृत्यानें
 अर्थात् दांडगाईनें). १४. स्वर्गास. १५. बलाढय. १६. बलहा म्हणजे इंद्र त्यास
 (सहायता करी). १७. अग्रभागीं म्हणजे इंद्राच्याही पुढें होऊन युद्ध करी असा अर्थ.
 १८. हा चरण वरील चरणाप्रमाणेंच जाणावा. १९. मूल संस्कृत २३ व्या पद्याचे हे दोन
 श्लोक केले आहेत. परंतु वृत्त तेंच आहे. २०. इंद्रतुल्या (अजनंदना). २१. दशरथाला
 वंदन करण्याकरितांच जणुं वसंत फुलांसहित आला अशी उत्प्रेक्षा. २२. मनोहर.
 २३. सुरताविषयीं उत्सव देणारा (असा वसंत ऋतु). २४. उत्तर दिशेप्रत. २५. घोड्यांस.
 २६. आपुल्या हें रथाचें विशेषण. २७. (हें रथाचें विशेषण). २८. मलयनामक
 पर्वतास. हा पर्वत दक्षिणेकडे आहे त्याकडून सूर्य उत्तरेस फिरतो तेव्हां उत्तरायण होतें या

- दशरथाप्रति याचकमंडळी तशि सरोवरिं ज्या भ्रमरावली,
तदभिवेष्टित होउनियां भली कमलिनी मलिनीकृत दीसली. २७
- नचि अशोकभवे सुमनेचि तीं युवमनाप्रति मादकं भासती,
रुचिर पल्लव ही तंव निश्चित मदयिता दयितांश्रुतिसंस्थित. २८
- कुरवकोद्भव पीउनि सन्मधू भ्रमर गुंगति, येइ जई मधू,
वधुनि हें म्हणती “ भ्रमरीं दिली कुरवका रवकारणता भली. ” २९
- बकुलशाखिस येउनियां फुलें अलि पिती मधु तद्वेव चांगलें,
उपवनांत मिळे तरुला जंव सुवदनावदनापित आसव. ३०
- मधुरमापित किंशुकिं चांगलें मुकुलजाल तई बहु शोभलें,
क्षत जसें वधुनें पतिच्यां नखें तनुस तें नुसतें दिधलें निकें. ३१

गोष्टीस लक्षून हें वर्णन आहे. २९. कोकिल व भ्रमर यांच्या समुदायाचे (रव). ३०. शब्द. ३१. सृष्टीला ऋतु हा वरील मोहरपल्लवादिकांच्या क्रमानें नवनवी बनवी असा अन्वय. तरुसृष्टिला असें पाठांतर या पाठीं ऋतु हा कर्ता अध्याहृत जाणावा. रुचि सृष्टिला या पाठीं शोभा बनवी असा अन्वय. या पाठीं वन वी अशीं पदें करून वन हें सृष्टीला नवनवी रुची वी असा अन्वय जाणावा.

१. दशरथ राजाच्या भोंवतीं जशी याचक मंडळी मिळे तशी सरोवरांत भ्रमरावली मिळून त्यांनीं वेष्टित अशी कमलिनी म्हणजे पद्मिनी ही होऊन मलिनीकृत म्हणजे काळी दिसू लागली. असा अन्वयार्थ जाणावा. २. मद करणारीं यांचा संबंध अशोकभवे सुमनें याजकडे. ३. मदकारक हें पल्लव याचें विशेषण. ४. स्त्रियांच्या कानावर ठेवलेला. अशोक वृक्षाचा पल्लव वसंत ऋतूंत तरुण स्त्रिया कानावर खोंवितात या गोष्टीस लक्षून हें वर्णन आहे. अशोक वृक्षाच्या फुलांनींच युव्याच्या म्हणजे तरुणाच्या मनाला मद होऊं लागला इतकेंच नव्हे तर स्त्रीकर्णस्थित असा अशोकपल्लवही पाहून त्याच्या मनाला मद होता झाला असा श्लोकार्थ. ५. कुरवकनामक वृक्षाचें (सन्मधु). ६. चांगला मकरंद. ७. वसंत ऋतु. ८. कुरवक वृक्षास. ९. शब्द करण्याची हेतुता. (कुरवकाला दिली असा अन्वय) एथें रवका या अक्षरत्रयाची आवृत्ति असून व आणि व यांचें सावर्ण्य विवक्षित आहे. १०. बकुळ वृक्षास. ११. भ्रमर. १२. मकरंद. १३. बकुळाच्या फुलांतील (मधु). १४. सुवदना म्हणजे स्त्रिया यांच्या तोंडांतून पडलेलें असें (आसव). १५. मध. स्त्रियांनीं तोंडांत मद्याचा चूळ घेऊन तो बकुळ वृक्षावर टाकिला असतां त्याला तत्काळ फुलें येतात अशी कविप्रसिद्धि आहे. तदनुसार हें वर्णन आहे. १६. मधु म्हणजे वसंत तत्संबंधी रमा म्हणजे लक्ष्मी तिनं अर्पिलेलें असें (मुकुलजाल). १७. पळसाच्या वृक्षावर. १८. कळ्यांचा झुवका. १९. स्त्रीनें. २०. पतिच्या या षष्ठीचा संबंध तनुस या शब्दाकडे जाणावा. नखें यांजकडे नव्हे. २१. नखाच्या योगानें. २२. शरीरास. वसंत लक्ष्मीनें पळसाच्या वृक्षास

क्षत रंदिं अधरोस वधूचिया बहुत पीडितसे हिम जें तया,
 निजं करीं करि दूर, अशी बरी रविकृती विकृती हिमजा हरी. ३२
 मलयमास्तकम्पितपल्लवीं उपवनीं जणुं भावचि दाखवी,
 मदकरी सहकारलता जनां सकलिकां कलिकासंहिता मना. ३३
 वसुनियां सहकारलतेवरी धरुनि पल्लव चंचुपुटांतरीं,
 युवजनां मदनोदय सत्वरी पिकं मनीं कमनीयं रेवें करी. ३४
 गमति वन्यलता तंव नर्तकी विमल दंतकांती सुमनें निकीं,
 भ्रमरशंकृति गायन तेंचि रे किसलयें सलयें कर ते बेरे. ३५
 बहुत शुभ्र विधूपरि जें मधू पिति व पाजिति तें पतितें वधू,
 मदनदीपन त्या करिती मनीं सुनयना नयनांतविलोकनीं. ३६
 विलसती ऋतुमाजि यया तशा स्मितमुखी कलकांचि वधू जशा,
 विकचतामरसा गृहवापिका मदकलोदकलोलविहंगिका. ३७

आलेल्या तांबड्या कळ्यांचा झुपका छीनें नखेंकरून पतीच्या तनूस केलेल्या क्षताप्रमाणें दिसूं लागला असा भावार्थ.

१. दांतांनीं. २. अधरोष्ठास. ३. शैत्य. ४. आपल्या किरणांनीं. ५. सूर्याचें करणें. ६. विकार. ७. शैत्यानें झालेली हें विकृतीचें विशेषण. ८. दूर करी. ९. मलयपर्वता-संबंधी वायूनें कांपणारे जे पल्लव तींहींकरून. १०. वागांत. ११. हावभाव. १२. मद करणारी. १३. आंब्याची लता. १४. सकलांस. १५. कलिकायुक्त अशी हें सहकारलता हिचें विशेषण. मलयपर्वतावर चंदन वृक्ष असतात त्यायोगानें तत्संबंधी वायु सुगंध असतो थाकडेही एथें पहिल्याच पदांत लक्ष्य आहे. १६. आम्रलतेवर. १७. तरुणजनाला. १८. कामोद्भव. १९. कोकिल. २०. मनोहर शब्देंकरून. २१ वनांतील वेली. २२. नाचणाऱ्या (कळवंतिणी). २३. दंतकांति. २४. फुलें. २५. भ्रमरांचे गुंजारव. २६. पल्लव एथें वन्यलता ह्याच नर्तकी, सुमनें हींच त्यांची दंतकांति, भ्रमरशब्द हेंच गायन, किसलये हेच कर म्हणजे हात गमती असें सावयवरूपक बांधिलें आहे. २७. चंद्रासरिखें. २८ मद्य. २९. स्त्रिया. ३०. नयनांतेंकरून जीं अवलोकनें तींहींकरून मदनदीपन करिती असा अन्यय. एथें स्त्रियांचें स्वतः मद्यपान करून आपलें उष्टें मद्य पतीस पाजावें अशी जी पानक्रीडा तिजकडे लक्ष्य आहे. ३१. किंचित् हास्ययुक्त मुखें ज्यांचीं (अशा वधू). ३२. अव्यक्त मधुर शब्दयुक्त आहेत कांची म्हणजे मेखला ज्यांच्या (अशा वधू). ३३. विकसित झालीं आहेत कमलें ज्यांचे ठायीं (अशा गृहवापिका). ३४ घरांतील विहिरी. ३५. मदेंकरून कलकल शब्द करणारे उदकसंबंधीं चंचल पक्षी ज्यांच्या ठायीं अशा (गृहवापिका). गृहवापिकांमध्ये कमलें विकसित झालीं होतीं व जलसंबंधी

वदन पांडु दिसे विधुदर्शनीं बहुत कार्श्यहि ते तनुलागुनी,
 वधुच खंडित ही तव यारिती रजनिते जनिं ते वुध मानिती. ३८
 विमलं शुभ्र पडे शुभ चंद्रिका नर तशा सुख पावति वायका.
 श्रम हरोनि तयां बहु दे रती तंव निशाकर साकर जेवि ती. ३९
 वनरमाकनकाभरणें शुभें बहुत रक्तं हुताशनसन्निभें,
 दयितदत्त अशीं कुसुमें, तयां धरिति यारिति या स्वशिरीं स्त्रियां. ४०
 बहुत कृष्ण अशा अलिसंहती जंव फुलांवर येउनि बैसती,
 तंव वनस्थलि रम्य दिसे कशी न तिलकें ? तिलकें प्रमदा जशी. ४१
 कुसुमिता विलसे नवमल्लिका मदसुगंधि व पल्लवयुक्तका,
 निरखितां युवतीपरि सत्वरी नर तिलां रतिला धरि अंतरीं. ४२

किंवा जलप्रिय पक्षी त्यांच्या तीरीं मदेकरून मंजुल शब्द करित होते म्हणून त्या गृहवापिका, स्मितमुखी व शब्दयुक्त मेखला ज्यांच्या अशा स्त्रियांप्रमाणें शोभूं लागल्या असा तात्पर्यार्थ.

१-२. वासकसज्जिका अभिसारिका इत्यादि नायिकांचे प्रकार शृंगारप्रकरणीं वर्णिले आहेत त्यांत एक खंडिता नायिका आहे तिचें मुख चंद्रदर्शनीं पांढरें होतें व शरीर कृश होतें. त्या खंडित वधूप्रमाणें वसंत ऋतूच्या रात्रीला वुध म्हणजे जाणते लोक मानिते झाले. कां कीं चंद्रोदयानें रजनीमुख (रात्रीचा आरंभकाळ ह्यालाच रजनीमुख म्हणतात), पांढरें होतें म्हणजे चांदिणें पडून पांढरें दिसतें व तिच्या शरीराला कृशता येते म्हणजे त्याकाळीं रात्र लहान होते. ३. शुभ्र चांदिणें पडूं लागल्यामुळें नरनारी सुख पावूं लागल्या. आणि साकर जशी श्रम दूर करून संतोष देते तसा चंद्र श्रम दूर करून हर्ष देता झाला. या श्लोकांतील चतुर्थचरणीं अक्षरसमुदायाची आवृत्ति साधावी तशी साधली नाही. ४. वनलक्ष्मीचीं सोन्याचीं भूषणेंच अशीं. (कर्णिकार वृक्षाचीं कुसुमें म्हणजे फुलें). ५. लाल. ६. अग्नीसारिखीं. ७. प्रियपतींनीं दिलेलीं अशीं. ८. फुलांना (अर्थात् कर्णिकार वृक्षाच्या फुलांना, कारण तीं लालजर्द असतात). ९. वनश्रीचीं सुवर्णभूषणेंच व अग्नीसारिखीं लालजर्द अशीं पतींनीं दिलेलीं जीं कर्णिकार वृक्षाचीं फुलें त्यांतें त्याकाळीं स्त्रिया मस्तकीं धारण करित्या झाल्या, असा श्लोकार्थ होय. १०. कपालीं कस्तूरीचा तिलक लावल्याच्या योगानें जशी प्रमदा म्हणजे स्त्री शोभते तशी काळ्या भ्रमरसमुदायानें वेष्टित जो तिलक वृक्ष त्याच्या योगानें वनस्थली रम्य कशी दिसणार नाही ? तर दिसेलच दिसेल असा या श्लोकाचा अर्थ. ११. पुष्पयुक्ता. १२. नवीन मोगरीची वेल. १३. त्या नवमल्लिकेला युवतीपरी म्हणजे तरुणीच्या सारिखी निरखितांच नर अंतरीं रतिला धरी असा अन्वय. एथें कुसुमिता मदसुगंधि इत्यादि विशेषणेंकरून नवमल्लिकेला युवतीचें साम्य व्यंजित झालें आहे.

- बहुत लाल नव्या चुनड्या बऱ्या श्रुतिसमर्पित ज्या यवमंजऱ्या,
तशिंच ऐकुनि तीं पिकऱूजितें नरमणी रमणीजित होति ते. ४३
- तिलकमंजरि पांढरि ती वरी भ्रमरयोग घडे तव ती करी,
अलकमौतिक संगतिसें त्वरें अति चमत्कृतिमत्कृतिचित्तरे. ४४
- तरुचिया कुसुमांतिल धूलि ते वनरमांमुखशोभन चूर्ण तें,
अलितती तव जाय तयांकडे उपवनीं पवनीं वर जे^{१०} उडे. ४५
- वमुनियां सुखें हिंदुळियावरी भयमिपें त्यजि रज्जुस सत्वरी,
पतिस आवळि तो अबलांजन भुजलते जलतेप्रति नेऊन. ४६
- “न दवडा रूसुनी वय साजणी, नचि मिळे जर जाय हतांतुनी,”
*पिकरवें जणुं ऐकुनियां मता स्मरमती रमती तंव योषिता. ४७

१. कानावर ठेवलेल्या. २ यवांचे अंकुर. ३. कोकिलांचे शब्द. ४. नरश्रेष्ठ. ५. रमणी म्हणजे स्त्रिया त्यांनीं जित म्हणजे जिंकिलेले. स्त्रियांनीं यवांकुर कानांत खोचण्याच्या रीतीस अनुसरून हें वर्णन आहे. ६. तिलकवृक्षाची पांढरी मंजरी आणि भोंवरे यांचा योग पाहून स्त्रियांचे केशपाश आणि मौक्तिकें यांच्या संयोगाच्या दर्शनेंकरून जसें कृती म्हणजे धन्य पुरुष यांचें चित्त अत्यंत चमत्कृतियुक्त होतें तसेंच अति चमत्कृतिमत् होतें झालें असा या श्लोकाचा भावार्थ. एथें मत्कृति या अक्षरत्रयाची आवृत्ति साधिली आहे. परंतु ती चतुर्थ चरणांचें पहिलें अक्षर सोडून पुढल्या तीन अक्षरांची असावी ती पहिलीं तीन अक्षरें सोडून पुढील तीन अक्षरांची आली आहे इतका मागून आलेल्या क्रमांत भेद झाला आहे. ७. वनश्रीच्या मुखाला लावण्याचें सुंदर चूर्णच जें (अशी कुसुमधूली). ८. भ्रमरपंक्ति. ९. त्या वनश्रीमुखचूर्णाकडे. १०. जे अलितती. ११. सुखकारक असा टांगलेला झोंपाळा (त्यावर वसून). १२. स्त्रियांचा समुदाय. एथें जलते या अक्षरत्रयाची आवृत्ति साधिली आहे आणि ल व ड यांचें सावर्ण्य विवक्षित आहे. उन्हाळ्यांत स्त्रीपुरुषांनीं झोंपाळ्यावर वसून झोंके घ्यावे अशी एक प्रकारची क्रीडा आहे तीस लक्षून हें वर्णन आहे. आणि झोंके घेतांना पडण्याच्या भीतीचें मिष करून पतीच्या गळ्यांत स्त्रिया भुजलता घालून त्यांस आंवरून धरीत असा या श्लोकाचा भावार्थ. *पिकरवें स्मरशासन ऐकुनी विरमती; रमती जणुं कामिनी (हें पाठांतर). १३. न दवडा इत्यादि श्लोकपूर्वार्धानें उक्त जी स्मरमती म्हणजे स्मरशासन म्हणजे मदनाची आज्ञा हुकूम, पिकरवें म्हणजे कोकिलांच्या शब्दावरून जाणून जणुं त्या काळीं योषिता म्हणजे स्त्रिया रमती असा श्लोकार्थ. आणि वसंतकालीं कोकिलाचा शब्द ऐकतांच स्त्रिया अत्यंत कामातुर होऊन पतींशीं रममाण होत्या झाल्या; मानवती होऊन रूसून बसण्याचें धैर्य त्यांस राहिलें नाहीं, इतकें कामोद्दीपन झालें असा भावार्थ. एथें

अनुभवोनि मधूत्सवसोहळे पुरवुनी तरुणीजनडोहळे,

मग मृगव्यमनोरथ अंतरीं, नरमणी रमणीयं तनू धरी

४८

“ बहु उपद्रव देति वनीं स्वयें तशिं अनेकविधें करिती भयें, ”

“ म्हणुनि पाप अणूहि विचारितां न मृगये मृग येरिति^१ मारितां; ”

“ सुखं विषाद तशीं पशुचीं भयें परिचयें कळताति सुनिश्चयें, ”

“ चलहि लक्ष्य हणूं नर शीकती ” “ सुजन ते जन ते उपदेशिती, ”

“ निरसते जडता तनुची खरें श्रमसहिष्णुपणा तिस ये त्वरें, ”

“ गुण असे मृगयेमधिं राहती ” “ सुजन ते जन ते उपदेशिती, ”

जंव अमात्यं असे नृपतीप्रती बहु मृगव्यगुणस्थिति वर्णिती;

वसुन जाय सवेग हयावरी नृप वना पवनापरि सत्वरी.

४९

नृपति चाप गळीं लटकाउनी तनुस वेष वनाहचि घालुनी,

वसुनि जाय सवेग हयावरी नृपवना पवनापरि सत्वरी;

बहु जवें हय धांववि तो जई निविड धूलि उडे गगनीं तई

निरखुनी म्हणती जन अंतरीं नृसविता सवितां न नर्मां करी.

५०

कुसुममाळ कचांप्रति वेढुनी कवच पत्रसर्वर्णाचि घालुनि,

स्मरमती या शब्दानें स्मरशासन ध्यावें लागतें तें प्रशस्त न वाटल्यामुळें पाठांतर कल्पिलें आहे त्यांत विरमती म्हणजे रुसणें-फुगणें यांपासून विराम पावून म्हणजे ते सोडून रमती असा अर्थ अवशिष्ट भाग पूर्ववत् जाणावा.

१. वसंतोत्सवाचे सोहळे. २. मृगव्य म्हणजे मृगया त्याविषयींचा मनोरथ म्हणजे इच्छा. ३. नरश्रेष्ठ (राजा दशरथ). ४. रमणीय असी तनू म्हणजे शरीर ज्याचें तसा (नरमणी). ५. वनांत उपद्रव देणारे व भय देणारे या रीतीचे मृग मारिले असतां मृगयेला (मृगयेंत) अणुमात्रही पाप नाही असा या श्लोकाचा अर्थ. ६. पशुचीं सुखभयादिक कळतात, चंचल लक्ष्य म्हणजे निशाण मारतां येतें असें सुजन म्हणजे मृगयागुणें जाणते पुरुष जनता म्हणजे जनसमुदाय त्यास उपदेशिती म्हणजे सांगतात, असा श्लोकार्थ. एथील सुजन ते इत्यादि चतुर्थ चरण या व पुढील श्लोकांत ध्रुवपदाप्रमाणें घातला आहे. ७. प्रधान. ८. असे म्हणजे पूर्वोक्त तीन श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें. ९. मृगयासंबंधी गुण (वर्णिती). १०. दशरथ राजा. ११. वायूप्रमाणें (वनाप्रत जाय). १२. वनांत हिंडण्याच्या सोईचा. १३. हें श्लोकार्थ ध्रुवपदाप्रमाणें मागील व या श्लोकांत घातलें आहे. नरांत सवित्या-सारखा म्हणजे सूर्यासारखा असा दशरथ राजा. १४. आच्छादनयुक्त (असें करी). १५. आकाशाला. १६. केशांस. १७. पानाप्रमाणें वर्ण ज्यांचा असें (कवच).

धरितसे गतिचंचल कुंडला सुरुचिरा रुचिराकृति तो भला. ५१
 तनुच होति जयां वनिच्या लता अलिहि दृष्टि अशा वनदेवता,
 नृपतिला वधती हयवाहना सुनयना नयनाशितदुर्जना. ५२
 उखर पंकिलभूमि असे कुठे करुनि ती निट, मारुनि चोरटे,
 नरपती प्रविशे मग *सद्गुणीं मृगवययोगवयोपचितीं वनीं. ५३
 चढवुनी नृप सत्वर मौर्विलां निशितं तूणितुनी शर काढिला,
 चिडति ऐकुनि यद्रवें केसरी अशि सचापलं चापलता धरी. ५४

[व. ति.] मोठा पुढें हरिण, मागुनि एणि येती,
 स्तन्यार्थ पाडस जयां पथिं आडवीती;
 तोंडामध्ये तृण असाँ मृगयूथ त्याच्या,
 झाला पुढें प्रकट तें नरपाळकाच्या
 त्याच्यावरी करि धरापति चाल जेव्हां,

५५

१. गमनाच्या योगानें चंचल अशा कुंडला (धरितसे). २. मनोहरा (हें कुंडलाचें विशेषण).
 ३. सुंदराकृति (हें तो म्ह० राजा याचें विशेषण). ४. ज्या वनदेवतांच्या (वनलता याच
 तनु आणि अलि म्हणजे भ्रमर हेच दृष्टी). ५. भ्रमर. ६. घोड्यावर बसलेल्या अशा
 (नृपतिला). ७. (हें नृपतिला याचें विशेषण). ८. नीतीच्या योगें नाशाप्रत पावविले
 आहेत दुष्ट जन ज्यानें अशा (हेंहि नृपतिला याचें विशेषण). दृष्टीला भ्रमर-सादृश्य मानण्याचा
 कविसंप्रदाय आहे त्याकडेस “ अलिहि दृष्टि ” या वाक्यांत लक्ष्य आहे. तसाच सुकुमार
 शरीराला लतासादृश्य कल्पण्याचाही कविसंप्रदाय आहे त्याकडेस “ तनुच होति जयां
 वनच्या लता ” या वाक्यांत लक्ष्य आहे. * ‘ तो तिथें मृगवयां गवयां न उणें जिथें. ’
 असें पाठांतर. ९. मृग म्हणजे हरिणें, वयस् म्हणजे पक्षी आणि गवय म्हणजे एके जातीचे
 पशु यांहींकरून भरलेलें (हें वनीं याचें विशेषण). पाठांतरीं मृग व वय यांना आणि गवय
 यांना जिथें उणें नव्हतें असा अर्थ. जेथें मृग पक्ष्यादिक विपुल अशा वनांतील उखीरवाखीर
 चिखलाच्या वगैरे वाईट जागा आधीं नीट करवून व तेथील लुटारू चोरटे वगैरे घालवून
 देऊन नंतर त्या वनांत राजा मृगयार्थ प्रवेश करिता झाला असा श्लोकार्थ होय. १०.
 धनुष्याच्या दोरीला. ११ तीक्ष्ण. १२. भात्यांतूनि १३. ज्या चपलतेचा शब्द (ऐकुनी).
 १४. सिंह. १५. चपलतायुक्त. १६. धनुष्य. १७. मोठा हरिण पुढें आणि एणी म्हणजे
 हरिणी मागें व त्यांचीं पाडसें पिण्याकरितां त्यांच्या पायांत गुंडाळत आहेत, मुखांत तृणें
 आहेत असे प्रकारचा एक मृगयूथ म्हणजे मृगसमुदाय राजाच्या पुढें दृष्टीस पडला. १८.
 त्याच्यावर राजा धावून गेला असतां हरिणें रानांत चोर्हींकडे भडकलीं त्यांच्या भयानें
 चंचळ झालेल्या दृष्टीमुळें, वायूनं कांपणाऱ्या कमलांनीं जसें वन (जल) काळेंभोर दिसतें
 तसें सारें वन काळेंभोर दिसू लागलें, असा श्लोकार्थ.

चोहींकडे भडकती मृग रानिं तेव्हां;
 झालें निळेंचि वन तच्चलदृष्टिपातें,
 होतें जसें पवनकंपित पंकजीं तें. ५६
 तो^१ कृष्णसारहननार्थ शरास घेई,
 त्यांची त्वरें सहचरीं तंव आड येई,
 देखोनि कामिनरपाळ दयार्द्र झाला,
 आकृष्ट^२ ही शर तयें तंव आवरीला. ५७
 नेमी शरा इतर ही हरिणां वधाया,
 दृष्टी भयें चपल पाहुनि तो तदीया,
 प्रौढांगनानयन आडवुनी मनांत,
 होई ढिला सुदृढमुष्टि तथापि हात. ५८
 जीं सूकरें बसुनि पल्वलपंकिं होतीं,
 मुस्तां मुखांतिल गळे तशि धांवती तीं,
 मुस्ता व कर्दम तसा निरखोनि त्यांचा,
 तो माग लावित धरापति जाय साचा. ५९
 आकर्ण ओढुनि शरा जरि भूपती हा
 जंघीं खिळी तरुवरांशिं वनीं वरंहां,
 फिंदास्नी निजसटां अति कोपुनीया;
 नेणोनि^{१०} विद्धतनु पाहति त्या वधाया. ६०
 एक्या अरण्यमहिषास हणोनि नेत्रीं,
 बाहेर जाय सहसा प्रविशूनि गात्रीं,

१. राजा. २. कृष्णसार म्हणजे मोठा हरिण त्याच्या वधार्थ. ३. त्या हरिणाची.
 ४. स्त्री. ५. कामुकजनांस वियोगदुःखें कशीं दुःसह असतात हें स्वतां जाणणारा.
 ६. आकर्ण ओढला होता असा (शर). ७. त्यानें (राजानें). ८. हरिणांच्या. ९. प्रौढ
 स्त्रियांचे नेत्र (सादृश्यामुळें मनांत आठवून). १०. मूठ बळकट वळली होती असा (हात
 ढिला झाला). ११. डुकरें. १२. डोवकणाच्या चिखलांत (घसून होतीं). १३. लव्हाळे
 (रानडुकरें लव्हाळे खात असतात अशी काव्यप्रसिद्धि आहे). १४. चिखल. १५.
 डुकरांना जांघेंत बाण मारून झाडांशीं खिळून टाकी. १६. अंगावरील केंस. १७. न
 जाणून. १८. विद्धशरीर झालेले. (आपण विद्धशरीर झालों हें लक्षांतहि न येतां तीं
 डुकरें कोपानें राजासच मारण्यास यत्न करूं लागलीं यावरून डुकरांच्या कोपाचा व राजाच्या
 शरलाघवाच्या अत्युत्कर्ष व्यंजित झाला). १९. एके रानमहिषाचे डोळ्यांत राजानें बाण
 मारिला तो त्याच्या शरीरांत शिरून बाहेर निघून गेला तरी त्यास रक्त माखलें नाहीं व

- रक्तं अलिप्तचि पडे मग आधिं तोकीं,
पाडी वधोनि महिषा शर तो, विलोकी ! ६१
- गेंड्यास तो करि लघू बहुधा विषाणा,
छेदूनियां शरगणीं वनिं भूपराणा,
सोसे न त्यास जनिं शृंगचि उद्धतांचें,
हारी त्यास म्हणुनी नचि जीव त्यांचें,
तेव्हां दरीस्थं चवताळुनि वाघ येती,
शाखाचि सर्जतरुच्या दिसती वनांतीं,
त्यांचीं मुखें त्वरित बाणगणीं भरी कीं,
तूणीच तीं गमति सर्व जनां विलोकी. ६३
- [शा.] सिंहालाही मारण्या चापघोषा दावोनी तो पाववी त्यांस रोषा,
जाणों त्यांचां राजशब्दासहिष्णु होवोनीयां जाहला तज्जयिष्णु. ६४
- [प्र.] ज्या दुष्टी करिकुलकुंभ फाडियेले,
त्यां सिंहां शरनिकरीं विदारियेले,
एणें मी निजकरिंचे रणोपकार,
फेडीले मनिं समजे असें नृवीर. ६५
- [औ.] चमरांभंवती फिरोनि त्यानें हरिलें तें सितं चामरां तयानें,

तो जमिनीवर पडल्यावर मग तो रानमहिष पडला असा श्लोकार्थ आहे. एणेंकरून राजाच्या बाणाची अतितीव्रता व अतिचपलता ध्वनित झाली.

१. गेंड्यांना त्यांचीं विषाणें म्हणजे शिंगेंच तोडून तो लघु म्ह० हलके करी कां कीं उन्मत्तांचें शिंगच त्यास सोसत नसे म्हणून तेंच मात्र तो घेई, त्यांचें जीवित घेत नसे असा श्लोकार्थ.
२. दरींतले. ३. फांद्याच. ४. सर्जनामक वृक्षाच्या (शाखाच). ५. वनांमध्ये.
६. भाते (वाघाचीं वासलेलीं तोंडें बाणांनीं भरल्यामुळें तीं भातेच दिसूं लागलीं असा भाव). ७. त्या सिंहाचा. ८. मी राजा असतां सिंहांस राजा हा शब्द कसा लावितात अशा ईर्ष्येनें. ९. त्या सिंहाच्या ज्याविषयीं इच्छा करणारा असा (सिंहाला मृगराज असें म्हणतात म्हणून त्या राजशब्दावरूनच ईर्ष्यायुक्त होऊन सिंहास जिंकूं लागला काय अशी उत्प्रेक्षा केली). १०. ज्या दुष्ट सिंहांनीं. ११. हत्तींच्या समुदायाचीं गंडस्थळें. १२. बाणसमुदायांनीं. १३. आपल्या हत्तींचे. १४. रणांतील उपकार. (मीं फेडिले असें राजा मनांत समजला). १५. चामर म्हणून मृगविशेष असतात त्यांच्या शेपटाच्या शेवटास गोंडे असतात त्यांच्या चवच्या होतात). १६. पांड्याशुभ्र. १७. चवच्यांतें. (शत्रूंचीं चामरेंच घेऊन संतुष्ट राहतसे तसा चामरांचींही चामरेंच हरण करून तृप्त राहिला त्यांस ठार मारलें नाहीं असा भाव).

- रिपुभूपतिच्याहि चामरातें हरुनी जेंवि सुतुष्ट होय चित्तें. ६६
- [मा.] नृपति निज हयाच्या सन्निधानीं मयूरा,
वधुनिहि नचि मारी पाहुनीयां पिसारा,
सुरतिं सुटलि ऐसी आठवोनी सुवेणी,
निजमनिं वनितेची गुंफिलेली फुलांनीं. ६७
- [रथो.] तन्मुखा श्रमज घर्म पातला वायु लागुनि त्या वनांतला,
मंद शीतल सुगंधि चांगला, सर्व तो त्वरित शुष्क जाहला. ६८
- [मंजु.] सचिवांस सांगुनि असें स्वकृत्येरे विपिनीं निरंतर नृपाळ तो फिरे,
चतुरा प्रिया स्वपतिला जशी करी मृगया यथा स्ववश ती करी तशी. ६९.
- [पुष्पि.] शयन सुकुसुमें^१ दिलेंहि जेथें ज्वलित महौषधि तेचि दीप जेथें,
तिथं निज परिवार शून्य ऐसा क्रमि नृप रात्र कधीं स्वमंदिरींसा. ७०
निजसदनिं विशाल दुंदुभीचे परिसुनि घोष उठे नृपाळ त्यांचे,
वनिं करिपतिचेचि कर्णतालीं नरपति जागृति ये प्रभातकालीं,
निजसदनिं जसे सुतोष^{१२} देती दिनमुखिं मंगलबंदिगायनें तीं,
इथेंहि विपुल हर्ष होय त्यातें परिसुनि मंजुविहंगकूजितातें. ७१

१. फुलांनी गुंफिलेली अशी व सुरतकालीं सुटलेली अशी जी आपल्या स्त्रीची वेणी, त्या वेणीसारखा मोराचा पिसारा पाहून तो मोर जवळ आला असतांही त्या राजानें मारिलें नाहीं असा श्लोकार्थ. २. राजाच्या तोंडाला (श्रमामुळें घाम आला). ३. (हीं वायूचीं विशेषणें). ४. चतुर स्त्री आपल्या पतीला जशी वश करून टाकिते तशी या राजाला मृगया ही स्ववश करिती झाली (राजा फारच मृगयासक्त झाला असा भाव). ५. आंधरूण, विछाना. ६. चांगलीं कोमल फुलें. ७ पानें. ८. रानांत अशा कांहीं कांहीं वनस्पती आहेत कीं, त्यांचा रात्रीं दिव्याप्रमाणें प्रकाश पडतो तसल्या महौषधी (तेच दीप). ९. तेथें (तसल्या वनांत). (कोमल फुलें पानें यांचें आंधरूण; महौषधीचे दीप, अशा वनांत तो कधीं कधीं एकलाच रात्र कमी असा श्लोकार्थ). १०. मोठाल्या नांवाची (घोष). ११. हत्तीस मोठमोठे कान असतात ते हालले म्हणजे मोठा शब्द होतो त्या शब्दांच्या योगानें. १२. संतोष. १३. सकाळीं. १४. मंगलसूचक अशीं बंदीजनांचीं गायनें (राजे लोकांकडे सकाळीं बंदीजन म्हणजे भाटलोक मंगलकारक असे स्तुतिपाठ करित असतात त्याकडे एथें लक्ष्य आहे). १५. या वनांतही. १६. मंजुल अशीं पक्ष्यांचीं कूजितें म्हणजे शब्द यातें (परिसुनि म्हणजे ऐकुनी) निजमंदिरीं मोठाले द्युनौबदी ऐकून जसा तो सकाळीं जागा होई तसा एथें हत्तीच्या कर्णतालांनीं जागा होई. आणि घरीं भाट लोकांचीं गायनें ऐकून संतोष पावे तसा एथें प्रातःकाळीं मंजुल पक्षिशब्दांस ऐकून आनंद पावे असा श्लोकार्थ.

- मग तो रुरुच्याचि पाठिमार्गे वसुनी अश्विहि एकलाचि लागे,
बहु धांवत भूप शीघ्र आला तमसानाम नदीच्या तटाला. ७२
- [स्वा.] कुंभनाद निघतां उदकांत हस्तिशब्द समजोनि मनांत,
तेंचि घोरण धरोनि शरा या सोडि वन्यमददंति वधाया. ७३
- [वैता.] तंव जें प्रति^१षिद्ध राजया नृपती तेंचि करी दिनीं यया,
अतिनिघपथीं^२हि जाणते पद देती भ्रम पावुनीच ते. ७४
- [मत्त.] 'हा ताता' हें कंदित ऐकोनिच भ्याला,
शोधाय्या त्या वेत^३सकुंजीं नृप गेला,
बाणें विद्धा पाहुनि तेथें मुनिपुत्रा,
खोंचे चितीं शल्यें जणुं तें नृप भिन्ना. ७५
- [व. ति.] कुंभावरी स्वतनु टेंकुनि जो निदेल्ला,
त्याचे समीप हय^४ सोडुनि भूप गेला,
तूं कोण हें जंव पुसे तंव त्यां श्रमानें,
मी शूद्र हें कळवि तो^५ स्वर्लिताक्षरानें. ७६
- त्याचेच सांगिवरुनी सहशैल्य त्याला,
नेई तदंध^६पितरांजवळी सुताला,
जें जाहलें न समजोनिच दैवयोगें,
तें सर्व वृत्त नृप त्यांस यथार्थ^७ सांगे. ७७
- एकोनि ते बहुत शोक करोनि त्याचे
तें शल्य काढिति करें नृपनायकांचे,
झाला गतासुं^८ सुत; अश्रुजळेंच^९ भूपा,
तो वृद्ध तापस वदे बहु उग्र शापा. ७८

१. राजानें वनगज मारूं नये असा शास्त्रतः निषेध आहे म्हणून असें राजास निषिद्ध जें कर्म तें तो करीता झाला असा अर्थ. २. (कधीं कधीं जाणत्याचेंहि पाऊल भ्रमामुळें वाईट मार्गांत पडतें). ३. वेताच्या जाळीमध्ये. ४. निजलेला पडलेला. ५. हय सोडून म्हणजे घोड्यावरून उतरून त्याच्या समीप गेला असा अन्वय. ६. त्या राजाप्रत. ७. तो मुनिपुत्र. ८. गुंतत गुंतत शब्दानें. ९. माझ्या उरांत बाण खोंचला आहे तो उपटून न काढितां तसाच मला तूं माझ्या अंध व वृद्ध अशा मातापितरांजवळ घेऊन जा असें त्या मुनिपुत्रानें राजास सांगितलें त्यावरून. १०. शल्य म्हणजे बाण त्यासकट. ११. त्याच्या अंध पितरांजवळ (नेई). १२. त्यांच्या पुत्राला. १३. खरें. १४. राजाच्या हातानेंच पुत्राचें शल्य उपटून काढिते झाले असा अन्वय. १५. गतप्राण (झाला). १६. शाप देणें

“तूं अंत पावशिल वृद्धपणीं सुताचे,
शोकामुळेंचि मजसा;” “ममं वाक्य साचें,”
उंखोनि^३ शांत अहि होय तसाचि झाला,
तो तापस; क्षितिपतीहि वदे त्याला.

७९

“मी तों निपुत्रिक म्हणोनिच शाप हाही,
मातें गमे तव अनुग्रहरूप पाही,”

“भूं जाळितो म्हणुनि येइ तयेस पीक,
यासाठीं अग्निसहि मान्य करीति लोक!”

८०

“आज्ञा करी मज मुने अदयास कांहीं”
एकोनि हें मुनि वदे नरनायकांही,

“पुत्रासमेत अमुतें दहनांत जाळ,
ही आमुची पुरवि तूं नरपाळ आळ!”

८१

तों पातले सकल सैनिक भूपतीचे,
साधोनि त्यां करवि वांछित त्या मुनीचें,
तो जावया परत तेथुनियां निघाला,
पापामुळें बहुत जो च्युतधैर्य झाला,
पोटीं जळे जळधिचर्यां वडवाग्नि जैसा,

झालें म्हणजे हातांत पाणी घेऊन शाप तोंडानें बोलून तें पाणी सोडावें अशी रीत होती तिला लक्षून हें वर्णन आहे. एथें अश्रूचेंच पाणी त्यानें घेऊन शाप दिला. एणेंकरून अश्रुजलाची विपुलता आणि तद्द्वारा शोकाचा अतिशय हीं ध्वनित होतात.

१. मजसारिखा (पुत्रशोकानें तूं मरशील). २. माझें वाक्य खरें होईल खोटें व्हावयाचें नाहीं. ३. अहि म्हणजे सर्प हा डसून जसा शांत होतो तसा हा तापस शाप देऊन शांत झाला; मग क्षितिपती म्हणजे राजा त्याला म्हणतो असा अन्वय. ४. अग्नि हा भूमि जाळितो त्यामुळें तिला पीक चांगलें येतें याकरितां लोक अग्नीला उपकारकच मानितात. तसा तुझा शाप मज अपुत्रास पुत्र देणारा असल्यामुळें अनुग्रहरूपच आहे असा भाव. ५. निर्दयास मज कांहीं आज्ञा करीं असा अन्वय. ६. राजाला ही (वदे). ७. (हें संबोधन). ८. इच्छा, मनोरथ. ९. मुनिपुत्राच्या वधजन्य पापामुळें. १०. समुद्राच्या पोटांत मोठा अग्नि आहे त्यास वडवानळ म्हणतात. तो समुद्रास नेहेमीं जाळीत असतो अशी पुराण-प्रसिद्धि आहे. (तो वडवाग्नी जसा समुद्राच्या पोटीं जळत असतो तसा त्या राजाच्याही

त्याच्याहि अंतकर तो मुनिशाप तैसा,
तो भूपती निजपुराप्रति शीघ्र येई,
स्कंधीं पुन्हा सकलराज्य धुरेस घेई.

८२

ज्याचा तात असे सदाशिव कृती, माता सती पार्वती,
गांव त्र्यंबक हें, गणेश अभिधा, लेले उपाख्याहि ती,
त्यानें श्रीरघुवंश नामक महाकाव्यांतला हा सुधा
केलासे नववा सुसर्गाहि समश्लोकी विलोकी बुधा ॥ १ ॥

श्लोक

[शि. विचित्रें सद्वृत्तें अणिक यमकें तोपजनकें,
विलोकोनी व्हावें रसिकमन संतोषित निकें;
अशा उद्देशानें सरस रघुचा सर्ग नववा,
समश्लोकी लोकीं जपुनि करिं मी प्राकृत नवा. १

आर्या

उत्तम संस्कृत असतां प्राकृत कविता अलंकृता यमकीं,
वाटे वाटेल तशी भव्या भेरीपुढें जशी टिमकी. २
अति गोड जेवणारां होते रोचक कढी जना जेवीं,
संस्कृतकविताभोक्त्यां प्राकृतकविताहि होउ हे तेवीं.^६ ३
अठराशें पांच शकीं, रचिलाये सर्ग युक्त यमकांनीं.
कष्टा जाणुनि कविच्या, ऐकावा हा गुणज्ञ रसिकांनीं. ४

याप्रकारें गणेशशास्त्री लेले त्र्यंबककरकृत रघुवंशाचा
प्राकृत समश्लोकी नवम सर्ग समाप्त झाला असे.

पोटांत तो अंतकारक म्हणजे मृत्युकारक असा मुनिशाप जळं लागला म्हणजे डांचूं लागला असा भावार्थ).

१. सकल राज्याची धुरा स्कंधीं म्हणजे खांद्यावर पुनः घेई म्हणजे मृगयेस जातांना राज्य-कारभार अमात्यांकडे सर्व सोंपविला होता तो परत घेतला असा भाव. २. मोठ्या काळजीनें लक्षपूर्वक श्रम करून (मी म्हणजे गणेशशास्त्री लेले, करिं म्हणजे करिता झालों, असा अन्वय). ३. यमकालंकारांनीं अलंकृत केली आहे तरी. ४. मोठ्या. ५. नगान्यापुढें. ६. त्याप्रमाणें रोचक होवो असा अन्वय.

“तूं अंत पावशिल वृद्धपणीं सुताचे,
शोकामुळेंचि मजसा;” “ममं वाक्य साचें,”
डंखोनि^३ शांत अहि होय तसाचि झाला,
तो तापस; क्षितिपतीहि वदे त्याला. ७९

“मी तों निपुत्रिक म्हणोनिच शाप हाही,
मातें गमे तव अनुग्रहरूप पाही,”

“भूँ जाळितो म्हणुनि येइ तयेस पीक,
यासाठीं अग्निसहि मान्य करीति लोक!” ८०

“आज्ञा करी मज मुने अदयासँ कांहीं”

एकोनि हें मुनि वदे नरनायकांही,

“पुत्रासमेत अमुतें दहनांत जाळ,
ही आमुची पुरवि तूं नरपाळ आळ !” ८१

तों पातले सकल सैनिक भूपतीचे,
साधोनि त्यां करवि वांछित त्या मुनीचें,
तो जावया परत तेथुनियां निघाला,
पापामुळें बहुत जो च्युतधैर्य झाला,
पोटीं जळे जळधिचर्यां वडवाग्नि जैसा,

झालें म्हणजे हातांत पाणी घेऊन शाप तोंडानें बोलून तें पाणी सोडावें अशी रीत होती तिला लक्षून हें वर्णन आहे. एथें अश्रूचेंच पाणी त्यानें घेऊन शाप दिला. एणेंकरून अश्रुजलाची विपुलता आणि तद्द्वारा शोकाचा अतिशय हीं ध्वनित होतात.

१. मजसारिखा (पुत्रशोकानें तूं मरशील). २. माझें वाक्य खरें होईल खोटें व्हावयाचें नाहीं. ३. अहि म्हणजे सर्प हा डसून जसा शांत होतो तसा हा तापस शाप देऊन शांत झाला; मग क्षितिपती म्हणजे राजा त्याला म्हणतो असा अन्वय. ४. अग्नि हा भूमि जाळितो त्यामुळें तिला पीक चांगलें येतें याकरितां लोक अग्नीला उपकारकच मानितात. तसा तुझा शाप मज अपुत्रास पुत्र देणारा असल्यामुळें अनुग्रहरूपच आहे असा भाव. ५. निर्दयास मज कांहीं आज्ञा करीं असा अन्वय. ६. राजाला ही (वदे). ७. (हें संबोधन). ८. इच्छा, मनोरथ. ९. मुनिपुत्राच्या वधजन्य पापामुळें. १०. समुद्राच्या पोटांत मोठा अग्नि आहे त्यास वडवानळ म्हणतात. तो समुद्रास नेहेमीं जाळीत असतो अशी पुराण-प्रसिद्धि आहे. (तो वडवाग्नी जसा समुद्राच्या पोटीं जळत असतो तसा त्या राजाच्याही

त्याच्याहि अंतकर तो मुनिशाप तैसा,
तो भूपती निजपुराप्रति शीघ्र येई,
स्कंधीं पुन्हा सकलराज्य धुरेस 'घेई.

८२

ज्याचा तात असे सदाशिव कृती, माता सती पार्वती,
गांव त्र्यंबक हें, गणेश अभिधा, लेले उपाख्याहि ती,
त्यानें श्रीरघुवंश नामक महाकाव्यांतला हा सुधा
केलासे नववा सुसर्गाहि समश्लोकी विलोकी बुधा ॥ १ ॥

श्लोक

[शि. विचित्रें सद्बृत्तें अणिक यमकें तोषजनकें,
विलोकोनी व्हावें रसिकमन संतोषित निकें;
अशा उद्देशानें सरस रघुचा सर्ग नववा,
समश्लोकी लोकीं जपुनि करिं मी प्राकृत नवा.

१

आर्या

उत्तम संस्कृत असतां प्राकृत कविता अलंकृता यमकीं,
वाटे वाटेल तशी भव्या भेरीपुढें जशी टिमकी. २
अति गोड जेवणारां होते रोचक कढी जना जेवीं,
संस्कृतकविताभोक्त्यां प्राकृतकविताहि होउ हे तेवीं. ३
अठराशें पांच शकीं, रचिल्या सर्ग युक्त यमकांनीं.
कष्टा जाणुनि कविच्या, एकावा हा गुणज्ञ रसिकांनीं. ४

याप्रकारें गणेशशास्त्री लेले त्र्यंबककरकृत रघुवंशाचा
प्राकृत समश्लोकी नवम सर्ग समाप्त झाला असे.

पोटांत तो अंतकारक म्हणजे मृत्युकारक असा मुनिशाप जळं लागला म्हणजे डांचूं लागला असा भावार्थ).

१. सकल राज्याची धुरा स्कंधीं म्हणजे खांद्यावर पुनः घेई म्हणजे मृगयेस जातांना राज्य-कारभार अमात्यांकडे सर्व सौंपविला होता तो परत घेतला असा भाव. २. मोठ्या काळजीनें लक्षपूर्वक श्रम करून (मी म्हणजे गणेशशास्त्री लेले, करिं म्हणजे करिता झालों, असा अन्वय). ३. यमकालंकारांनीं अलंकृत केली आहे तरी. ४. मोठ्या. ५. नगाच्यापुढें. ६. त्याप्रमाणें रोचक होवो असा अन्वय.

दुसऱ्या आवृत्तीचीं परिशिष्टें

परिशिष्ट १

कै. गणेशशास्त्री लेले यांनीं प्रकाशित केलेल्या ग्रंथांची यादी :

(ही यादी दाते-ग्रंथ-सूचीवरून उद्धृत केली असून कालानुक्रमानें दिली आहे.)

१. १८५३ : कॅ. कुकसाहेबांच्या जलपर्यटनाचा वृत्तांत. मूळ इंग्रजी पुस्तकाचें मराठींत गद्य भाषांतर.
२. १८५३ : तेलमेक्स यांचा वृत्तांत. एक ग्रीक पुराणकथा. जॉन हाक्सवर्थ यांच्या मूळ इंग्रजीवरून मराठी भाषांतर, भाग १ ला व भाग २ रा.
३. १८६५ : 'जानकी परिणय' नाटक, पहिली आवृत्ति, फक्त गद्य-पद्यमय भाषांतर.
१८६६ : २ री आवृत्ति - रामचंद्र दिक्षीतकृत मूळ संस्कृतसह गद्य-पद्य मराठी भाषांतर. हें पुस्तक सरकारतर्फें छापण्यांत आलें.
४. १८६७ : 'मालविकाग्निमित्र' - कालिदासकृत संस्कृत नाटकाचें मराठी गद्य-पद्य भाषांतर. हें पुस्तक शंकर पांडुरंग पंडित यांनीं तपासून सरकारतर्फें प्रसिद्ध केलें व त्याला दक्षिणा प्राईज कमिटीनें बक्षिस दिलें.
५. १८६९ : 'विद्धशालभंजिका' - श्री. राजशेखरकृत मूळ संस्कृत नाटकाची मराठी प्रतिकृति.
६. १८७२ : 'साहित्यशास्त्र' - काव्याचे शब्द, अर्थ, वृत्त, रस व अलंकार गुणदोष विवेचनात्मक ग्रंथ. साहित्य-शास्त्रावरील मराठींतील आद्य ग्रंथ. दुसरी आवृत्ति १८९४. ह्या पुस्तकाची तिसरी आवृत्ति पुण्याच्या 'अधिकारी प्रकाशन' संस्थेनें १९६२ सालीं प्रसिद्ध केली आहे.
७. १८७३ : 'श्रीछत्रपती शिवाजी महाराजांचें पद्यमय चरित्र'. ह्या पुस्तकास दक्षिणा प्राईज कमेटीच्या स्पर्धेत पहिल्या नंबरचें रु. ४०० चे बक्षिस मिळालें.
८. १८७७ : 'कर्पूर मंजरी' - सट्टकाचें मराठी पद्यमय भाषांतर. ह्या ग्रंथास दक्षिणा प्राईज कमेटीकडून बक्षिस मिळालें. लेखनकाल १८६७.
९. १८८१ : 'अमरु शतक' - श्रीमत् शंकराचार्यांच्या अमरु शतक ह्या संस्कृत काव्याचें मराठी भाषांतर मूळ संस्कृतासह छापलें आहे.

१०. १८८३ : 'रघुवंश' - कालिदासकृत रघुवंश ह्या महाकाव्याचें समग्र मराठी पद्यमय भाषांतर. दशरथमृगया ह्या नवव्या सर्गाचें समवृत्त भाषांतर मूळ ग्रंथास जोडलें आहे. ह्या पुस्तकाचा दक्षिणा प्राईज कमेटीनें बक्षिस देऊन गौरव केला होता.
११. १८८५ : 'तीर्थयात्रा प्रबंध' - सरदार रघुनाथराव ऊर्फ अण्णासाहेब विंचुरकर ह्यांनीं १८४८ सालीं केलेल्या उत्तर भारताच्या तसेंच १८६२ सालीं केलेल्या दक्षिण भारतांतील देशाटनाचा व यात्रेचा वृत्तांत. या ग्रंथांत नुसतें यात्रेचें वर्णन नसून त्या वेळच्या राजकीय व सामाजिक जीवनाचें तुलनात्मक परीक्षण आहे. मराठींतील प्रवासवर्णनपर हा पहिलाच ग्रंथ आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही.
१२. १८८८ : कृष्णाकुमारी - ऐतिहासिक स्वतंत्र काव्य. लेखनकाल १८७४.
१३. १८८८ : श्री. यशवंतराव महाराजांचें चरित्र.

परिशिष्ट २

दाते-ग्रंथ-सूचींत नसलेल्या पुस्तकांची यादी :

१. कोलंबसाच्या जलपर्यटनाचा वृत्तांत, मूळ इंग्रजी ग्रंथावरून भाषांतरित.
२. नामांकित पुरुषांचीं जन्मचरित्रें भाग १. ('चेंबर्स बायोग्राफी' या इंग्रजी ग्रंथावरून भाषांतरित.)
३. हिंदुलोकांची स्थिति - मनुसंहिता नामक ग्रंथ झाला त्याकाळची (मराठींत स्वतंत्र) - स्थिति (एल्फिन्स्टन इंडियावरून)
 १. हिंदुलोकांचे सण (पद्यात्मक).
 २. गंगाचरित्र (पद्यात्मक).
 ३. सीमंतिनीचें आख्यान (पद्यात्मक).
 ४. शिवस्तुति (पद्यात्मक - केकावलीचे चालीवर).

वरील पुस्तकांतील काहीं पुस्तकें अप्रकाशित आहेत. प्रकाशित झालेल्या पुस्तकांचा प्रकाशनकाल निश्चित नाही. एकंदर ग्रंथसंख्या २० आहे.

परिशिष्ट ३

कै. गणेशशास्त्री लेले यांचें 'मृत्यू'नंतरचें पत्र

॥ श्री ॥

रा. रा. नासिकवृत्तकर्ते यांस वि. वि.

चालू महिन्याच्या ३ रे तारखेचे लोकसेवा वर्तमानपत्रांत मी परलोकवासी झाल्याचें वृत्त प्रसिद्ध झालें. तें पाहून माझे इष्टमित्र, आत्त-स्वकीय, सोयरे-धायरे, आत्त वगैरे यांस फार वाईट वाटलें. त्यांत जे आत्त होते त्यांत दहा दिवसांचे अधिकारी आहेत त्यांनीं सुतक धरलें. जे तीन दिवसांचे अधिकारी आहेत त्यांस नक्की दिवस ठाऊक नसल्यानें स्नान करून शुद्ध व्हावें किंवा कसें अशी पंचाईत पडली व जे केवळ स्नानाचे अधिकारी होते ते स्नान करून मोकळे झाले. एकाचे घरीं तर श्राद्धास ब्राह्मण निमंत्रिले होते. त्याला, हें वर्तमान समजल्यानें श्राद्धच रद्द ठेवावें लागलें. कोणीकोणी तर इतर गांवांहून येथें घराकडेही येण्याचे विचारांत होते असें ऐकतां. असा त्या लेखाचा परिणाम झाला. परंतु मी जिवंत आहे असें त्यांस समजलें तेव्हां त्यास कोणी मरण पावलेला जिवंत होतो तसा आनंद झाला. परंतु माझे मित्र लोकसेवाकर्ते यांस मात्र मी जिवंत असल्याची गोष्ट कांहीं अंशीं खजिल करणारी म्हणजे त्यांनीं लिहिलेला मृत्युलेख मी जिवंत असल्यानें खोटा ठरणें हें ही गोष्ट तो लिहून प्रसिद्ध करणारास लांछन आणणारी आहे व ती कांहीं अंशीं संतोषकारकच आहे—कारण माझ्या मृत्यूनंतर मला जो माझ्या योग्यतेप्रमाणें मान मिळायचा तो लोकसेवेत बऱ्याच मोठ्या योग्यतेचा होता. तो मी खराच मरण पावलों असतां तर मला प्रत्यक्ष देतां आला असता. परंतु मी जिवंत असल्यामुळें मला पहावयास मिळून संतोष झाला; तसाच माझ्या इष्ट-मित्रांसही मी मरण पावलों आहे असें कळल्यानंतर मी जिवंत आहे असें कळल्यानें संतोष झाला तोहि या लेखामुळेंच झाला. परंतु तो लेख प्रसिद्ध करणारे बरे यांस खोटा लेख प्रसिद्ध करण्याचा कलंक दूर करण्यास आपला खेद प्रसिद्ध करण्याखेरीज दुसरा उपाय दिसत नाही, ही गोष्ट खरी आहे; तथापि त्यांनीं तसा खेद करण्याचें कांहीं कारण नाही. तसा खेद त्यांनीं बिलकूल करूं नये असें त्यांस पत्र लिहून कळविलें आहे. (तुमचा लेख मला खेदकारक न होतां उलट संतोषकार झाला असें त्यांस मीं पण लिहून पाठविलें आहे.) लोक मला बराच योग्यतेचा समजतात हें समजून मला समाधान वाटलें व मी मरण पावलों नाहीं तर जिवंतच आहे हें समजून माझे इष्टमित्र वगैरेस जो आनंद झाला त्यास कारणीभूत लोकसेवेचाच हा मृत्युलेखच झाला. हा त्यांनीं (तुम्ही) लेख लिहिला

नसता तर ह्या दोन्ही गोष्टी घडल्या नसत्या हें उघड आहे. हें मीं पत्र तुम्हांस लिहिलें आहे. हें मी परलोकवासी झालों, आतां मृत्यूची खोटी वार्ता उडाल्यानें आयुष्यवृद्धि होते व एक हानि टळली म्हणजे १२ वर्षे भय नाहीं वगैरे. आणखी, आपले पत्रांत मी बहुत दिवस वाचावें अशा श्लोकाचा लेख लिहून माझे आणखी वाचण्यांत आपला संतोष प्रदर्शित केला हें तुमची जी मजवर अतिशय प्रीति आहे तिला योग्यच आहे. (तें पाहून मी आपला फार आभारी झालों.) परंतु वृद्धावस्थेमुळे व आधिव्याधीमुळे मी केवळ परतंत्र होऊन अत्यंत पीडित झालों आहे. या स्थितींत दीर्घायुष्य असणें हें मला फारच नकोसें आहे म्हणून ह्या अशा दुःखदायक कलेवरा-पासून माझी लवकर सुटका होऊन, मला सुखकारक स्थिति प्राप्त होवो अशी माझी श्रीपरमेश्वराजवळ निरंतर प्रार्थना आहे.

टीप : वरील पत्रांतील कंसांतील मजकूर मूळ पत्रांत खोडलेला आहे.

परिशिष्ट ४

संदर्भ-ग्रंथांची यादी

१. दाते-ग्रंथ-सूचि.
२. लेले कुलवृत्तान्त.
३. 'वसंत' मासिकांतील श्री. वा. ना. देशपांडे ह्यांचा लेख, "रघुवंश" - फेब्रुवारी, १९५९.
४. 'श्री' मासिकांतील श्री. पं. मा. कामतकर यांचा लेख - "कै. गणेशशास्त्री लेले" - दिवाळी अंक १९५९.
५. "समग्र किलोस्कर" - लेखक : डॉ. य. गं. लेले व डॉ. न. का. धारपुरे.

परिशिष्ट ५

कांहीं प्रथितयश साहित्यिकांचे शुभ संदेश

१. श्री. न. वि. गाडगीळ,

अध्यक्ष, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे

कविकुलगुरु कालिदासाच्या रघुवंशाचा अनुवाद कै. गणेशशास्त्री लेले यांनी सुमारे ८० वर्षांपूर्वी केला होता. तो अनुवाद इतका उत्कृष्ट आहे कीं विद्यार्थीदशेत रघुवंशाचें अध्ययन करतांना तो फार उपयोगी पडला. आणि आतां त्या अनुवादाची द्वितीय आवृत्ति निघत आहे हें वाचून आनंद वाटला. शास्त्रीबुवांच्या भाषांतरांत प्रौढपणा आहे. अनुवादांत आणलेलें मूळ ग्रंथाचें रसदर्शन अनुपमेय आहे. पुष्कळ वेळां मूळ ग्रंथापेक्षां अनुवाद करणें कठीण असतें. एका प्रसिद्ध व्यक्तीनें म्हटलें आहे कीं स्त्री ही सुंदर किंवा पतिव्रता असते. त्याप्रमाणें अनुवाद एक सुंदर तरी असतो वा यथार्थ असतो. शास्त्रीबुवांच्या या अनुवादांत दोन्ही गुण दिसून येतात. यांत सम्यक्ता व सौंदर्य हीं सहज दिसून येतात व म्हणून या अनुवादाचें विशेष कौतुक केलें गेलें. माझी खात्री आहे कीं मराठी जनता या ग्रंथप्रकाशनावद्दल तुम्हांला व सरकारला धन्यवाद देईल.

२. श्री. वा. ना. देशपांडे, खामगांव

कै. गणेशशास्त्री लेले यांचा “रघुवंशा”चा मराठी पद्यानुवाद अगदीं अलीकडे माझ्या अवलोकनांत आला. तो मला इतका आवडला कीं, मी लगेच छोटेखानी दिग्दर्शनपर लेख लिहून तो ‘वसंत’ मासिकांत प्रसिद्ध केला. हा सरस अनुवाद पुनर्मुद्रित व्हावा अशी इच्छा मीं त्या लेखांत प्रदर्शित केली होती.

सुदैवानें शास्त्रीबुवांचे नातु सोलापुरचे डॉ. स. बा. लेले यांनीं हें पुनर्मुद्रणाचें कार्य अंगावर घेऊन तें तडीस नेलें आहे. त्यांना महाराष्ट्र-साहित्य-परिषदेच्या सोलापूर शाखेचें सहकार्य प्राप्त होऊन पुणे-विद्यापीठ व महाराष्ट्र राज्यसरकार यांच्याकडून आर्थिक साहाय्यहि मिळालें. हा सर्वच योगायोग मोठा आनंददायक आहे. गणेशशास्त्री लेले यांच्या “रघुवंशा”चा मराठी पद्यानुवाद पुनर्मुद्रित होण्यास ज्यांचा हातभार लागला, ते सर्व धन्यवादास पात्र आहेत.

३. श्री. दि. के. बेडेकर, पुणे

“महाराष्ट्र लोकराज्याच्या भाषेचें स्थान मराठीला मिळाल्यापासून तिची संपन्नता वेगानें वाढत जाणार आहे. जुन्या मराठी कवींनीं रचिलेल्या वाङ्मयाचा

आदरपूर्वक समावेश या संपन्नतेत होत जाईल व त्यामुळे मराठीला आगळेंच सौंदर्य लाभेल. कै. गणेशशास्त्री लेले यांनी केलेले रघुवंशाचें पद्यमय भाषांतर ही वाङ्मय-गुणांनी श्रेष्ठ अशी एक रचना असून तिच्या पुनर्मुद्रणाचें मोठें कार्य आपल्या शाखेनें अंगिकारिलें व पूर्णतेला नेलें, याबद्दल आपलें सर्वांचें कृतज्ञतापूर्वक अभिनंदन. पुणें विद्यापीठ व महाराष्ट्र राज्य यांनी गुणग्राहकतेनें आपल्याला जें साहाय्य दिलें त्याबद्दल त्यांनाहि धन्यवाद.

४. प्रा. ह. द. वेलणकर, मुंबई

आपलें परिपत्रक मिळालें. कै. गणेशशास्त्री लेले यांच्या रघुवंशाच्या पद्यमय मराठी अनुवादाचें पुनर्मुद्रण लवकरच होत आहे हें वाचून फारच आनंद वाटला. दिल्लीतील नॅशनल बुक ट्रस्ट या संस्थेनें कालिदासाच्या ग्रंथांचीं देशी भाषांतील श्रेष्ठ दर्जाचीं भाषांतरे छापून काढावीं या उद्देशानें सन १९६१ ऑगष्टांत एक तज्ज्ञांची सभा बोलाविली होती. परंतु त्यानंतर त्यासंबंधांत आतांपर्यंत कांहींच हालचाल नाही. सरकारी कारभार हा असाच ! असो. 'जो स्वयेंचि कष्टत गेला तोचि भला' हेंच खरें. आपल्या अंगीकृत कार्यांत आपणास उत्तम यश मिळो अशी ईश्वराजवळ प्रार्थना आहे.

५. प्रा. न. र. फाटक, मुंबई

कै. गणेशशास्त्री लेले यांच्या मराठी रघुवंशाचें पुनर्मुद्रण आपण प्रसिद्ध करीत आहां, याबद्दल आपलें मनःपूर्वक अभिनंदन करतो. पुनर्मुद्रणाची आवश्यकता पटणें व ती चिकाटीनें सफल होणें हीच त्या ग्रंथाची खरी योग्यता मी समजतो. याहून, याची प्रशंसा ती वेगळी काय करावयाची ?

६. श्री. श्री. ना. बनहट्टी, नागपूर

कै. गणेशशास्त्री यांच्या रघुवंश अनुवादाचें पुनर्मुद्रण आपण करीत आहां ही फार आनंदाची गोष्ट आहे. अव्वल इंग्रजीमध्ये ज्या शास्त्रीपंडितांनीं मराठींत रचना केली त्यांत गणेशशास्त्री लेले यांचें स्थान फार वरचें आहे. त्यांची रचना प्रसादयुक्त व सुंदर असल्यामुळे त्या काळांत फार प्रशंसिली गेली होती. आजहि ती वाचनीय आहे. ही पुनर्मुद्रणाची कल्पना आणि त्याकरितां आपण केलेले परिश्रम निःसंशय कौतुकास्पद आहेत. कै. गणेशशास्त्रींचें भाषांतर छापून निघाल्यास फार चांगलें होईल.

७. पंडित सातवळेकर, पारडी

कै. गणेशशास्त्री लेले यांनीं केलेल्या रघुवंशाच्या अनुवादाचें पुनर्मुद्रण आपण चालवले आहे त्यामध्ये आपल्यास उत्तम यश प्राप्त होवो व तें कार्य आपणांकडून उत्तम होवो असें मी इच्छित आहे.

८. श्री. वि. द. घाटे, पुणे

तुम्ही मंडळी रघुवंशाच्या अनुवादाची दुसरी आवृत्ति काढित आहांत, ही फार आनंदाची गोष्ट आहे. अशीं जुनीं बहुमोल पुस्तके पुनः छापलीं गेलीं पाहिजेत. महाराष्ट्र सरकारने नवनीत छापून चांगलें काम केलें. त्याचप्रमाणें माझ्या वडिलांनीं संपादित केलेली अर्वाचीन कविता (१८०२ ते १८९८) बऱ्याच वर्षांत छापली गेली नाही. मुंबईवर्णन (माडगांवकर) पुणे वर्णन अशा शंभर वर्षांपूर्वीचीं पुस्तके सुद्धां परत उजेडांत आलीं पाहिजेत. तुम्ही जो कार्यक्रम आरंभिला आहे तो स्तुत्य आहे. यश अवश्य मिळेल. आम्हां सर्वांच्या शुभेच्छा तुमच्या पाठीमागे उभ्या आहेत.

पुस्तक संशोधन मंडळ, ठाणे, स्वयंसेवक
 मनुजलिंग ३६६५२ वि. ...
 कर्मांक २२१२ ...

REFBK-0013511

